

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

СТУДІЇ ТА ДЖЕРЕЛА

Книга 2

Київ
2019

УДК 94(477) Грушевський

Редакційна колегія:

Галина Бурлака, Ігор Гирич (голова),
Валентин Кавунник (секретар),
Мирон Капраль, Світлана Панькова,
Георгій Папакін, Валентина Піскун,
Віталій Тельвак, Оксана Юркова

У збірнику надруковано студії, присвячені археографічній діяльності Михайла Грушевського в Науковому товаристві Шевченка у Львові, організаційним заходам вченого у Всеукраїнській академії наук та його ролі у формуванні концепції УВАН, співпраці з Українською партією соціалістів-революціонерів — як вона відбилася у мемуарних та епістолярних джерелах та його участі у творенні виставки пам'яті Володимира Антоновича у Києві 1928 року як складової національного пантеону. Детально проаналізовано художню творчість (прозові твори) історика, вплив Михайла Грушевського на чеських інтелектуалів та розглянуто спогади про вченого на сторінках журналу «Український історик». У джерелах, оприлюднено листи вченого з архіву Російської академії наук до Е. Радлова, В. Миролюбова, М. Лемке, В. М'якотіна, Б. Марковича. Надруковано листи Наталії Романович та Луки Гарматія до Михайла Сергійовича, а також листи Миколи Галія до Володимира Дорошенка щодо процесу підготовки «Вибраних праць» Михайла Грушевського, виданих у Нью-Йорку 1960 року.

ISBN 978-966-02-8730-0 (загальний)

ISBN 978-966-02-8732-7 (Кн. 2)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Протокол № 7 від 11 грудня 2018 року)

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2019
© Автори статей, 2019

1

СТУДІЇ

Миرون Капраль (Львів), Андрій Фелонюк (Львів)

Михайло Грушевський і археографія у Науковому товаристві ім. Шевченка (1894–1913 рр.)

Із реформуванням НТШ у 1892 р. його головною метою стали наукові дослідження. Наступного року відбулися Загальні збори, було сформовано три секції. Одна з них, Історично-філософська, була покликана координувати дослідження, насамперед з історії. Перших два роки вона не виявляла помітної активності. Ситуація змінилася, коли до Львова у кінці вересня 1894 р. переїхав М. Грушевський, щоб обійняти кафедру української історії місцевого університету. Молодий вчений одразу ж поринув у роботу НТШ, членом якого був від 1893 р. Маючи багато ідей у ділянці історичної науки, головним чином написання синтези історії України, він розумів, що без цілеспрямованого видання історичних джерел, які тематично розширили б рамки української історичної науки, не обійтися. Як учень джерелознавчої школи Володимира Антоновича, М. Грушевський вважав єдиним засобом для досягнення цієї мети археографічні публікації¹. А тому енергійно взявся за справу.

Вже за тиждень по приїзді, на початку жовтня 1894 р., він мав розмову з К. Студинським про видання джерел у НТШ і тому радився листовно з О. Барвінським, чи можна було б залучити до цього В. Кочовського та І. Франка². На засіданні Історично-філософської секції

¹ Про археографічну діяльність М. Грушевського писали: *Крупницький Б.* Археографічна діяльність М. Грушевського // *Історія української археографії: персоналії.* — К., 1993. — Вип. 1. — С. 84–97 (переклад статті з німецької мови 1935 р.); *Бутич І.* Михайло Грушевський — археограф // *Михайло Грушевський / Зб. наук. пр. і мат-лів Міжнар. наук. конф., присвяч. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського.* — Львів, 1994. — С. 50–57; *Капраль М.* Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894–1914 рр.) // *Михайло Грушевський і львівська історична школа: Мат-ли конф. Львів, 24–25 жовтня 1994 р.* — Нью-Йорк; Львів, 1995. — С. 166–173; *Гирич І.* Деякі питання організації М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя (1894–1914) // *Його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. — К., 2016. — С. 241–273 (передрук ст., опубл. 1997 р.); *Фелонюк А.* Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові // *Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія.* — К.; Львів; Тернопіль, 2012. — Т. 1. — С. 269–275.

² Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським / Упоряд. В. Тельвак, М. Дядюк. — К.; Нью-Йорк; Острог; Львів; Торонто, 2018. — С. 60. — (Епістолярні джерела грушевськознавства. — Т. 7).

16 листопада 1894 р. він запропонував проект видання історичних джерел, який члени секції ухвалили видрукувати для ширшого ознайомлення та обговорення в наукових колах³. Планувалося видання «пам'яток літописних, правних, історично-літературних, історично-статистичних і історично-етнографічних, історії церкви, освіти, матеріальної культури з усієї території і древньої минувшини українсько-руського народу»⁴. Щоб надати сталої організаційної форми археографічній роботі в рамках НТШ, вчений висловив ідею заснувати Археографічну комісію⁵, яка мала б координувати працю дослідників, організовувати наукове опрацювання матеріалу, готувати археографічні подорожі в Галичині і за кордоном. За проектом М. Грушевського зібрані й опрацьовані джерела планувалося видавати у двох серіях: «Жерела до історії України-Руси» (переважно актовий матеріал) та «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» (в основному літературно-художні твори) зі вступними розвідками. Натомість невеликі за обсягом матеріали (до 5 арк.) вміщувалися б в «Записках НТШ»⁶. Виділ (президія) Товариства, незважаючи на незначні матеріальні засоби, якими розпоряджався, схвалив проект М. Грушевського на своєму засіданні 11 січня 1895 р.⁷

У грудні 1895 р. завершився друк першого тому «Жерел»⁸, у якому вміщено опис королівських маєтків Галицької та Перемишльської земель Руського воєводства 1565–1566 рр.⁹ (*мал. 1*). Натомість організа-

³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДА України у Львові), Ф. 309: НТШ. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 7 зв.; *Грушевський М.* Про видане джерел до історії українсько-руської. Записка до хв[ального] виділу Наукового товариства ім. Шевченка // Справоздане з діяльності виділу і секцій Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від загальних зборів дня 11 травня 1893 р. до 31 грудня 1894 р. — Львів, 1895. — С. 12–16. Репринт див.: *Едиційна археографія в Україні у ХІХ–ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань.* — К., 1993. — Вип. 1. — С. 150–154; передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2003. — Т. 5. — С. 29–32.

⁴ *Грушевський М.* Передмова до тому 1-го «Жерел до історії України-Руси» // *Його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 5: 1888–1896. — Львів: Світ, 2003. — С. 38. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

⁵ *Грушевський М.* Про видання джерел до історії українсько-руської... — С. 31; *Його ж.* Передмова до тому 1-го «Жерел до історії України-Руси»... — С. 39.

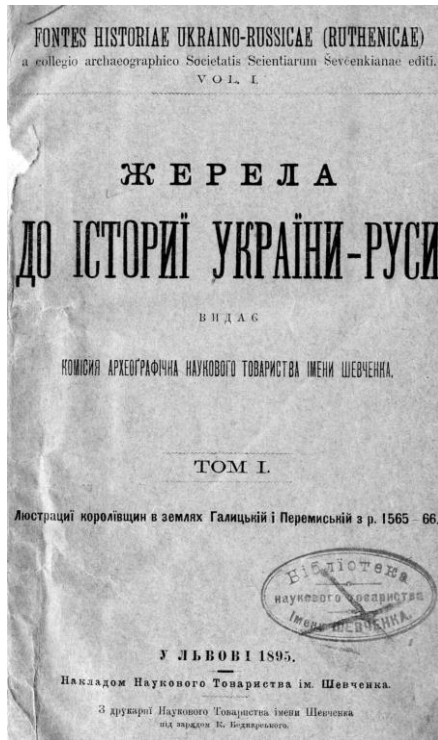
⁶ *Грушевський М.* Про видання джерел до історії українсько-руської... — С. 30.

⁷ ЦДА України у Львові, Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 24. Про потребу видання історичних джерел М. Грушевський говорив вже на першому засіданні Виділу товариства 13 жовтня 1894 р., на якому був присутній по приїзді до Львова (Там само. — Арк. 22).

⁸ Його складання розпочалося ще у травні того ж року, див.: Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським. — С. 85.

⁹ Жерела до історії України-Руси, видає комісія археографічна Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1895. — Т. І: Люстрації земель Галицької й Перемишльської. — VIII + 53 + 311 с. (= Описи королівщин в землях руських ХVІ віку, видані за ред. М. Грушевського, т. І).

ційний етап становлення комісії тривав більше року. Її утворено лише 15 січня 1896 р. на спільному засіданні Історично-філософичної та Філологічної секцій. Членами-засновниками стали вісім представників від

Мал. 1. Обкладинка першого тому «Жерел до історії України-Руси» (Львів, 1895 р.)

обох секцій: Олександр Борковський, Михайло Грушевський, Кость Левицький, Олександр Колесса, Володимир Коцовський, Степан Смаль-Стоцький, Кирило Студинський, Іван Франко. Головою комісії обрано М. Грушевського, заступником — І. Франка, секретарем — К. Студинського. Попри те, що О. Барвінський не радив М. Грушевському залучати до археографічної роботи І. Франка¹⁰, історик запросив останнього до співпраці, що стало неоціненним здобутком для товариства в майбутньому. Адже М. Грушевський, І. Франко та В. Гнатюк були тими трьома «китами», на яких трималася науково-видавнича діяльність НТШ українознавчої тематики до Першої світової війни. Натомість у червні 1895 р. О. Барвінський пропонував у члени комісії колишнього голову Історично-філософичної секції Анатолія

Вахнянина та правника Петра Стебельського, але, з огляду на історичну науку, М. Грушевський не врахував це побажання¹¹. Вчений робив у першу чергу ставку на молодих дослідників, активних і цілеспрямованих у дослідницькій роботі, незважаючи на їхні політичні вподобання, як у випадку з І. Франком.

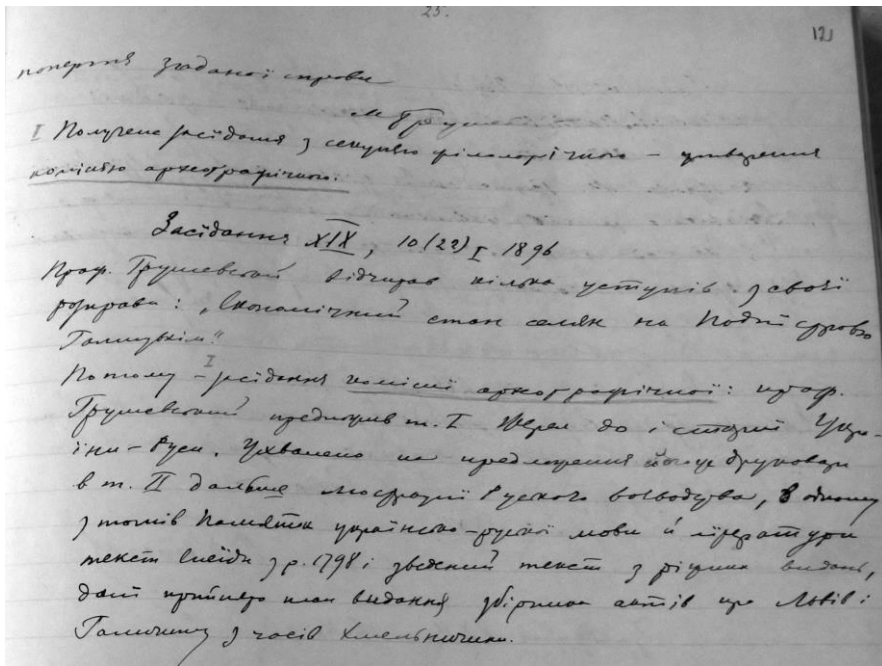
Основною формою роботи в Археографічній комісії були засідання. За час від 15 січня 1896 р. до 21 травня 1913 р. відбулося 71 засідання¹² (мал. 2, 5). Найактивніше вона працювала протягом 1905–

¹⁰ «Тому й бажав би я, щоб видаванне документів відбувалося Вашими, Коцовського та іншими ще молодшими силами, які з часом підготуйте, але їм (радикалам. — М. К., А. Ф.) даймо спокій» (Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським. — С. 62).

¹¹ Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським. — С. 87–88.

¹² ЦДІА України у Львові, Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42.

1912 рр., відбуваючи в середньому 4 засідання на рік. 1910 р. і 1912 р. відбулося по 6 засідань, у 1908–1909 рр. — 7, а 1911 р. — 8. Археографічна комісія, порівняно з іншими комісіями товариства, упродовж 1900–1913 рр. провела найбільшу кількість засідань. Вони часто відбувалися після зборів Історично-філософської секції, особливо в початковий період діяльності. У порядку денному чільне місце посідав контроль за видавничою діяльністю, адже без публікацій робота комісії

Мал 2. Протокол першого засідання Археографічної комісії НТШ 22 січня 1896 р. ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 12.

втрачала сенс. Відкриваючи кожне чергове засідання, голова звітував про стан справ з друком томів «Жерел» чи «Пам'яток». 1900 р. комісія налічувала лише 12 членів, отож разом із Лікарською комісією була найменш чисельною, а 1911 р. стала найчисельнішою — 30 членів¹³. Ці статистичні показники свідчать про її активний організаційний розвиток і продуктивність у роботі, що ставить її на перше місце у цьому аспекті серед інших комісії НТШ.

В основу редакційного «портфеля» новоорганізованої комісії увійшли матеріали, запропоновані М. Грушевським у його проєкті видання джерел 1894 р.: збірник люстрацій та інвентарів Руського воєводства з XVI ст.; подібний збірник для землі Белзької; найдавніші акти Поділля

¹³ Фелонюк А. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка // Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. — Т. 1. — С. 271–272.

XV–XVI ст.; акти з історії Львова XV–XVI ст.; акти Литовської та Руської метрик; акти з історії України XVII–XVIII ст.; інвентарі з XVII–XVIII ст.; «Генеральне слідство про маєтності»; літописець русько-литовський (Познанський список); пам'ятки українського письменства XVI–XVII ст. («Хроніки» Сафоновича, літописець Волині та України та ін.); збірник пам'яток давнього українського письменства; збірник джерел з історії українського права («Руська правда», канонічні устави, дипломи XIII–XV ст., земські грамоти Великого князівства Литовського)¹⁴ (див. додаток № 4). Для реалізації запланованих проєктів потрібні були державні субвенції, про які М. Грушевський неодноразово говорив і писав до посла Державної ради у Відні О. Барвінського. Щоб їх отримати, потрібно було представити публікацію на розгляд крайовому сейму чи міністерству освіти й віровизнання; нею й мав стати перший том «Жерел»¹⁵.

У тематичному розрізі оглянемо плани й видання, які вдалося реалізувати Археографічній комісії під керівництвом М. Грушевського (див. додаток № 4). У перший рік існування комісія розглянула проєкт **видання описів і люстрацій українських земель Польського королівства другої половини XVI ст.**, які готував до друку М. Грушевський. З цією метою у квітні — травні 1895 р. вчений мав археографічну поїздку до Москви та Варшави, де знайомився з люстраціями в архіві Міністерства юстиції Росії та варшавської Казенної палати: «міцно попрацював в архівах, так, що ся подорож не була зовсім відпочинком. Зате забезпечено матеріал на кілька томів “Джерел”»¹⁶.

Ще у листопаді 1894 р. він відновив листування зі своїм давнім київським приятелем Миколою Біляшівським, який обіймав посаду директора архіву Казенної палати у Варшаві, а тому той інформував львівського професора про наявність і зміст люстраційних матеріалів, у 1895–1898 рр. організував їх копіювання зі свого архіву та Головного архіву давніх актів, уточнював незрозумілі місця у копіях, проводив

¹⁴ *Грушевський М.* Про видання джерел до історії українсько-руської... — С. 30–31.

¹⁵ У листі до О. Барвінського 21 травня 1895 р. М. Грушевський писав: «Пам'ятаєте, балакали з Вами, щоб просити при дебатах бюджетових субвенції на видане “Джерел”? Чи можна сподіватись чогось? І на який термін, якби можна, треба приготувати кавалок того друку?» (Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським. — С. 85).

¹⁶ Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським. — С. 85. Огляд архіву Скарбу Коронного, який вчений зробив працюючи над його матеріалами у Варшаві, див.: *Грушевський М.* Архів Скарбу Коронного в Варшаві. Замітка археографічна // *його ж.* Твори: у 50 т. — Т. 5: 1888–1896. — Львів: Світ, 2003. — С. 33–36. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

звірку складеного у друкарні тексту із оригіналами¹⁷. До перших трьох томів увійшли акти люстрацій 1564–1565 рр., що «є найважливішою пам'яткою серед такого роду матеріалу, бо обіймають все-таки дуже велике число місцевостей, а разом, в порівнянні з іншими описами, визначається значною докладністю і різноманітністю свого матеріалу»¹⁸. До I тому «*Описів королівщин в землях руських XVI віку*» включено люстрації староств Снятинського, Коломийського, Галицького, Теревольського, Рогатинського, Стрийського, Дрогобицького, Самбірського та Озиминської волості; до II тому — Перемиського, Лежайського, Замхівського староств разом з жупами, що лежали на території Перемишльської землі, а також люстрації Сяноцької землі; до III — люстрації староств Красноставського, Холмського, Городельського, Грубешівського, Тишовецького, Грабовецького, Белзького, Сокальського, Кам'янського і Жидачівського. У цей том увійшли описи Олещицької волості й Городоцького староства, взяті з інвентаря доходів 1564 р., яких немає в люстрації 1564–1565 рр.

М. Грушевський використав два джерела: звіт рогозинського старости Кшиштофа Соколовського — члена комісії, призначеної королем для складання люстрації (два томи матеріалів зберігалися в Архіві Міністерства юстиції в Москві) та звіт з тієї ж люстрації — інвентар доходів — хенцинського старости Станіслава Дембінського (зберігався в Архіві Скарбу Коронного у Варшаві)¹⁹. Прогалини в матеріалах звіту К. Соколовського доповнювалися текстами зі звіту С. Дембінського. Наприклад, з його звіту включено описи Самбірського староства та деяких сіл з інших староств, що були опущені в люстрації К. Соколовського.

До останнього тому цієї серії (VII тому «Жерел») М. Грушевський подав описи королівщин руських земель 1570 р. Далі планувалося видавати інвентарі XVI ст., вже були готові копії, а публікація була «тільки питанням часу»²⁰ (мал. 3). Кожному тому передувала розвідка М. Грушевського, в якій аналізувався економічний стан селянських господарств. Тексти побудовані виключно на основі матеріалів тому. М. Грушевський у всіх вступних статтях розглядає аналогічну низку питань: категорії селян, їхній економічний добробут, форми землевладіння, число селянських ґрунтів, оподаткування.

¹⁷ Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. — Т. II. — С. 29–62.

¹⁸ *Грушевський М.* Передмова // *Жерела до історії України-Руси.* — Львів, 1895. — Т. I. — С. III.

¹⁹ Там само.

²⁰ *Г[рушевський] М.* [Передмова] // *Жерела до історії України-Руси.* — Львів, 1903. — Т. 7. — С. II.

Один з рецензентів²¹ закидав авторові «брак ширших висновків» у цих статтях. Вчений відповів критикові, висловивши своє методологічне кредо: «Як робилися такі загальні виводи? Ловилося кілька припадкових виказів, їх а ргіогі уважано за покажчики загальних норм, і от на підставі кількох таких показників готові “середні цифри”... Спішитися з такими загальними виводами, маючи під руками величезний матеріал, що каждую цифрою протестує проти таких генералізацій... — було б не науково»²².

У 1896 р. Стефан Томашівський виклав план видання **галицьких актів з часів Хмельниччини (1648–1654)**²³. Від четвертого тому «Жерел» Археографічна комісія започаткувала нову серію під загальною назвою «*Матеріали до історії Галичини*», де публікувалися документи, зібрані вченим. Видавець вибрав період, що досить тісно «лучиться з політичним життям цілої України-Руси» — час діяльності Богдана Хмельницького (1648–1657)²⁴. Перший том «Матеріалів» вміщує переважно документальний фактичний матеріал повстань в Галичині з червня 1648 до червня 1649 р.²⁵. Джерела, викладені С. Томашівським за хронологією, можна поділити на три частини згідно з тематикою. Першу частину становлять ухвали шляхетських сеймиків, що відбувалися в Белзі, Галичі і Судовій Вишні в 1648–1649 рр., універсали польського короля Яна Казимира і його урядників.

Найбільшу частину складають реляції, скарги, протести проти селян, міщан та шляхтичів, які брали участь у повстаннях, що розпочалися в цей період на теренах Галичини. Третю частину складають листи і мемуари львівського міщанина Самуїла Кушевича про події збройного протистояння у Галичині. Найцікавіші документи — це опис облоги Львова козацькими військами 1648 р., список про оплату викупу з міста та листи, в яких С. Кушевич описує сучасні йому події.

²¹ Див.: *Щербина В.* [Рец. на:] Жерела. — Т. 1 // Киевская старина. — К., 1896. — № 7/8. — С. 40–41; 1898. — № 1. — С. 26–27.

²² *Грушевський М.* Економічний стан селян в Сяніцькім старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. 3. — С. 2.

²³ У протоколі першого засідання Археографічної комісії від 22 січня 1896 р. ім'я С. Томашівського не зазначено, лише вказано, що «прийнято план видання збірника актів про Львів і Галичину з часів Хмельниччини» (ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 12).

²⁴ *Томашівський С.* [Передмова] // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1898. — Т. 4. — С. V.

²⁵ Жерела до історії України-Руси, видає комісія археографічна Наукового товариства імені Шевченка. — Львів: Накладом Наукового товариства ім. Шевченка, 1898. — Т. IV: Галицькі акти з р. 1648–1649 зібрав і впоряд. С. Томашівський. — VI + 36 + 411 (= Матеріяли до історії Галичини. Т. I).

Актовий матеріал опрацьовано з гродських книг Львова, Жидачева, Тереховлі, Галича, Перемишля, Сянока, Белза та львівських міських книг. Листи С. Кушевича С. Томашівський розшукав у бібліотеці Оссолінських. Більшість актів укладач видав у повному обсязі, але є й витяги з документів з викладом українською мовою короткого змісту пропущеного тексту. Такий метод можна пояснити значною кількістю однотипних документів²⁶, трафаретні звороти яких не потребували повторення. Том розпочинається вступною розвідкою «З життя галицько-руських сеймиків», у якій автор вичерпує тільки один аспект теми, залишаючи для досліджень інші²⁷.

У другому томі галицьких матеріалів С. Томашівський продовжує подання актових документів з червня 1649 р. до 1651 р.²⁸ Матеріал загалом поділений на дві частини. У першій вміщено продовження актів переважно політичного характеру: скарги шляхтичів, ксьондзів, міщан, євреїв-орендарів на селян, міщан за пограбування, побиття і вбивства. В цю групу документів також входять кілька універсалів Яна Казимира про конфіскацію майна у шляхтичів, що брали участь у повстаннях, а також інструкції воєводських сеймиків для своїх послів.

У другій частині подається матеріал про економічний стан галицьких земель 1649–1650 рр. Найбільш важливі — це масові актові матеріали: заяви селян і міщан про неможливість сплачувати податки до скарбниці казну в повному обсязі або й повну неспроможність платити будь-які податки. На основі цієї джерельної бази С. Томашівський написав вступну статтю про економічне і демографічне становище у Львівській землі Руського воєводства²⁹. Але, як і в попередньому томі, його стаття не охопила повністю матеріал, залишаючи дослідникам можливість далі працювати над аналізом і узагальненням джерел.

Щоб вмістити якомога більше інформативних даних, у виданні С. Томашівський частково використовував нову форму подачі актів — регести. Також видавець відступив «від попереднього повного випи-

²⁶ Тимчасове справозданє з археографічних занять у Ватиканському архіві в Римі // Хроніка НТШ. — Львів, 1912. — Ч. 50. — С. 16.

²⁷ *Томашівський С.* З життя галицько-руських сеймиків // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1898. — Т. 4. — С. 1–36. Оpubлікований матеріал автор опрацьовував в окремих розвідках: *Томашівський С.* Самуїл Кушевич райця львівський і його записна книжка // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. 15. — С. 1–24; *його ж.* Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки НТШ. — Львів, 1898. — Т. 23–24. — С. 1–138.

²⁸ Жерела до історії України-Руси, видає комісія археографічна Наукового товариства імені Шевченка. — Львів: Накладом Наукового товариства ім. Шевченка, 1901. — Т. V: Галицькі акти з р. 1649–1651 зібрав і впоряд. С. Томашівський. — VI + LII + 354 (= Матеріяли до історії Галичини. Т. II).

²⁹ *Томашівський С.* Погляд на стан людности Львівської землі в полонині XVII ст. // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1901. — Т. 5. — С. I–LII.

вання всіх імен селян-революціонерів, а то з огляду на непевність їх щодо числа і часу наводяться тільки цікавіші з огляду на соціальне становище»³⁰.

По виході другого тому «Матеріалів до історії Галичини» публікація актового матеріалу за 1648–1657 рр. припинилася, оскільки розпочалася праця над виданням корпусу козацьких документів. У III томі С. Томашівський обмежився публікацією лише тогочасних літературних пам'яток, генетично пов'язаних з Галичиною³¹. У цей том увійшли: фрагменти історичного оповідання львівського мішанина Самуїла Кушевича про козацькі війни 1648–1655 рр., збірка літописних записок львівських латинських монастирів про ті часи, оповідання С. Кушевича про похід семигородського князя Юрія II Ракоці в Польщу 1654 р. Крім цього, упорядник, після передмови і вступної розвідки, вміщує опис облоги козаками Замостя³², а в додатку — витяги зі щоденника С. Кушевича від 1657 р. про події походу Юрія II Ракоці в Польщу: його листування з львівським магістратом про здачу міста³³. Відповідно до принципів роботи Археографічної комісії С. Томашівський відкриває том вступною розвідкою «Між Пилявцями і Замостям», опертою на широке коло джерел і літератури³⁴.

М. Грушевський на засіданні Археографічної комісії 2 листопада 1904 р. висунув **проект видання корпусу архівних матеріалів з історії козаччини**³⁵. У записці, запропонованій у справі цього видання, вчений вказує на «уривковий і випадковий» характер попередніх видань джерел, що тільки «принагідно зачіпали історію козаччини або займалися певними спеціальними моментами в її історії». А з перервою у виданні «Актов ЮЗР», у яких публікував козацькі матеріали М. Костомаров, «не стало видавництва, присвяченого систематичному виданню матеріалів до історії козаччини». Планувалося не тільки студіювати матеріал з політичної, воєнної історії, але й розглядати козач-

³⁰ *Томашівський С.* [Передмова] // *Жерела до історії України-Руси.* — Львів, 1901. — Т. V. — С. I.

³¹ *Жерела до історії України-Руси,* видає Археографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. — Львів: Накладом Наукового товариства ім. Шевченка, 1913. — Т. VI: Літописні пам'ятки з р. 1648–1657 зібрав і впоряд. С. Томашівський. — XX + 151 + 244 (= Матеріяли до історії Галичини. Т. III).

³² *Obsidio Zamoscana...* a m. Ioanne Bytomski // *Жерела до історії України-Руси.* — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 137–151.

³³ З диярія С. Кушевича 1657 р. // *Жерела до історії України-Руси.* — Т. 6. — С. 221–226.

³⁴ *Томашівський С.* Межи Пилявцями і Замостям // *Жерела до історії України-Руси.* — Т. 6. — С. 1–136.

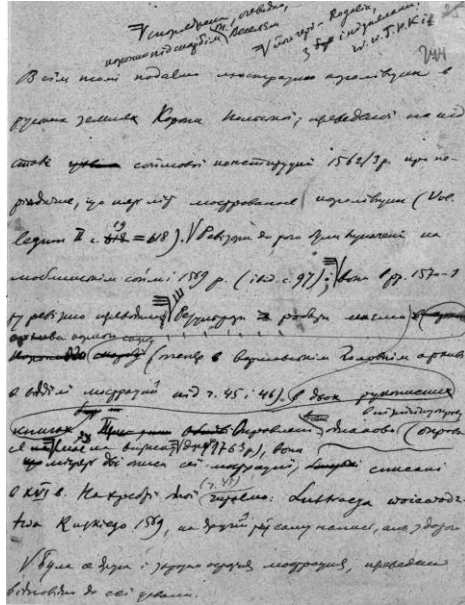
³⁵ *Хроніка НТШ.* — Львів, 1904. — Ч. 20. — С. 9; Записка, предложена археографічній комісії проф. Грушевським в справі видання корпусу матеріалів до історії козаччини // *Хроніка НТШ.* — Львів, 1905. — Ч. 24. — С. 19–21.

чину як «явище соціально-національне, продукт економічних суспільно-політичних обставин», не обминати питання організації та управління, внутрішніх відносин в козацькій державі³⁶.

М. Грушевський попередньо визначив коло бібліотек та архівів, де зберігалися джерела. Передбачалося працювати над «краківськими збірками (бібліотеки Чорторійських, університетська та академічна), варшавськими (головно ординація Красінських і генерального штабу), московськими (архіви міністерства юстиції і закордонних справ, також теки Маркевича в Рум'янцевському музеї), харківськими, чернігівськими архівами (залишки актів козацьких урядів), київською збіркою та деякими іншими збірками поменшого значення»³⁷. Крім цього, у полі зору дослідників були архіви і бібліотеки у Відні, Римі, Стокгольмі, Лондоні та інших містах Європи.

Великий обсяг роботи був не під силу одному чи кільком історикам, у роботу мав включитися колектив однодумців, об'єднаних єдиною ідеєю, з доброю науковою підготовкою, готових до цілеспрямованого, систематичного пошуку, збирання і видання матеріалів. За час викладання у Львівському університеті М. Грушевський зумів підготувати на своїх наукових семінарах не менше 10-ти молодих науковців, що мали б взяти на себе цю справу. Працюючи над виданням, вони б «здобували собі практичні підстави для самостійної роботи над архівами і взагалі археографічним матеріалом. Найкраще ж поле для дослідів — козацький період»³⁸.

Кодекс документів хронологічно мав охопити час з останньої чверті XVI до середини XVIII ст., розпадаючись на кілька періодів (до Хмельниччини, від смерті Хмельницького до 1664 р., часи Дорошенка

Мал. 3. Рукопис першої сторінки передмови М. Грушевського до сьомого тому «Жерел до історії України-Руси». ЦДІА України у Львові. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 244

³⁶ Записка, предложена архео-графічній комісії проф. Грушевським в справі видання корпусу матеріалів до історії козащини. — С. 20.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. — С. 19.

і Самойловича, Мазепи і Скоропадського). Загальний і редакторський нагляд над виданням джерел взяв на себе М. Грушевський. Як керівник, він визначив періоди, над якими мали працювати його учні: Іван Крип'якевич — з початків козаччини до 1648 р., Василь Герасимчук — 1657–1665 рр., Іван Кревецький — 1665–1676 рр., Іван Джиджора — 1720–1740 рр. Ці четверо учнів М. Грушевського розпочали з літа – осені 1905 р. систематичний розшук джерельних матеріалів під час тривалих археографічних експедицій.

«Переведено нараду над проектом археографічних подорожий в справі вибрання корпусу актів до історії козаччини, предложених проф. Грушевським».

У 1905–1906 рр. Василь Герасимчук, крім краківських бібліотек, студіював у Варшаві (бібліотеки ординацій Красінських та Замойських), Петербурзі (Публічна бібліотека), Іван Крип'якевич у 1906–1907 рр. опрацював збірки документів у краківських бібліотеках Чарторійських, Академії знань та Ягеллонській³⁹, Іван Джиджора — у Москві та Харкові (архів давньої Малоросійської колегії, архів Міністерства юстиції), Іван Кревецький — у краківських та варшавських рукописних колекціях.

Для праці в архівах слід було мати дозвіл. Особливо важко було його дістати у Росії. З цією метою направлялися звернення до Російської Академії наук, остання «ходатайствувала» перед відповідними установами, яким підпорядковувалися архівні заклади. Нерідко дозвіл видавав міністр юстиції або внутрішніх справ Росії⁴⁰. Не меншою тяганиною відзначалися й австро-угорські державні установи. Археографічна робота ускладнювалася через брак детальних каталогів, тому часто дослідники мали перегорнути безліч матеріалів, перш ніж натрапити на очікувані документи⁴¹. Нерідко під рукою не було потрібних книг для довідок, наприклад, В. Герасимчук у Кракові не міг знайти в бібліотеках ні праць російських авторів, ні томів «Актів ЮЗР»⁴².

³⁹ Листи Івана Крип'якевича до Михайла Грушевського / Підготував В. Горинь // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Упоряд. Ф. Стеблій. — Львів, 2001. — С. 375.

⁴⁰ Загальні збори (дня 30 квітня 1907 р.) // Хроніка НТШ. — Львів, 1907. — Ч. 31. — С. 3; ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 9–10.

⁴¹ Василь Герасимчук писав Івану Кревецькому у листі 26 листопада 1905 р. про «страшно “паскудні” краківські каталоги: треба казати передавати рукописи до рук і вишукувати. Се дуже повільно йде» (Федорук Я. Листи Василя Герасимчука до Івана Кревецького // Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку / Василь Герасимчук: життя і творчість (1880–1944) / Упоряд. Я. Федорук. — Львів, 1994. — С. 97).

⁴² Там само.

М. Грушевський з приводу складних умов праці своїх учнів у закордонних архівах та її значення для української науки скрушно писав: «Досить пригадати, що ті адепти історичної науки, які своїми трудами мали зібрати сей роспорошений історичний матеріал, мусіли не раз жертвувати насущними інтересами свого особистого життя, аби приймати участь в сій роботі. Далі — зміркувати, що майже неможливо було рахувати на довготривалу, систематичну роботу одних і тих самих співробітників, не будучи в стані забезпечити їм можливість віддаватися науковій роботі, тому що вся наукова робота наша все ще не має ніяких опор в публичних наукових інституціях, опирається виключно майже й досі на одно лише Наукове товариство ім. Шевченка з його нищими фондами, і в сферах офіційно-наукових тих, з якими наслідком самих обставин мусить входити в найближшу стичність, все ще вважається за рід контрабанди, котрою можна користуватись — але по можности до того користування не признаватись. Тільки зваживши сі обставини, можна відповідно оцінити обстанову, в якій мусіла розвиватись отся робота. Будемо одначе сподіватися, що енергія нашої суспільности, її молодших поколінь особливо, переборе всі сі труднощі, і праця раз зрушена з своєї мертвої точки, буде йти невпинно»⁴³. І дійсно — ті кошти, які виділялися комісією на побут під час археографічних експедицій, були мізерними, і лише цілеспрямовані молоді дослідники терпіли всі знегоди заради тієї довіря, яку мав до них М. Грушевський, та усвідомлюючи, що на них покладено великий обов'язок — джерелознавчі дослідження історії України. І Крип'якевич пізніше, у своїх спогадах, писав про свої перші археографічні поїздки до Кракова у 1906–1907 рр.: «Жив дуже скромно, на обіди ходив до найдешевших їдалень (особливо, де давали даром хліб), а гроші щадив на інтелектуальні приємності і книжки, яких купував багато»⁴⁴.

Незважаючи на різноманітні перешкоди, М. Грушевський майже щороку висилав трьох–чотирьох дослідників на пошуки документів. Так, 1907 р. було ухвалено відрядити Федора Голійчука для праці в саксонських архівах над збіркою матеріалів про Пилипа Орлика. І. Шпитковський почав збирати матеріал з історії Коліївщини у Кракові, а В'ячеслав Липинський — з історії козаччини 1676–1709 рр. (мал. 4). Останній, крім цього, висловив намір видати один том матеріалів з історії Хмельниччини — про становище шляхти та її участь у Хмельниччині.

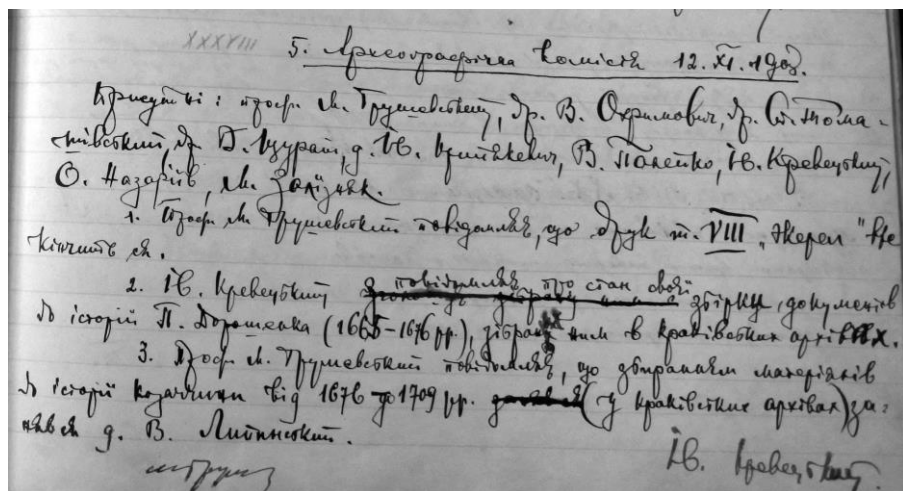
1908 р. Філарет Колесса працював у стокгольмських архівах, зробив реєстр документів, дотичних до козаччини, зняв деякі копії. З-по-

⁴³ Грушевський М. [Передмова] // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. VIII.

⁴⁴ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 99.

між інших (не членів комісії) на археографічних студіях були Богдан Бучинський, Микола Залізняк (Роман Дашинич-Кульчицький).

Олександр Грушевський, намагаючись глибше дослідити тему козаччини, висунув у тому ж році план видання актів, що стосувалися внутрішньої історії Гетьманщини⁴⁵. Матеріал мав ділитися на кілька

Мал. 4. Протокол засідання Археографічної комісії НТШ 12 листопада 1908 р. з повідомленням М. Грушевського про збір В'чеславом Липинським у краківських архівах матеріалів з історії козаччини 1676–1709 рр.

ЦДА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 82.

груп: старшинське землеволодіння (правні умови), старшинське землеволодіння (економічні умови), монастирське господарство (умови юридичні та економічні), козаки і посполиті (правні умови, взаємні відносини двох верств), адміністративний устрій часів Гетьманщини, фінансова система, суд. Кожна група могла б становити один том архівного матеріалу на зразок «Жерел», «а разом з тим скласти в купі загальний начерк внутрішнього життя Гетьманщини»⁴⁶. Хронологічно проект обіймав час від гетьманування Мазепи до скасування гетьманської влади.

С. Томашівський відпрацював матеріали періоду Хмельниччини у львівських та віденських архівах. 1910 р. на засіданні комісії він погодив проект видання витягів з мемуарів Радзивілла часів Хмельниччини. Коли ж з'ясувалося, що Краківська Академія наук планує видати рукопис цілком, то цей проект відпав. 1911 р. Археографічна комісія звернулася до Міністерства віровизнань і освіти через українську

⁴⁵ Грушевський О. Плян видання актів з внутрішньої історії Гетьманщини // Хроніка НТШ. — Львів, 1908. — Ч. 36. — С. 23–27.

⁴⁶ Там само. — С. 27.

парламентську репрезентацію у Відні, щоб воно визнало С. Томашівського членом римського «*Instituto austriaco di studii storici*» для праці над матеріалами у Ватиканському архіві конгрегації пропаганди віри⁴⁷. Прохання задовольнили, і С. Томашівський протягом трьох місяців 1911 р. працював у цьому архіві.

Систематичні студії над матеріалами до корпусу козацьких джерел, розпочаті 1905 р., дали свій перший результат 1908 р., коли вийшов друком 1-й том «*Матеріалів до історії української козаччини*», підготовлений Іваном Крип'якевичем⁴⁸. Документи походили з трьох бібліотек: князів Чарторийських, Академії знань у Кракові й Оссолінських у Львові. Оригіналів збереглося небагато, більшість — копії документів XVI, а частина — XVIII і XIX ст. Хронологічно збірка охоплює 1531–1632 рр.

Акти умовно розділено укладачем на такі групи: листи й інструкції українських гетьманів (10); листи до козаків: королівські, соймових послів, разом (8); акти комісій для козацьких справ (3); королівські листи, пропозиції, інструкції для соймів, урядників, до турецького уряду (46); інструкції соймаків (30); промови на соймах, щоденники соймові (9); матеріали, проекти і т. д. (11); військові рахунки і регести (6); листи різних осіб (40); листи чужих держав: Туреччини, волоського воєводи, татар (59); інструкції, звіти, звістки різного змісту (11)⁴⁹.

Перший том «*Матеріалів до історії української козаччини*» отримав схвальні відгуки рецензентів⁵⁰. Особливо відзначалась наукова значимість І. Крип'якевича, що докорінно змінила погляди дослідників на ранній період історії козацтва. Йдеться про грамоту, видану польським королем Стефаном Баторієм у Ризі від 9 квітня 1582 р., що забороняла українським урядникам підпорядковувати козаків своїй юрисдикції, обкладати їх податками і брати собі залишене після їхньої смерті майно⁵¹. Як і до кожного тому «*Жерел*», упорядник вмістив у «*Матеріалах...*» вступну розвідку і покажчики.

⁴⁷ ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 1–2.

⁴⁸ Жерела до історії України-Руси, видає археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. — Львів: Накладом Наукового товариства ім. Шевченка, 1908. — Т. VIII: Документи по рік 1631 зібрав і видав І. Крип'якевич. — XI + 46 + 407 (= Матеріали до історії української козаччини, видані під загальною ред. М. Грушевського. Т. I).

⁴⁹ Крип'якевич І. Вступне слово до т. I «Матеріалів» // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. IX–X.

⁵⁰ Див.: Жукович П. Н. [Рец.] Матеріали до історії української козаччини. — Т. 1 // Журнал Міністерства народного просвещения (далі — ЖМНП). — СПб., 1909. — № 11. — С. 232–238; Томашівський С. [Рец.] Матеріали до історії української козаччини. — Т. 1 // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1909. — Т. 45. — Кн. 3. — С. 691–692.

⁵¹ Жерела до історії України-Руси. — Т. VIII. — С. 53.

У козацькій серії вийшло ще два томи. М. Кордуба тривалий час, починаючи від 1906 р., займався розшуками матеріалів про зносини Богдана Хмельницького з семигородським князем Юрієм II Ракоці у державному архіві у Відні (відділи *Polonica* і *Turcica*, частини венеціанського архіву, перевезеного в час окупації Венеції Австрією — *Disparacci di Germania*), архіві Міністерства закордонних справ у Москві; рукописами бібліотеки Оссолінських у Львові⁵². З часом його збірка склала цілий том матеріалів про міжнародне становище та дипломатичні стосунки козацької держави⁵³. Редакційне опрацювання документів та друк тривали від вересня 1909 р. до лютого 1912 р. Таке зволікання на початках пояснюється завантаженістю М. Кордуби у Чернівцях, де він учителював і не міг «попри шкільну науку 22 години тижнево і обовязки родинного житя [...] робити двох робіт нараз»⁵⁴. Але потім сповільнився темп набору матеріалу у друкарні товариства. У вересні 1910 р. М. Кордуба писав своєму вчителю: «Видавництво затягає не з моєї вини, бо не раз тижні минають заки дістану нову коректу. З того виходить ще й та недогода, що до складу беруть щораз иньших зицерів, через що перша коректа виглядає горендально»⁵⁵.

Опубліковані документи торкаються різноманітних тем: вибори польського короля 1648 р., семигородські взаємини Польщі, Юрій II Ракоці і його польська політика, віденський двір у стосунках з Польщею та ін. Причому козацька тема досить виразно простежується на тлі міждержавних стосунків того часу. Автор видання значно скорочує поодинокі документи, бо «історична вага багатьох актів лежить не так в дословнім тексті, як радше їх змісті»⁵⁶. Тому український текст часто вклинюється в мову акта. Заголовки документів подаються українською, латинською, німецькою та польською мовами досить лаконічно.

Як виглядали козацькі справи за часів Б. Хмельницького очима папських нунціїв у Варшаві Джованні де Торреса (1648–1652) і Петра Відоні (1652–1657), показав Степан Томашівський у XVI томі «Же-

⁵² Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби / Упоряд., авт. вст. розд. і наук. комент. О. Купчинський. — Львів, 2016. — С. 179–198.

⁵³ Жерела до історії України-Руси, видає археографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. — Львів: Накладом Наукового товариства ім. Шевченка, 1911. — Т. XII: Акти до Хмельниччини (1648–1657) зібрав і видав М. Кордуба. — VIII + 60 + 545 с. (= Матеріяли до історії української козаччини, видані під загальною ред. М. Грушевського. Т. V). Нумерація томів серії довільна (черговими були перші вісім томів, далі вийшли томи XII, XVI, XXII), оскільки вони видавалися за готовністю до друку, а не за хронологією.

⁵⁴ Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби. — С. 184.

⁵⁵ Там само. — С. 189.

⁵⁶ *Кордуба М.* Передне слово // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. XII. — С. VI.

рел»⁵⁷. Для збирання матеріалів С. Томашівський двічі побував у Римі, працював у ватиканських архівах. Перший раз — у квітні–травні 1910 р. і другий — за клопотанням Виділу НТШ (див. додаток № 3) протягом 3-х місяців 1911 р. (середина жовтня–середина січня) як член *Instituto austriaco di studii storici*. Для «кращих цілей української історіографії» він використав відділ нунціатур, де містилося найбільше матеріалу з української історії, а донесення нунціїв з Польщі давали досить систематичний огляд подій в Україні⁵⁸. С. Томашівський за цей час докладно оглянув нунціатури за 1648–1660 рр., опрацьовуючи матеріал «тройким способом, роблячи: повні копії, ексцерпти і реєстри — відповідно до ваги акту чи документу»⁵⁹. З великої кількості документів, число яких сягало 1000, видавець вибрав найцінніші в історичному плані, що увійшли до першого тому нової серії «Ватиканських матеріалів до історії України». На жаль, до нього не було підготовлено ні вступної розвідки, ні покажчиків.

До публікації джерел з історії внутрішнього життя Гетьманщини М. Грушевський повертається у 1910 р. Зокрема йому належить ідея продовжити видання «Дневника» генерального підскарбія Якова Марковича. Видання започатковане у 1859 і 1893–1897 рр. (з'явилися перших три томи до 1734 р. включно) відповідно Олександром Марковичем та Олександром Лазаревським, однак з великими пропусками і русифікацією мови. У кінці квітня 1910 р. історик запропонував долучитися до справи М. Василенка, на що той погодився⁶⁰. Вже 9 червня 1910 р. проект видання підтриманий членами Археографічної комісії НТШ у Львові. М. Василенко виконав посередницькі функції у перемовинах із власниками автографа, нащадками козацького старшини⁶¹, залучив до копіювання щоденника Вадима Модзалевського із оплатою 50 коп. за аркуш обсягом 100 рядків⁶². О. Оглоблин згодом писав, що «найбільш відповідним кандидатом на редакцію був В. Модзалевський,

⁵⁷ Жерела до історії України-Руси, видає археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. — Львів: Накладом Наукового товариства ім. Шевченка, 1924. — Т. XVI: Донесення римських нунціїв про Україну 1648–1657. — 236 с. (= Ватиканські матеріали до історії України зібрав і видав С. Томашівський. Т. I. Вип. 1: Тексти).

⁵⁸ *Томашівський С.* Тимчасове справозданє з археографічних занять у Ватиканським архіві в Римі // Хроніка НТШ. — Львів, 1912. — Ч. 50. — С. 16.

⁵⁹ Там само. — С. 17.

⁶⁰ *Гирич І. М.* Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин) // *Його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. — К., 2016. — С. 493.

⁶¹ Від Комісії // Жерела до історії України-Руси. — К.; Львів, 1913. — Т. XX. — С. V.

⁶² *Гирич І. М.* Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин). — С. 494.

зв'язаний з Чернігівщиною, де в родинному маєтку Марковичів в селі Сварові, на Глухівщині, знаходився дорогоцінний манускрипт цього пам'ятника»⁶³. Значну участь у редагуванні «Дневника» Марковича взяв також М. Василенко: на завершальному етапі підготовки матеріалів до друку він вичитував і звіряв коректуру з оригіналом. Як безпосередній виконавець проекту, В. Модзалевський пропонував скласти до тому покажчики⁶⁴, але М. Грушевський та М. Василенко вважали за доцільне зробити це після реалізації всього видання, тобто видруку IV і повторного друку I–III томів «Дневника». З цієї самої причини В. Модзалевський не підготував великої вступної розвідки⁶⁵. «Дневник» вийшов друком у Києві як 22-ий том «Жерел»⁶⁶. Після видання одного тому справа зупинилася через непорозуміння в питаннях фінансування⁶⁷. Відсутність детальної археографічної передмови і науково-довідкового апарату сучасними істориками оцінюється як недолік цього видання, яке «не можна вважати зразковим навіть з погляду тогочасної наукової археографії»⁶⁸. Але тут не враховано тієї обставини, що видавець не був самостійним у питаннях підготовки до друку щоденника. Як також і того, що на заваді з'ясування багатьох складних місць документа був поганий почерк оригіналу, який, на переконання М. Василенка, добре прочитати могла лише донька О. Лазаревського⁶⁹.

М. Василенко, який в останні передвоєнні роки був у тісних приятельських відносинах із М. Грушевським, пропонував йому інші джерельні видання з історії Гетьманщини. Тут треба зазначити, що, на пропозицію М. Грушевського, 28 червня 1911 р. М. Василенка і В. Модза-

⁶³ *Оглоблин О.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський (за неопублікованими матеріалами) // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. — № 3–4. — С. 16.

⁶⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 1235: Грушевські. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 65.

⁶⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 3974: М. Василенко. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 6 зв.

⁶⁶ Жерела до історії України-Руси, видає археографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. — К.; Львів: Накладом Наукового товариства ім. Шевченка, 1913. — Т. XX: Дневник Якова Марковича, 1735–1740 роки, видав В. Модзалевський. — VIII + 385 с. (= Дневник Якова Марковича. Т. IV). Книгу надруковано у київській друкарні Л. Криносського. М. Грушевський перед війною дедалі частіше практикував друк книг у Києві, бо тут очолював Українське наукове товариство, що вимагало його періодичної присутності.

⁶⁷ *Оглоблин О.* Микола Василенко... — С. 17.

⁶⁸ *Кіржаєв С. М.* Деякі зауваження щодо археографічної діяльності УНТ (Чи існувала в товаристві окрема Археографічна комісія?) // Український археографічний щорічник. — К., 1999. — Вип. 3–4. — С. 81.

⁶⁹ *Гирич І. М.* Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин). — С. 496.

левського обрано членами Археографічної комісії НТШ⁷⁰, так що вони дедалі більше відчували приналежність до когорти археографів товариства. У 1911 р. виникла думка видавати матеріали судового процесу над Чуйкевичем і «цим започаткувати серію публікацій юридичних матеріалів з історії права»⁷¹. Також передбачалося друкувати «Генеральне слідство про маєтності». М. Василенко 1912 р. розпочав копіювання матеріалів Стародубського полку⁷². Тоді ж М. Грушевський зацікавився альбомом Де ля Фліза, а тому М. Василенко переглядав його у збірці О. Лазаревського і висловився про нього як про цінне історичне джерело⁷³. На останньому засіданні перед війною 1913 р. Археографічна комісія ухвалила розпочати переговори з М. Василенком у справі видання договорів гетьманів з московським урядом (мал. 5). Однак всім цим видавничим планам перешкодив конфлікт у НТШ та відставка М. Грушевського, а Археографічна комісія Українського наукового товариства через відсутність матеріальних засобів і початок Першої світової війни так і не змогла розвинути своєї діяльності.

Варто також зупинитися на нереалізованих виданнях матеріалів з історії козаччини, які готувалися до друку іншими учнями М. Грушевського у рамках Археографічної комісії. Тут наведемо приклад І. Джиджори, В. Герасимчука, І. Кревецького та Ф. Голійчука. Іван Джиджора, один з улюблених учнів М. Грушевського, згідно із планом видання документів з історії козачтва 1905 р., поїхав у археографічні відрядження чи не першим: у серпні–вересні того року він працював в архівах і бібліотеках Харкова і Москви⁷⁴, збираючи матеріали до історії

⁷⁰ Фелонюк А. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові // Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. — Т. 1. — С. 272.

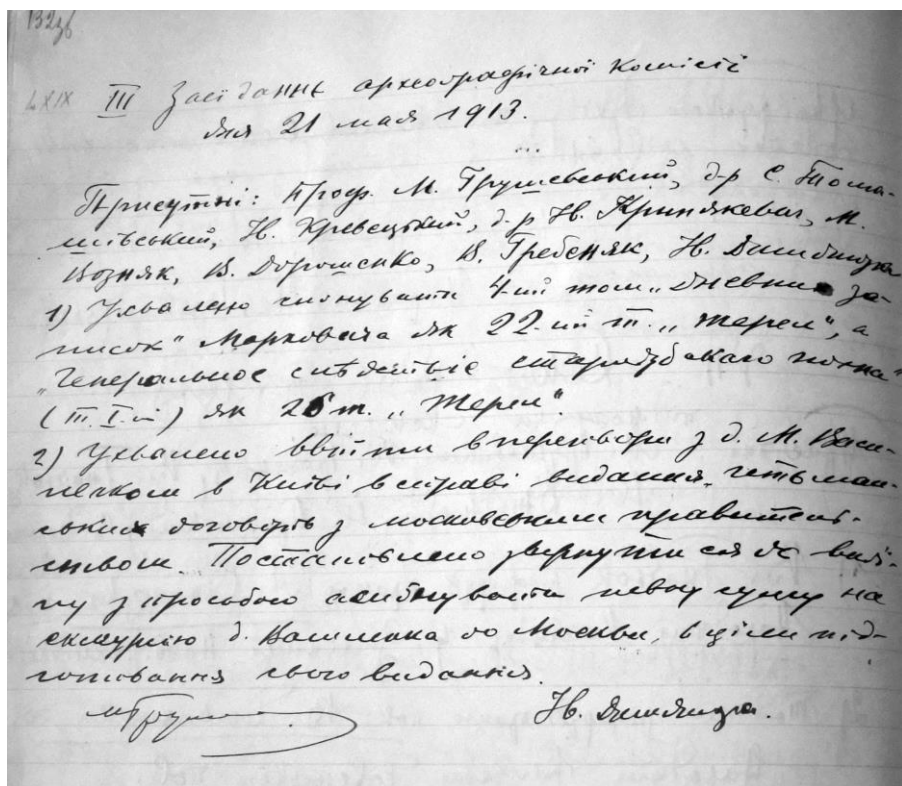
⁷¹ Гирич І. М. Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин). — С. 495.

⁷² На засіданні Археографічної комісії НТШ 1 травня 1913 р. прийнято рішення публікувати ці матеріали як 26-й том «Жерел» (ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 132 зв.). Вже після відставки М. Грушевського з голови НТШ, а відповідно і Археографічної комісії, 3 грудня 1913 р. видання цієї пам'ятки взяло на себе Українське наукове товариство у Києві (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису. — Ф. Х. — Спр. 32919. — Арк. 58 зв., 62, 63, 65 зв.). Воно побачило світ лише 1929 р. під редакцією Катерини Лазаревської і титром Археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук. Див.: Український архів видає Археографічна комісія Всеукраїнської академії наук. — Т. 1: Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. — К.: 3 друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. — 576 с.

⁷³ Гирич І. М. Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин). — С. 496.

⁷⁴ Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування // Листування Михайла Грушевського та Івана

Гетьманщини 1720-х – 1740-х рр. Він ще два рази, у квітні–липні 1908 і березні–жовтні 1910 рр. працював у архівах Харкова і Москви⁷⁵. Однак до видання цілісної збірки документів у серії «Жерел» так і не дійшло, хоча вона планувалася з періоду Гетьманщини часів Данила Апостола під назвою «Акти до історії гетьманського правління 1727–1734 рр.»⁷⁶, про що, зрештою, на засіданні Археографічної комісії у грудні 1909 р.

Мал. 5. Протокол останнього засідання Археографічної комісії під головуванням М. Грушевського 21 травня 1913 р. ЦДДА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 132 зв.

Джиджори / Упоряд. С. Панькова, В. Пришляк. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. — С. 17. — (Епістолярні джерела грушевськознавства. — Т. IV).

⁷⁵ Там само. — С. 20–24.

⁷⁶ Завдання підготувати збірку документів до «Жерел», поряд із завершенням докторату та написанням статей до «Записок НТШ», ставив перед І. Джиджорою його вчитель М. Грушевський у липні 1908 р. Він зокрема писав у одному із листів до свого учня: «... треба зробити щось з матеріалами Архива юстиції — вибрати збірку документів для “Жерел”, статейку для “Записок” і написати дисертацію» (Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. — С. 172).

повідомляв М. Грушевський, а сам укладач представив структуру праці на засіданні Історично-філософичної секції НТШ 13 лютого 1913 р.⁷⁷. На думку дослідника творчої спадщини І. Джиджори В. Пришляка, матеріали вченим було зібрано і «том джерел фактично був підготовлений до видання (хоча і не в остаточній редакції)»⁷⁸. Вже після смерті І. Джиджори, у 1930 р., М. Грушевський опублікував лише збірку статей свого найулюбленішого учня під назвою «Україна в першій половині XVIII віку»⁷⁹.

В. Герасимчук, за планом керівника комісії, опрацював матеріали з 1657–1667 рр., головним чином часи гетьманів Івана Виговського та Павла Тетері. Вже 1 листопада 1905 р. на засіданні Археографічної комісії ухвалено грошову дотацію для нього на пошукову поїздку в архіви Кракова⁸⁰. Відтоді протягом кількох років вчений проводить збір відповідних джерельних матеріалів (головним чином у Кракові, Варшаві і Петербурзі у листопаді 1905 — травні 1906, жовтні — грудні 1906 р.⁸¹), які планувалося публікувати у «Жерелах», про що М. Грушевський повідомляв на засіданнях комісії у 1909–1910 рр.⁸², а у липні–вересні 1912 рр. В. Герасимчук обіцяв своєму вчителю надіслати до друкарні всі матеріали, після остаточної їх звірки⁸³. Однак справа затягувалася; у першу чергу через завантаженість В. Герасимчука педагогічною роботою її так і не було доведено до логічного завершення перед війною, а зібрані матеріали, очевидно, втрачено⁸⁴. Як відомо, до видання «Матеріалів до історії козаччини XVII віку» вчений повернувся у кінці 1920-х — на початку 1930-х рр., коли М. Грушевський планував їх публікувати під титром Археографічної комісії ВУАН, однак через різні причини цього не відбулося, а матеріали, які В. Гера-

⁷⁷ ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 130 зв.

⁷⁸ Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування. — С. 34.

⁷⁹ Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і матеріали. — К., 1930. — VIII + 171 с.

⁸⁰ Хроніка НТШ. — Львів, 1905. — Ч. 24. — С. 18.

⁸¹ Гирич І., Самсоник Н. Листи В. Герасимчука до М. Грушевського // Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Герасимчук: життя і творчість (1880–1944) / Упоряд. Я. Федорук. — Львів, 1994. — С. 58–70; Федорук Я. Листи Василя Герасимчука до Івана Кравецького // Там само. — С. 103–104.

⁸² Федорук Я. Василь Герасимчук та його невидані «Матеріали до історії козаччини XVII віку» // Там само. — С. 16.

⁸³ Гирич І., Самсоник Н. Листи В. Герасимчука до М. Грушевського. — С. 81–83.

⁸⁴ Федорук Я. Василь Герасимчук та його невидані «Матеріали до історії козаччини XVII віку». — С. 17–18; Гирич І., Самсоник Н. Листи В. Герасимчука до М. Грушевського. — С. 49–50.

симчук фактично збирав поновно, загубилися⁸⁵. Лише у 1994 р. завдяки наполегливій праці Я. Федорука їх вдалося опублікувати. Як зазначалося вище, І. Кревецький, отримавши гроші від комісії на археографічні дослідження, у січні 1906 р. поїхав слідом за В. Герасимчуком до Кракова. Він збирав матеріал до часів гетьманування Петра Дорошенка⁸⁶. Ще 27 грудня 1909 р. на засіданні Археографічної комісії М. Грушевський повідомляв, що поряд із І. Джиджорою, С. Томашівським, О. Грушевським над збіркою документів до «Жерел» працює І. Кревецький⁸⁷. Однак видимих результатів цієї роботи надалі немає, окрім статті в «Записках НТШ»⁸⁸; вчений більше цікавився історією Галичини ХІХ ст.⁸⁹.

На відміну від інших учнів вченого, Ф. Голійчук офіційно не був членом Археографічної комісії НТШ, хоча їздив у 1907, 1912, 1913 роках з археографічною метою до Кракова, Дрездена, Відня та Раперсвіля (Швейцарія), де виявляв листи гетьмана Пилипа Орлика. На засіданні Археографічної комісії 13 жовтня 1906 р., на пропозицію М. Грушевського, було ухвалено видати збірку документів, що стосуються діяльності Пилипа Орлика, зібрану Ф. Голійчуком, а 10 квітня 1907 р. — вирішено надати йому 300 корон на виїзд до саксонських архівів для збирання матеріалів по цій темі. На засіданні Археографічної комісії 4 липня 1909 р. запропоновано видати збірку листів П. Орлика, виявлену А. Єнсеном у стокгольмських архівах, спільно із зібраними на той час матеріалами Ф. Голійчука. 21 листопада 1909 р. М. Грушевський повідомив, що у серії «Жерела» готова збірка матеріалів про П. Орлика, укладена Ф. Голійчуком. Однак насправді видання цих матеріалів відкладалося на невизначений термін. Перешкодою у цілеспрямованій пошуковій роботі молодого вченого були невідрадливі обставини його життя: догляд за хворою матір'ю, складання іспитів на отримання вчительського звання, які розтягнулися на кілька років, пошуки сталого місця праці у провінції. У 1908 р. він захистив письмову роботу для іспиту з історії — «Филип Орлик і сучасна політика європейська». Екзаменатором був М. Грушевський, який 19 жовтня 1908 р. оцінив твір на відмінно: «Праця написана на підставі не виданого, в значній частині самим автором зібраного матеріалу. Кандидат вложив в неї багато самостійної роботи». У тому ж році він отримав посаду помічника вчителя в Самбірській гімназії. Незважаючи на всі труднощі, наміру підготувати збірку документів, присвячену П. Орлику, вчений не полишав.

⁸⁵ Федорук Я. Василь Герасимчук та його невидані «Матеріали до історії козаччини ХVІІ віку». — С. 21–26.

⁸⁶ Хроніка НТШ. — Львів, 1908. — Ч. 36. — С. 19.

⁸⁷ Там само. — 1909. — Ч. 40. — С. 17.

⁸⁸ Кревецький І. Під протекцією курфюрста. До історії політики П. Дорошенка // Записки НТШ. — Львів, 1914. — Т. 117–118. — С. 127–136.

⁸⁹ Див.: Стеблій Ф. Іван Кревецький — історик-державник. — Львів, 2003. — 40 с.

Так, у липні 1912 р. він працював у архівах Дрездена, а на засіданні Археографічної комісії 6 листопада того ж року М. Грушевський «подав відомість про стан збірки Ф. Голійчука (часи Ф. Орлика)». На засіданні Археографічної комісії 5 лютого 1913 р. Ф. Голійчук безпосередньо доповідав про «стан своєї збірки документів, що відносяться до діяльності Ф. Орлика», а вже 19 лютого запропонував план «видання кореспонденції Филипа Орлика, яку постановлено друкувати в “Жерелах”». У тому ж році отримав наукову відпустку в Самбірській гімназії, під час якої опрацьовував рукописні матеріали в архівах Відня та Польському музеї в Раперсвілі. До початку Першої світової війни він так і не подав до друку листів П. Орлика, над якими працював останні сім років. На засіданні Історично-філософської секції 30 травня 1917 р. «рішено просити Ф. Голійчука о прискішення видання актів до історії Орлика». Однак збірку, яка нараховувала більше 200 листів, зібраних в рукописних відділах бібліотек і архівах Львова, Кракова, Дрездена, Відня, Раперсвіля і Стокгольма, так і не було надруковано⁹⁰.

Приклад Ф. Голійчука та інших вищезгаданих дослідників доводить, що навіть багаторічні археографічні пошуки у багатьох архівах не конче могли увінчатися успіхом, хоча витрачалося багато коштів і зусиль.

Окрім перерахованих учнів М. Грушевського, маємо відомості, що в археографічних експедиціях з метою виявлення документів з історії козаччини брали участь інші його учні. До таких належав політичний емігрант з Києва Микола Залізник, який на початку квітня 1910 р. працював у архіві Міністерства закордонних справ у Москві під прибраним ім'ям Романа Дашинича-Кульчицького (з конспіративних міркувань)⁹¹. Він та І. Крип'якевич отримали дозвіл вивчати документи у московських архівах, про що голову НТШ повідомляв в. о. неодмінного секретаря Російської академії наук 24 березня 1910 р. (див. додаток № 2).

Видання документів з історії Львова та Ставропігійського братства. Після припинення Ставропігійським інститутом друку археографічних пам'яток Львівського братства комісія на засіданні 5 липня 1900 р. доручила С. Томашівському порозумітися з сеньйором інституту, істориком Ісидором Шараневичем, щодо передачі комісії видання

⁹⁰ Фелонюк А. Голійчук Федір // Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. — К.; Львів; Тернопіль, 2018. — Т. 4 (у друці).

⁹¹ Що це одна й та сама особа аргументовано довів В. Тельвак. Див.: Тельвак В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // Записки НТШ. — Львів, 2017. — Т. 270: Праці Історично-філософської секції. — С. 326–327. Натомість автори коментарів до листування І. Джиджори та М. Грушевського припускали, що ним міг бути вчитель приватної гімназії в Рогатині середини 1920-х рр. Роман Кульчицький (Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. — С. 393–394).

цих матеріалів⁹². Проте з цього проекту нічого не вийшло через політичну упередженість керівників-москвофілів Ставропігії. М. Грушевський, маючи на думці видання документів з історії Львова, особливо XV–XVI ст., у 1904 р. запропонував досліджувати львівську тематику студентові першого курсу Львівського університету Іванові Крип'якевичу. Юнак поринув у роботу над історією міста другої половини XV – середини XVI ст. Результатом роботи стала ґрунтовна публікація у 77–79 тт. «Записок НТШ» під назвою «Львівська Русь у першій половині XVI віку», написана на підставі міських книг. Джерельні матеріали, зібрані істориком станом на 1907 р., так і не було опубліковано⁹³. Інший учень М. Грушевського, Федір Срібний, досліджував Ставропігійське братство. У «Записках НТШ» оприлюднено низку цінних джерельних матеріалів до цієї теми.

На початку 1895 р. на засіданні Філологічної секції товариства⁹⁴ І. Франко запропонував проект видання **апокрифічних оповідань з місцевих рукописів XV–XVIII ст.**, з утворенням Археографічної комісії це видання перейшло у її руки.

Ось як І. Франко пояснює потребу цієї праці: «Розвій освіти і національного почуття в останньому віці зродив і у нас, між іншим, також пошану до пам'яток давнього життя нашої нації, зродив бажання збирати те, що можна зібрати..., а на підставі того зібраного матеріалу вникнути якомога в глиб душі тих давніх поколінь... І цікава річ, що чим більше призибується у нас тих пам'яток, чим докладніше ми з ними ознайомлюємося, тим ясніше виринає і зазначається у нас думка про одноцільність, неперервну суцільність духовної традиції і духовних інтересів на протязі нашої довговікової історії... Чуючи себе нацією суспільною і солідарною в духовних та економічних інтересах, ми знайдемо тоді в собі самих, в нашій солідарності той огонь і запал до праці, котрого нам тепер так часто не стає, знайдемо і всі цілою суттю відчуємо той спільний ідеал, котрого брак так многих з нас гонить на поклони чужим богам»⁹⁵.

П'ять великих томів цього найбільшого корпусу матеріалів, що вдалося зреалізувати комісії, виходили протягом 14 років (1896–1910)⁹⁶.

⁹² ЦДДА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 31 зв.

⁹³ Вони побачили світ лише у 1994 р. зусиллями одного з авторів цих рядків. Див.: Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали / Упоряд. М. Капраль. — Львів, 1994. — [VI] + 394 с. — (Львівські історичні праці. Джерела. — Вип. 2).

⁹⁴ Франко І. Передмова // Памятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1896. — Т. I. — С. II.

⁹⁵ Там само. — С. I.

⁹⁶ Памятки українсько-руської мови і літератури видає Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. — Львів: Накладом Наукового товариства імені Шевченка, 1896. — Т. I: Апокріфи старозавітні / Зібрав, упо-

Титанічних зусиль доклав Великий Каменяр в опрацюванні багатьох рукописів, що вміщували апокрифічні оповідання⁹⁷. Цей корпус апокрифів став найбільшим здобутком у вивченні цієї теми не лише в українській, а й в усіх слов'янських науках, і нічим не поступався напрацюванням провідних європейських вчених⁹⁸.

Видавнича робота йшла за детально розробленим планом. У перший том «Пам'яток» видавець включив старозавітні апокрифічні оповідання (мал. б), а у другий і третій — новозавітні (апокрифічні євангелія і діяння апостолів), у четвертий — есхатологічні апокрифи (катехізиси, апокрифи про святі обряди, загробне життя і про майбутній кінець світу)⁹⁹, в п'ятий — апокрифічні оповідання, вибрані з «Житій святих» та інших джерел. Хоча зроблено було дуже багато, але остаточно проект не вдалося завершити; опрацювання «Житій святих» тільки почалося, до того ж І. Франко мав на меті включити у видання «По-вісти і апологи світського змісту (походження. — М. К., А. Ф.)»¹⁰⁰.

ряд. і пояснив І. Франко. — II + LXVI + 394 с. (= Апокріфи і легенди з українських рукописів. — Т. I); 1899. — Т. II: Апокріфи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія. — LXXVIII + 444 с. (= Апокріфи і легенди з українських рукописів. — Т. II); 1902. — Т. III: Апокріфи новозавітні. Б. Апокрифічні діяння апостолів. — M + LXVIII + 360 с. (= Апокріфи і легенди з українських рукописів. — Т. III); 1906. — Т. IV: Апокріфи есхатологічні. — XLVII + 524 (= Апокріфи і легенди з українських рукописів. — Т. IV); 1910. — Т. VI: Легенди про святих. — II + 300 с. (= Апокріфи і легенди з українських рукописів. — Т. V, ч. 1).

⁹⁷ Дехто з рецензентів (див.: *Истрин В. Н.* Новый сборник ветхозаветных апокрифов // ЖМНП. — СПб., 1898. — № 1. — С. 112–133; *Щербина В.* [Рец. на:] Апокріфи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко // Киевская старина. — К., 1897. — № 1. — С. 75–76) зробили закид автору у ігноруванні початкових редакцій апокрифів. Але І. Франко у передмові зазначав: «Значить мені не ходять оте, щоби віднаходити по змозі найстаршу редакцію даного пам'ятника, а противно, для мойого плану важніші, власне найновіші, так сказати, найбільше популярні українсько-руські його переробки. План цей вплив до того не апріорно, з якоїсь доктрини, а з тої обставини, що власне такі новітні рукописи знайшлися у мене під рукою...» (*Франко І.* Передмова // Памятки українсько-руської мови і літератури. — Т. I. — С. III).

⁹⁸ Див.: *Мельник Я.* «Апокрифи і легенди з українських рукописів» // Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. — Т. 1. — С. 235–239.

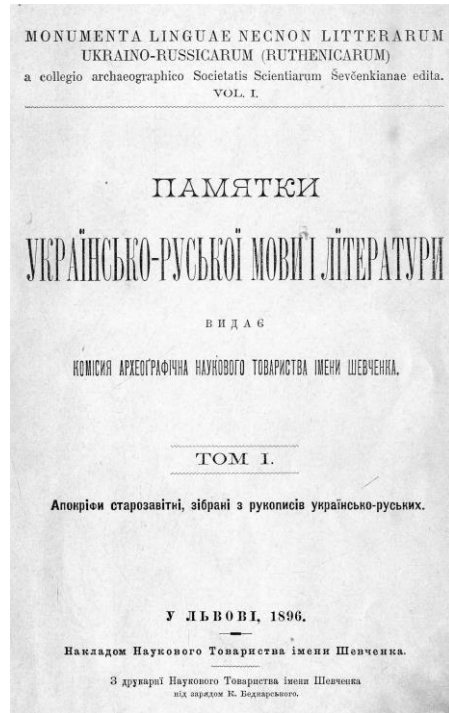
⁹⁹ Спочатку четвертий том «Апокрифів» мав ширший план, але після дискусії на засіданні Археографічної комісії 3 квітня 1907 р. І. Франко погодився «дати томові більше одноцільний зміст», не включаючи в цей том апокрифічні молитви, заклинання, ворожіння і чарівні книги, звістки про природу (ЦДІА України у Львові Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 57 зв.).

¹⁰⁰ *Франко І.* Передмова // Памятки українсько-руської мови і літератури. — Т. I. — С. II–III.

Упорядник видав матеріал за принципами, виробленими Археологічною комісією — друкувати «слово в слово і буква в букву». Текст відтворювався церковнослов'янською кирилицею — «подобизною старого друку». За змогою подавалися різночитання і редакції інших рукописів і друків (частково латинською та грецькою мовами)¹⁰¹. За текстом публікації І. Франко часто робив невеликий коментар, відсилав читача до спеціальної літератури.

Велику допомогу в аналізі матеріалу отримували дослідники після ознайомлення з науковими розвідками, вміщеними на початку кожного тому (за винятком останнього). Ці розвідки написані в одному ключі, що важливо з огляду на систематизування матеріалів п'ятитомного кодексу апокрифів. Перелічимо питання, що І. Франко розглядав у своїх статтях: загальне поняття про апокрифи, індекси апокрифічних творів, збірки і видання апокрифічних оповідань, історіографія теми (автор простудіював не тільки слов'янську наукову літературу, але й західноєвропейську та грецьку), впливи апокрифічних текстів на літературу у слов'ян і в Західній Європі.

Наукова цінність Франкового видання апокрифів зумовлюється й показчиками, підготовленими майже до кожного тому — це показчики осіб і місць, згаданих у текстах; письменників і творів, використаних видавцем; «легендових і казкових мотивів»; неясних або рідковживаних слів¹⁰².

Мал. 6. Обкладинка першого тому «Памяток українсько-руської мови». Львів, 1896 р.

¹⁰¹ В. Істрін намагався применшити значення такого підходу, зазначаючи, що це «сізіфова праця», вкладає видавцем у пошуки різночитань. На його думку, редакції і різночитання слід шукати при спробі віднайти початкові варіанти текстів. Можна погодитися з рецензентом з огляду на історичний аспект, але не варто применшувати мовознавче значення публікації різночитань (*Истрин В. Н.* Новый сборник ветхозаветных апокрифов. — С. 122–123).

¹⁰² Велика кількість рецензій свідчить про значний резонанс «Апокрифів» у наукових колах; (крім згаданих див.: *Studzinski C.* [Рец.] Апокрифи і легенди

У перший рік існування комісія також розглянула план Кирила Студинського про нове видання неповторених **друків полемічного письменства XVI–XVII ст.** Автор проекту кілька разів робив повідомлення про стан підготовки матеріалів. 1900 р. К. Студинський мав на меті надрукувати твори Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного», Іпатія Потія «Оборона Собору Флорентійського» (в українській редакції), Стефана Зизанія «Казання св. Кирила про антихриста», полеміку Касіяна Саковича з Зизанієм, знову Іпатія Потія — «Prawa i przywileje»; «Poselstwo Michaela», «Посланіє Леонта», «Relacya, co sie dzi[e]lo 1605 r. u Warszawie»¹⁰³. Але через два роки цей план міняється, до нього включаються роботи Бенедикта Гербеста «Wypisanie drogi» (1567), Щасного Жебровського «Какої» (1595) і «Рѣсѣу» (1596), невідомий твір Клирика Острозького «Отвѣтъ на другій лист Іпатія Потєя» (1599), лист Мелетія Пегаса і відповідь Потія «Relacie y u ważenie posterkow niektórych» (1609), рукопис Мелетія Смотрицького (1609)¹⁰⁴. З попереднього списку залишалось тільки два пункти: «Казання св. Кирила» Стефана Зизанія та «Оборона Собору Флорентійського» Іпатія Потія. Але й це не була остаточна редакція збірки полемічної літератури. Після довгих років обговорень і дискусій 1906 р. К. Студинський видав перший том «Пам'яток полемічного письменства кінця XIV і початку XVII ст.»¹⁰⁵. Остаточно, після третьої редакції, до цього тому увійшли стародруки: I. Бенедикта Гербеста: «Wypisanie drogi» (1567); II. Щасного Жебровського: «Kałkol, który rozsiewa Stephanek Zizania» (Вільно, 1595); III. Стефана Зизанія «Казання св. Кирилла о Антихристе» (Вільно, 1596) — в паралельному польсько-руському тексті; IV. Невідомий твір Клирика Острозького (1599); V. Іпатія Потія «Relacie y uważenie» (1609); VI. Рукопис Мелетія Смотрицького з 1609 р.¹⁰⁶. У великій вступній статті К. Студинський детально аналізує опубліковані стародруки і рукописи, пояснюючи незрозумілі місця літературно-істо-

з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко // *Kwartalnik Historyczny*. — Lwów, 1897. — S. 815–816; *Brückner A.* [Рец.] Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко // Там само. — 1898. — S. 304–306; *Качановский И.* [Рец.] Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко // *Киевская старина*. — К., 1900. — Кн. 1. — С. 36–38.

¹⁰³ ЦДІА України у Львові, Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 34 зв.

¹⁰⁴ Хроніка НТШ. — Львів, 1902. — Ч. 12. — С. 18–19.

¹⁰⁵ *Памятки українсько-руської мови і літератури* видає Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. — Львів: накладом Наукового товариства імені Шевченка, 1906. — Т. V: *Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в.* / Вид. К. Студинський. — VI + LXII + 314 с.

¹⁰⁶ *Студинський К.* *Передмова* // *Памятки українсько-руської мови і літератури*. — Львів, 1906. — Т. V. — С. V–VI.

ричного характеру¹⁰⁷. На жаль, наступний том з серії пам'яток полемічної літератури не вийшов друком.

1908 р. Кирило Студинський виклав новий план — видання граматики Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького. В основному погодившись, комісія, на пропозицію М. Грушевського, поповнила проект, щоб видати комплект **староукраїнських граматики другої половини XVI — першої половини XVII ст.** К. Студинський виступив з ініціативою перевидання знаменитого «Треносу» Мелетія Смотрицького. Однак цих видавничих планів так і не вдалося реалізувати.

Натомість Олександр Колесса підготував проект **видання драматичних творів XVII–XVIII ст.** у хронологічному порядку: драми Якуба Гнатовича, шкільні драми «Алексій, чоловік Божий», «Містерії страстей Христових», вірші, друковані 1630 р. у Львові, «Dialogus de passione Christi», «Розмова во кратце о душе грешной», драми Симеона Полоцького «О Навуходносорі», «Комедія о блуднім сині», далі — «О Адам і Єві», «О Йосифі прекраснім», «О царстві Давид і о сині Соломоні», Дмитра Ростовського «Комедія на Рождество Христове», «Ужасная измена», «Свобода», «Мудрость предвечная», «Володімір», «Йосиф патріарх» Лаврентія Горки, «Божая милость» — трагедія Сильвестра Ляскоронського, інтермедії Митрофана Довгалецького, вертепна драма і далі — «Брань честних добродетелей», драми Михайла Козачинського «Воскресеніє», Георгія Щербацького «Фотій», священника Івана Некрашевича, Сави Стрілецького, далі — «Драма воскресна», відкрита Іваном Франком¹⁰⁸. Але підготовка до видання зайняла дуже багато часу, аж поки 1909 р. комісія не рекомендувала Василю Щурату переbrати на себе цей проект.

Наступний і останній, восьмий том «Пам'яток» вийшов з перервою аж у 18 років — 1930 р., незадовго до припинення діяльності Археологічної комісії¹⁰⁹. Характерно, що упорядник тому «З української драматичної літератури XVII–XVIII ст.» Ярослав Гординський не був членом комісії, та й основна підготовча робота (обговорення, затвердження плану видання) лягла на плечі Філологічної комісії товариства.

¹⁰⁷ Іван Франко у своїй рецензії (див.: *Франко І.* [Рец. на:] *Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в.* Т. I // *Літературно-науковий вістник.* — Львів, 1906. — Кн. 10. — С. 162–163) загалом схвально відгукнувся про це видання, але закинув К. Студинському, що він «усім серцем стоїть на боці унії та її давніх прихильників» (С. 163).

¹⁰⁸ Вчений запропонував його на другому засіданні Археологічної комісії 10 червня 1896 р. (ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 14 зв. — 15).

¹⁰⁹ *Памятки українсько-руської мови і літератури* видає Археологічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1930. — Т. VIII: *З української драматичної літератури XVII–XVIII ст.* Тексти і замітки / Подав Я. Гординський. — 225 с.

Все це позначилося на виданні: незначну частину тому складають драматичні твори з Дернівського рукопису, решта — статті Я. Гординського про тексти драм і різдвяних віршів з Дернівського рукопису («Дернівська різдвяна вірша», «Інтермедії з Дернівського збірника»), загальна характеристика української великодньої драми («Великодняя драма»), характеристика української інтермедії, її взаємовпливів з польською драмою («Польський вплив в українських інтермедіях»), а також вплив української драми на літературу («Зв'язок української інтермедії з українською літературою»). Тому важко визнати це видання цілком археографічним.

Видання творів красного письменства. В одному з томів «Пам'яток» до ювілею 1898 р. планувалося перевидати «Енеїду» Івана Котляревського, зібравши тексти різних видань. Михайло Грушевський та Володимир Коцовський висловили різні пропозиції: голова комісії пропонував суто наукове видання, а В. Коцовський радив видати «Енеїду» для ширшого читацького загалу без наукових коментарів. Комісія схвалила обидва проекти. Крім «Енеїди», до ювілейного тому мали увійти всі твори Івана Котляревського, але 1898 р. комісія скасувала своє рішення з огляду на аналогічний план у київських наукових колах¹¹⁰. 1900 р. комісія ухвалила пропозицію О. Колесси видавати твори Миколи Устияновича, підготовлені до друку студентами духовної семінарії у Львові. І. Франко та О. Колесса повідомили про намір передати до архіву товариства листи буковинського поета Юрія Федьковича для дальшої публікації. Але невдовзі це видання взяла на себе Філологічна секція НТШ¹¹¹.

Істориків красного письменства особливо цікавила епоха XVI–XVIII ст., що на той час залишалася малодослідженою. На засіданнях комісії 1909 р. дослідники оголосили кілька проектів. М. Возняк повідомив про намір видати полемічні писання Касіяна Саковича. Професор з Петербурга В. Перетц склав записку про видання *пам'яток українського віршованого письменства XVII–XVIII ст.*, конкретно маючи на увазі поетичну спадщину Климента Зинов'єва. І. Франко запропонував у «Пам'ятках» видати «Патерик» Йосифа Тризни 1649 р. з рукопису Василянського монастиря у Львові та передрукувати «Рай мисленний» і «Оглавленіє книг». М. Грушевський висловив думку про «зладження і видання збірника передмов до стародруків XVI–XVII ст.»¹¹². Володи-

¹¹⁰ ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 19 зв.

¹¹¹ Твори Ю. Федьковича вийшли у серії Філологічної секції «Українсько-руська бібліотека»: Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання / Упор. О. Колесса, О. Маковей, І. Франко. — Львів. 1902–1938. — Т. 1–4.

¹¹² Цю ідею було реалізовано дещо пізніше, див.: *Титов Хв.* Матеріали до історії книжної справи на Україні в XVI–XVII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. — К., 1924. — 18 + 546 с.

мир Гнатюк мав намір видати збірку страстей Христових з рукописів, що зберігалися у нього та у І. Франка. 1910 р. Д. Багалій запропонував друк невиданих творів видатного українського філософа XVIII ст. Григорія Сковороди. 1912 р. вже тяжкохворий І. Франко повідомив, що готує до видання збірку творів єпископа Словенського Климента¹¹³:

Із перерахованих проєктів у рамках Археографічної комісії вдалося реалізувати лише один. Йдеться про публікацію віршів згаданого щойно українського поета XVIII ст. Климента Зинов'єва у XII томі «Пам'яток»¹¹⁴. У розвідці, що передує матеріалам, автор подає літературу про поета (статті і видання його віршів Пантелеймона Куліша, Олександра Марковича), біографічні відомості про Климента Зинов'єва, аналізує сліди літературних впливів і традицій у його віршах¹¹⁵.

Вищенаведені досягнення стали можливі перш за все завдяки організаційній роботі членів НТШ у рамках Археографічної комісії, а також державним дотаціям на публікацію джерельних видань та організацію археографічних поїздок за кордон. Щодо фінансової підтримки, то вже на засіданні Виділу 15 лютого 1895 р. ухвалено петицію до міністра освіти з проханням підвищити субвенцію на видання «Жерел» до 6 тис. корон¹¹⁶. 2 грудня 1896 р. М. Грушевський запропонував Археографічній комісії проєкт звернення до сейму у справі фінансування археографічної роботи, який було підтримано¹¹⁷. У кінці 1897 р. М. Грушевський від імені комісії знову звертався до Крайового виділу з проханням збільшити річну субвенцію з 1000 до 2500 зол. рин. (див. *Додаток № 1*). Однак цих грошей не було виділено, а протягом 1896–1905 рр. бюджет комісії становив від 500 до 5500 зол. рин., щороку зростаючи лише на 500–1000 корон¹¹⁸. Це відповідно обмежувало кошторис видань комісії, який у 1900–1911 рр. зніс лише від 3200 до 5000 корон¹¹⁹. М. Грушевський шукав додаткових коштів. Так, у травні 1895 р. він отримав пожертву від українців Києва на наукові видання у сумі 1200 золотих ринських і планував за них надрукувати четвертий том «Записок» і другий том «Жерел»¹²⁰. Постійне недофінансування

¹¹³ Хроніка НТШ. — Львів, 1912. — Ч. 25. — С. 15.

¹¹⁴ Памятки українсько-руської мови і літератури видає Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1912. — Т. VII: Вірші Єром. Климента Зинов'єва сина / Видав з передмовою В. Перетц. — ЛП + 228 с.

¹¹⁵ *Перетц В.* Передмова // Памятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1912. — Т. VII. — С. I–LII.

¹¹⁶ ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 26 зв.

¹¹⁷ Там само. — Спр. 42. — Арк. 15 зв.

¹¹⁸ *Фелонюк А.* Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка // Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. — Т. 1. — С. 269.

¹¹⁹ Там само. — С. 270.

¹²⁰ ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 33. — Арк. 28 зв.; Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським. — С. 85.

значно обмежувало виконання запланованих М. Грушевським археографічних видавничих програм. Спершу було заплановано щороку видавати по одному тому «Жерел» і «Пам'яток», але з часом вирішено чергувати їх видання. Окрім друку джерел, великі фінанси витрачалися на копіювання документів у архівах, від 1905 р. на евристичну археографію. А тому не дивують часті нарікання М. Грушевського на невтішну ситуацію у цьому питанні: «Мусимо триматися незвичайної ощадності, — говорив вчений у своєму виступі на Звичайних загальних зборах НТШ 19 квітня 1905 р., — стараючися з малим грошем осягати тих результатів, на які інші аналогічні інституції потребують і мають суми вп'ятеро, вдсятеро більші. А той невеликий гурт людей, що на своїх плечах несе тягар наукової роботи Товариства, мусить тягнутися з останніх своїх сил, щоб серед прикрих наших обставин, у тій задушливій атмосфері, яка панує наоколо і в самій нашій суспільності, довести сю роботу, сю наукову репрезентацію всеукраїнську, до того моменту, коли поліпшиться доля нашого народу...»¹²¹. На підтвердження слів голови товариства зазначимо, що у 1900 р. НТШ отримало від крайового сейму та Відня грошову допомогу в сумі 14 тис. кор. рин.¹²² Натомість державні дотації іншим слов'янським науковим інституціям Австро-Угорської монархії істотно відрізнялися. Краківській академії знань у тому ж 1900 р. асигновано 93 тис. корон (мала також низку приватних фондів), Чеській академії наук — 80 тис.¹²³. Така диспропорція детерминувалася суто політичними чинниками, що свідчить про дискримінаційну політику польської крайової влади та віденського уряду, прихильного до поляків.

На перешкоді реалізації запланованих проектів, окрім фінансів, був суб'єктивний чинник їх виконавців, які часто займалися археографічними пошуками всупереч своїх основним заняттям, головним чином учительській праці. З цього приводу вчений говорив на тих же Загальних зборах НТШ: «... в сім [1905] році Товариство могло похвалитися цілим рядом праць молодих робітників, вихованих і підтриманих Товариством на науковій дорозі, особливо в області українознавства. Молодих сил, охочих і здібних до роботи, щоправда, нам не бракувало і не бракує. Тільки в тім біда, що підховавши і впровадивши в наукову роботу, Товариство наше тратить тих робітників, коли зі Львова мусять вони розходитися для кусника хліба по провінції [...]. Якби

¹²¹ Грушевський М. [Виступ на Звичайних загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка 19 квітня 1905 р.] // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 7: 1900–1906. — Львів: Світ, 2003. — С. 535. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

¹²² Хроніка НТШ. — Львів, 1901. — Ч. 5. — С. 9. Однак товариство у тому році видало наукової продукції на суму 26 097 кор. рин. (38 окремих книжок та 34 відбитки), тобто покривало недостачу із власних засобів, головним чином завдяки прибуткам друкарні (Там само).

¹²³ Хроніка НТШ. — Львів, 1902. — Ч. 9. — С. 5–6.

не се, якби можна було молодим adeptам науки лишитися у Львові, знаходячи зарібок, який не відтягав би їх безповоротно від науки, ми могли б уже тепер приступити до різних колективних, систематичних робіт у різних галузях нашої діяльності»¹²⁴. А тому із планованих 56-ти археографічних проектів у 1894–1913 рр. комісія реалізувала лише 22¹²⁵.

У процесі археографічної роботи М. Грушевський та його колеги напрацювали власну методику видання рукописних джерел. Частково вона перейнята від Київської археографічної комісії. Документи пропонувалося видавати окремими серіями, які мали свої назви і нумерацію. Кількатомове серійне джерельне видання вмещувало матеріали широкого кола дослідницьких питань з історії України (наприклад, соціальна й економічна історія Руського воєводства другої половини XVI ст., історія Галичини 1648–1657, історія козаччини тощо). До кожного тому додавалася ґрунтовна вступна стаття. Деякі томи містили іменні, географічні та тематичні покажчики. Документи у серіях публікувалися суцільним текстом (люстрації), в ексцерптах («Матеріали до історії козаччини») і регестах («Матеріали до історії Галичини», т. II; «Жерела», т. V). Така практика частково була запозичена з німецьких джерельних видань. У поодиноких випадках при кожному документі вказувалося його походження (автограф, оригінал, копія та ін.; «Жерела», т. XII). Під час археографічного опрацювання матеріалів вироблено методику передавання тексту. Зокрема, упорядники зберігали правопис оригіналу, написання великих і малих літер подавали відповідно до норм сучасного їм правопису; редакційні вставки в тексті чи скорочення позначалися дужками відповідної форми тощо. Всі ці приклади свідчать про високу культуру видання джерел, прийняту в Археографічній комісії.

Підводячи підсумки, наголосимо, що М. Грушевський був автором ідеї археографічних пошуків і видань в НТШ. Для їх ефективної реалізації ним створено Археографічну комісію, започатковано два серійних видання, організовано едиційні експедиції його учнів та колег. Вчений був головним редактором всіх видань комісії, а також автором двох записок про видання джерел до української історії (1894) загалом та козацтва (1905) зокрема. Реалізація археографічних проектів відбувалася трьома етапами: евристичним (проведення археографічних експедицій з метою пошуку рукописних матеріалів), камеральним (опрацювання виявлених документів) та едиційним (підготовка збірників до видання). Багато проектів членів комісії так і залишалися нереалізованими за браком коштів або з інших причин, пов'язаних з несприятливими умовами творчої праці учнів професора, які змушені були заробляти собі на прожиття учительською працею у провінції. Попри все,

¹²⁴ Хроніка НТШ. — Львів, 1902. — Ч. 9. — С. 538.

¹²⁵ Фелонюк А. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка. — С. 271.

протягом майже двадцяти років археографічної роботи у НТШ М. Грушевський вміло організовував людей задля досягнення мети — публікації джерельних матеріалів з історії України за програмою, що враховувала вимоги національної науки, яка тоді стрімко розвивалася головним чином зусиллями членів НТШ на чолі з найвидатнішим істориком.

ДОДАТКИ

№ 1

[арк. 5] 29.XI.[18]97

Високий Крайовий Виділе!

Археографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка з кінцем року має честь предложити свідлій увазі Високого Виділу виданий нею II-гий том «Жерел до історії України-Руси», що містить в собі люстрації королівщин в землях Перемиській і Сяноцькій з р. 1565 із вступною розвідкою редактора. Зіставляючи оцінку наукової вартости сего видання Високому Виділови, Археографічна комісія просить його вставитись перед Високим Соймом за підвищенням дотеперішньої запомоги до висоти проєктованої з початку Археографічною комісією, себто до суми 2 500 зл. р., що дало б спроможність Комісії мати забезпечений бюджет для видання історичних і історично-літературних материялів, бо 1 000 зл. р. [арк. 5 зв.] до сього абсолютно не вистає.

У Львові, дня 29/11 (11/12) [18]97

Михайло Грушевський,
головний редактор Археогр[афічної] комісії

ЦДДА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. — 1. — Спр. 62. — Арк. 5—5 зв. Рукопис. Автограф М. Грушевського. Оригінал.

№ 2

И. о. Непременного секретаря
Императорской Академии Наук
11 марта 1910
№ 697

Милостивый Государь,

Имею честь сообщить Вам, по поручению конференции Императорской Академии Наук, что Академиею, согласно заявлению Вашему,

были сделаны соответствующие сношения для допущения сотрудников Археологической* комиссии Научного Товариства имени Шевченка во Львове Ивана Крипякевича и Романа Дашинича-Кульчицкого к занятиям в московском Главном архиве Министерства иностранных дел и в московском Архиве Министерства юстиции.

Ныне Государственный и С.-Петербургский Главный архив Министерства иностранных дел и Второй департамент Министерства юстиции сообщили Академии, что занятия названным лицам в упомянутых Архивах разрешены.

Сообщая о сем, прошу Вас принять уверение в совершенном моем почтении и преданности

Его Высочайшему
Г-ну Профессору
Грушевскому.

(підпис) [кн. Б. Голицын]

ЦДА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 10. Машинопис. Автограф Б. Голицына. Оригінал.

№ 3

[арк. 1] 9 грудня 1910

Високоповажаний Пане После!**

Дякуючи за дотеперішні старання Ваші і всеї Хвальної Репрезентації коло успішної протекції Наукового товариства ім. Шевченка перед ц. к. правительством, Виділ того ж Товариства звертається до Вас з просьбою зайнятись ласкаво ще отсею спеціальною справою.

Для закроеного на широку скалю видання «Корпуса актів до історії козаччини», які що тільки уможливають докладний розслід української історії, потрібно неминуче використане дуже богатих засобів Ватиканського архива в Римі, одначе наше Товариство не є в силі удержати в Римі свою власну архивну експедицію, натомість легко можна б се зробити якби Міністерство просвіти підпомогло наше Товариство так як підпомагає Краківську академію наук. Се дієся таким способом, що ся Академія окрім спеціальних підмог від правительства на власну постійну експедицію в Римі, дістає ще таке улукшенє, що кандидати поручені нею дістають місце стипендистів в загально-австрійським [арк. 2] Instituto storico austriaco в Римі. Отсю другу форму підмоги

* У документі помилково «Археологической».

** Очевидно, це прохання Виділ НТШ адресував депутату віденської Палати послів, голові Української парламентської репрезентації (фракції), дійсному члену НТШ та члену Археологічної комісії Костю Левицькому.

може Міністерство дуже легко примінити і до нашого Товариства і при найблизшій обсаді стипендистів у згаданім інституті (навесні) дати одне місце кандидатови Наукового товариства ім. Шевченка.

Просимо отже Вас, Високоповажаний Пане Посол, і всю Хвальну Репрезентацію виєднати задалегідь у Міністерства осьвіти принципіальну згоду на сей проєкт, а тоді наше Товариство внесе конкретне порученє свого кандидата на се місце.

Поручаючи ще раз горячо сю справу ласкавій увазі Панів Послів остаємо з глибоким поважанєм.

За Виділ

ЦДДА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 1–2. Машинопис на бланку НТШ. Копія.

№ 4

Видавничі проєкти, запропоновані М. Грушевським та іншими членами Археографічної комісії НТШ

1894

1. Акти Белзької землі (пропозиція (далі — проп.) М. Грушевський).

Грушевський М. Про видання ... — С. 14.

2. Акти до історії Львова XV–XVI ст. (проп. М. Грушевський)

Грушевський М. Про видання ... — С. 14.

3. Акти до історії України XVII–XVIII ст. (проп. М. Грушевський) — розглядалося як поновлення видання «Актів Юго-Западной России».

Грушевський М. Про видання ... — С. 14.

4. Акти Литовської і Руської Метрик для історії Київщини, Брацлавщини, Волині і Лівобережної України XV–XVI ст. (проп. М. Грушевський).

Грушевський М. Про видання ... — С. 14.

5. «Генеральне слідство про маєтності» 1729–1730 рр. (проп. М. Грушевський)

– не здійснено в 1890-х рр. Проєкт знову обговорювався в комісії 1912 р.

Див. № 53.

Грушевський М. Про видання ... — С. 14.

6. Збірник джерел до історії українського права (проп. М. Грушевський) — пропонувалося включити різні редакції «Руської Правди» і канонічних статутів, дипломи XIII–XV ст., земські грамоти Великого князівства Литовського і т. п.

Грушевський М. Про видання ... — С. 15.

Опубл.: Правда Руска, памятник законодатний права руского з XI віку / Уложив К. Левицький. — Львів, 1895. — 51 с.

7. Збірник люстрацій та інвентарів Белзької землі XVI ст. (проп. М. Грушевський).

Грушевський М. Про видання ... — С. 14.

Видання частково реалізовано: див. № 8.

8. Збірник люстрацій та інвентарів Руського воєводства з XVI ст. (проп. М. Грушевський) — пропонувалося вмістити люстрації 1565 р.; інвентарі Самбірського і Дрогобицького староств 1568 р.; ревізії прав шляхетських 1564 р.; люстрації 1570 р.; документи з Скарбу Коронного.

Проект частково реалізовувався протягом 1895–1900 рр.

Грушевський М. Про видання ... — С. 13.

Обумовлена така методика передачі тексту: «При виданні заховано такі принципи: друкувати буква в букву, нічого не змінюючи, навіть блудів — без занотовання; заховано правопис оригіналу, з такими виїмками: U і V уживаються без різниці всякої, тож задержано букви ці лише в іменах власних; у, що замінює її, в друку означено через ij, sz заміняно на ss, ę удержано там, де було видно якусь консеквенцію в уживанні (наприклад, перед носовими), де ж воно уживається без різниці з е (а в деякім письмі — наприклад варшавському кодексу годі їх навіть відрізнити часом), там цієї відміни не нотовано; великі літери й пунктацію заміняно відповідно правилам сучасним. Все додане таке, чого не було в оригіналі, поставлено в []; все внесене в текст з скорочень, означених значками, або доповнене з контексту на видертих або виляних місцях, взято в (). На маргінезі означено нумерацію оригінала. Наостанку просимо звернути увагу на “похибки”, де виправлено зауважені помилки, не нотуючи одначе такі, як в інтерпункції, або в руських словах, що нікого в блуд ввести не зможуть» (*Грушевський М.* Передмова // Жерела. — Львів, 1895. — Т. 1. — С. VII–VIII).

Опубл. частково: Жерела. — Львів, 1895. — Т. I: Люстрації земель Галицької і Перемиської / Вид. за ред. М. Грушевського. — VIII + 53 + 311 с.; Львів, 1897. — Т. II: Люстрації земель Перемиської й Сяноцької / Вид. за ред. М. Грушевського. — II + 73 + 314 с.; Львів, 1900. — Т. III: Люстрації земель Холмської, Белзької і Львівської / Вид. за ред. М. Грушевського. — II + 27 + 585 с.

Див. № 7.

9. Збірник пам'яток давнього українського письменства (проп. М. Грушевський).

— пропозиція обґрунтовувалася рідкістю та недоступністю видань українських письменників XI–XV ст.

Грушевський М. Про видання ... — С. 14.

10. Інвентарі XVII–XVIII ст. для історії селянства (проп. М. Грушевський).

Грушевський М. Про видання ... — С. 14.

11. «Літописець русько-литовський» (проп. М. Грушевський) — пропонувалося видати т. зв. Познанський варіант разом з іншими вже виданими списками, що стали важкодоступними для дослідників.

Грушевський М. Про видання ... — С. 14.

12. Найдавніші акти Подільської землі XV–XVI ст. (проп. М. Грушевський).

Грушевський М. Про видання ... — С. 14.

Опубл. частково як видання Київської комісії для розбору давніх актів.

13. Пам'ятки українського письменства XVI–XVII ст. («Хроніка Софоновича», «Літописець Волині та України» та ін.) (проп. М. Грушевський) — передбачалося видавати як історичні, так і літературні пам'ятки.

Грушевський М. Про видання ... — С. 14.

Див. № 38.

1895

14. Збірка стародруків XVI–XVII ст. (Стефан та Лаврентій Зизанії) (К. Студинський) — видання передбачало тільки ті стародруки, що не перевидавалися. Частково реалізовано.

З товариства // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. 14. — С. 1;
ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 16.

15. Збірник актів про Львів і Галичину в часи Хмельницького (С. Томашівський) — проект під назвою «Матеріали до історії Галичини» був частково реалізований в серії «Жерела».

З товариства // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. 11. — С. 1.

У виданні проголошено: «Щодо самої техніки видання ми придержувалися тої гадки, що історичні матеріали повинні бути видавані в правописній формі оригіналу, тому з того боку нічого не змінiali. Зате з легко зрозумілих причин зважилися багато документів подавати в скороченні, вони означені знаком [E] *exsertum*. Вкорочуючи, ми старалися не додавати ані одного слова, переповідали лише словами самого

акта пропускаючи все, що здалося злишне. Полишено без доповнювань оригінальні скорочування титулів, як *nllis-nobilis*, *gnosus-generosus*, *lab-sus-laboriosus*, *mnlis-ministrialis* і т.ін., це вчинено задля загальної їх звисності. Слова взяті в [], доповнені редакцією, яких в оригіналі не було, для контексту, знак () означає доповнення слів, знищених у акті» (*Томашівський С. Передмова // Жерела. — Львів, 1898. — Т. IV. — С. VI*).

В другому томі «відступлено від попереднього повного виписування імен селян-революціонерів, а то з того огляду на непевність їх щодо числа і часу, наводжено тільки цікавіші з огляду на соціальне становище, — інші тільки обчислено, але й того годі всюди вповні докладно зробити. Появляються тут уперше також т. зв. *regesta*, вони зазначені буквою R» (*Томашівський С. Передмова // Жерела. — Львів, 1901. — Т. V. — С. 1–2*).

Оубл.: Жерела. — Львів, 1898. — Т. IV: Галицькі акти з р. 1648–1649 / Зібрав і впоряд. С. Томашівський. — VI + 36 + 411 с.; Львів, 1901. — Т. V: Галицькі акти з р. 1649–1651 / Зібрав і впоряд. С. Томашівський. — VI + LII + 354 с.

16. Збірник апокрифів старозавітних (І. Франко) — вирішено видавати у серії «Пам'ятки українсько-російської мови і літератури».

З товариства // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. 6. — С. 4.

Оубл.: Памятки. — Львів, 1896. — Т. I: Апокрифи старозавітні, зібрані з рукописів українсько-руських. — II + LXVI + 394 с.

17. Збірник української драматичної літератури XVII–XVIII ст. (О. Колесса).

З товариства // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. 13. — С. 1.

Частково цей проект реалізував 1930 р. Я. Гординський за такими принципами: «Подаю всі тексти українських творів із Дернівського збірника в порядку, в якому вони є в рукопису. В текстах не змінюю нічого, тільки відділяю деякі злучені разом слова або лучу разом літери, що належать до поодиноких слів, а правопис модернізую на стільки, що: розв'язую скорочення, зазначаючи доповнення дужками в середині слів; надрядкові літери вношу в саме слово й упрощую писання, ставлячи: замість двох рисок:" — й (хоч є у рукопису також й); е — зам[ість] е, є (обі букви уживано в рукопису всуміш]; з — замість: з, s; о — зам[ість]; о, со; у — зам[ість]; у, оу; я — замість: А, я; пропускаю нечислені надрядкові значки, звичайно: л. Розуміється, титули текстів і числа рядків мої — їх у рукопису немає» (*Гординський Я. Тексти // Памятки. — Львів, 1930. — Т. VIII. — С. 4–5*).

Оубл. частково: Памятки. — Львів, 1930. — Т. VIII: З української драматичної літератури XVII–XVIII ст. Тексти і замітки / Подав Я. Гординський. — 225 с.

18. І. Котляревський, «Енеїда» — публікація мала вмещувати зведений текст з різних видань.

М. Грушевський пропонував видати чотири перші пісні з видання 1809 р. з варіантами інших видань без зміни правопису, член комісії В. Коцовський радив друкувати «Енеїду» для ширшої громадськості без коментарів. Обидва проекти комісія прийняла.

З товариства // Записки НТШ. — Львів. — 1896. — Т. 11. — С. 1.

Оубл.: Перше видання «Енеїди» І. Котляревського. передруковане в столітню річницю його, коштом і заходом Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1898. — 113 с.

19. Повне зібрання творів І. Котляревського — 1897 р. цей план знято з огляду на аналогічний проект у київських наукових колах.

З товариства // Записки НТШ. — Львів, 1896. — Т. 13. — С. 1.

1898

20. Збірник новозавітних апокрифів (І. Франко)

З товариства // Записки НТШ. — Львів, 1899. — Т. 27. — С. 2;

Львів, 1900. — Т. 33. — С. 5.

Оубл.: Памятки. — Львів, 1899. — Т. II: Апокріфи новозавітні. А. Апокріфічні євангелія. — LXXVIII + 444 с.; Памятки. — Львів, 1902. — Т. III: Апокріфи новозавітні. Б. Апокріфічні діяня апостолів. — М + LXVIII + 360 с.

1899

21. Люстрації руських земель 1570 р. (М. Грушевський) — планувалося подати люстрації всіх українських земель у складі Речі Посполитої, за винятком люстрації Барського староства, виданої в «Архиве ЮЗР».

З товариства // Записки НТШ. — 1900. — Т. 33. — С. 5.

Оубл.: Жерела. — Львів, 1903. — Т. VII: Люстрація 1570 р. / Вид. за ред. М. Грушевського. — II + 32 + 362 с.

22. Твори Миколи Устияновича (проп. О. Колесса) — видання готувалося до друку студентами духовної семінарії у Львові.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1900. — Ч. 3. — С. 8–9.

23. Твори Юрія Федьковича (проп. О. Колесса) — далі видання вирішено передати Філологічній секції НТШ.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1900. — Ч. 4. — С. 11.

Оубл.: Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання / Упор. О. Колесса, О. Маковей, І. Франко. — Львів, 1902–1938. — Т. 1–4.

1900

24. Пам'ятки Львівської Ставропігії.
— доручено С. Томашівському запропонувати керівникам Ставропігійського інституту перебрати це видання.
ЦДІА України у Львові, Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 31 зв.

1901

25. Збірка полемічної літератури (К. Студинський).
Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1901. — Ч. 7. — С. 9; ЦДІА України у Львові, Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 32.
Опубл.: Памятки. — Львів, 1906. — Т. V: Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / Видав К. Студинський. — II + LXII + 314 с.

26. М. Лучкай. «Historia Karpatho-Ruthenorum» (С. Томашівський) — ухвалено звернутися у справі видання до Мукачівської консисторії греко-католицької церкви, оскільки в одному із закарпатських монастирів знаходився рукопис цієї праці.
Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ — Львів, 1901. — Ч. 6. — С. 16.

1902

27. Збірка галицьких документів XIV–XV ст. (М. Грушевський).
Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1902. — Ч. 11. — С. 14.
Опубл.: Матеріали до історії суспільно-політичних й економічних відносин Західньої України / Зібрав і видав М. Грушевський. — Львів, 1906. — Ч. I. — XIV + 182 с. (передрук із: Записки НТШ. — Львів, 1905. — Т. 63. — С. 1–46; Т. 64. — С. 47–94; Львів, 1906. — Т. 69. — С. 84–166).

1904

28. Апокрифи есхатологічні (І. Франко) — ухвалено містити апокрифи про: а) загробне життя; б) свята і обряди; в) апокрифічні катехізиси; г) про кінець світу і останній суд. Вирішено не включати апокрифічні молитви і заклинання ворожіння і чарівні книги, звістки про природу.
Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів 1904. — Ч. 17. — С. 17; ЦДІА України у Львові, Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 57 зв.
Опубл.: Памятки. — Львів, 1906. — Т. IV: Апокрифи есхатологічні. — XLVII + 524 с.

29. Корпус матеріалів до історії козаччини (голов. ред. М. Грушевський).

– чіткого систематизованого плану не існувало, томи видавалися з огляду на готовність до друку.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ — Львів, 1904. — Ч. 20. — С. 9.

Див. № 30, 33, 35–37, 42, 48, 54.

1906

30. Збірка документів до діяльності Пилипа Орлика (Ф. Голійчук). — 1907 р. комісія вирішує послати Ф. Голійчука для роботи в саксонських архівах для дальшого збирання матеріалів до цієї збірки.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1906. — Ч. 28. — С. 12.

1907

31. Акти до церковної унії — ухвалено кредит на копіювання документів.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1907. — Ч. 32. — С. 16.

32. Апокрифи про святих (І. Франко)

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1907. — Ч. 32. — С. 13.

Оубл.: Памятки. — Львів, 1910. — Т. VI: Легенди про святих. Ч. 1. З одною подобизною старого друку.— 300 с.

33. Матеріали до історії козаччини до 1630 р. (І. Крип'якевич)

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1907. — Ч. 32. — С. 13.

Щодо методики: «Акти, що представляли замало інтересу в повному виді, а все-таки мали якусь вартість для збірки, подані в ексцерптах. Правопись — відповідно до принципів, котрих придержується Наукове товариство імені Шевченка — захована така, як в рукописах (так заховане: е замість ае; ап, аџ, от, оп замість а; sz зам[ість] ć; t зам[ість] с (й противно); с, sz зам[ість] ć; en зам[ість] ę; ch зам[ість] h (й противно); у зам[ість] і; l зам[ість] ł; o зам[ість] ó; ss, sz зам[ість] s; sz зам[ість] ś; v зам[ість] u (й противно); s зам[ість] z; z зам[ість] ź, ż); зміни пороблено тільки в отсім:

а) у (звичайно з двома точками) транскрибоване па іі (не іј), з виїмком тих місць, де заступає і, у;

б) труднощі скорочення порозв'язувані;

в) змодернізована інтерпункція й писання великих та малих букв».

Крип'якевич І. Вступне слово [до Т. I «Матеріалів»] // Жерела. — Львів, 1908. — Т. VIII. — С. IX.

Оубл.: Жерела. — Львів, 1908. — Т. VIII: Документи по рік 1631 / Зібрав і видав І. Крип'якевич. — XI + 407 с.

1908

34. Акти з внутрішньої історії Гетьманщини (проп. О. Грушевський).

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1908. — Ч. 36. — С. 20.

35. Збірка до історії Петра Дорошенка (1665–1676 рр.) (І. Кревецький).

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1908. — Ч. 36. — С. 19.

36. Збірка матеріалів до історії Хмельниччини (М. Кордуба) — ухвалено друкувати як 11-й том «Жерел».

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1908. — Ч. 35. — С. 18.

У справі методики проголошено: «Бажаючи подати якнайбільше різnorodного матеріалу, ми мусили сильно скорочувати поодинокі акти, бо в противнім разі із цього тому вирости би безпотрібні 2–3 томи. Це вчинили ми тому, що історична вага багатьох актів лежить не так в дословнім тексті, як радше в їх змісті. Через це подаємо дословний текст лише тих уступів і актів, які або особливо важні, або подають суб'єктивне освітлення подій, або в яких розуміння тексту може бути різне; все інше, особливо ж голі оповідання подій переповідаємо більш або менш докладним змістом, річі дрібні, або не стоячі в ніякому зв'язку з Хмельниччиною пропускаємо зовсім. Той самий спосіб скорочування практикується в багатьох заграничних видавництвах джерел, от хоч би у звісних *Urkunden und Aktenstücke* берлінської Академії.

Правопис задержаний всюди такий, який в рукописах, з виїмкою німецьких текстів, котрі по взору німецьких видавництв видані сучасним правописом, однак із задержанням всіх прикмет мови. Умісні пропуски означуємо точками, пропуски, які повстали із-за ушкодження самого рукопису або невиразного письма, точками в скобці [...]. При кожнім акті замічуємо його рід (автограф, оригінал, копія, переклад, витяг і т. д.). Тому що акти видаємо в скороченнях, не додаємо окремих реєстрів» (*Кордуба М. Передне слово // Жерела*. — Львів, 1911. — Т. XII. — С. VI).

Оубл.: Жерела. — Львів, 1911. — Т. XII: Акти до Хмельниччини (1643–1657) / Зібрав і видав М. Кордуба. — VIII + 60 + 545 с.

37. Матеріали до історії козаччини (1657–1667 рр.) (В. Герасимчук) — на засіданні комісії 8 листопада 1911 р. дискутовано над системою впорядкування матеріалу. Ухвалено в одній частині зібрати листи

й документи, а в другій — щоденники, меморіали, газетні повідомлення.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1908.

Ч. 35. — С. 18;

Львів, 1911. — Ч. 48. — С. 17.

Далі проект видання перебрала Археографічна комісія ВУАН.

38. Староукраїнські граматики другої половини XVI — першої половини XVII ст. (проп. М. Грушевський та К. Студинський).

— спочатку К. Студинський запропонував видати граматики Лаврентія Зизанія і Мелетія Смотрицького. М. Грушевський доповнив цей проект пропозицією видати комплект староукраїнських граматик того часу.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1908. —

Ч. 34. — С. 3.

1909

39. Збірка листів Пилипа Орлика (проп. А. Єнсен, Ф. Голійчук) — обговорено можливість видати друковану і недруковану кореспонденцію Пилипа Орлика в одному томі.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1909. —

Ч. 39. — С. 22.

Оубл. частково: Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ. — Львів, 1909. — Т. 92. — С. 113–169.

40. Збірка «Страстей Христових» (проп. В. Гнатюк) — ухвалено видати у «Пам'ятках» на основі рукописів, що зберігалися у І. Франка та В. Гнатюка.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1909. —

Ч. 39. — С. 22.

41. Збірник передмов до стародруків XVI–XVIII ст. (проп. М. Грушевський) — пропонувалося видати в «Пам'ятках». Подібне видання запланувала пізніше Археографічна комісія ВУАН.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1909. —

Ч. 38. — С. 16.

42. Матеріали до історії і становлення шляхти до Хмельниччини і її участі в Хмельниччині (В. Липинський).

— ухвалено кошти на копіювання актів.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1909. —

Ч. 40. — С. 17.

43. Пам'ятки українського віршованого письменства XVII–XVIII ст. (В. Перетц).

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1909. — Ч. 38. — С. 15.

Опубл. лише один том: Памятки. — Львів, 1912. — Т. VII: Вірші ером. Климентія Зиновієва сина / Видав з передмовою В. Перетц. — ЛП + 228 с.

44. «Патерик» Йосифа Тризни (1649) (проп. І. Франко) — прийнято пропозицію видати «Патерик» з рукопису Василянського монастиря у Львові та передрукувати «Рай мисленный» (1658), «Оглавление книг».

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1909. — Ч. 38. — С. 16.

45. Твори Касіяна Саковича (проп. М. Возняк).

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1909. — Ч. 38. — С. 15.

46. «Тренос» Мелетія Смотрицького (К. Студинський) — постановлено друкувати як 2-ий том «Пам'яток полемічного письменства».

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1909. — Ч. 38. — С. 15; ЦДДА України у Львові, Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 86 зв.

1910

47. «Дневник» Якова Марковича (В. Модзалевський, за участю М. Василенка; проп. М. Грушевський) — спочатку планувалося видати тт. 4–6, а потім перевидати тт. 1–3 «Дневника» без пропусків. Кожний том містив би 25 аркушів друку, а в останньому томі мали б бути покажчики.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1910. — Ч. 43. — С. 9.

У передмові до видання проголошено: «Текст пам'ятки друкується мною без усяких пропусків; для полегшення читання імена осіб друкуються з великої літери; слова, злиті в оригіналі до купи, розділені мною, коли того вимагають правила сучасної орфографії, навпаки сполучені ті, які в оригіналі написано окремо. Поділ записів по пунктах, зроблений в рукопису, а пропущений у виданні, що вийшло під редакцією Лазаревського [Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767) / Ред. О. Лазаревский. — Киев, 1893–1897. — 1–3 ч.); мною збережений. Знаки пунктуації розставлені мною, так само як і примітки належать мені. Слова нерозібрані зазначені крапками, і вони кожного разу зазначаються в примітках*, слова, читання яких викликає

сумнів, мають по собі знак запитання (?). В деяких місцях рукопису є на полі замітки, зроблені рукою першого видавця “Дневника” Олександра Марковича [Дневные записки малоросийского подскарбія генерального Якова Марковича — М., 1859. — 1–2 ч.], ці замітки, які містять в собі лише короткий зміст даної записки самого “Дневника” і не мають самостійного значення, пропущені мною зовсім» (Модзалевський В. Від редактора // Жерела. — К.; Львів, 1913. — Т. XXII — С. VII).

Опубл. Т. 4 пам’ятки: Жерела. — Київ; Львів, 1913. — Т. XXII: Дневник Якова Марковича, рр. 1735–1740 / Видав В. Модзалевський. — VIII + 385 с.

48. Літературні матеріали до історії козаччини (С. Томашівський).
Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1911. —
Ч. 46. — С. 11.

Опубл.: Жерела. — Львів, 1913. — Т. VI: Літописні пам’ятки з
р. 1648–1657 / Зібрав і впоряд. С. Томашівський. — XX + 152 + 244 с.

49. Матеріали до політичної історії Гетьманщини 1727–1734 рр.
(І. Джиджора).

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1910. —
Ч. 44. — С. 13.

50. Мемуари Радзивілла (С. Томашівський) — Томашівський погодився зробити витяги з рукопису мемуарів Радзивілла, що стосуються української історії. На засіданні комісії 8 березня 1911 р. знято цей проект з огляду на те, що видання видає цілком Краківська Академія наук та мистецтв.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1910. —
Ч. 44. — С. 13.

51. Твори Григорія Сковороди (проп. Д. Багалій) — пропонува-
лося видати тільки недруковані твори філософа.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1910. —
Ч. 43. — С. 9.

1911

52. Збірка легенд (І. Франко)
— прийнято як план т. 7 «Пам’яток», розглядалося як продовження
серії «Апокрифів».

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1911. —
Ч. 46. — С. 11.

1912

53. «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку» (проп. М. Грушевський, М. Василенко).

— на засіданні комісії 14 грудня 1912 р. М. Грушевський повідомив про докладний план видання «Слідства». Воно мало обіймати два томи, перший з яких складав би витяги і повідомлення про поодинокі села.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1912. — Ч. 50. — С. 13;
Ч. 52. — С. 15.

Плани видання «Генерального слідства» перебрала Археографічна комісія ВУАН.

54. Документи до історії Хмельниччина з Ватиканського архіву (С. Томашівський) — постановлено друкувати як 11-й том «Жерел».

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1912, — Ч. 51. — С. 17.

Опубл.: Жерела. — Львів, 1924. — Т. XVI: Донесення римських нунційів про Україну 1648–1657. Вип. 1: Тексти / Зібрав і видав С. Томашівський. — 235 с.

55. Збірка творів єпикопа словенського Климента (проп. І. Франко).

— мабуть, малися на увазі твори давньоболгарського письменника, одного з засновників болгарської писемності Климентія Словенського (886–916).

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1912. — Ч. 52. — С. 15.

56. Корпус духовних і світських пісень (М. Возняк) — щодо проекту у двомісячний термін мали висловитися члени комісії О. Колесса, С. Смаль-Стоцький, К. Студинський, В. Перетц, І. Свенцицький, В. Гнастюк.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1912. — Ч. 51. — С. 17. ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 124, 125 зв.

Опубл. в серії Історично-філософічної секції «Українсько-руський архів»: *Возняк М.* Матеріали до історії української пісні і вірша. — Львів, 1913–1925. — 3 т.

1913

57. Договори українських гетьманів з московськими урядами.

— ухвалили провести переговори з М. Василенком в справі реалізації цього проекту.

Засідання Археографічної комісії // Хроніка НТШ. — Львів, 1913. — Ч. 55. — С. 11.

Ігор Гирич (Київ)

**До питання про співвідношення концепцій
Української академії наук Михайла Грушевського
та Української вільної академії наук
у Північній Америці**

Концепція УАН М. Грушевського та В. Вернадського

Заснування УВАН у 1945–1946 рр. мало на меті відродити на чужині, у просторі не підконтрольному російським комуністичним колам СРСР Всеукраїнську академію наук, яка була відносно незалежною в досталінський період. Але чи можемо ми твердити, що існувала монолітна за своєю концептуальною сутністю ВУАН? Чи існувала єдина концепція національної науки у 1920-х роках¹, до її комунізації у кінці 1920-х – на початку 1930-х років? І якщо існували різні варіанти бачення змістовно-ціннісного наповнення ідеї національної академії, то якого саме варіанта такої концепції дотримувалися батьки-засновники УВАН?

Ідея Української національної академії наук виникла у часи зародження політики «нової ери» — пошуку польсько-українського суспільно-політичного компромісу в Галичині часів існування Австро-Угорської монархії. Серед народовців Західної України та українофільвів-громадівців Наддніпрянщини виникла ідея творення політичного культурництва замість культурництва аполітичного, яке ширили старогромадівці під проводом В. Науменка. Цей задум вперше виник у лідерів українського національно-визвольного руху О. Кониського, В. Антоновича та О. Барвінського ще у 1870-х – 1880-х роках. Вони сподівалися, що політика орієнтації на польські крайові кола та австрійські урядові чинники дозволить після перших успішних наукових видань перетворити спочатку літературне (1873 р.), а від 1892 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка на Українську академію наук. Такий шлях пройшли більшість слов'янських народів у межах Австро-Угорської імперії. Проте польські політичні кола Галичини, маючи переважаючі впливи на австрійських політиків, не дозволили втілити в життя цю ідею, яку відразу по приїзді у 1894 р. до Львова почав здійснювати Михайло Грушевський.

¹ Див.: *Гирич І. В. І. Вернадський і політичне українство // Хроніка 2000. — К., 2004. — Вип. 57–58. — С. 743–771; його ж. В. І. Вернадський і питання українського державотворення // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. — К., 2013. — Вип. 18. — С. 64–72.*

Фактично під його керівництвом НТШ стала «некоронованою» національною Академією наук. І її структуру сам історик вважав зародком майбутньої УАН. Усі українські діячі розглядали таку академію не лише як суто академічну установу, але передусім інституцію, яка має бути культурним локомотивом для підготовки української наукової еліти і народних мас до ідеї суспільно-політичної окремішності української нації² від сусідніх панівних націй росіян і поляків, які поділили українську етнічну територію. Через такі широкі завдання у своїй структурі НТШ були інституції, що не мали безпосереднього наукового спрямування, як, приміром, суспільно-політичний і літературний журнал «Літературно-науковий вісник» або «Українсько-руська видавнича спілка». Звідси і заангажованість М. Грушевського в утворенні 1899 р. Національно-демократичної партії в Галичині.

Провадячи послідовну політику «галицького П'ємонту», М. Грушевський творив на конституційній австрійській державній території соборну українську науку для пересадження її при першій слушній нагоді на наддніпрянський ґрунт. Така нагода з'явилася після першої російської революції 1905 р.; у 1906–1907 рр. М. Грушевський переніс наукову діяльність до Києва і заснував Українське наукове товариство в Києві (УНТ), яке було зліпком з НТШ, але мало свою окрему структуру. Концептуально ж — це була аналогічна НТШ інституція. Більшість учених були дійсними членами як НТШ, так і УНТ. Спільне керівництво їх М. Грушевським давало змогу поширювати національну науку по всіх теренах Австро-Угорської та Російської держав, втримувати спільність організаційних принципів і завдань.

М. Грушевський хотів зі здобуттям незалежності України в ході національної революції 1917–1921 років перетворити УНТ — НТШ на УАН. На жаль, у подіях державного будівництва цей давній задум українських інтелектуалів ще 1890-х років не вдалося здійснити. До влади прийшов Павло Скоропадський, співпрацювати з яким, як «заколотником» М. Грушевський не міг. Гетьман зробив ставку на концепцію Володимира Вернадського — видатного російського природознавця українського походження, який мав своє відмінне розуміння завдань Української академії наук. Він розглядав УАН не стільки національною, тобто незалежною від інших національних академії інституцію, скільки як регіональний науковий центр, філію, таку ж як інші провін-

² *Гирич І.* Наукове товариство ім. Шевченка як суспільно-політичний проект Михайла Грушевського // Вісник НТШ. — Львів, 2012. — Ч. 47 (Весна — літо). — С. 19–24; *його ж.* Наукове товариство ім. Т. Шевченка як культурно-політичний проект М. Грушевського // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (До 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). — К.: Український ін-т національної пам'яті, 2012. — С. 256–273.

ційні російські академії наук — приміром, Сибірська або Грузинська. Ставку, за В. Вернадським, слід було робити на природничі, а не гуманітарні дисципліни, як у Грушевського. Академія мала бути деполітизованою структурою, яка індиферентно ставилася б до політичних завдань української нації на тогочасному відтинку часу. Тому в академії закладалася ідея «рівноправного» ставлення до мов наукового вжитку, вільного вибору мови автором наукового дослідження. У специфічних реаліях України — це означало продовження домінації російського культурного чинника.

Під такий концепт УАН підбиралися і перші академіки, які в більшості представляли з дореволюційних часів партію кадетів, що не визнавала навіть федерації українських земель у межах російської держави. З українських діячів в академії національну сторону представляли Агатангел Кримський, а після 1920 р. — Сергій Єфремов. А також третій президент УАН — Микола Василенко. Характерно, що з галичан було обрано в мовознавчій ділянці лише члена НТШ Степана Смаль-Стоцького, а історією керував глибоко «законспірований» під «общероса» харківський професор Дмитро Багалій. У Києві ж історичною галуззю керував великодержавник, проросійськи налаштований професор Університету св. Володимира Володимир Іконников. Отже, концепції В. Вернадського відповідав і переважний склад голів кафедр і комісій УАН.

З відходом В. Вернадського у денікінську еміграцію та від'їзд до Європи низки академіків УАН ситуація всередині академії змінилася в «українізаційний бік». ВУАН стала, за визначенням большевиків, «Кримсько — Єфремовською» ВУАН. Перший як неодмінний секретар, а другий як віце-президент фактично керували академією і визначали її національний статус. І це відповідало концепції М. Грушевського. Президенти УАН керівного впливу на науково-організаційний бік справи не мали.

З поверненням М. Грушевського з політичної еміграції у 1924 р. розпочалася боротьба між Єфремовим — Кримським з одного боку та М. Грушевським — з другого за головні місця в керівництві УАН³. В сутнісному сенсі це не була принципова боротьба в національній ділянці, а тактичне позиціонування. С. Єфремов вважав за потрібне не шукати компромісів з російськими большевиками, а протиставляти український інтерес російсько-класовому інтересу комуністів. М. Гру-

³ Докладніше див.: *Гирич І., Кіржаєв С.* До історії ВУАН. М. Грушевський і А. Кримський // Український археографічний щорічник. К., 1992. — Вип. 1. — С. 332–351; *Гирич І.* М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кін. ХІХ — 20-х рр. ХХ ст. // *Гирич І.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. — К.: Смолоскип, 2016. — С. 514–583.

шевський натомість намагався порозумітися з націонал-комуністами М. Скрипником і М. Хвильовим. С. Єфремов — А. Кримський воліли існувати в межах фінансових квот, виділених харківськими більшовиками на існування академії. М. Грушевський намагався дістати додаткове фінансування, протиставляючи себе віце-президенту і неодмінному секретареві ВУАН. Цю боротьбу зі свого боку розпалювало і підтримувало комуністичне керівництво в Харкові як одну зі сходинок боротьби з «буржуазними націоналістами» для культурного опанування інтелектуального Києва. Попри існування ворожнечі, в цілому можна говорити про порозуміння між обома групами, бо М. Грушевський, опанувавши Історичною секцією, фактично очолив історичну науку в ВУАН, а Кримський і Єфремов керували філологічним відділом. Окремо стояв соціально-економічний відділ ВУАН під керівництвом Миколи Василенка; цей відділ теж був національним і по суті протибільшовицьким.

З процесом «Союзу визволення України», у 1928–1929 рр. Розпочалося нищення національної і некомуністичної структури ВУАН. У 1931–1936 рр. цей процес було завершено ліквідацією усіх гуманітарних наук в академії. Попри репресії і в інших науках (точних, природничих, медичних), за задумом Кремля ВУАН мала стати передусім природничо-технічною науковою структурою, яка повинна була обслуговувати військовий сектор економіки, тобто агресивні апетити ССРСР. Фактично у 1930-ті роки попри тоталітаризм та войовничий комуністичний диктат було відновлено концепцію УАН за задумом В. Вернадського. Байдужа до національного, але з розвитком наукомістких галузей, що вимагали виробничо-дослідної бази, АН УССРСР і була фактично регіональною академією ССРСР, в якій основні завдання вирішувала всесоюзна наукова еліта, а другорядні периферійні осередки носили національну назву, за кількістю республік, що утворювали ССРСР. Сутнісно ж національними ці академії в межах ССРСР вже не були.

УВАН і концепція академії М. Грушевського

Українські науковці, що потрапили в результаті Другої світової до вільного світу, намагалися відтворити передусім концепцію М. Грушевського, а не В. Вернадського. Безперечно, варто включати до поняття «концепція М. Грушевського» і ту працю, яку здійснювали мовознавці і літературознавці А. Кримський і С. Єфремов. Які спільні моменти між УВАН у Європі, Канаді і США та ВУАН М. Грушевського варто відзначити?

1. УВАН, так само як НТШ М. Грушевського головним завданням українських науковців вважала участь у процесі українського державотворення. Тобто членом УВАН мав був той науковець, який визнає український окремішній історичний процес, конечність здобуття Украї-

ною державної незалежності. Без таких принципових позицій науковця важко вважати саме українським науковцем, лише радянським (совєтським) вченим, вважали члени-засновники та інші співробітники УВАН.

Можна стверджувати, що науковці УВАН були близькими і до суспільно-політичних пріоритетів М. Грушевського. Їм був близький демократичний республіканізм колишнього голови Центральної Ради. Хоча О. Оглоблин з Н. Полонською-Василенко схилилися до консервативної візії майбутнього України і певний час були близькими до гетьманського руху, все ж вони воліли принцип центристського націонал-демократизму. Левко Чикаленко був членом УСДРП і Центральної Ради. До республіканської форми демократичного правління тяжіли й інші члени УВАН. Саме УВАН була тією інституцією, яка намагалася відродити традиції політичної УНР в часах панування тоталітарної ідеології бандерівського відламу ОУН. Багато спричинилися до відбілювання М. Грушевського як державотворця такі історики, як Л. Винар, О. Домбровський, М. Антонович і В. Дорошенко.

2. УВАН, як і академія за М. Грушевським, вважала, що наголос в науковій діяльності треба ставити на гуманітарний цикл наук з перевагою історичного блоку наук. Так на Академію наук дивилися французькі вчені, які творили свою французьку академію на початках Нової історії. Не випадково ще до офіційного обрання президентом УВАН фактично вже став історик Дмитро Дорошенко (обраний на першій конференції 24–25 квітня 1946 р.). Цікаво, що Дмитро Іванович неофіційно визнавався першим істориком України у післявоєнний період. Очевидно, саме це і визначило вибір іншими науковцями його кандидатури. Таким першим істориком України в кінці XIX — на початку XX ст. був М. Грушевський. Крім всього іншого, Дорошенко був одним із засновників і популяризаторів нового історіографічного державницького напрямку. У свій час національно-демократичний напрям в історіографії започаткував Михайло Грушевський.

Отже, Дмитра Дорошенка було обрано Президентом УВАН на першій конференції УВАН 24–25 квітня 1946 р. Фактично неофіційно він сприймався президентом ще під час нарад членів-засновників в кінці 1945 р. Інавгураційну промову щодо постановня УВАН виголосив 4 січня 1946 р. в Авгсбурзі теж історик Левко Чикаленко. З київською УАН і концепцією В. Вернадського була паралель в кількісному складі членів-засновників. У листопаді 1918 р. першими академіками УАН стали 12 осіб. «Апостолами» УВАН стали так само дванадцятєро — у нараді 16 листопада 1945 р. брали участь Дмитро Дорошенко, Леонід Білецький, Володимир Державин, Петро Курінний, Володимир Міяковський, Віктор Петров, Василь Чапленко, Левко Чикаленко, Володимир Шаян, Вадим Щербаківський, Олекса Повстенко, Даміан Горняткевич. УВАН творили наукові групи-секції за науковими спеціальностями. Першими такими групами були секції передісторії та ранньої

історії з допоміжними науками, історії та теорії літератури й мовознавча секція. На кінець 1946 р. існувало 12 груп з 86-ма дійсними членами, через рік було вже 18 груп зі 149-ма членами.

1945 р. при УВАН було засновано В. Міяковським архів-музей та бібліотеку. Є певна аналогія між музеєм-архівом УВАН та Центральним державним історичним архівом України, який перед війною теж очолював В. Міяковський. Не випадково Київський центральний історичний архів носив ім'я Володимира Антоновича, а Архів-музей в Нью-Йорку — ім'я його сина Дмитра Антоновича. Між першою і другою інституцією існував у Празі ще один архівно-музейний центр — Музей визвольної боротьби України, яким якраз керував Дмитро Антонович. Отже, всі три інституції ставали ланкою одного культурного процесу: національних архівів Києва, Праги і Нью-Йорка, які протистояли комуністичній партії та заперечували ідею класової боротьби, натомість визнавали примат національного інтересу.

3. Фактично УВАН, як і колишню ВУАН, очолювали і визначали її діяльність історики, мовознавці та літературознавці, ніби повторюючи часи М. Грушевського, А. Кримського, С. Єфремова. Серед учених УВАН переважали історики: Д. Дорошенко, Н. Василенко-Полонська, О. Оглоблин, Б. Крупницький, В. Петров, М. Антонович, Т. Мацьків, Л. Винар, О. Прицак, історик права А. Яковлів. Президентами УВАН були найвидатніші історики другої половини ХХ ст., крім Д. Дорошенка, ще О. Оглоблин, що був президентом: у 1970–1979 рр. Серед літературознавців і мовознавців теж були найвидатніші особистості у своїй науковій царині: наприклад, Ю. Шевельов (двічі президент на межі 1950-х — 1960-х та у 1980-ті роки). Ю. Шевельов був не просто літературознавцем, й представляв історико-літературні дослідження та історичне мовознавство.

УВАН складалася з трьох окремих структур: УВАН в Європі, яка реально себе виявляла лише до 1949 р. — часу масового виїзду науковців до Північної Америки; УВАН у США та УВАН у Канаді. Спочатку перед вела канадська УВАН, саме там опинився президент УВАН Д. Дорошенко. Дмитро Іванович був президентом УВАН у Канаді та Німеччині у 1948–1951 рр. Після нього тривалий час президентом канадської УВАН був інший член-засновник, історик літератури Л. Білецький — (1954–1974 рр.). Третій лідер канадської УВАН Ярослав Рудницький президентствував у 1974–1977 рр. Наприкінці 1970-х — у 1980-ті роки УВАН в Канаді керували літературознавець та історик літератури Я. Розумний та історик церкви Олександр Баран. Як бачимо увесь час керували УВАН у Канаді виключно гуманітарії.

Лідерство в концепції здійснення УВАН перейшло на межі 1940-х — 1950-х років з Канади до США завдяки активним організаторським здібностям президента УВАН у США Михайла Ветухова (був президентом у 1950–1959 р.). У Нью-Йорку так само керували УВАН пере-

важно гуманітарії. Винятком був хіба фахівець з рослинництва О. Архімович, що був президентом у 1961–1970 рр. М. Ветухів, хоча за фахом не був гуманітарієм, розвивав саме гуманітарні дослідження. За його участі почали виходити «Аннали» та шевченкознавчі видання. У 1959–1961 рр. та у 1980-х на чолі академії був видатний літературознавець і мовознавець Юрій Шевельов, а у 1970-х — історик Олександр Оглоблин. У 1990-ті ще один історик Марко Антонович, був на чолі УВАН у США. У 2000-ні керував УВАН у США фізик Олекса Біланюк. Нинішній президент — Альберт Кіпа — теж літературознавець, фахівець з німецької літератури.

Історична секція УВАН (збіг назви з головною складовою ВУАН, яку очолював у 1920-ті роки М. Грушевський, не виглядає випадковим) була уконституйована 10 березня 1952 р. Її головою було обрано найбільшого українського історика другої половини ХХ ст. Олександра Оглоблина.

Люди, що гуртувалися навколо УВАН у 1940х — 1950-х роках, за своїми науковими вартостями на голову випереджали вчених підсоветської України. Серед незнищених кадрів в СРСР залишалися лише Микола Петровський – директор Інституту історії АН УССР, та лідер західноукраїнських істориків Іван Крип'якевич. Обоє обрали академіками, але вони змушені були каятись в «націоналістичних збоченнях». Плідно науково працювати в обох істориків майже не було можливості. Найкращі свої дослідження козацької історії М. Петровський створив ще у 1920-х роках. І. Крип'якевич теж кращі праці написав у 1920-х — 1930-х роках. Хоч він був у списку проскрибованих у часи міжвоєнної Польщі і не займав професорських посад в університетах Речі Посполитої, писати наукові праці, основані на національно-демократичній схемі української історії М. Грушевського, він міг і писав дуже багато. Натомість усе написане після 1945 р. і передусім його дослідження про Б. Хмельницького підпадали під прискіпливу правку советської цензури. Перебудуватися під партійну лінію довелося і ще одному учневі М. Грушевського — історикові літератури М. Возняка. Він став офіційним біографом Івана Франка. Михайлові Степановичу надали звання академіка, але говорити все, що він хотів, — не давали. Миронові Кордубі, який працював у львівському університеті займатися наукою вже не дали. Він потрапив під ідеологічний прес кагановичівщини.

На Заході, у вільному світі Європи і Америки, в УВАН опинилися куди більш потужні наукові сили. Академічний рівень знань і визначну наукову вартість мали публікації Д. Дорошенка, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницького, В. Петрова, В. Щербаківського, А. Яковліва, Ю. Шевельова, Л. Білецького, Л. Чикаленка, Я. Рудницького. Такого рівня науковців АН УССР не мала.

4. М. Грушевський намагався використовувати у своїй Історичній секції сплав молодості і досвіду. В його комісіях і кафедрах були представники покоління учнів В. Антоновича: Володимир Щербина, Василь Данилевич, Іван Щітківський – діяч міського самоврядування Києва. Працювали А. Шамрай і Г. Берло — сучасниці М. Грушевського. УВАН теж будувало свою роботу на двох генераціях вчених: першому поколінні політичної еміграції після військового програшу Української революції 1917–1921 рр. (Д. Дорошенко, Л. Білецький, Л. Чикаленко, В. Щербаківський: майже всі особисто знали М. Грушевського) та другому — науковців, що вимушено залишили Україну після Другої світової війни (В. Державин, П. Курінний, В. Міяковський, В. Петров, В. Чапленко, В. Шаян, О. Повстенко, В. Дорошенко). Також молоде покоління превалювало над старим. Основу Історичної секції склали учні М. Грушевського 1890-х — 1900-х років народження.

Фактичним учнем М. Грушевського в ділянці дослідження громадського життя та літературознавчих аспектів, а також представником публіцистичної школи Михайла Грушевського був Володимир Дорошенко. І саме його через особисті зв'язки останнього з В. Міяковським, Д. Дорошенком, Л. Білецьким УВАНівці намагалися притягнути до співпраці. 24 грудня 1949 р. Д. Дорошенко повідомляв листовно Володимира Вікторовича про обрання його дійсним членом УВАН. Про слідування УВАН традиціям М. Грушевського говорила і стаття першого президента УВАН «М. Грушевський як голова НТШ», уміщена в газеті «Український голос». Д. Дорошенко сподівався у 1950 р. відновити історичний журнал «Україна», чим стверджувалася наступність історичних структур УВАН щодо історичних інституцій М. Грушевського в структурі ВУАН⁴.

5. Структура УВАН у США повторює ВУАН і навіть частково НТШ, що само по собі поєднує їх з концепцією академії М. Грушевського. У Вільній академії існували відділи: історично-філологічно-філософський; правничо-економічний; природничих і медичних наук; фізико-хімічно-математичний і технічних наук. ВУАН мала поділ на три відділення: історично-філологічне, соціально-економічне і фізико-математичне. НТШ поділялося на секції, знову ж таки на три по кількості: історично-філософську, філологічну та математично-природописно-лікарську. Як і ВУАН, УВАН мала позасекційні установи: Інститут шевченкознавства, Мистецьку кураторію, Бібліотеку-архів-музей УВАН ім. Д. Антоновича. Саме остання стверджувала суспільно-політичну спрямованість української науки в УВАН та тяглість традиції визвольних змагань. Архів-музей носив ім'я Д. Антоновича, який керував музеєм визвольної боротьби у Празі. До початків роботи Музею-

⁴ Архів-музей УВАН (США, Нью-Йорк). — Ф. 76. Володимир Дорошенко. — Лист від 24 грудня 1949 р.

архіву УВАН у США доклали рук, крім В. Міяковського, ще й видатні музейники та книгознавці передвоєнної доби Л. Биковський, Т. Олесіюк та В. Шугаєвський.

Існували групи УВАН у Вашингтоні, Денвері, Детройті — місцях скупчення українських науковців. Подібна ситуація спостерігалася в Історичній секції УВАН М. Грушевського — працювали комісії порайонного вивчення України, які склалися з місцевих науковців і краєзнавців у Чернігові, Полтаві, Харкові, Вінниці, Одесі тощо.

6. УВАН зберігала принцип соборності. Попри те, що це була передусім наддніпрянська інституція, вона мала серед своїх членів велику кількість галичан. Зокрема дійсними членами УВАН були західні українці О. Пріцак, Л. Винар, О. Домбровський, Ю. Луцький, Я. Рудницький, Л. Соневицький. Голова ж Історичної секції ВУАН створив Комісію Західної України, куди включив усіх основних істориків львівського НТШ 1920-х років: М. Кордубу, В. Герасимчука, І. Крип'якевича, К. Студинського, В. Щурата, М. Возняка та ін.

7. Літературознавча і мовознавча складова УВАН ніби продовжувала традицію Історико-філологічного відділення ВУАН Єфремова — Кримського. Навіть ВУАН не могла б похвалитися таким гроном визначних гуманітаріїв-філологів та літературознавців, як Ю. Шевельов, Д. Чижевський, Г. Костюк, Ю. Луцький, Ю. Тищенко-Сірий, Л. Биковський.

Однією з важливих проблем для функціонування на Заході єдиної української національної науки було питання співвідношення УВАН і НТШ. Якщо УАН у 1918 р. вийшла з меж НТШ, то на 1945 р. стояло завдання, чи зберігати посталу у 1920-х роках нову наукову структуру підсоветської України, чи повернутися до часів передреволюційних, коли українську науку представляли НТШ та УНТ. Статус УАН об'єктивно був вищим за дореволюційний статус НТШ. У 1920-х роках завдяки співпраці голови Історичної секції ВУАН М. Грушевського і голови НТШ К. Студинського склалася така ситуація, що НТШ розглядалася як складова частина ВУАН на західних українських землях, окупованих Другою Річчю Посполитою. Не випадково з подачі М. Грушевського академіками ВУАН стали усі найвизначніші гуманітарії Західної України — дійсні члени НТШ: В. Гнатюк, М. Возняк, В. Щурат, К. Студинський, Я. Гординський. Цікаво, що академіками обиралися передусім науковці, які перебували в ділових і дружніх контактах з М. Грушевським. Не потрапили в академіки такі заслужені науковці, як історики, учні М. Грушевського С. Томашівський, І. Крип'якевич, М. Кордуба. Натомість ставка була зроблена на літературознавців та істориків культури й літератури.

При комунізації академії всі ці академіки були викинуті з дійсних членів як «українські буржуазні націоналісти». Деякі з них після приєднання Західної України до СРСР були повернуті в дійсні члени

АН УССР. Отже, ВУАН (не АН УССР) можна розглядати як надбудову над усіма науковими центрами, як координуючий центр національної науки.

Тому після Другої світової війни повернення до статусу лише НТШ, до чого закликали М. Чубатий і Р. Смаль-Стоцький можна розглядати як крок назад. Бо виходило, що непідсоветські науковці, які опинилися на Заході, погодилися з ліквідацією незалежної академії більшовиками і прийняли зменшення наукового статусу української науки до розмірів не академії вже, а лише наукового товариства.

Листування В. Дорошенка в архіві УВАН щодо історії взаємин академії з НТШ та пов'язання традицій з концепцією ВУАН М. Грушевського

Деякі вчені, які були близькими і до М. Грушевського, і до НТШ, зокрема літературознавець, історик громадських рухів та бібліограф Володимир Дорошенко, спершу пропонували членам-засновникам УВАН орієнтуватися на НТШ як вироблену і збережену на рівні вчених наукову структуру. Натомість УВАНівці промовляли за те, що відновлення ВУАН у формі УВАН підносить статус української науки у світі та зберігає потрібний паралелізм, який не може сприйматися як регіональне протиставлення наддніпрянської і наддністрянської науки. Зокрема перший президент УВАН Дмитро Дорошенко у листі до В. Дорошенка 17 травня 1947 р. писав: «Щодо об'єднання УВАН з НТШ, то я гадаю, що це не вдасться зробити, бо керманічі УВАН не схочуть піти під начало товариства ім. Шевченка, я вже це бачу. Та й НТШ не є те саме, що було колись, це ж тільки стара фірма, що не наповнена новим змістом... УВАН постало перше, ще в кінці 1945 р. НТШ відродилось тільки недавно⁵, так чому ж воно мусить уступитись перед Академією, ще нічим не виявивши власної праці? Як-не-як праця в Академії вже наладилася і розвивається поки що нормально. А щодо ближчої будучини, то ми не знаємо, яке воно буде і для ВАН і для НТШ, може взагалі доведеться все зліквідувати або розплистись у якійсь заокеанській установі аналогічного типу»⁶.

Не Д. Дорошенко, а діячі наступного покоління були справжніми творцями УВАН. Дмитро Іванович називає на ім'я справжніх провідників УВАН — В. Міяковського, П. Курінного та інших. Постать Д. Дорошенка розглядалася як авторитет і символ нової наукової інституції; він мав залишатися на посаді, якщо навіть доведеться йому залишити Канаду і повернутися до Європи. «Я мусив на це погодитись, — писав

⁵ НТШ було відновлено за межами Львова лише у 1947 році.

⁶ Лист Дмитра Дорошенка до Володимира Дорошенка від 17 травня 1947 р. // Архів-музей УВАН (США, Нью-Йорк). — Ф. 76. Володимир Дорошенко. — Арк. 1.

Д. Дорошенко, — не із честолюбства якогось, а щоб репрезентувати Академію в Канаді та Сполучених Штатах і добитись змоги зосередити наших науковців в Америці». Дмитро Дорошенко далі в листі до Володимира Вікторовича відзначав, що «не є автократом в Академії», а лиш виконує бажання «її справжніх творців — Міяковського, Курінного та ін.»⁷.

Здоров'я Д. Дорошенка похитнулося. Жити йому залишалося лише чотири роки. Дмитрові Івановичу вже було тяжко їздити, ходити і працювати науково, але ініціатори УВАН (крім зазначених, ще Л. Білецький, Я. Рудницький, В. Щербаківський, Л. Чикаленко та ін.) закликали його залишатися на посаді для авторитетної репрезентації академії, обіцяючи всебічну допомогу. І у Д. Дорошенка не наважувалося духу відмовитись від посади.

Ще з середини 1940-х років розпочалася близька співпраця в царині УВАН між В. Міяковським і В. Дорошенком. В листі від 16 грудня 1945 р. Володимир Варламович писав директорів бібліотеки НТШ: «Заклав я тут в Сомме-Казерне Український Музей-Архів (УМА) як продовження роботи Музею визвольної боротьби України [далі — МВБУ], з тими ж відділами – бібліологічним (куди збираються між іншим всі сучасні видання в шести примірниках: одна для УМА, а п'ять для майбутніх центральних бібліотек), Шевченкіана, Театральна, Літературно-мистецький архів тощо. Отже маємо спільні інтереси, бо і Ви, кажуть, відкрили філію МВБУ... Ми тут міркували над цим і прийняли форму Української Вільної Академії Наук»⁸.

В. Міяковський пропонував В. Дорошенкові очолити бібліологічну групу разом з Л. Биковським, Є. Пеленським і А. Животком, а до групи літературної В. Дорошенка запрошував Леонід Білецький. Також пропонувалося В. Дорошенкові очолити і Музей визвольної боротьби України⁹.

Тим часом тема соборності науки і небажаність наддніпрянського партикуляризму розглядалася і в листах Леоніда Білецького до В. Дорошенка.

Останній висловлював подив з приводу принципового і послідовного опору УВАНівців спробам провідників НТШ приєднати УВАН до американського і канадського НТШ. Леонід Білецький писав: «Не дивуйтеся, дорогий Володимире Вікторовичу, що робимо опір Чубатим і Кубійовичам-Падохам і будемо робити, бо льокайствувати не вміємо.

⁷ Лист Дмитра Дорошенка до Володимира Дорошенка від 17 травня 1947 р. — С. 2.

⁸ Лист від В. Міяковського до В. Дорошенка від 16 грудня 1945 р. // Там само. Було створено групу передісторії, бо в один час опинилися в одному місці чотири археологи.

⁹ Лист від В. Міяковського до В. Дорошенка від 29 грудня 1945 р. // Там само.

Працюємо в гарній дружній атмосфері УВАН. Дмитра Івановича [Дорошенка] любимо й не дамо йому загинути, хоч би як того не хотіли різні церберенята. Забезпечили його дарунком від громадянства більше як на рік. Нехай відпочиває... До Торонта не пустили і не пустимо, хіба розсваримося і ціною Президента УВАН. До партійщини УАН не допустимо»¹⁰. В періодичному виданні «Самостійна Україна» Л. Білецький мав розмістити статтю «Чому УВАН?» з поясненнями причин небажання зливатися з НТШ¹¹.

І Л. Білецький, так само як і Д. Дорошенко, відзначав, що традиція НТШ М. Грушевського не покривала цілком тоді існуюче НТШ. «Вже таку рекламу, яку Чубатий робить для теперішнього НТШ коштом НТШ М. Грушевського в минулім, — писав Л. Білецький, — то такої другої не знаю. “Ми пахали”, “Наші предки Рим спаслі”... Нарешті пускає провокацію, що Д. Дорошенка хочать на голову НТШ... Знаю, гадають, що від’їзд Дмитра Івановича зліквідує УВАН»¹².

У своїх статтях в УРДПівських «Українських вістях» В. Дорошенко, говорячи про львівське НТШ підкреслював його всеукраїнське узададнення. Л. Білецький відкидав цей аргумент, бо вважав, що «на українців України [галичане] дивились, як на мішок із грішми. [І] коли би не Грушевський, то певен, що небагато би НТШ без Грушевського видало плодів. Не більше за 75 років, як за Грушевського за один рік»¹³. У цих словах Л. Білецького не можна відмовити у слушності. По-перше, Михайло Сергійович виявився найвдалішим менеджером. І кількість томів «Записок НТШ» за його редагування, аж до 1990-х років залишалася більшою, ніж за всі роки від 1913 до кінця 1980-х. І лише за послідовної та організованої роботи передостаннього голови Товариства О. Купчинського — головного редактора «Записок» — нарешті, кількість виданих томів перевищила кількість виданих «Записок НТШ» М. Грушевським. За 25 років з’явилося 50 томів «Записок», редагованих Олегом Антоновичем.

¹⁰ УВАН в Канаді розглядалася спочатку як основна структура УВАН поруч з філіями УВАН у США та Європі. Центром канадського УВАН стало місто Вінніпег – осідок митрополитів УАПЦ, які фінансово сприяли постановню академії. Вінніпег був одним з найбільших міст Канади за кількістю мешканців-українців, а також центром наддніпрянської еміграції, натомість в Торонто переважала західноукраїнська еміграція, а науковці-українці тяжіли більше до НТШ, ніж до УВАН, яка сприймалася як структура суто регіональна — східноукраїнська. М. Чубатий пропонував ліквідувати усі інші українські наукові центри, крім нью-йоркського. Зійшлися на компромісі: двома центрами Нью-Йорк і Вінніпег.

¹¹ Лист Л. Білецького до В. Дорошенка від 4 грудня 1949 р. // Архів-музей УВАН (США, Нью-Йорк). — Ф. 76. Володимир Дорошенко. — Арк. 2.

¹² Там само. — Арк. С. 3.

¹³ Там само. — Арк. С. 4.

По-друге, М. Грушевський завжди у полеміках всередині НТШ, на низці Загальних зборів намагався відстоювати право Східної України виступати на паритетних засадах з галичанами в керівництві товариством. Проте ця боротьба за наукову соборність була зрештою програма у конфлікті 1913 р. І львівський професор змушений був переїхати до Києва, зосередившись на діяльності УНТ в Києві. Отже, поборюючи М. Грушевського, президія НТШ фактично поборювала наукову соборність на користь галицького регіоналізму.

Левко Чикаленко порівнював НТШ і УВАН із ЗУНР і УНР. В його міркуваннях багато було упередженості щодо західних українців. Можемо говорити про наявність певного комплексу стосовно галичан, наддніпрянський партикуляризм. Левко Євгенович протиставляє інтелігенції народ. Про перших він не високої був думки. В листах до В. Дорошенка він писав: «Наукове товариство і Академія це по-моєму ЗУНР і УНР. До соборності нам скоро дорости не пощастить. Замало і у нас, і у галичан дійсно інтелігентних людей, хоч учених і багатенько вже поробилося. Взагалі, придивляючись до всіх: і наших і галичан я думаю, що ми ще взагалі не нація, а тим більше не одна нація. Хоч народ наш один і притому хороший і культурний. А інтелігенція то здебільшого — “телеграфісти” або “фельдшери”»¹⁴.

Навколо УВАН гуртувалися передусім учені підросійської України, вони сприймали академію як альтернативу західноукраїнському НТШ, де провід вели галицькі вчені. Східноукраїнські науковці не бажали підпорядковуватися керівництву західноукраїнських колег. Володимир Дорошенко з походження був «східняком», уродженцем Лубенщини. Працюючи на посаді у львівському НТШ, він був зобов'язаний місцем своєї праці теж «східнякові» — голові НТШ Михайлові Грушевському. Тому вчені Києва вважали, що В. Дорошенко, попри тривалу працю у Львові, — має підтримувати ідею УВАН як певної альтернативи НТШ. Левко Чикаленко писав В. Дорошкові про ставлення до нього іншого передвоєнного киянина В. Міяковського: «Він [Міяковський], пам'ятаю, давненько то вже було правда, сердився на Вас за співпрацю з НТШ (властиво з Кубійовичем), бо він з Курінним досить енергійну боротьбу проти тоталітарних тенденцій НТШ провадили і всіх, хто “не такі” трактував як тих, хто “проти нас”. Тепер ця боротьба наче трохи притупилася; злагіднив її, здається, Ів. Раковський. Невідомо тільки чи надовго, бо в справу увійшли матеріальні особи, американські. Наукове товариство якісь великі гроші дістало було з Риму, а тепер хоче і всі гроші з Америки перехопити»¹⁵.

УВАН в Канаді, виходячи з традицій ВУАН 1920-х років, хотіла відродити при видання найкращого книгознавчого видання передво-

¹⁴ Лист Л. Чикаленка до В. Дорошенка від 8 листопада 1947 р. // Там само.

¹⁵ Лист Л. Чикаленка до В. Дорошенка від 28 вересня 1948 р. // Там само.

енної доби — журналу «Бібліологічні вісті»¹⁶, періодичного видання Українського наукового інституту книгознавства (УНІК), яке провадив Юр. Меженко і яке так само виходило з традицій співпраці на книгознавчому полі істориків і широкого дослідницького кола як середовища М. Грушевського, так і середовища А. Кримського — С. Єфремова. Ця ідея дуже припала до вподоби В. Дорошенкові. До здійснення проекту він прилучив В. Міяковського, А. Животка, Ю. Сірого (Тищенко), Є. Пеленського та інших визначних українських книгознавців Європи і Північної Америки. В. Міяковський в листах до В. Дорошенка писав прямим текстом, що «для нав'язування традицій ми стараємося зберегти старі назви видань. “Бібліологічні вісті” було б дуже до речі назвати, [бо назва] “Українська книга”, [яку вживав до війни Є. П.] потребує дозволу Є. Пеленського»¹⁷. Останнього теж хотіли долучити до гурту бібліологів та книгознавців.

Перший номер «Бібліологічних вістей» В. Дорошенком було зредаговано восени 1950 р.¹⁸. На жаль, цей проект через брак коштів не було здійснено, що викликало обурення В. Дорошенка¹⁹. Петро Курінний сподівався видрукувати журнал в Європі на кошти Товариства прихильників УВАН в Європі. Там же мали видавати й «Україну». Але обидва проекти не мали успіху²⁰.

* * *

Можна перелічувати багато спільних моментів у концептуальних підходах науковців УВАН і УАН. Безперечною є спадкоємність традицій цих двох інституцій. Ця наступність і стала однією з головних причин наукових досягнень академії у США та Канаді.

¹⁶ Лист Л. Білецького до В. Дорошенка від 22 січня 1950 р. // Там само. Перший випуск «Бібліологічних Вістей» вийшов у Авгсбурзі (Німеччина) в 1948 р. Випускати його в Північній Америці не стало коштів. В цьому першому випуску була друкована стаття В. Дорошенка «Літературно-науковий вісник». В. Дорошенко був співредактором «Бібліологічних вістей».

¹⁷ Лист В. Міяковського до В. Дорошенка від 17 липня 1946 р. // Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Лист Л. Білецького до В. Дорошенка від 6 вересня 1950 р. // Там само.

²⁰ Лист П. Курінного до В. Дорошенка // Там само.

Світлана Панькова (Київ)

Михайло Грушевський у творенні національного пантеону: виставка пам'яті Володимира Антоновича (1928 рік)

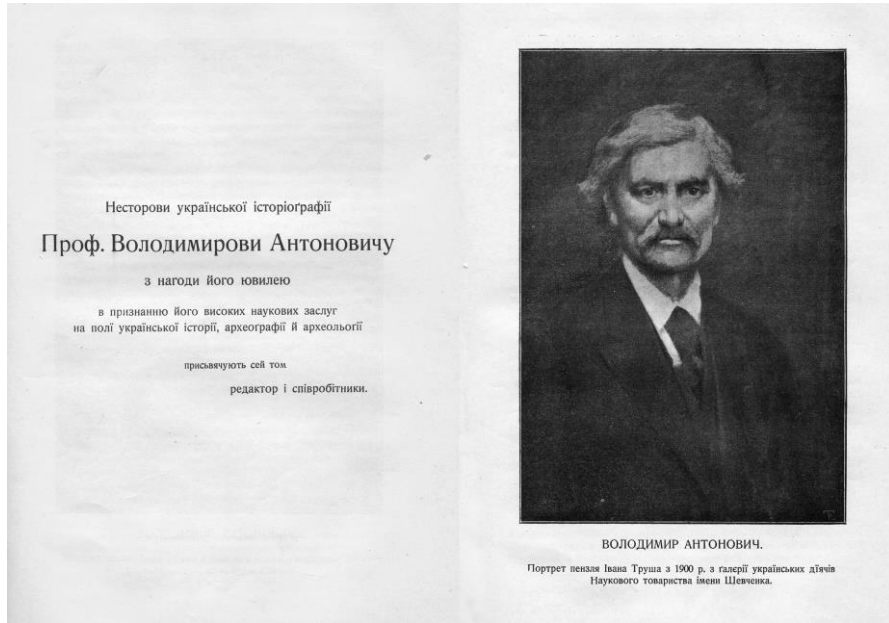
16 (28) вересня 1894 р. закінчився перший київський період у житті Михайла Грушевського. У той день, напередодні своїх уродин, молодий титулований професор вирушав до Львова, відбувши останні візити. Найважливіша прощальна зустріч пройшла у знаменитому будинку із мезоніном на розі Жилянської та Кузнечної в оселі Володимира Антоновича. На згадку про неї Михайло Грушевський презентував Учителю свою останню світлину з автографом і датою «16/IX 1894». Через 34 роки цей знімок серед сотень фотодокументів та інших реліквій буде експонуватися в Києві на виставці пам'яті Володимира Антоновича. Її ініціатором стане голова Історичної секції ВУАН академік Михайло Грушевський, якого тої далекої осені 1894-го Вчитель «спровадив» до Львова на першу кафедру української історії, поклавши початок новій ері національної науки й культури. Він щиро вірив, що найталановитіший учень сповна виправдає його сподівання. Однак навіть такий маститий вчений не міг передбачити, що вдасться зробити його вихованцю. Насправді, це був найкращий вибір. Усвідомлюючи це, Вчитель всіляко підтримував новоспеченого професора¹, хоча той часом і нарікав на недостатню увагу В. Антоновича до його важливих проектів². Проте, незважаючи на тумани і дощики, що часом затьмарювали ці взаємини, М. Грушевський завжди зберігав пієтет до свого Вчителя, відзначаючи його ювілеї статтями й виданнями (*мал. 1*)³, замовленим портре-

¹ Листи Володимира Антоновича до Михайла Грушевського за 1889–1900 роки (автографи Антоновича та інших осіб / Подано до друку Л. Сакадою // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. — Т. 1. — К., 1997. — С. 256–270.

² *Гирич І. М.* Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // *його жс.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. — К., 2016. — С. 453–485.

³ До 45-річчя наукової діяльності В. Антоновича вийшов окремий том «Записки НТШ» (1906. — Т. LXXIV. — Кн. VI) з посвятою: «Несторови української історіографії проф. Володимирови Антоновичу з нагоди його ювілею, в признанню його високих наукових заслуг на полі української історії, археографії й археології, присвячують сей том редактор і співробітники». Видання відкривав портрет В. Антоновича пензля І. Труша 1900 р. з галереї українських діячів НТШ. М. Грушевський особисто презентував «Записки»

том до галереї українських діячів, яка прикрашала зали Наукового товариства імені Шевченка у Львові (мал. 2)⁴. Вшанував пам'ять Вчителя й засіданням Українського наукового товариства у Києві (УНТ), яке відбулося за декілька днів після його смерті, 16 (29) березня 1908 р., а доповіді впорядкував у окремому томі «Записок УНТ»⁵. Повернувшись з Волині разом із Центральною Радою та взявшись за розбудову суве-

Мал. 1. Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1906. Т. LXXIV. Кн. VI. Том, присвячений 35-річчю професорської діяльності Володимира Антоновича, був прикрашений репродукцією портрета вченого роботи Івана Труша з галереї українських діячів НТШ

В. Антоновичу 31 грудня 1906 р. (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 936. — Арк. 4).

⁴ Кондаурова Г. Іван Труш у створенні портретної галереї Наукового товариства імені Шевченка у Львові // Вісник НТШ. — Львів, 2012. — Ч. 47 (Весна – Літо). — С. 25–29.

⁵ На засіданні заслухали 6 доповідей: М. Грушевський. Провідні ідеї творчості Володимира Антоновича; Г. Павлуцький. В. Антонович як археолог; І. Джиджора. Історичні праці Антоновича; А. Лобода. Праці В. Антоновича по етнографії і літературі; В. Данилевич. Антонович як професор; І. Стешенко. В. Антонович як суспільний діяч. Переважна частина доповідей опублікована в третій книжці «Записок Українського наукового товариства у Києві» (К., 1909, на титулі — 1908), яка вийшла з посвятою: «Незабутнім заслугам Володимира Антоновича свого дійсного члена присвячує сей том Українське Наукове Товариство в Києві».

ренної УНР, М. Грушевський не забув і про меморіальні дати. 24 березня 1918 р. на 10-річчя смерті В. Антоновича в Софійському соборі відбув панахиду, а в університетській аудиторії — наукове засідання УНТ, де виступив із доповіддю «Пам'яті Володимира Антоновича»⁶.

Через 10 років, виступаючи на зібранні Історичних установ ВУАН, колишній найталановитіший учень Володимира Антоновича відзначив: «...я хочу сказати, що ми, українська інтелігенція, досі не сповнила

Мал. 2. Портрет Володимира Антоновича пензля І. Труша (1900) в залі засідань НТШ. Львів, 1900-ті рр.

свого обов'язку перед людиною, що стільки літ тому прийшла до нас, щоб «усе розділити з нами». Ми не постарались відповідно вивчити і освітити його життя [...]. Антонович як історик, як громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований. [...] Через 5 літ наступить 25-ліття з дня смерті Антоновича, а через 6 — століття з дня його народження. Нинішнє наше засідання нехай буде тому пригадкою»⁷. Але пошанування Вчителя до згаданих ювілейних дат М. Грушевський не відкладав. Він поспішав жити, хоча й не міг передбачити, якими будуть 1933 і 1934 рр. і для нього, і для імені Антоновича, який

⁶ Нова рада. — 1918. — 11 (24) березня. — № 41. — С. 1–2. У той самий день о 12 год. дня у Володимирському соборі відбулася панахида на 40-й день трагічної смерті матері Михайла Грушевського (Там само. — С. 2).

⁷ Грушевський М. З соціально-політичних концепцій Антоновича // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 10, кн. 1: 1924–1930. — Львів: Світ, 2015. — С. 287. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

своєю працею «здобув собі місце в першому ряді нашого національного пантеону»⁸.

Ідея

Виставку, яка відкрилася 25 березня 1928 р. в будинку Історичної секції ВУАН на вулиці Володимирській (тодішній Короленка), 35, присвятили сумній даті — 20-річчю смерті видатного вченого, фундатора київської історичної школи документалістів. Вона стала першою й останньою до сьогоднішніх днів масштабною експозицією про життя та творчий доробок Володимира Антоновича, насиченою величезною кількістю раритетів. Збережені історичні документи дають змогу детально простежити і хід підготовки, і зміст виставки, і експозиційне вирішення, зафіксоване на численних світлинах⁹. Магія цих унікальних знімків зачаровує, і хочеться знову й знову повертатися до них, заглядаючи в кожную вітрину і шпаринку експозиції, блукаючи залами й розглядаючи кожную річ. Її розмірковувати — де вони?

Саме ця фотофіксація виявилася потужним стимулом і спонукала до цього дослідження. Адже на сьогодні збереглося не так багато світлин з музейних експозицій міжвоєнного часу, тим паче меморіальних. І тому кожний такий комплекс заслуговує на особливу увагу. Для грушевськознавців ця знахідка є надзвичайною. Адже то був не просто виставковий проект. Цей проект поєднав у собі дві видатні постаті, презентувавши пам'ять Учня про свого Вчителя.

За первісним задумом 20-ті роковини від дня смерті В. Антоновича, які в джерелах названо здебільшого «ювілеєм» або «святом», вирішили відзначити низкою статей і спогадів, зокрема Михайла і Олександра Грушевських, Осипа Гермайзе та ін. Відповідне рішення ухвалили на засіданні бюро Історичної секції ВУАН 6 листопада 1927 р. Мова про виставку вперше зайшла 23 грудня того ж року, а вже 10 лютого 1928-го справа набула реального змісту. По-перше, вдова «погодилась передати на виставку всі речі Антоновича»; по-друге, призначили відповідальних за її створення (Павла Глядківського й Михайла Карачківського); по-третє, на організацію експозиції ухвалили виділити кошти із фондів Історичної секції¹⁰. Підготували також і звернення до тих, хто мав на руках матеріали чи речі за темою виставки, закликаючи передати їх на тимчасове експонування. Невдовзі, відкриваючи експозицію, голова Історичної секції дякував насамперед вдові, Катерині Мельник-Антонович, та доньці вченого, Ірині Антонович, а також

⁸ *Грушевський М.* З соціально-політичних концепцій Антоновича. — С. 287.

⁹ ІР НБУВ (Інститут рукопису НБУВ). — Ф. 292. — № 29 (12 од.); Ф. І. — № 8080 (5 од.).

¹⁰ ІР НБУВ. — Ф. Х. — №№ 2399, 2402, 2403, 2407, 2411.

усім, хто «своєю працею чи передачею своїх колекцій зробили можливим здійснення виставки»¹¹.

У тексті звернення до співучасників проекту, зредагованому М. Грушевським, повідомлялося також про задум Історичної секції створити по завершенні виставки кабінет імені В. Антоновича¹². Це була давня нереалізована ідея, адже відразу по смерті історика обговорювалася пропозиція, щоб Українське наукове товариство у Києві «прийняло» його ім'я¹³. До порозуміння не дійшли ні тоді, ні влітку 1918 р.,

¹¹ 20-ті роковини смерті В. Б. Антоновича в Історичній Секції У. А. Н. // Україна. — 1928. — Кн. 3 (28). — С. 171.

¹² ІР НБУВ. — Ф. X. — № 2095.

¹³ Думка про передачу бібліотеки та колекцій В. Антоновича до УНТ та набуття Товариством його імені обговорювалася як у Києві, так і поза його межами. Так, у своїх щоденникових нотатках за 29 серпня (за ст. ст.) 1908 р. М. Грушевський писав: «Приїхав Чикаленко, викликаний телеграмою Вовка (!), к[от]рий з Мельничкою завели мову, що університет пропонує бібліотеку і колекції передати йому, щоб зробити осібну салю, але вони воліли б Наук[овому] товариству київському — що ж, коли те не робить пропозиції. Кінець кінцем дійсний плян: щоб у спадкоємців А[нтонови]ча закупили дім за 50 тис. і зробили в нім археол[огічний] інститут імені А[нтонови]ча, і в нім Мельничка була б (платним) директором sui generis [своєрідним (латин.)], щоб Наук[ове] тов[ариство] прийняло «імені А[нтонови]ча» etc.» (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 207 зв.).

Коли звістки докотилися до Петербурга, відомий діяч українського руху П. Стебницький 25 жовтня (за ст. ст.) 1908 р. писав до Є. Чикаленка: «Розказував тут Вовк, що київське наукове товариство просило Антоновичку подарувати товариству бібліотеку небіжчика, а вона згожувалась тільки під умовою, щоб Товариство прийняло в свою фірму ймення Антоновича. Посланці не схотіли і пішли, а удова тепер має заміри кудись ту бібліотеку оддати в інше місце! Як Ви думаєте, — чи не слід би киянам, близьким до товариства, агітувати, щоб воно таки прийняло умову Антоновички? Адже, здається, ймення Волод[имира] Боніф[атійовича] не може нічим порушити чи принизити честь товариства, а може, навпаки, зв'яже його, як небіжчик в'язав своєю особою різнорідні елементи. А з другого боку — і бібліотека його — дорогоцінна річ — збережеться в Києві і буде в пригоді Товариству. Коли Ви з цим згожуетесь, — то може б, Ви з свого боку вжили відповідних заходів» (Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. — К., 2008. — С. 162).

Перебуваючи в Києві, М. Грушевський не раз звертався до М. Біляшівського, який відповідав в УНТ за бібліотеку й музей, з пропозицією відвідати К. Мельник-Антонович для полагодження справи з бібліотекою В. Антоновича (Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. — С. 76–77).

Справа відтерміновувалася, і через рік, 20 листопада (за ст. ст.) 1909 р., вже М. Біляшівський звертався до М. Грушевського: «Балакали теж про бібліотеку — збірку Антоновича. Кат[ерина] Мик[олаївна], здається, хоче від-

коли так само не вдалося вшанувати пам'ять про видатного вченого при створенні Київського археологічного інституту. Інститут з часом відкрили, але без імені Володимира Антоновича¹⁴. Першою інституцією, яка отримала це ім'я, стала Бібліотека ім. В. Б. Антоновича при Першому (Історично-філологічному) відділі УАН. Вона постала на основі закупленої 1919 р. від спадкоємців історика його книгозбірні. Кошти, виручені за бібліотеку, призначалися на надмогильний пам'ятник¹⁵. Проте і на 20-ті роковини смерті лише невеличкий згірок нагадував про

дати усе в Університет. Не можна допустити до цього» (Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — С. 80). Цю справу не залишав поза увагою й Ф. Вовк. У листі до М. Біляшівського 3 грудня (за ст. ст.) 1909 р. запитував: «Як у Вас справа з Антоновичкою? Мабуть, ніяк... Вона мені відповіла на мій лист, що вона усе таки хоче оддати усе Кулаківському, але що се тилькі її власна думка, а є ще ж діти А[нтонович]а. Що до дітей, то мабуть тут найбільше матиме голосу Муха. Що, якби його позондувати з цього боку» (Листування: М. Ф. Біляшівський — Ф. К. Вовк / Вступ та примітки В. І. Наулка. — Запоріжжя, 2002. — С. 50). Правдоподібно, певні заходи були вжиті, бо 24 листопада (за ст. ст.) 1910 р. на Раді УНТ заслухали повідомлення про бажання К. Мельник-Антонович передати бібліотеку В. Антоновича Українському науковому товариству в Києві й постановили досягти згоди з нею (ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 32919. — Арк. 25 зв.). Певно, згоди не досягли, а тому всі ці плани в рамках заходів УНТ реалізувати не вдалося.

¹⁴ Наше минуле. — К., 1918. — № 2. — С. 196–198.

¹⁵ 6 лютого 1919 р. на черговому засіданні Першого відділу УАН його голова Д. Багалій запропонував придбати для бібліотеки відділу цю книгозбірню та довів до відома її зміст. За реєстром, складеним самим В. Антоновичем, його бібліотека містила рідкісні видання й нараховувала приблизно 3965 назв у 5843 томах. Реєстр зберігається: ІР НБУВ. — Ф. І. — № 8073. — Арк. 13–213. Згідно з рішенням Спільного зібрання УАН від 8 лютого 1919 р. книгозбірня закуплена за 50 тис. крб. і передана Першому (Історично-філологічному) відділу (див.: ІР НБУВ. — Архів НБУВ. — Оп. 1. — Спр. 55; Спр. 326. — Арк. 208–209; *Багалій Д.* До Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук (додаток до протоколу № 4) // Записки Історично-філологічного відділу. — К., 1923. — Кн. II–III (1920–1922). — С. 120–121; Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. — К., 1993. — С. 432–434). Бібліотека, роботу якої провадила К. Мельник-Антонович, розмістилася на другому поверсі Президії УАН (вул. Володимирська, 54). 1934 р. бібліотека припинила існування, а книги розчинилися в загальних фондах. Нещодавно працівникам НБУВ вдалося виокремити 400 од. з особової бібліотеки В. Антоновича завдяки штампам та дарчим написам авторів. Серед них і відбиток статті М. Грушевського «Барская околичная шляхта до к. XVIII в.: этнографический очерк» (1892) з його дарчим написом В. Антоновичу. Детально див.: *Мяскова Т.* Особова бібліотека Володимира Боніфатійовича Антоновича: історична доля та сучасний стан // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — 2014. — Вип. 40. — С. 317–339.

поховання Володимира Боніфатійовича. За полагодження й цієї справи з ініціативи її голови М. Грушевського взялася Історична секція ВУАН. 11 травня 1928 р. Рада секції ухвалила встановити грати на могилі В. Антоновича та розпочати збір пожертв для подальшого її впорядкування. А вже 15 червня 1928 р. секція прийняла рішення «оплатити огорожу могили В. Б. Антоновича в кількості 17 погонних метрів»¹⁶.

Підготовка

Документи не зафіксували ні факту обговорення, ні дати замовлення архітектурно-художнього оформлення виставки. Проте збережений ескіз із розробленим експозиційним модулем, підписаний Василем Кричевським 5 березня 1928 р., однозначно вказує і на автора, і на дату (мал. 3)¹⁷. Цей проект виставки Володимира Антоновича — один із творів на ниві музейних практик видатного творця українського модерного стилю. Власне з ним В. Кричевський «увійшов» у будинок Історичної секції ВУАН, для якої пізніше, у 1928–1929 рр., виконає проект мистецького оздоблення¹⁸.

Промотором виставки стала, насамперед, Катерина Мельник-Антонович. З приватного архіву покійного чоловіка вона передала сотні документів, рукописів, фотографій¹⁹. Окрім цього, доповнила експозицію меморіальними предметами, якими «дорожив небіжчик»: зокрема, «шафкою для книжок, що мати купила вже стару малому Антоновичу, як починав першу науку», «різним начинням»²⁰, килимами, яких у домі на розі Жилинської та Кузнечної за описом Київського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старожитностей від 16 лютого 1920 р. збереглась майже сотня²¹.

Однак на час створення експозиції окремі раритети вже були передані до різних інституцій, окремі перебували у приватних колекціях. У зв'язку з цим співробітники Історичної секції розгорнули пошукову роботу, яка досить детально відтворена у збережених документах. Їхні-

¹⁶ ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 2415; № 2419.

¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 130.

¹⁸ 23 грудня 1927 р. бюро Історичної секції ухвалило рішення звернутися до В. Кричевського з проханням «накреслити план ремонту і художнього оформлення будинку Історичної секції по вул. Короленка, 35» (ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 2402). Детально про цей унікальний проект див.: *Куниця К.* Художнє оформлення будинку Історичної секції при ВУАН у Києві (За проектом проф. В. Г. Кричевського) // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — К., 1930. — Збірник 1. — С. 384–388.

¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 112, 131, 132, 133, 134; ІР НБУВ. — Ф. І. — № 8080. — Арк. 1–6; 7–8.

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 133. — Арк. 3.

²¹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-4156. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 52.

ми заходами вдалося зібрати праці вченого в раритетних виданнях із книгозбірень Києва, зокрема Всенародної бібліотеки України (14 праць В. Антоновича, серед них 5 із його автографами) та унікальної бібліотеки Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка при ВУАН. За цю роботу відповідала й безпосередньо її виконувала Ольга Грушевська²². Скористалися також збірками Історичного товариства Нестора Літописця, бібліотеки університету (на той час КІНО) та, зрозуміло, Бібліотеки імені В. Антоновича (28 видань)²³. Долучився до формування

Мал. 3. В. Кричевський. Проект оформлення виставки пам'яті В. Б. Антоновича в Історичній секції ВУАН. 5 березня 1928 р. ЦДІАК України. Публікується вперше.

експозиції й Михайло Грушевський, передавши зі своєї книгозбірні літографовані лекції професора Антоновича з історії козацтва (1879, 1882) та Литовської Руси (1882)²⁴. Цей факт є важливим джерелом не лише до історії виставки пам'яті В. Антоновича, але й до реконструкції змісту останньої бібліотеки академіка (1924–1931 рр.).

²² ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 2092, 2096.

²³ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 38, 44, 46, 48, 50, 53.

²⁴ Там само. — Арк. 41.

Із різних, переважно приватних збірок (Кістяківських, Житецьких, Михальчуків, Старицьких та ін.), надійшли й деякі фотографії²⁵. За світлинами М. Лисенка «з молодого віку» та його дружини, а також «старих громадян» організатори виставки зверталися до Музею українських діячів науки та мистецтва²⁶. З колекції Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка передали портрети Івана Гонти та його дружини²⁷. Ці портрети зберігалися у старій церкві в с. Володарка Київської губернії, ктиторами якої значилися Гонта з дружиною. У 1847 р. храм розібрали й перенесли на нове місце, а портрети передали до поміщицького маєтку. Коли ж поміщика вислали за участь в повстанні, все його майно конфіскували й розпродали з аукціону. З цього «публічного торгу» 1860 р. В. Антонович і придбав для власної збірки ці історичні портрети²⁸. Поряд з образами гетьманів вони прикрашали домашній кабінет вченого й запам'ятались численним гостям його дому²⁹. Так, учень Володимира Боніфатійовича Аркадій Верзилов згадував: «Нас, студентов, и вообще деловую публику он принимал в своем кабинете. Это была порядочная комната с окнами во двор на север; нельзя сказать, чтобы в ней был яркий свет, стены были уставлены книжными шкафами доверху; стена против стола украшалась портретами Гонты и его жены, кольчугами и вообще древностями. [...] В общем получалось впечатление музея и библиотеки, притом довольно сумрачное, а в то же время и таинственное»³⁰.

Коли ці твори надійшли до збірки Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, перебували там на постійному зберіганні чи «переховувалися» тимчасово — тема подальшого окремого дослідження. На збереженому в архіві Національного художнього музею України зверненні Історичної секції про передачу цих творів для експонування

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 1–2.

²⁶ ІР НБУВ. — Ф. X. — № 2099.

²⁷ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 1.

²⁸ *Добротворский Н.* Портрет Гонты // Киевская старина. — 1885. — Т. XII. — № 8. — С. 736–740; [*Лебединцев Ф.*] По поводу портрета жены Гонты // Киевская старина. — 1883. — Т. VII. — №. 9/10. — С. 326–328; *Ковалевська О.* Проблема іконографії І. Гонти в контексті політик пам'яті та сучасних досліджень // УІЖ. — 2016. — № 5. — С. 139–163.

²⁹ В описі, укладеному Київським губернським відділенням Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва 16 лютого 1920 р., зафіксовано 10 портретів українських гетьманів (твори XVII ст.), які належали свого часу В. Антоновичу (ДАКО. — Ф. р-4156. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 52). Позаяк у описі не вказані зображені персоналії, можемо припустити, що до цього переліку міг бути віднесений і портрет І. Гонти.

³⁰ *Верзилов А.* Воспоминания об В. Б. Антоновиче // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. — Т. 1. — К., 1997. — С. 413.

на виставці В. Антоновича резолюція-згода відсутня³¹. Не вдалося розшукати також і акта про передачу Історичній секції портретів Івана Гонти та його дружини. Не увінчалися успіхом і наші спроби виявити в інвентарних книгах 1898–1934 рр. Київського художньо-промислового і наукового музею (з 1924 р. — Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка) записи про надходження цих творів до музейної збірки.

Поза сумнівом, відповідь на звернення М. Грушевського була позитивною, на що вказують збережені знімки експозиції виставки з улюбленими творами мистецької збірки історика, які вплелися в неповторну ауру меморіальних комплексів³². На сьогодні це поки що єдина виявлена фотофіксація (незважаючи на її низьку якість) портретів І. Гонти та його дружини зі збірки Володимира Антоновича (*мал. 4*), яка, сподіваємось, допоможе в подальших пошуках.

Свого часу в «Киевской старине» були опубліковані спеціально виготовлені геліографюри з портретів, які значно відрізняються від автентичних творів³³. Досить вдало на початку 1880-х рр. на замовлення О. Лазаревського була виконана копія портрета Гонти за оригіналом зі збірки Антоновича художником Я. Сваричевським³⁴. Виявлені фото

³¹ Привертає до себе увагу той факт, що звернення, яке зберігається в архіві НХМУ, зареєстровано в музеї 19/IV 1928 р., а дата вихідного документа з канцелярії секції, виявленого в Інституті рукопису, і взагалі відсутня (Науковий архів Національного художнього музею України. — Оп. 1 (з 1918 р.). — Спр. 59. — Арк. 40; ІР НБУВ. — Ф. X. — № 2107). Помилка це (найвірогідніше) чи звернення *post factum*? Можливо, колись ці спостереження допоможуть нам з'ясувати більше.

³² ІР НБУВ. — Ф. 292. — № 29.

³³ *Антонович В.* Уманский сотник Иван Гонты // Киевская старина. — 1882. — Т. IV. — № 11. — С. 250–276; Гонты [Портрет] // Там само. — Приложение; *Добровольский Н.* Портрет Гонты // Киевская старина. — 1885. — Т. XII. — № 8. — С. 736–740; [*Лебединцев Ф.*] По поводу портрета жены Гонты // Киевская старина. — 1883. — Т. VII. — №. 9/10. — С. 326–328; Жена Гонты [Портрет] // Там само. — Приложение.

³⁴ *Лазаревська К. О. М.* Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна. 1927. — Кн. 4. — С. 87. Цей портрет надійшов до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка 1924 р. (інвентарна книга історично-побутового відділу за 1924–1934 рр., № I – 10281). Після розподілу музею і його збірок переданий до Центрального історичного музею за актом від 23 жовтня 1937 р. Нині ця копія зберігається в Національному музеї історії України (М-142; на підрамнику напис: «Гонты, 1768, снят с подлинника, хранящегося в В. Б. Антоновича в Киеве»). Репродукцію цього портрета див.: *Ковалевська О.* Проблема іконографії І. Гонти в контексті політик пам'яті та сучасних досліджень. — С. 151; ілюстр. 3 на стор. 159. Окрім копії портрета Івана Гонти з колекції В. Антоновича, О. Лазаревський мав в своїй збірці ще одне зображення уманського сотника. За свідченнями К. Лазаревської, 1892 р. його дістав для батька товариш по Судовій палаті Пахалович через свою дружину,

експозиції виставки пам'яті В. Антоновича 1928 р. — важливе підтвердження відповідності цієї копії автентичному творові. Нині ця копія експонується в Національному музеї історії України.

Правдоподібно, шлях портретів І. Гонти та його дружини до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка був тісно пов'язаний із підготовкою унікального видання «Український старовинний портрет», за яке взялися ще 1920 р. М. Біляшівський, Г. Нарбут, В. Модзалевський, Д. Щербаківський, Ф. Ернст та ін. З цим, на жаль, нереалізо-

Мал. 4. Портрети Івана Гонти та його дружини (на стіні ліворуч і праворуч) в експозиції 2-ї зали виставки пам'яті Володимира Антоновича. Березень–квітень 1928 р. *Інститут рукопису НБУВ. Публікується вперше.*

що була родом з Умані (*Лазаревська К. О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво.* — С. 87). Правдоподібно, вперше згаданий портрет був репродукований у виданні: *Иващенко В. Исторический очерк Умани и царицына сада (Софиевки). С фотогравюрами.* — К., 1895. — Між 16 і 17 стор. Прагнучи представити різні іконографічні типи зображень І. Гонти, упорядник виставки Ф. Ернст подав цей портрет у 1928 р. на виставці «Українське малярство XVII–XX сторіч» у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка (*Українське малярство XVII–XX сторіч.* — С. 31 (№ 85)). Нині твір зберігається в Національному художньому музеї України (Ж-971), а не Національному музеї історії України, як стверджує О. Ковалевська (*Ковалевська О. Проблема іконографії І. Гонти в контексті політик пам'яті та сучасних досліджень.* — С. 153).

ваним проектом безпосередньо пов'язане комплектування збірки історичних портретів музею за наполегливої пошукової роботи його працівників Д. Щербаківського та Ф. Ернста³⁵. Апофеозом колосальної праці стали дві виставки: «Український портрет XVII–XX ст.» (1925) та «Українське малярство XVII–XX ст.» (1928)³⁶. Вже на першій з них експонувалися живописний портрет (погрудний) невідомого козака з оселедцем на голеній голові з написом на звороті «Piotr Doroszenko R. 1668» та портрет невідомого козака на повний зріст у високій шапці³⁷. Обидва — з колекції В. Б. Антоновича³⁸.

Так поступово колекція знаного історика поповнювала музейну збірку й експозицію історичних портретів. Як свідчить каталог виставки українського малярства XVII–XX ст., підготовка якої розпочалася восени 1928 р., презентовані на попередній експозиції зображення козаків з колекції В. Антоновича були доповнені портретами Івана Гонти та його дружини³⁹. Отже, образ уманського сотника став популярним на музейних вернісажах другої половини 1920-х рр.

Оскільки списки призначених для виставки документів, фотографій, меморіальних речей тощо склалися різними особами, часом зустрічаються розбіжності щодо власників пам'яток, які за життя належали В. Антоновичу. Так, у каталозі предметів, що експонувались на виставці, зазначалося, що мармуровий бюст Антоновича належав КМА [Катерині Мельник-Антонович]⁴⁰. Однак серед документів Історичної секції виявлено лист від 19 березня 1928 р. до Центрального історичного архіву, в якому, зокрема, наголошувалося: «За згодою Катерини

³⁵ *Ходак І.* До історії дослідження українського портретного малярства: внесок Данила Щербаківського // Студії мистецтвознавчі. — К., 2007. — Вип. 1 (17). — С. 103–125.

³⁶ *Щербаківський Д., Ернст Ф.* Український портрет. Виставка українського портрету XVII–XX ст. — К., 1925; Українське малярство XVII–XX сторіч: Провідник по виставці / Під ред. й з вступним нарисом Федора Ернста. — К., 1929. Друга виставка, яка концептуально стала продовженням першої, була присвячена тридцятилітньому ювілею Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (1899–1929).

³⁷ *Щербаківський Д., Ернст Ф.* Український портрет. — С. 27 (№ 37); С. 45 (№ 44).

³⁸ Про те, що перший портрет походить з колекції В. Антоновича, зазначено у каталозі виставки, другий вписаний до інвентарної книги історично-побутового відділу ще 1923 р. з позначкою «Від Антоновича» (Науковий архів Національного художнього музею України. — Опис 1 (з 1918 р.). — Інвентарна книга історично-побутового відділу за 1914–1924 рр. — № І–5678). Цей же портрет «Невідомого молодого козака у високій шапці» експонувався й на виставці 1928 р., а в каталозі до його опису вже додано «Збірка Антоновича В. Б.» (Українське малярство XVII–XX сторіч. — С. 28 (№ 47).

³⁹ Українське малярство XVII–XX сторіч. — С. 31 (№ 86–87).

⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 1.

Миколаєвни Антонович Історична секція УАН просить видати поясний мармуровий бюст В. Б. Антоновича для виставки»⁴¹.

Мал. 5. Мармуровий бюст Володимира Антоновича (скульптор Луїджі Йоріні, 1892) на експозиції виставки в Історичній секції. Березень–квітень 1928 р. *Інститут рукопису НБУВ. Публікується вперше.*

Подальша доля цього бюсту, про яку йтиметься далі, дозволяє висловити припущення, що в тодішньому Київському центральному історичному архіві (сучасний Державний архів Київської області) він перебував на тимчасовому зберіганні. На архів як почесне місце експонування бюсту вказує і спомин О. Оглоблина. Мандруючи у своїй студії Києвом 1920-х, вчений згадував: «Ще кілька кварталів і — Св. Софія і чудовий старовинний пізньобароковий з домішкою вже классицизму будинок з написом «Центральний історичний архів ім. В. Б. Антоновича» й перед кабінетом директора — ні, більше фундатора й душі Архіву — Володимира Варламовича Міяковського — мармуровий бюст Антоновича, немовби на сторожі цих архівних скарбів римський *genius loci*»⁴².

Цей бюст виконаний 1892 р. скульптором Луїджі Йоріні (Йоріні) з нагоди 25-ліття наукової діяльності В. Антоновича (1890) на кошти відомого збирача українських старожитностей Василя Тарновського (молодшого). Створення скульптурного портрета ініційоване

⁴¹ ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 2098.

⁴² Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. — Т. 2. — К., 1997. — С. 288. Можемо припустити, що бюст передала до новоствореного у 1922 р. Київського центрального історичного архіву ім. В. Б. Антоновича донька вченого Ірина разом з іншими меморіальними предметами (стіл, крісло, ніж для розрізання паперів), про які не раз згадувалося впродовж 1930 р. у листуванні Історичної секції, Музею українських діячів та Окружного архівного управління (ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 2370–2372). Однією з перших адрес архіву було приміщення бурси на території Софійського собору, а одним з перших директорів — В. Міяковський, ім'я якого у зв'язку з переданими предметами згадується не раз.

Одеською громадою, яка 1890 р. запросила історика до міста для урочистого вшанування його ювілею. Зібрання з ювіляром зафіксоване на світлині, яка також експонувалась на виставці 1928 р. і збереглася до наших днів⁴³. Подбали громадівці й про поважного автора — відомого скульптора в Одесі італійця Луїджі Йоріні, й про виготовлення погруддя з італійського мармуру⁴⁴. У 1890–1891 рр. для скульптора виконали спеціальні знімки історика: анфас і оплічний ракурс зі спини⁴⁵. Бюст став однією з домінант, вірніше, домінантами, виставки 1928 р.

Мал. 6. Портрет Володимира Антоновича пензля Гната Яременка (1892) на експозиції виставки. Березень–квітень 1928 р. Інститут рукопису НБУВ. Публікується вперше.

⁴³ ІР НБУВ. — Ф. II. — № 30447–30456. — Додаток б (№ 7). Оpubліковано: Україна. — 1928. — Кн. 5 (30). — Між 80–81 стор.

⁴⁴ Мисечко А. Володимир Антонович та Одеса (до 170-ліття від дня народження) // Записки Історичного факультету. — Одеса, 2003. — Вип. 14. — С. 140–142. У статті «З публіцистичної діяльності В. Б. Антоновича» А. Сиявський вказує, що бюст було виготовлено після приїзду В. Антоновича до Одеси у 1895 р., а не 1890 р., коли насправді відзначали 25-річчя професорської діяльності історика. Так само, він подає відомості про виготовлені дві копії з цього бюста (Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 80). Інших джерел, які б підтвердили цей факт або вказали на їхню долю, не виявлено.

⁴⁵ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 33.

На світлинах бачимо його в кількох місцях: певно, ці переміщення пов'язані з фотофіксацією експозиції (мал. 4, 5).

Окрасою виставки стали також два живописні портрети Володимира Антоновича. Один з них — роботи Гната Яременка (1892)⁴⁶, виконаний під час навчання мистця в Київській рисувальній школі М. Мурашка (мал. 6).

Мал. 7. Портрет Володимира Антоновича пензля Івана Труша (1900) на експозиції виставки в Історичній секції. Березень—квітень 1928 р.
Інститут рукопису НБУВ. Публікується вперше.

Другий — пензля Івана Труша (1900) (мал. 7)⁴⁷. Правдоподібно, це була перша спроба галицького художника створити портрет В. Антоновича для галереї Наукового товариства імені Шевченка⁴⁸. Умови, за яких доводилося працювати у Києві у 1900 р., не тишили маляра, і в листі до М. Грушевського він повідомив про намір «пофотографувати тих добродіїв і від'їхати чим скорше до Львова». Аж тут «Антоновичу стрілило до голови» перенести портретування до новозбудованого місь-

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 133. — Арк. 3.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Кондаурова Г. Іван Труш у створенні портретної галереї Наукового товариства імені Шевченка у Львові // Вісник НТШ. — Львів, 2012. — Ч. 47. — С. 25–29.

кого музею⁴⁹. Нова творча майстерня задовольнила художника, отриманий гонорар також, і в наступних листах він уже звітувався: «Отже так: Товариство заплатило мені за 4 портрети (за Лисенка, Антоновича, Житецького, Левицького. Два послідні уже готові, два перші перемальовую наново — уже підкінчені)»⁵⁰. Важлива заувага митця щодо портрета В. Антоновича («перемальовую наново») дає підстави для висновку, що свою першу спробу він залишив у Києві за винагороду чи в дар самому історику.

Працюючи над іншими образами, І. Труш виробив певну композицію побудови, про що свідчать завершені в Києві впродовж лютого–листопада 1900 р. портрети Миколи Лисенка, Івана Нечуя-Левицького, Павла Житецького, Лесі Українки, Олександра Кониського, Бориса Грінченка⁵¹. В цей «формат» вписався й новий образ Володимира Антоновича, представлений в галереї НТШ й презентований на другій персональній виставці художника в червні 1901 р.

На жаль, доля саме цього ентешівського портрета В. Антоновича залишається невідомою, його знаємо лише за публікацією в «Записках НТШ» (*мал. 1*), світлиною зали засідань Товариства (*мал. 2*), описом М. Грушевського⁵². Значно більше пощастило тій першій спробі, яка залишилась в оселі професора. Довший час портрет тішив око Володимира Боніфатійовича. Прикрашав кабінет вченого й після його смерті: в лютому 1920 р. потрапив до опису Київського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старожитностей⁵³. 1928 р. його мали нагоду споглядати й відвідувачі виставки в Історичній секції: у списках експонованих предметів він зазначений як «великий портрет роботи І. Труша. 1899 р.»⁵⁴. Нині цей твір в експозиції Національного музею історії України, куди надійшов зі збірки Державного музею українсь-

⁴⁹ Гордієнко Б. Листи художника Івана Труша // Архіви України. — 1966. — № 2. — С. 65.

⁵⁰ Там само. — С. 66.

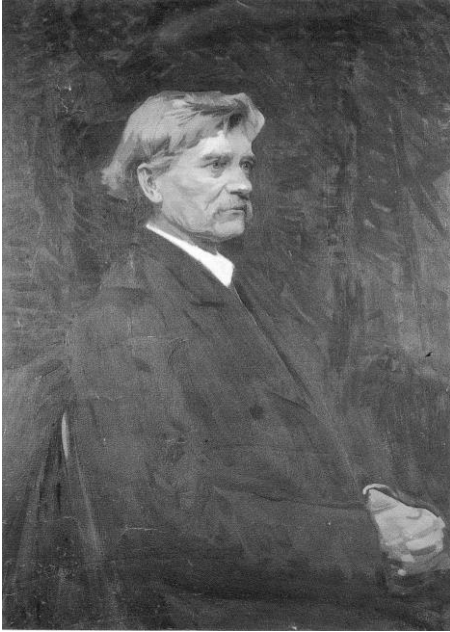
⁵¹ Всього І. Труш у різні роки створив 42 портрети діячів, пов'язаних з НТШ. Переважна більшість із них збереглася до наших днів у збірці Національного музею у Львові імені А. Шептицького, куди надійшла з музею НТШ після ліквідації Товариства (*Біла О.* Портрети громадських діячів пензля І. Труша в збірці Національного музею у Львові ім. А. Шептицького (у контексті дослідження співпраці митця з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові) // Збереження й дослідження історико-культурної спадщини в музейних зібраннях: історичні, мистецтвознавчі та музеологічні аспекти діяльності: доп. та повідомл. Міжнародної наук. конф., Львів, 25–27 вер. 2013 р. / Національний музей у Львові ім. А. Шептицького. — Львів, 2013. — С. 10).

⁵² Грушевський М. Друга вистава образів Івана Труша // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 1. — Львів: Світ, 2002. — С. 225.

⁵³ ДАКО. — Ф. Р-4156. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 52.

⁵⁴ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 133. — Арк. 3.

кого мистецтва (колишнього Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка) не пізніше 1948 р.⁵⁵. Однак простежити його шлях

Мал. 8. Портрет Володимира Антоновича пензля Івана Труша (1920-ті рр.) зі збірки Національного музею у Львові ім. А. Шептицького

до Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка (до 1939 р.), а згодом до Державного історичного музею України (сучасного Національного музею історії України) поки що не вдалося ні співробітникам музею, ні автору цієї розвідки.

Найвірогідніше, саме за цією першою спробою наприкінці 1920-х рр. І. Труш виконав авторську репліку для портретної галереї українських істориків «в широкому значінню», задуманою головою Історичної секції М. Грушевським⁵⁶. Імовірно, виконав цю копію за фотографією В. Антоновича, заготовленою під час портретування, або знімком самого твору, однак переправити до Києва не зміг через драматичні обставини життя М. Грушевського початку 1930-х рр. та долю очолюваних ним Історич-

них установ⁵⁷. За даними сучасних дослідників творчої спадщини видатного галицького портретиста, зокрема Оксани Білої, саме такий ва-

⁵⁵ Відомості про портрет подаємо на підставі наукового музейного паспорта, з яким автор ознайомилась у травні 2018 р. (інвентарний номер твору: М-225; старий номер 27514/334).

⁵⁶ Справа цієї галереї не раз поставала на порядку денному секції (ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 2407, № 2419, № 2420, 2430). Головним виконавцем став Ф. Кричевський. Щодо портрета В. Антоновича, то М. Грушевський звертався до К. Студинського з проханням замовити у І. Труша копію з ентешівської галереї, вважаючи, що вона мала б «вартість оригіналу» (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упоряд. Г. Сварник. — Львів, 1998. — С. 212; лист від 19 серпня 1927 р.).

⁵⁷ На сьогодні відомо, що на 1928 р. галерея Історичної секції нараховувала 12 творів, але портрета В. Антоновича серед них не було. Переважна більшість творів була виконана Ф. Кричевським: Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко, М. Костомаров, П. Тугківський, К. Маркс (ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 1488). Детальніше див.: *Кондаурова Г.* Традиції вшанування Михайлом Грушевським видатних українських діячів (До історії створення портретних галерей в

ріант був закуплений НТШ у автора в 1937 р. (мал. 8) й нині зберігається в Національному музеї у Львові ім. А. Шептицького⁵⁸.

Експозиція

Створювалася експозиція у максимально короткі терміни. Ескіз архітектурно-художнього вирішення підписаний 5 березня 1928 р., матеріали від К. Мельник-Антонович П. Глядківський отримав 1, 5, 15, 17, 18 та 22 березня⁵⁹. А 25 березня після урочистого засідання⁶⁰, яке відбулося у Всенародній бібліотеці України (бульвар Шевченка, 14, сучасний «жовтий» корпус Київського національного університету імені Тараса Шевченка), академік М. Грушевський відкрив виставку⁶¹.

Детальний опис експозиції, яка розмістилася у двох залах, подав в «Україні» В. Юркевич, критичний огляд — кореспондент журналу «Прапор марксизму» О. Ходак⁶². Отже, коротку екскурсію виставкою нам проведе один із її організаторів, учень Михайла Грушевського Віктор Юркевич: «В першій залі виставлено численні друковані праці покійного дослідника, дипломи російських і закордонних наукових товариств, що обирали Антоновича на свого дійсного та почесного члена, а також експоновано багату збірку фотографій товаришів і співробітників Антоновича в його 50-літній науковій та громадській роботі і наукове листування покійного»⁶³. Проілюструють розповідь науковця світлини експозиції 1-ої зали, на яких ми бачимо й численні видання, й

НТШ та Історичній секції ВУАН) // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції. — К., 2010. — Вип. 10. — С. 312–318.

⁵⁸ Біла О. Портрети громадських діячів пензля І. Труша в збірці Національного музею у Львові ім. А. Шептицького... — С. 18.

⁵⁹ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 32–33; ІР НБУВ. — Ф. І. — № 8080. — Арк. 7–8.

⁶⁰ На засіданні з доповідями виступили М. Грушевський («З соціально-політичних концепцій Антоновича»), О. Гермайзе («Антонович в українській історіографії») та М. Кордуба («Українська історіографія і Галичина»). Ці доповіді, доповнені іншими статтями, спогадами та джерельними матеріалами, склали окрему (п'яту) книжку журналу «Україна» за 1928 р. Книжка вийшла з посвятою: «Дорогий пам'яті Володимира Боніфатійовича Антоновича в двадцятиліття смерті». Добірка «Матеріалів до біографії В. Б. Антоновича» вийшла також у 6-й книжці «України» за 1928 р. В обох книжках використані світлини, які експонувались на виставці.

⁶¹ ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 2103.

⁶² В. Ю. 20-ті роковини смерті В. Б. Антоновича в Історичній секції У. А. Н. / В. Юркевич // Україна. — 1928. — Кн. 3 (28). — С. 169–172; Ходак О. Вистава на пам'ять проф. В. Б. Антоновича // Прапор марксизму. — 1928. — № 2. — С. 274–277.

⁶³ В. Ю. 20-ті роковини смерті В. Б. Антоновича в Історичній секції У. А. Н. / В. Юркевич. — С. 171.

розкішні фото (мал. 9, 10). А зазирнути в горизонтальні вітрини, де переважно експонувалися рукописи, листи, фотографії невеликих розмірів, допоможуть докладні описи, які зафіксували кожний з представлених документів. Описи вітрин № 1–6, 9–11, 15, 17–21 збереглися, створюючи детальний каталог виставки⁶⁴. З документальними раритетами 1-ої виставкової зали дослідники можуть познайомитись і сьогодні в

Мал. 9. Катерина Мельник-Антонович з учасниками заходів пам'яті Володимира Антоновича Мироном Кордубою (?) (ліворуч) та Антоном Синявським (праворуч) в експозиції виставки. Фотографія М. А. Ташкера. Київ. [25 березня] 1928 р.
Інститут рукопису НБУВ. Публікується вперше.

Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, де зберігаються дипломи авторитетних наукових товариств, запрошення на численні наукові форуми, привітання з ювілеями, епістолярій тощо⁶⁵. Коли тримаєш їх у руках, виникає нестримне бажання відтворити ту унікальну експозицію, зібравши в ній все, що вціліло до наших днів. А вціліло, як можна переконалися, чимало.

Отже, завдяки дослідженому джерельному комплексу, ми вже знаємо про зміст експозиції не менше, аніж В. Юркевич. А тому не

⁶⁴ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 131; ІР НБУВ. — Ф. І. — № 8080.

⁶⁵ ІР НБУВ. — Ф. ІІ. — №№ 30247–30275; 30515–30535 та ін.

відмовимо собі в задоволенні доповнити його розповідь. Насамперед про фотографії, яких за укладеним описом експонувалося понад 100⁶⁶. Весь цвіт українства! Десятки фото В. Антоновича, П. Чубинський, О. Русов з дружиною, О. Кониський, М. Лисенко з дружиною, П. і О. Косачі, П. Житецький, Т. Рильський, О. Левицький, М. Левитський, І. Франко, О. Кістяківський і багато-багато інших. А ще численні групові знім-

Мал. 10. Експозиція 1-ої зали виставки пам'яті Володимира Антоновича. Березень–квітень 1928 р. Інститут рукопису НБУВ. Публікується вперше.

ки, віньетки. Перше почуття, яке виникло після знайомства з цим описом, переросло в бажання виявити й ці раритети. І ми їх виявили. Обсяг статті не дозволяє подати список 1928 р. з відповідним зазначенням сучасного місця зберігання виявлених світлин, але дійсно більша частина фотографій на сьогодні вціліла, хоч і розпорошені вони по різних фондах Інституту рукопису НБУВ та справах фонду В. Антоновича Центрального державного історичного архіву України⁶⁷. Десятки знім-

⁶⁶ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 133.

⁶⁷ ІР НБУВ. — Ф. II. — № 30447–30456 (додаток); № 30547–30551 (додаток); № 30574 (додаток); Ф. 292 (№ № 30, 31, 742, 743, 765, 766, 767, 768, 770, 830); ЦДІАК України. — Ф. 832. — Спр. 112; 113, 114, 163). Частина фотодokumentів, які експонувались на виставці, опублікована у виданні: Син Укра-

ків збереглися навіть з тогочасними етикетками. Не виявлено, на жаль, зафіксовану світліну М. Грушевського, датовану 16 вересня 1894 р. Може бути, що цей автограф відіграв не найкращу роль в її долі.

На одному із зафіксованих фрагментів виставки бачимо фото-портрети О. Кістяківського, В. Антоновича й Т. Рильського, в оздобі добротних рам, а нижче на полицях чотири віньєтки (мал. 10). Три з

Мал. 11. Учасники V Археологічного з'їзду. Фотографія Д. Єрмакова.

Тифліс. 1881 р. У першому ряду сидить 4-й ліворуч — М. Гулак, 10-й ліворуч — М. Костомаров. У другому ряду стоїть 4-й ліворуч — В. Антонович. З дарчим написом В. Антоновичу від 12 жовтня 1881 р.

Інститут рукопису НБУВ.

них — друга, третя й четверта (зліва направо) — виявлені в Інституті рукопису НБУВ в окремій папці з великоформатними фотографіями⁶⁸.

їни. — К., 1997. — Т. 1. — С. 152–153, 156, 165, 176, 177, 181, 186, 195, 219, 230–231, 271, 285, 289, 322–323, 331, 338–339, 354, 360–361 (зі справ, що зберігаються у фонді В. Антоновича в ЦДІАК (ф. 832)); С. 206, 216, 221, 222, 397 (зі збірки фотографій, що зберігається в ІР НБУВ (Ф. 292)); Т. 2. — С. 347 (зі збірки фотографій, що зберігається в ІР НБУВ (Ф. 292)).

⁶⁸ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 30574 (додаток). Усі ці фото зафіксовані в переліку тих, що експонувались на виставці 1928 р. (ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 133).

Це фото випускників історико-філологічного факультету Університету св. Володимира (фотографія Франца де Мезера. Київ, 1880 р.), учасників III Археологічного з'їзду у Києві (фотографія Франца де Мезера. Київ, 1874 р.) та випускників історико-філологічного факультету Університету св. Володимира 1883–1887 рр. (фотографія Франца де Мезера. Київ, 1887 р.).

А хіба можна пройти мимо ще однієї унікальної світлини (*мал. 11*), хоча вона й не потрапила в кадр репортера. Це учасники V Археологічного з'їзду, який відбувся у вересні 1881 р. у Тифлісі⁶⁹. З якими ж щемливими почуттями споглядав цей знімок Грушевський! Спогади, що зринули в його пам'яті, були зафіксовані вченим, і ми використаємо їх як яскраву замальовку до нашої віртуальної екскурсії. А може, й сам М. Грушевський розповідав цю історію гостям відкритої виставки. Підслухаємо: «Чи я ще дуже був зелений (тільки ще перейшов до четвертої класи), щоб скільки-небудь ближче зацікавитись незвичайним для Тифлісу з'їздом учених з нагоди V Археологічного конгресу, що періодично, що три роки, відбувався в більших культурних центрах Росії. У мене в пам'яті zostали тільки деякі дрібниці: членські значки, в котрих парадували деякі з наших учителів, відгомони в газетах [...]. Тим часом на сім з'їзді зібралось так багато людей, які мені скоро стали такими близькими й інтересними. Приїздив «великий старець» української історіографії Костомаров, що доспівував свою лебедину пісню, й на сім з'їзді так був збентежений стрічею з своїм колишнім союзником, нашим учителем Миколою Івановичем Гулаком. Приїздив Володимир Боніфатійович Антонович з товаришкою своїх археологічних екскурсій, пізнішою дружиною своєю Кат. Мик. Мельник»⁷⁰.

За нами невідступно прямує «експерт» з «Прапора марксизму». Незважаючи на назву видання, яке представляє, зауваги його цілком доречні. Отож, перш ніж перейти до другої зали, послухаємо, чим незадоволений О. Ходак: «Матеріалу надзвичайно багато, але він дуже «уплотнен». Особливо це відчувалось з рукописами й листами. Одно лежало на другому, через що виникали труднощі при огляді їх»⁷¹. Так виглядали тогочасне експозиційне мистецтво й пов'язані з ним проблеми презентацій видань, рукописів, фотографій. Щоб заспокоїти відвідувача-кореспондента, зауважимо, що й сучасні музейники часто ламають голови у пошуках відповідей на подібні питання експозиційного вирішення.

⁶⁹ Цей знімок зафіксований у списку фотодокументів, які експонувалися на виставці (ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 133).

⁷⁰ *Грушевський М.* Спомини / Публікація і примітки С. Білоконя // Київ. — 1988. — № 11. — С. 126.

⁷¹ *Ходак О.* Вистава на пам'ять проф. В. Б. Антоновича. — С. 275.

Від цього перевантаження вітрин «страждала» і друга зала, проте меморіальні речі надавали їй особливого колориту. Отже, слухаємо далі Юркевича: «У другій залі розташовано матеріяли до біографії і пам'ятки приватного його життя, а саме: література про В. Б. Антоновича, рукописи статтів і чернетки лекцій, речі, що ними особливо дорожив покійний — от як портрети Гонти та його дружини, оригінальний портрет Шевченка, гравюри з запорозького побуту, колекція речей з перших

Мал. 12. Меморіальний комплекс виставки пам'яті Володимира Антоновича. Фотографія М. А. Ташкера. Київ. [25 березня] 1928 р. *Інститут рукопису НБУВ. Публікується вперше.*

розкопів Антоновича і декілька коштовних рукописів — от як актова книга кодинської комісії, літопис Граб'янки тощо. Тут же розташовано речі хатнього ужитку, що їх особливо любив покійний, меблі з його кабінету (м. ин. стіл, що подарував йому Драгоманов) і різне приладдя, що він брав з собою як робив подорожі на розкопи»⁷².

Домінантою 2-ої зали став портрет В. Антоновича пензля І. Груша (мал. 7), тоді як 1-шу залу прикрашав портрет історика роботи Г. Яременка (мал. 6). А бюст, як уже згадувалося, час від часу займав місце то в 1-й, то в 2-й залі (мал. 4, 5, 6).

⁷² В. Ю. 20-ті роковини смерті В. Б. Антоновича в Історичній секції У. А. Н. / В. Юркевич. — С. 171.

Наповнення другої зали меморіальними реліквіями пробуджувало особливі почуття гостей виставки, якими вони ділилися у книзі відгуків. На жаль, на сьогодні від неї вцілів лише один запис за 29 березня 1929 р. учня 20-ої школи А. Палія, в якому він висловлює своє захоплення насамперед фотографіями й особистими речами вченого⁷³. Такі речі не залишають байдужими й відвідувачів XXI століття.

Завершуючи екскурсію, замислимося ще раз над висловленими думками «експерта», які стосуються не лише експозиційного вирішення, але й змістовних акцентів виставки. Підсумовуючи детальний огляд представлених матеріалів, О. Ходак наголошує: «Тут, очевидно, зібрано майже весь матеріал. Може, поза межами вистави лишилися тільки деякі листи Антоновича. Отже, повнота матеріалів відповідає тому значінню, що його мав Антонович в історії українства і для самого українознавства. Я гадаю, однак, що треба було б дати й показати на виставці не тільки те, що залишив по собі Антонович, а й те, як він став тим, чим був. [...] Бракувало на виставці й тих матеріалів, які б могли характеризувати Антоновича, коли він став уже громадською людиною, соціально-політичним діячем. [...] На мою думку, бракувало ще одного відділу, хоч матеріал для нього, може, й був у великій кількості на виставці — це «роля Антоновича в організації наукової роботи». Антонович був не лише першорядний науковий фахівець, а й добрий організатор наукової роботи»⁷⁴. Слушно!

Упродовж двох тижнів (25 березня — 4 квітня) роботи виставки її оглянуло понад 700 осіб⁷⁵. Зберігся і фрагмент списку відвідувачів

Мал. 13. Експозиція 2-ої зали виставки пам'яті Володимира Антоновича. 25 березня – 4 квітня 1928 р. Інститут рукопису НБУВ. Публікується вперше.

⁷³ ІР НБУВ. — Ф. І. — № 8073. — Арк. 7.

⁷⁴ Ходак О. Вистава на пам'ять проф. В. Б. Антоновича. — С. 276.

⁷⁵ В. Ю. 20-ті роковини смерті В. Б. Антоновича в Історичній секції У. А. Н. / В. Юркевич. — С. 171.

(№№ 101–524), серед яких бачимо імена й автографи В. Матушевської, Ф. Ернста, М. Малиновської, О. Сімзен-Сичевського, Т. Грушевської, Г. Грушевської, студентів Київського політехнічного інституту та учнів трудових шкіл⁷⁶. Інформація про неї поширювалася у пресі, долетіла й до Львова. Своїми враженнями поділився учасник заходів, учень М. Грушевського Мирон Кордуба, який спеціально прибув до Києва⁷⁷. Виставка закривалася з побажаннями, щоб Історична секція завершила свій намір щодо утворення кабінету ім. В. Антоновича, де б зберігалася й досліджувалася спадщина вченого.

Доля

Сумно розпочинати цей розділ... Адже доля колекції, що експонувалася на виставці пам'яті В. Антоновича, тісно пов'язана з долею її ініціатора Михайла Грушевського, долею жінки, яка багато років намагалася зберегти все, пов'язане з пам'яттю дорогого їй чоловіка й видатного історика, долею самої Історичної секції, в стінах якої розгорнулася експозиція.

Як свідчать джерела, після закриття виставки до бібліотек повернули всі видання⁷⁸, а переважна більшість документальних матеріалів, фото, окремих меморіальних речей залишилися в Історичній секції. Збережена структура опису «Збірки імені Антоновича» відповідає тематичним повітринним описам виставки (дипломи, грамоти, ювілейні привітання й адреси, листування, рукописи, матеріали до історично-географічного словника, історичні документи, фотографії тощо)⁷⁹. Проте занести в інвентар кожний документ архіву Антоновича не встигли, та й практика така лише запроваджувалася. Окрім того, всі меморіальні заходи активізували роботу з упорядкування наукової спадщини В. Антоновича. Ще 16 березня 1928 р. Олександр Грушевський пригадав про давній задум такого видання, а Михайло Грушевський наголосив на необхідності підготовки повного бібліографічного покажчика праць історика, над яким працювала Ольга Грушевська⁸⁰. За підготовку до друку творів В. Антоновича взялася вдова, а М. Грушевський «виклопотав» для неї персональний оклад у сумі 140 крб. Проте до остаточного затвердження не дійшло, і К. Мельник-Антонович отримувала як науко-

⁷⁶ ІР НБУВ. — Ф. І. — № 8073. — Арк. 8–11.

⁷⁷ Кордуба М. Пам'яті В. Антоновича. Свято в Українській Академії Наук // Діло (Львів). — 1928. — Ч. 75. — 2 квітня. — С. 2; його ж. Вражіння з поїздки до Києва // Діло. — 1928. — Ч. 84. — 15 квітня. — С. 8.

⁷⁸ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 132.

⁷⁹ ІР НБУВ. — Ф. X. — № 1493.

⁸⁰ Там само. — № 2410.

вий співробітник 110 крб.⁸¹. За короткий час їй вдалося впорядкувати аж 5 томів, з яких світ побачив лише один⁸².

Після від'їзду М. Грушевського в «почесне заслання» до Москви активізувався погром Історичних установ, який супроводжувався масштабними «чистками», обстеженням майна інституцій. Приводом до останнього стала спроба Сергія Шамрая вивезти з будинку секції архів «України» та власні папери М. Грушевського до його домівки на Паньківській, 9. Після цієї акції С. Шамрай був заарештований⁸³, а спеціальна «бригада» новоствореного Історичного циклу у складі І. Кравченка, Ф. Козубовського, О. Оглоблина і Апостола упродовж 17 липня – 2 серпня 1933 р. провела ретельне обстеження наукових архівів, бібліотеки, комісій Історичної секції, редакції «України» й «опечатала все незаінвентаризоване майно». У кабінеті М. Грушевського комісія «застала» на столі відбитки журналу «Україна», «Ілюстрованої історія України», «На порозі нової України» та різні автографи. Кабінет академіка Грушевського комісія закрила на ключ⁸⁴.

Звернули увагу й на архів «відомого українського буржуазного історика В. Б. Антоновича», який був перевезений для виставки «ряд літ тому і з тої пори не забірався»⁸⁵. У своєму «конфіденційному» рапорті вчений секретар Історичного циклу І. Кравченко наголошував, що комісія навіть не могла оглянути цей архів, бо ключі знаходилися у «приватної особи» К. Мельник-Антонович⁸⁶. Не доставши ключів від кімнати на другому поверсі Історичної секції, де переховувався архівний фонд вченого, згадана бригада «матеріали запечатала опечатанням самої кімнати із двома дверима»⁸⁷.

Статус «приватної особи» у стінах академії Катерина Миколаївна отримала ще 6 серпня 1930 р., коли комісія по чистці апарату ВУАН звільнила її з посади завідувача бібліотеки Першого відділу «за безпорядок, хаос в бібліотеці, за заховання бібліотек білоемігрантів»⁸⁸. «Біло-

⁸¹ ІР НБУВ. — Ф. І. — № 45524.

⁸² ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 211. — Арк. 7; *Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори* / Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. й коментарі В. Ульяновського. — К., 1995. — С. 744–752.

⁸³ *Панькова С.* Із когорти киевознавців 1920–1930-х рр.: Сергій Шамрай // Київ у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: національний та європейський контекст: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 13 квітня 2011 р. — К., 2011. — С. 24–32.

⁸⁴ ІР НБУВ. — Ф. Х. — № 2531–2532.

⁸⁵ Там само. — № 2531.

⁸⁶ Там само. — № 2529.

⁸⁷ Там само. — № 2531.

⁸⁸ *Історія Національної академії наук України (1929–1933): Документи і матеріали.* — К., 1998. — С. 102, 122.

емігрантською», виявляється, назвали книгозбірню сина В. Антоновича Дмитра, яка складалася з понад 3-х тисяч томів літератури з історії мистецтва. Після від'їзду Д. Антоновича на еміграцію книги перевезли з його будинку за розпорядженням секретаря господарчої частини ВУАН і передали до бібліотеки Першого відділу академії. Так книгозбірня сина доповнила бібліотеку батька⁸⁹. К. Мельник-Антонович подавала ґрунтовні пояснення про безпідставність висновків сумнозвісної комісії⁹⁰, благала про допомогу Д. Багалія, якому 31 серпня 1930 р. писала у відчаї: «Доведеться може піти за прикладом Щербаківського»⁹¹. Усі заяви залишалися поза увагою, а 13 лютого 1934 р. на підставі рішення Президії ВУАН припинила існування й Бібліотека ім. В. Б. Антоновича⁹².

Подальшу долю архіву й речей з виставки 1928 р. можемо простежити за листом К. Мельник-Антонович, написаним приблизно в листопаді – грудні 1934 р. до директора Бібліотеки ВУАН Василя Іванушкіна⁹³. За його змістом з'ясовано, що після розгрому Історичних установ М. Грушевського розглядалося питання про придбання збірки В. Антоновича Музеєм українських діячів науки та мистецтва ВУАН. Однак, і цей проект реалізувати не вдалося, тож на початку 1934 р. архів переходить до новоствореного Історично-археографічного інституту ВУАН, який розпочав свою роботу в будинку Історичної секції на Короленка (Володимирській), 35⁹⁴. Отже, певний час колекція залишалась на місці, а влітку разом з інститутом «переїхала» на бульвар Шевченка, 14. Проіснувавши всього десять місяців (лютий – листопад 1934 р.), інститут увійшов в історію насамперед своїм єдиним числом «Записок», присвячених боротьбі з «українським націоналізмом як головною небезпечкою в історіографії». Це завдання виконували нищівні (радше ганебні) статті вченого секретаря, згодом в. о. директора інституту І. Кравченка «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії», І. Слизького «Про націонал-фашистські настанови у виданні І тому творів В. Антоновича» та інші.

Усвідомлюючи засади новопосталої інституції, К. Мельник-Антонович намагається врятувати колекцію. Проте І. Кравченко у доповідній записці до вченого секретаря ВУАН І. Адамовича доводив недоцільність повернення фонду вдові, вважаючи його академічною власністю⁹⁵.

⁸⁹ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 2, 6.

⁹⁰ Там само. — Арк. 1, 1 зв., 4, 4 зв., 2, 2 зв., 3.

⁹¹ ІР НБУВ. — Ф. І. — № 45526.

⁹² Мяскова Т. Особова бібліотека Володимира Боніфатійовича Антоновича: історична доля та сучасний стан // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — 2014. — Вип. 40. — С. 326.

⁹³ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 2–2 зв.

⁹⁴ Юркова О. Історично-Археографічний інститут ВУАН: десять місяців діяльності // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 268–306.

⁹⁵ Там само. — С. 293–294.

Вирвати архів з лабетів ІАІ дозволила його ліквідація в листопаді 1934 р., і тепер належало подбати про надійний прихисток. Нарікаючи, що архів кілька разів переносився з одного приміщення до другого і «зараз перебуває без охоронних описів та певного догляду», Катерина Миколаївна просить прийняти цю «спадщину» до академічної бібліотеки. «Складається те майно з матеріалів наукових, іконографічних, біографічних та почасти з моїх власних речей, що мали відношення до меморіальної виставки [...]. Тут є різні рукописі, листування, окремі історичні документи, як напр. декретова книга Коденського трибуналу, частина Румянцевської ревізії та инш.», — наголошувала вона в листі до директора В. Іванушкіна⁹⁶.

На це звернення зважили, і так унікальна спадщина В. Антоновича стала надбанням відділу рукописів Всенародної бібліотеки України при ВУАН (нині — Інституту рукопису НБУВ), де у декількох фондах зосереджені автографи праць вченого, особові документи, листування, фотографії⁹⁷. До інвентарів ці документи почали вносити в березні 1939 р., отже, не пізніше цієї дати доля основної частини наукової спадщини видатного історика була вже вирішена. Частина матеріалів, зокрема рукописів В. Антоновича, підготовчих матеріалів до видання його творів, світлин, документів, пов'язаних з організацією виставки 1928 р., зберігалася у К. Мельник-Антонович, яка заповіла передати їх в архів після своєї смерті. 12 січня 1942 р. вірного друга, помічниці й берегині наукової спадщини В. Антоновича не стало. За декілька днів, 19 січня 1942 р., прийомна донька Агапія Антонович виконала заповіт небіжчиці й передала архівну збірку на руки Володимира Міяковського⁹⁸, який з 8 листопада 1941 р. очолив Центральний історичний архів у м. Києві ім. В. Антоновича (витоки сучасного Центрального державного історичного архіву України у м. Києві). Нині ці матеріали складають 832-й фонд ЦДІАК України.

Документи 1930-х – початку 1940-х рр. виводять також на сліди окремих мистецьких творів, які експонувалися на виставці В. Антоновича 1928 р. Так, зокрема, у кореспонденції до директора Бібліотеки ВУАН К. Мельник-Антонович згадує й мармуровий бюст, сподіваючись повернути його разом з іншими речами «власного ужитку небіжчика»⁹⁹. Правдоподібно, їй це вдалося, бо у виявленій чернетці листа до колишнього голови Наукового товариства імені Шевченка Кирила

⁹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 2–2 зв.

⁹⁷ ІР НБУВ. — Ф. І, ІІ, ІІІ; Ф. 164 (див.: Особові фонди Інституту рукопису. Путівник. — К., 2002. — С. 18–22). Фотографії зберігаються додатками до окремих груп документів ІІ фонду (№ 30447–30456; № 30574, № 30547–30551), а також у фонді № 292 (№ № 30, 31, 742, 743, 765, 766, 767, 768, 770, 830).

⁹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 64–65.

⁹⁹ Там само. — Спр. 205. — Арк. 2–2 зв.

Студинського вона прохала: «Тепер той бюст не знаходить для себе відповідного місця в Києві і тому я надумала звернутись до Вашої ласки з таким проханням: чи не згодилося б Н[аукове] т[овариство] ім. Ш[евченка] прийняти його до себе як пам'ятку [...]»¹⁰⁰. З огляду на мій дуже старий вік, мушу його влаштувати за свого життя і тому прошу о ласкаву відповідь»¹⁰¹.

Це прохання, як і всі інші заходи щодо збереження архіву й меморіальних речей В. Антоновича, набувають ще драматичнішого забарвлення, коли читаєш численні заяви Катерини Миколаївни до голови Київради, міської, районної й обласної прокуратур, голови ВУЦВК Г. Петровського, написані в липні – серпні 1934 р. На звільнену з роботи й позбавлену засобів для прожитку жінку насунулась чергова біда. Її терміново виселяють з квартири, яку займала з 1910 р. на вул. Жиллянській, 38, пропонуючи взамін помешкання на Чоколівському присілку «без води, світла, трамваю»¹⁰². «Врахувавши» її протест і прохання виділити відповідне приміщення у середмісті, пропонують варіант на вулиці Золоторівській. Але... «це навіть не кімната, а кухня на піваршина, нижче ґрунту, де навіть літом од вогкості по стінах лупиться обмазка, зімою скрізь — і зверху, й знизу — тече вода, що й зараз помітно, по кутках ростуть гриби, підлога, вікна сильно покриті, немає води ані каналізації при домі, немає передпокою, ніякого сарая ані комірки для палива та для речей [...]. Кухня дається не ціла, а тільки на половину»¹⁰³. Які можуть бути коментарі?

Життя вносило свої корективи і з початком Другої світової війни. Тому Катерина Миколаївна шукає місця для збереження бюста й інших речей у столиці. Найвірогідніше, таким місцем став Центральний історичний архів у місті Києві. І відбулося це ще за її життя, адже в акті прийому-передачі між А. Антонович і В. Міяковським від 19 січня 1942 р. мармуровий бюст В. Антоновича вже не значиться. На ці думки наводить подальша доля, а власне історія твору, досліджена науковцями Центрально державного архіву-музею літератури і мистецтва України, в експозиції якого він нині представлений.

Новітня історія цього скульптурного портрета починається з середини 1960-х рр., коли старший науковий співробітник Архівного управління при Раді міністрів УРСР А. М. Катренко виявив його на смітнику будинку по вул. Володимирській, 22-а, де на той час працювало й управління, й Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві¹⁰⁴. Пізніше, вже будучи професором Київського національного уні-

¹⁰⁰ Речення не дописане адресантом.

¹⁰¹ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 184. — Арк. 1.

¹⁰² Там само. — Спр. 211. — Арк. 1–4 зв., 14.

¹⁰³ Там само. — Арк. 9–9 зв.

¹⁰⁴ У приміщенні бурси на території Софійського заповідника (вул. Володимирська, 22-а) ЦДІАК УРСР містився у 1943–1970 рр.

верситету ім. Тараса Шевченка, Андрій Миколайович згадував: «Прогулюючись якимось влітку 1965 р. по саду, що був за будинком Архівного управління, запримітив у купі стружок і опилків якийсь мармурове погруддя. Придивився ближче: відбито ніс, голову частково залито зеленою фарбою. Однак я все ж пізнав: це було скульптурне зображення В. Б. Антоновича. А пізнав його тому, що фото цього погруддя я бачив серед документів особового фонду В. Б. Антоновича, що зберігався в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві і з яким ознайомився раніше¹⁰⁵. Наступного дня після знахідки попросив свого товариша по роботі А. А. Батюка допомогти перенести скульптурне погруддя видатного історика у коридор біля кімнати, в якій тоді проживав (цокольний поверх будинку Архівного управління). Його поставили під великий стіл, що знаходився в цьому коридорі. І так він під моїм наглядом перебував до весни 1970 р. У цей рік я одержав квартиру і виїхав на нове місце проживання... З різних причин (зокрема, могли звинуватити мене в кримінальному злочині — крадіжка, не кажучи вже про ідеологічні моменти) забрати скульптуру з собою не міг, а тому вона залишилася там, де її було поставлено у свій час»¹⁰⁶.

У цій історичній будівлі бурси скульптурний портрет зберігався й надалі, але вже під опікою Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Після реставрації 1998 р. його презентували в експозиції архіву-музею, де він і понині відкритий для всіх відвідувачів і дослідників¹⁰⁷.

Дозволили собі доволі розлогу попередню цитату про історію скульптурного портрета В. Антоновича з надією, що колись такі спогади з'являться і про долю вже згаданого живописного образу історика, створеного Гнатом Яременком (*мал. 6*). Останні відомості про нього залишилися в далекому 1942 р., коли разом з документами Агапія Антонович передала його в руки Володимира Міяковського¹⁰⁸.

Відтак, ми не ставимо крапку в цьому дослідженні. Продовжуємо наші спроби прокласти стежки, які такі виведуть на портрети Гонти та його дружини, повідають про мандри музейними фондами й експозиціями першої спроби Івана Труша створити образ Володимира Антоновича та про долю інших меморіальних раритетів.

Отож далі буде...

¹⁰⁵ Ці знімки бюста, передані А. В. Антонович у грудні 1942 р., зберігаються й нині в ЦДІАК України (Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 10, 11, 12).

¹⁰⁶ Цит. за: *Нестерчук Д.* Його ім'я носив Центральний історичний архів у м. Києві // *Студії з історії архівної справи та документознавства.* — 2008. — Т. 16. — С. 147.

¹⁰⁷ Архіважлива справа // *Культура і життя.* — 2014. — № 38. — 19–25 вересня. — С. 9.

¹⁰⁸ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 64–65.

Галина Бурлака (Київ)

Тематична палітра прозових творів Михайла Грушевського

З виходом 12-го і 13-го томів 50-томника М. Грушевського, де опубліковано його літературну спадщину¹, стало очевидним, що белетристичний доробок Великого Українця годі замовчати. Ранні проби пера і майстерні психологічні замальовки зрілого періоду, повісті й оповідання, ліричні мініатюри й історичні панорами, ущиплива сатира і філософські етюди — усе це, і не тільки, знайдемо у двох об'ємних томах. Дослідники сходяться на думці, що «...художня проза М. Грушевського буде цікавою для сучасного українського читача не тільки як історичний документ, але й сама по собі з її багатою різноманітною тематикою, живими людськими постатями та українською ідеєю, яка не втратила актуальності й сьогодні»². Юнацька мрія М. Грушевського — стати українським письменником — реалізувалася своєрідним чином: крім літературних текстів, письменницька вправність виразно виявилася згодом у його наукових і публіцистичних працях, насамперед — у добре пізнаваному оповідному стилі. Про що ж писав Грушевський-белетрист, які життєві колізії відбилися у його творах, які теми привертали увагу?

Перший з відомих нам прозових текстів — російськомовний етюд «Дух Нового года», датований 1 січня 1883 р. Хоч він зовсім коротенький, проте має двоплановий сюжет, у якому фантастичне переплетено з реалістичним. Піднесений, сповнений очікування свята початок твору розкриває перед читачем невидиме: дух Нового року пролітає над міськими будинками, роздивляючись, як люди збираються святкувати. Юний автор навіть намалював цього казкового персонажа поряд зі своїм текстом. Жителі міста готуються до зустрічі Нового року, проте в поле зору оповідача потрапляють картинки з життя обивателів, які різною мірою дисонують з урочистістю моменту. Завершується па-

¹ *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 12: Поезія (1882–1903); Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886). — Львів: Світ, 2011. — 544 с. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори); *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924). — Львів: Світ, 2012. — 594 с. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

² *Гумецька А.* Грушевський як белетрист // *Грушевський М.* Із літературної спадщини. — Нью-Йорк, К., 2000. — С. 16.

норама і зовсім приземлено: описом п'янички, який відсвяткував заздалегідь, а тепер не може втратити у двері власного будинку. До слова, у ранніх творах М. Грушевський полюбляє бурлескні деталі. Можливо, письменник-початківець мав намір лише насмішити читача, натомість бурлескні вкраплення створюють певний ефект «відчуження» іронічного оповідача, підкреслюють дистанцію між автором і героями оповіді.

З наступного 1884 року до нас дійшло вже два оповідання і дві повісті (одна з них незакінчена). Здавалося б, від вісімнадцятирічного автора варто очікувати романтичних сюжетів, байронічних пристрастей, максималістських декларацій. М. Грушевський справді віддав данину такому літературному напрямку, але дуже коротко: маємо на увазі оповідання «Німії свідок». «Фантастичною мрією» назвав його автор, поклавши в основу популярну на Кавказі легенду про «замок підступності й кохання». Цю історію він почув, коли їздив з батьком до Кисловодська, і взявся її обробити, вправляючись в українській мові. Через багато років у «Споминах» М. Грушевський так писав про цей твір: «У мене двоє залюблених під грізно навислою скелею присягають собі на вічну любов, і коли вони, маючи досить свого кохання, постановляють розлучитися, “німії свідок” їх кохання — скеля, впавши, накриває їх обох за таке переступлення клятви. Що тема була дурна і вульгарна, я сам був сього свідомий, — я бравірував сею вульгарністю, до певної міри пародіював сі “легенди”; головне було — зробити пробу мови і стилю, “написати на задану тему”»³. Літературна проба вдалася: коли юнак послав кілька своїх творів на оцінку І. Нечуя-Левицького, той похвалив «легку і плавку», але «трохи розтягнуту» мову «Німого свідка»⁴.

А тим часом письменницький талант і естетичний смак М. Грушевського диктували дещо інше: його більше цікавили не карколомні перипетії, а психологія персонажів, мотивація їхніх вчинків. Своєрідним перехідним пунктом між піднесеною романтикою «Німого свідка» і буденною прозою наступних творів (таких, як оповідання «Днинка», повісті «Загублений вік», «Добра жінка») можна вважати з певною натяжкою лише один твір — оповідання «Помай Бі!». Назва — це зредукована форма побажання «помагай, Боже!». Головний герой — молодий міщанин Петро Пархіменко. Описуючи його на початку, автор акцентує звичайність, посередність Петра: «Взагалі лице було добре, тихомірне й тільки; ані дужої волі, ані буйної думи не виявляли карі очі й од сонця потемніле чоло. Добрий хлопець, гарний хлопець — й

³ Грушевський М. Спомини / Підгот. тексту і комент. С. Білоконя // Київ. — 1988. — № 12. — С. 126–127.

⁴ Лист І. Нечуя-Левицького до М. Грушевського від 30 (18) листопада 1884 р. // Листування Михайла Грушевського. — Т. 3 / упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. — С. 31. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

годі». У центрі цього невеличкого оповідання — вечірка місцевої молоді, зібрана у батьківському домі молоденької вчительки. Відповідно, серед гостей чимало вчителів, колег господині. Петро вперше на такому вечорі, майже ні з ким не знайомий, тому спочатку дуже хвилюється, однак досить швидко освоюється в компанії. Знайомства, розмови, жарти, ігри, вечеря — усе йде за стандартним сценарієм, але Петро повертається з вечірки окрилений: він познайомився з гарною й розумною дівчиною-вчителькою, вони спілкувалися цілий вечір, він провів її додому — і вже у юнака зароджуються палкі почуття, невиразні мрії хвилюють душу. Удома він стисло розповідає про свої враження матері, а вона потім наодинці дає волю фантазії, проектуючи синове майбутнє. Оповідання зігрите щирою приязню оповідача до своїх героїв. Він наче в унісон зі старенькою матір'ю бажає Петрові успіху: «Помагай, Боже!». Водночас відчувається легка іронія автора з приводу того, як розуміють персонажі вираз «жити по-людськи»: матеріальний достаток, щира любов між подружжям, безпроблемне існування. Молодий М. Грушевський не міг не погоджуватися з такими цінностями, розумів їхню важливість, але також бачив і обмеженість. Вже тоді, у віці 18–19 років, взірцем для нього був громадський діяч, борець за свободу рідного народу; його власна вдача «...вимагала, щоб життя було напружене, щоб воно було наповнене щерть, так щоб у нім не лишалось порожнього місця, щоб воно горіло в неустаннім досягненні»⁵. Проте в оповіданні «Помай Бі!» М. Грушевський не полемізує зі спрощеним ідеалом, він старанно виписує почуття і міркування молодого Пархіменка, мовби приміряє на себе цей образ, разом зі своїм героєм мріючи про життєву гармонію.

Проте, як видається, у щасливому безконфліктному родинному житті молодий письменник не знаходить матеріалу для цікавої фабули. Сфера сімейної психології, яка раптом так зацікавила М. Грушевського, багата негативними прикладами. З-під його пера з'являються повісті «Загублений вік» (1884) та «Добра жінка» (1886), головні герої яких мають глибоко трагічні долі. Трагізм породжується помилковим вибором подружжя, цей хибний крок послідовно й досить швидко призводить до того, що супутник життя отруює існування свого партнера, стає причиною його деградації й загибелі. Цікаво, що у повісті «Загублений вік» бачимо тих самих Петра Пархіменка і його матір Горпину Карпівну, також тут знайшлося місце для ще одного нашого знайомого з оповідання «Помай Бі!» — вчителя на прізвище Панчук. Та сама приміська слобідка, де мешкає Пархіменчиха з сином, і так само, хоч дещо ширше, автор з замилюванням описує затишні вулички й патріархальний побут мешканців. Але далі він розгортає зовсім іншу життєву історію.

У попередньому оповіданні зовсім не йшлося про те, чим займався головний герой, хоч було зрозуміло, що він не вчителював. У

⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 131.

повісті «Загублений вік», навпаки, письменник обирає для Петра Пархіменка інше амплу: хлопець закінчує школу, здає іспити на вчителя і їде у глухе село працювати. Типовий розвиток подій ускладнює одна важлива обставина, яка й визначає подальшу долю Петра. Під впливом парубоцької похвальби однокласників, які, «зібравшись до купи, не балакали ні об чім, окрім бахурства та гультьяйства», він почав зустрічатися з дочкою міської перекупки Явдохою, а та побачила легку здобич в особі недосвідченого школяра. Коли вона завагітніла, Петрові довелося одружитися, хоч на той час його почуття до нечупарної й ледачої сусідки значно охололи. Народження дитини не вплинуло на взаємини у молодій родині; Петро якийсь час терпів безгосподарну й розпусну Явдоху, намагався знайти втіху в роботі, але зрештою почав запивати і невдовзі помер.

У повісті «Добра жінка» жертвою невдалого заміжжя стає дружина. Засліплена щирим коханням, вона все вибачає чоловікові-аферисту, а той, обібравши її до нитки, втікає з іншою жінкою. Розгортаючи перед читачем цю сумну історію, письменник детально виписує розвиток сюжету, вводить чимало другорядних постатей, дбає про те, щоб характери і вчинки персонажів були правдоподібними, і це йому вдається. Дивує інше: чому увагу молодого автора привертає така тема, як у нього вистачає терпіння нанизувати ці, зрештою, банальні події, крок за кроком відстежувати колізії невдалого подружнього життя, заглиблюватися у хитросплетіння родинних стосунків, будувати твір без жодного виразного позитивного персонажа. У читача складається враження, ніби автор має великий життєвий досвід, а насправді це, очевидно, результат пильної уваги М. Грушевського до реалій навколишнього світу, невтомного аналізування їхніх причин і наслідків, спостережливості й, так би мовити, старечої розсудливості. Зауважимо, що про ці дві великі повісті письменник не говорив свого часу І. Нечуєві-Левицькому, хоч чимало інших творів пересилав йому для поцінування. Так само через багато років, коли М. Грушевський згадував про свої перші белетристичні проби, він ні разу не назвав цих повістей. Мабуть, з відстані часу він не вважав ці твори вдалими; можна також припустити, що якраз через тему цих творів автор волів їх замовчувати. Але вони були типовими для раннього Грушевського.

До цієї ж «сімейно-побутової» групи можна віднести два оповідання: «Романтична історія» та без назви «Я був тоді у гімназії, в останньому класі...», але тема цих невеличких творів значно вужча — це історії невдалих юнацьких закоханостей. Можна тільки гадати, чи були до цих сюжетів аналогі в реальному житті, чи це тільки плід письменницької фантазії. Ці два оповідання мають характер белетристичних чорнових начерків, вони не вивершені й не заслуговують на окремий аналіз.

М. Грушевський не боявся братися за теми з життя звичайних, нічим не примітних людей і, описуючи їхні щоденні клопоти, буденні

заняття, бачити типові риси своїх сучасників. Це, наприклад, один день з життя провінційного вчителя гімназії, дріб'язкового і безгосподарного, повністю зануреного у свої родинні й побутові проблеми. Злиденне існування його сім'ї є і причиною, і наслідком бездуховності, примітивності її членів (оповідання «Днинка»). Також до ранніх оповідань належить «Бідна дівчина». Цей твір не вважаємо надто вдалим, але йому пощастило бути опублікованим невдовзі після написання⁶; він також присвячений темі учительства. Перед читачем постає життя дівчини з небагатої міщанської сім'ї; змалечку вона чула від батьків лише дорікання й лайку, тому виросла пригніченою й боязкою, до того ж природа обділила її красою. І хоч героїня здобула освіту й працює вчителькою, ми застаємо її у вкрай сумній ситуації. Вона живе у блаженській хатині з матір'ю, учительської платні не вистачає на двох, про заміжжя годі й мріяти, від сільської старшини замість допомоги має лише насмішки й знущання. Життя стає нестерпним, і дівчина випиває отруту.

Письменник звертається до соціальної проблеми, котра, як видається, стояла у тодішньому суспільстві дуже гостро: це життя і праця учителя початкової школи. Згадаймо, що батько Сергій Федорович Грушевський багато років працював у педагогічній сфері. Мабуть, він не раз висловлював у колі сім'ї свої враження і роздуми на тему учительського побутування, тому Михайло Грушевський непогано знав ці реалії. З його творів — насамперед оповідання «Бідна дівчина» і повісті «Загублений вік» — випливає, що життя вчителя земської школи було дуже непростим. Якщо врахувати, що зазвичай головні герої раннього М. Грушевського — люди-невдахи, то картина складається зовсім безрадісна. Можна припустити, що вона була недалекою від істини, адже учительське існування значною мірою залежало від конкретної сільської громади: хоч зарплату платило земство, але забезпечити житло, ремонт приміщень, заготівлю дров на зиму і багато інших побутових потреб — це все входило до компетенції сільської громади, і фактично вчитель залежав від її керівництва. Комуś щастило більше, а комуś менше, хтось походив з заможної сім'ї, а для когось це було єдине джерело існування, хтось заробляв лише на себе, а іншому доводилося утримувати родину — звідси й непропорційність у рівні життя. Складалася парадоксальна ситуація: для вихідців з міщан чи селян здобути освіту і стати учителем вважалося престижним, але подальша доля складалася у кожного по-різному, і у творах М. Грушевського змальовано особливо драматичні випадки.

Також не надто привабливим змальовує М. Грушевський шкільне життя «зсередини», з погляду дитини. Майстерно, з виразними психо-

⁶ Степ. Херсонський белетристичний збірник. — Херсон, 1886. — С. 315–337.

логічними деталями в оповіданні «Св. Петро у тюрмі» виписано епізод з життя школярика Стеця, якого вчитель покарав за бешкетування: хлопця замкнули у класі до вечора. Але саме цього весняного дня, напередодні неділі, його батьки з друзями та їхніми дітьми зібралися їхати за місто на гуляння з ночівлею, вони не дочекалися Стеця і поїхали без нього. Через це для малого шкільне «затворництво» набуває рис справжньої трагедії. Прикметно, що І. Нечуй-Левицького не зачепила ця емоційна історія: «“Петро у тюрмі” не має соціальної підкладки і тим не має інтересу для інтелігентної публіки. З школярського життя не пишють»⁷. У цьому відгуку виразно бачимо однобоку, прийнятну тривалий час шкалу цінностей у мистецтві слова: письменник повинен бути насамперед активним громадянином, проводирем народних мас. Умови суспільного життя ставили перед літературою в першу чергу завдання не естетичні, а політичні. Власне, М. Грушевський і сам так вважав — поглянути хоча б на його ранні вірші, але також він відчував важливість і потребу вивчати безмежну різноманітність людської психології.

Увагою саме до внутрішнього стану героїв, до їхніх душевних порухів, які згодом детермінують відповідні дії, також характеризується алегорична казка М. Грушевського «Старий терен», «з її зворушливим сюжетом, м'яким гумором і стилістичною простотою»⁸. Цей твір писався майже три роки — автор кілька разів повертався до тексту, поки поставив останню крапку. Тут складна гама людських почуттів перенесена у світ рослин і тварин. У центрі оповіді — старий, кострубатий терновий кущ. На початку ми бачимо, як життєва втома зробила його черствим, байдужим, сердитим на весь світ. Маленька беззахисна пташка, яку він незаслужено образив, дає поштовх до психологічного перелому, її дзвінка весела пісенька кличе радіти життю, цінувати його. Від раптового нападу шуліки поранена пташка падає просто на тернові колючки і гине. Ця маленька трагедія стає кульмінацією оповіді й справжнім глибоким катарсисом для головного героя. Після тривалого заціпеніння старий терен знову пробуджується до життя, сказати б, «зовсім іншою людиною»: «Увесь світ перемінився в очах старого й засвітився новим чудовним світом; його власна особа перестала заступати увесь світ, [...] і замість злоти та зневаги до чужих радощів і лиха він почував любов і жалощи».

У пошуках теми для письменника-початківця Нечуй пропонував приглянутися, наприклад, до життя корінних народів Кавказу, мірку-

⁷ Лист І. Нечуй-Левицького до М. Грушевського від 9 червня (28 травня) 1885 р. // Листування Михайла Грушевського. — Т. 3 / упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. — С. 33. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

⁸ *Гумецька А.* Грушевський як белетрист... — С. 16.

ючи, що гімназистові з Тифлісу це може бути добре знайомий матеріал: «Пишіть оповідання з кавказького життя, з гірського, грузинського. Це буде дуже цікаве для нас. Беріть типи з природи. Поїдьте в грузинське село, пошукайте там історій, оповідань та пообписуйте»⁹. Однак для М. Грушевського ця пропозиція здалася нереальною і нецікавою. Їхати в грузинське село під час навчального року гімназійний пансіонер ніяк не міг, а канікули він проводив у Владикавказі з родиною, за якою дуже скучав. «Радите Ви, добродію, писати про життя люду грузинського або армянського, але на лихо собі я не багато про життя їх знаю, хоч й колотися межи них. Я не з тих, що пробувши місяць серед чужого люду, вже знають побит його, наче свій. Та справді й небагато побачиш, живучи у пансіоні, а ні — то ж дома, усе меж земляками або кацапами»¹⁰. Юнак усе-таки спробував: зберігся невеличкий, на два абзаци текст, названий «Кінто Міхако». Це початок розповіді про своєрідного тифліського оригінала, жартівника і пройдисвіта, завсідника місцевих трактирів, якого у Грузії називали кінто (здається, вітчизняний аналог цієї своєрідної субкультури — львівські батяри). Але цього разу творче натхнення не прокинулося, далі вступних фраз розповідь не пішла, аркуш залишився наполовину чистим.

Маючи за мету прислужитися рідному народові, М. Грушевський насамперед хотів вивчити його історію і культуру. Це було нелегко зробити, живучи далеко на чужині; юнак дуже гостро відчував цю відірваність. Раз на три роки батько Грушевського мав змогу брати довшу двомісячну відпустку і віз сім'ю до родичів в Україну, найчастіше — до тестя Захарія Опокова, який священникував у подільському селі Сестринівці. Враження від цих подорожей у Михайла були напрочуд сильні та яскраві. «Українське село, ліси, води, український народ, українська мова — все се ввірвалося в мою душу як якийсь інший, кращий світ, до котрого я потім міг тільки душею і мрією тягнутися, відраховуючи місяць за місяцем ті три роки, коли батьки мої могли повторити сю подорож»¹¹. Такі враження живили інтерес юнака до всього українського, поглиблювали його знання про рідний народ.

З ранніх літературних текстів М. Грушевського виділяється повість «Чужі й свої», яку можна охарактеризувати як «виразно політи-

⁹ Лист І. Нечуй-Левицького до М. Грушевського від 30 (18) листопада 1884 р. // Листування Михайла Грушевського. — Т. 3 / упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. — С. 31. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

¹⁰ Лист М. Грушевського до І. Нечуя-Левицького з листопада 1884 р. // Листування Михайла Грушевського. — Т. 1 / упор. Г. Бурлака. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — С. 29. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

¹¹ *Грушевський М.* Спомини / Підготовка тексту і коментарі С. Білоконя // Київ. — 1988. — № 9. — С. 136.

зовану». Уже сам задум повісті, свідоме взорування на твір І. Нечуя-Левицького «Хмари» орієнтували на висвітлення національних українських проблем. Тим більше цікаво простежити, як це питання трактується тогочасним, так би мовити, «закордонним українцем», адже родина Грушевського мешкала тоді у Владикавказі, а він навчався у Тифліській класичній гімназії. Як виявляється, і в тих далеких краях вже було достатньо матеріалу для такого твору: «Я хотів описати тутешніх українців, а поруч з ними — народовця і роман его з панянкою. [...] Народовця я писав ідеального, а що про тутешніх українців — усе не видумане», — свідчив М. Грушевський¹². Порівняно з «Хмарами», помітний певний поступ автора у трактуванні основних завдань і мети українського руху. Герой М. Грушевського вже не задовольняється мінімальною програмою українства: збиратися гуртками, читати, співати, виступати з українськими театральними виставами. Він міркує інакше: «...вдалися українці у лицедії і за тими лицедіями українофільськими забули про саму Україну, за гуком музики не чують голоса того, що до праці їх кличе, за світом, що круг помоста блище, не бачуть, що діється за ним... Побачуть, почують, та дай Боже, щоб не спізнились тільки!». Це вустами молодого автора говорило вже нове покоління українських патріотів, яке прагнуло поставити національне питання відкрито і безкомпромісно, досягти реальних результатів.

Любовна лінія сюжету повісті також розвивається на тлі соціальних і національних протиріч між персонажами. І тут події реальної біографії М. Грушевського вплітаються у художній твір. Показовим, наприклад, видається порівняння таких епізодів: у повісті І. Нечуя-Левицького «Хмари» закоханий головний герой Павло Радюк дарує хуторянці Галі на знак особливої приязні Шевченків «Кобзар». Герой «Чужих і своїх» Іван Комашинський також приносить Катрі «Кобзар», читає разом з нею і таким чином намагається прищепити коханій дівчині любов до рідної культури. Приблизно у цей же час, коли писалася повість, М. Грушевський пережив юнацьке захоплення Оленою Марковською, співачкою оперної трупи, яка гастролювала у Тифлісі. Молоді люди якийсь час зустрічались, М. Грушевський приносив дівчині українські книжки і подарував їй «Кобзар» Т. Шевченка. Про це є згадка у його «Споминах»: «Вона прийняла чемно, обіцяла читати. Розуміється, ніяким фривольностям не було місця в сих розмовах; вони навіть на гадку мені не приходили щодо особи Олени Павлівни. А потім сезон закінчився і вона поїхала. Я не мав нагоди сказати їй що-небудь про свої почуття. Та й що казати: мої почуття були до тої анонімної “вічної

¹² Лист М. Грушевського до І. Нечуя-Левицького від 9 січня 1885 р. (28 грудня 1884 р.) // Листування Михайла Грушевського — Т. 1 / упор. Г. Бурлака. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — С. 32. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

жіночності”», що в данім моменті тільки уособлялася в ній, частково і неповно»¹³.

Ці паралелі, ймовірно, типові для того часу, дають підстави для висновку про певний алгоритм взаємин українців, про їхній інтелектуальний рівень, коли читання геніальної поезії має на меті духовно зблизити людей, поріднити насамперед їхні світоглядні позиції, адже без цього, на глибоке переконання М. Грушевського, неможливі щирі почуття.

Якщо ж оцінювати повість «Чужі й свої» з естетичного погляду, то не можна не погодитися з І. Франком, котрий назвав твір «зовсім слабим»¹⁴. Навпаки — І. Нечуй-Левицький вирішив, що повість варта друку і активно, проте безуспішно протегував її у львівській «Зорі». М. Грушевський кілька разів переробляв і дописував «Чужі й свої» (збереглося кілька варіантів), навіть назву дібрав не одразу («Недобрий жарт», «На чужині між своїми»), та зрештою покинув працювати над цією повістю.

Кілька дрібніших текстів раннього періоду написано вже цілком професійно. Оригінальним з погляду громадянської проблематики видається «Унтер-офіцер Трохим Скавучак». Це соціальна сатира, головний герой — т. зв. «дядька», тобто наглядач гімназiального пансіону. «Між ними трапився один землячок, — згадував пізніше Грушевський, — ще молодий, доволі комічний, якого я й задумав описати як тип селянина, вибитого з колії й морально поламаного військовою службою. [...] От я й описав його під видуманою назвою (умисно смішну постарався йому дібрати)»¹⁵. Пізніше, оцінюючи твір з висоти свого життєвого досвіду, автор висловився критично: «Етюд доволі примітивно зроблений за тодішнім народницьким трафаретом, а posteriori він нагадує мені трохи Терешка з “Хмар”, трохи Кулішевого Зарубаєнка»¹⁶.

Між ранніми творами М. Грушевського особливо вигідно вирізняється оповідання «Остання кутя» — лірична, пронизана щемливими автобіографічними нотками розповідь про стару самотню жінку, яка замолоду втратила дітей і чоловіка. У Святий вечір вона уявляє їх усіх за святковим столом, чує їхні голоси, милується дорогими обличчями — і тихо помирає серед цієї ілюзорної ідилії. Хто глибше знає біографію М. Грушевського, одразу зрозуміє витоки цього сюжету, авторську паралель з трагічними подіями у його родині, коли в один 1882 рік під час епідемії у Владикавказі у Грушевських померло троє дітей: Захар,

¹³ Грушевський М. Спомини / Підгот. тексту і комент. С. Білоконя // Київ. — 1992. — № 2. — С. 124.

¹⁴ Франко І. Лист до М. Драгоманова від 9 серпня 1894 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — Т. 49. — К., 1986. — С. 508.

¹⁵ Грушевський М. Спомини / Підгот. тексту і комент. С. Білоконя // Київ. — 1988. — № 12. — С. 127.

¹⁶ Там само.

Федір, Марія, — молодші Михайлові братики і сестричка. Перший варіант твору написано у грудні 1884 р., але згодом письменник ще і ще раз повертається до цього тексту, переписує його, шліфуючи деталі. У архівах Києва і Львова збереглися автографи чотирьох редакцій і варіантів оповідання «Остання кутя», найпізніший датовано 1891 роком. Саме ці переробки виразно ілюструють прагнення автора посилити «громадянські мотиви» твору. В останній редакції з'явився зовсім інакший другий розділ, а також невеликий за обсягом, але суттєвий фрагмент про те, як же жилося героїні після родинної трагедії. Змальовано своєрідну «матір Терезу», яка присвячує себе людям і у цьому віднаходить сенс життя: «Сила любови і ласки, що були в їй, знайшла собі іншу справу, як перегороджений струмінь знаходить собі, проробляє нову стежку. Швидко з усією околицею зв'язали її тісні зв'язки, й вони міцнішали з часом. Її закликали на родини й на похорони, вона шила саван мерцю і сорочку сироті, до неї оберталися за порадою, просили усовістити чи помирити. Але найбільш справа її була — коло дітей. Вона збирала до себе усіх тих, кому вдома не було чи ласки, чи догляду; вона латала й обшивала їх, вчила молитися Богу, читати й шити; діти знали її з усієї околиці». Таким чином, оповідання справді набуло ширшого громадського звучання.

На перший план вийшла тема, яку досить часто піднімав М. Грушевський у літературних та літературно-критичних текстах, — роль жінки у родині й у громадському житті. Його позицію в цьому питанні стисло характеризують такі узагальнення: «Ми хотіли б бачити жінчину не на олтарі, а на широкому шляху світового поступу. Жіноцтво має бути не тільки моральне, добре, але й свідоме, освічене, діяльне, бути чоловікові товаришем, спілником ідеалів змагань і боротьби» (стаття «Останні романи Сенкевича», 1896). А з-поміж літературних персонажів М. Грушевського така ідеальна жінка чи правильніше — ідеальна пара змальована у його оповіданні «Пан». Герой твору після закінчення університету й кількох років канцелярської служби різко міняє своє життя, купує землю в селі й намагається на практиці реалізувати свої просвітницькі й націєтворчі ідеї. На цьому шляху не все йшло легко й просто, але одруження з дівчиною, яка повністю поділяла його ідеали й соціальні пріоритети, значно зміцнило його становище в сільській громаді. Дружина стала справді свідомим і діяльним товаришем у кожній роботі, й у читачів у результаті утверджується надія, що описаний приклад стане типовим для українського села.

Зовсім інакше вирішує проблему співвідношення громадянських і родинних обов'язків герої оповідання «Особисте щастя». Для нього одруження, переїзд у село стає поштовхом до рішучого відходу від громадського життя, стрімкого скочування у табір ретроградів і пристосуванців. Звісно, виною цьому не село, представлений тут тип людей за будь-яких обставин легко зраджує юнацькі ідеали, вважаючи їх дитячими забавками, несумісними з реальним практичним життям. При на-

писанні цієї сатири М. Грушевський використав вже зовсім інші, порівняно з «Унтер-офіцером...», художні засоби. Його їдка іронія завуальована статечним тоном оповідача, такого поважного й начебто успішного, який заради кар'єри і матеріального благополуччя ладен переступити усі моральні приписи.

Прозові твори М. Грушевського львівського періоду (після 1894 року) набувають рис творів зрілого майстра. У них переплетено проблеми приватні й суспільні, з цього погляду цікаво проаналізувати оповідання «Перешкода» (1895), яке вперше було надруковане лише у 2009 р.¹⁷. В основі сюжету — психологічна драма молодої закоханої пари. На шляху до їхнього одруження постала релігійна перешкода, оскільки дівчина з польської родини через низку обставин була охрещена православною, а її обранець — католик. Обоє — справжні польські патріоти, які не уявляють життя без служіння рідному народові, але саме через це є неможливим їхнє подружжя, адже у царській Росії діти у змішаних шлюбах, згідно з законом, мали бути охрещені православними. Для польського народу, позбавленого на той час державності, вірність католицизмові була головною умовою збереження національної ідентичності, останньою запорукою майбутнього відновлення повноцінної власної держави. Через те, незважаючи на свої прогресивні погляди і толерантність у питаннях віри, молоді люди не хочуть ризикувати долею майбутніх нащадків і розуміють, що за таких обставин вони не зможуть бути щасливими. Зусиллям волі пригнітивши свої палкі почуття, вони розлучаються.

Конфлікт, який покладено в основу оповідання «Перешкода», очевидно, був не поодиноким у реальному житті. Шовіністична політика царської Росії, орієнтована на постулат «самодержавність, народність, православ'я», широко застосовувала також і релігійні важелі для асиміляції «інородців» — неросійських народів імперії. Придушення свободи совісті перепліталось зі зневажанням національних почуттів. Своім твором М. Грушевський протестував проти такого втручання держави у приватне життя; разом з тим, він ще раз підкреслив, що для справжнього патріота інтереси власного народу повинні стояти вище за особисті бажання.

Чимало уваги М. Грушевський-письменник приділив історичній тематиці, й це не дивно. По-перше, найбільших здобутків і, зрештою, всесвітнього визнання ця людина досягла саме як учений-історик. Постійна робота з архівними документами, детальне і вдумливе дослідження процесу розвитку українського народу своєрідно відобразилися також у літературній формі. По-друге, історична тематика в українській літературі кінця XIX — початку XX століть зустрічалася нечасто, а

¹⁷ Грушевський М. Перешкода // Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія. — К., 2009. — Т. IV. — С. 123–135.

звернення до неї, як правило, знаменувало собою виразну активізацію націєтворчих моментів у суспільстві. Увага М. Грушевського до історичних сюжетів, окрім чисто белетристичного інтересу, мотивувалася, вочевидь, і просвітніми потребами. У листі до нього І. Нечуй-Левицький свого часу писав: «...скільки я зауважив, широка публіка, коли й трохи знає дещо з історії, то зовсім не з вчених історичних утворів, а більше нахапалась з історичних романів та драм. Знаю навіть таких дам, котрі не подужали й не спромоглись прочитати Костомарова, а коли й прочитали, то тільки дещо, а тим часом вони прочитали Кулішеву “Чорну Раду”. Хоч вона написана сухувато, але белетристична форма робить увір доступнішим для людей середнього розвитку. Тимто я й Вас, добродію, прошу, коли скінчите свою “Історію України-Русі”, напишіть історичний роман, обмалювавши який-небудь період нашого давнього життя. Не дурно ж Крашевський, Сенкевич та інші польські повістярі понаписували чимало історичних повістів»¹⁸.

Твори на історичну тематику М. Грушевський почав писати задовго до цієї поради-прохання, писав і згодом, однак то все були невеликі оповідання, історичний роман так і не народився, хоча архівні матеріали свідчать про неодноразові спроби видатного ученого написати такий твір.

Знаменно, що першим друкованим твором М. Грушевського стало оповідання на історичну тему «Бех-аль-Джугур», помічене і схвально оцінене І. Франком¹⁹. Через багато років у передмові «Як я був колись белетристом?» автор з висоти життєвого досвіду про цей свій твір писав так: «Нарешті, серію сих перших “проб пера” вінчав отой екзотичний образок “Бех-аль-Джугур” — на тему тодішньої окупації англійцями Судану: боротьби з повстанням Магді і приборкання місцевої магометанської людности. Я вложив сюди свої тодішні визвольні й антиімперіялістичні настрої. Використовуючи своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати своєму оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлоатації колоніальних народів так званими висококультурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства сих імперіялістичних експлоататорів. Написавши се оповідання в лютім 1885 р., я відчув, що зробив дещо цінне»²⁰.

¹⁸ Лист І. Нечуй-Левицького до М. Грушевського від 30 червня 1899 р. // Листування Михайла Грушевського. — Т. 3 / упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. — С. 44. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

¹⁹ Франко І. [Рец. на альманах «Степ»] // Франко І. Твори: У 50 т. — К., 1980. — Т. 27. — С. 116.

²⁰ Грушевський М. Як я був колись белетристом? // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 12: Поезія (1882–1903); Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886). — Львів: Світ, 2011. — С. 3. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

У цитованому автокоментарі М. Грушевський формулює провідний мотив своєї художньої творчості: патріотизм, який у нього завжди нерозривний із загальнолюдськими гуманістичними цінностями. Цей мотив особливо виразно звучить саме у творах на історичні теми. Другою визначальною рисою прози М. Грушевського є психологізм. Ведучи оповідь, автор намагається не лише викладати події, але й опукло характеризувати персонажів, мотивувати їхні вчинки. Творчий задум автор втілює за допомогою вдалого поєднання двох сюжетних ліній, які окреслили основні події по обидва боки фронту: з якими думками та емоціями ішли у бій на мирних жителів англійці — і які почуття викликали загарбники у селян-арабів, котрі зятато боронили свою рідну землю. Але фабула, зовнішня сторона сюжету, зрештою, не містить жодної інтриги, описано один день, короткий епізод, як англійське військо жорстоко придушує опір місцевої людності. Головний інтерес оповідання М. Грушевського полягає у змалюванні психологічних портретів основних персонажів, і саме цей психологізм вигідно вирізняв твір молодого автора.

Відносячи оповідання «Бех-аль-Джугур» до творів на історичну тематику, ми припускаємо деякої умовності, адже у ньому йдеться про зовсім недавню, майже сучасну авторові історію: боротьба арабів з англійською окупацією Судану, відома як повстання Магді, розгорнулася у 1881–1885 роках. Однак ці події відбувалися у далекій країні, і автор не був безпосереднім їх свідком чи учасником. Через це йому не складно було, по-перше, дистанціюватися від предмета оповіді, а по-друге — чітко означити власну точку зору з приводу війни, яка на момент написання твору практично завершувалася. У контексті тогочасної української літератури оповідання «Бех-аль-Джугур» вирізняється своєю темою. На той час історія, тим більше екзотична, нечасто привертала увагу наших письменників, і знаменно, що саме твір на історичну тему вдався початківцеві найкраще.

Решта творів М. Грушевського на історичні теми присвячені українській минувшині: це часи Київської Русі та Галицько-Волинського князівства («У святої Софії», «Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше...»), «Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...»), події XVII століття, насамперед Хмельниччини («Ясновельможний сват», «Як ми стрічали Новий рік», «Вихрест Олександр»), а також сюжети пізнішої історії («Діялося року Божого 1701...», «Неробочий Грицько Кривий»).

Навіть за цим переліком чітко вирізняються викінчені твори і тексти-начерки, пробні варіанти, не завершені автором. Твори без назви, як бачимо, розпочинаються приблизно однаковим зачином, характерним для історичного літопису, і далі сюжет розгортається за хронікальним типом. Ведучи оповідь, автор вправно поєднує перипетійну і характерологічну функції сюжету, перед читачем оживають постаті й

події минулого. Незавершені тексти не належать до якогось одного періоду творчості М. Грушевського: «Діялося року Божого 1701...» має авторську дату 1888 р., «Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше...» датовано 1894 р., а «Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...» — 1901 р. Усі три твори закроювалися автором як широкі епічні полотна з різних періодів української історії: початок кожного з них розгортає перед нами експозицію сюжету, знайомить з головними дійовими особами, дія набуває динамічності — і уривається. При цьому у всіх трьох випадках не маємо підстав стверджувати, нібито продовження твору не збереглося, адже щоразу автограф уривається на півсторінці, тобто з якихось причин автор не продовжував працю над ним.

Найдовший текст (49 сторінок сучасного друку) — «Діялося року Божого 1701...», в якому М. Грушевський спробував у художній формі розповісти про такий маловідомий широкому загалу історичний феномен, як переселення на межі XVII–XVIII століть багатьох волинян, поліщуків на Подільські землі. У 1672 р. Поділля, яке входило до Речі Посполитої, було поневолене військом Османської імперії. Панування турків тривало аж до січня 1699 року, коли згідно з мирним договором, прийнятим на Карловицькому конгресі, Поділля знову повернулося до складу Речі Посполитої. На цих землях багато населених пунктів було спустошено, бракувало робочих рук, і польські пани, які кинулися активно освоювати територію, різними способами заманювали туди селян, обіцяючи їм всілякі пільги. «Нерідко дідичі, щоб заселити свої розорені господарства, самі роз'їжджали по території Белзького, Волинського, Руського воеводств і території Київського Полісся, запрошуючи місцевих жителів переселятись у свої володіння. Вдавалися вони й до послуг великої кількості спеціальних вербувальників, які зробили переселення представників різних верств населення з одного регіону в інший своїм ремеслом»²¹. У архівах збереглося чимало промовистих документів про ці події, також про це писали, зокрема, П. Куліш, В. Антонович, і не дивно, що у М. Грушевського, який 1888 р. був студентом історико-філологічного факультету Київського університету, зародився сюжет на цю тему. Читаючи збережений рукопис (п'ять завершених розділів і частина шостого) повісті, яка не відбулася, знову згадуються слова Нечуя-Левицького про потребу масштабних історичних творів, адже в українській історіографії події, про які йдеться, вивчені досить детально, але, не ставши об'єктом письменницької уваги, вони залишаються малознаними для ширшої читацької аудиторії. Шкода, що М. Грушевський не завершив цей текст, у нашій художній літературі нічого подібного так і не з'явилося.

²¹ Муляр А. М. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Український історичний журнал. — 2000. — № 2. — С. 98.

Задумавши написати твір на історичну тему, письменник повинен вивчити епоху, до якої має намір звернутися. М. Грушевському не потрібно було займатися цим спеціально — історія, і не лише українська, була його фахом, справою його життя. Пильніше приглянувшись до хронології створення прозових текстів цього автора, приходимо до думки, що саме занурення його в архівний матеріал, систематичне ознайомлення з величезною масою документів значно збагатило сюжетну палітру, тематику літературних писань М. Грушевського. Наукова праця заклала міцний фактологічний фундамент і для дослідницької роботи, історіографічних узагальнень, і також для літературної творчості. Тому так природно переплітаються у цього автора вигадані події з документальними свідченнями. У своїх художніх творах на історичні теми М. Грушевський з науковою педантичністю вказує час дії твору, вводить у літературну канву імена реальних історичних діячів, українські топоніми, побутові деталі, характерні для відповідних епохи й місця дії, досягаючи тим самим ефекту достовірності описуваного. Крім того, довіру читача викликала навіть вже сама особа автора, адже починаючи з 1894 р., тобто з часу переїзду М. Грушевського до Львова, його авторитет і як ученого, і як громадського діяча постійно зростав. Проте сам письменник вважав за необхідне застерегти читача від надмірної довірливості. У анотації до збірки оповідань «З старих карток» (1918) він наголошував, що сюжети цих творів вигадані, «автор брав тільки історичну обстанову, але не фабулу»²².

Типовим прикладом майстерного переплетення вигаданих і дійсних історичних подій та постатей може служити оповідання М. Грушевського «Ясновельможний сват» (1898), у якому приватна історія козака Грицька Піщенка змальована на тлі подій визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. На перший погляд, у сюжеті задіяна лише одна історична особа — Хмельницький, але фабула оповідання щільно вмонтована в українські реалії, починаючи від першої фрази твору: «Був вечір 30 грудня 1647 року», і закінчуючи вказівкою на дату заключної сцени — 28 грудня 1648 р. У ньому згадуються Іов Борецький, Іван Виговський, Сильвестр Кос, Антон Жданович, інші відомі діячі, принагідно цитуються історичні документи. Оповідь ведеться настільки природно, що, зрештою, читач вживається у тогочасні події і вже готовий повірити авторові, коли він наприкінці запевняє у достовірності описаного, посилаючись на козацький реєстр 1649 р., де нібито записано Грицька Піщенка як київського сотника. Але не поспішаймо іронізувати над легковірним читачем, М. Грушевський-історик

²² *Грушевський М.* Передмова до збірки «З старих карток» // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924). — Львів: Світ, 2012. — С. 537. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

не дозволив би собі подібних посилань, якби це було не так. У цьому реєстрі справді фігурує такий київський сотник!²³

Оповідання «Неробочий Грицько Кривий» (написано 1888, вперше опубліковано 1898 р.) також виросло безпосередньо з наукових занять М. Грушевського. Авторська примітка до твору свідчить: «Фабула оповідання взята з декрету, видрукуваного в “Архиве Юго-Западной России”, ч. VI, т. II, № 15; побутові подробиці оперті на документальним матеріалі»²⁴. Лаконічний судовий запис говорить про покарання селянина, який із сім'єю втікав від тяжкої панщини, але після низки невдач у стані афекту згубив і жінку, і дітей. Ці факти, очевидно, розбудили художню уяву історика, у результаті з'явилося оповідання, яке вражає своїм трагізмом, а історичне підтвердження його реальності ще більше підсилює це враження.

Подібно ж задокументовано і джерело твору «Вихрест Олександр», але тут М. Грушевський не обмежується лаконічною приміткою, а розпочинає оповідання лірико-публіцистичним вступом: «Коли я перечитував останній том актів про Хмельниччину, виданий київською комісією, серед десятків шаблонних документів, у котрих обвинувачувалися, засуджувалися, каралися різні учасники розрухів, увагу мою притягнув до себе один з таких судових протоколів, списаних в дубенським магістраті, засуд розбійника єврея-вихреста Олександра»²⁵. Далі автор схвильовано говорить про складний період нашої історії, коли «хвилевою бурєю пролетіла Хмельниччина 1648-го року, не здужавши вирвати українського життя з суперечностей й аномалій польського панування і полишивши знову в напруженім безпомічнім стані між злобою розжалених і гнівних панів месників і неутолимою ненавистю всієї підвладної маси, схвильованої повстанням»²⁶. У цих вступних абзацах на авансцену виступив учений-історик, публіцист, а далі слово має оповідач: «Можливо щільно тримаючися протоколу і тільки збираючи докупи, очищуючи і порядкуючи його кошлаве, безладне оповідання, я переказую отсю історію»²⁷. Цього, чи не єдиного, разу М. Грушевський справді лише переказує події, не заглиблюючись у психологічні деталі, тому оповідь має формальні ознаки репортажу або конспективно викладеної детективної історії. Напруженість дії насамперед зумовлено історичними обставинами моменту, коли війна ламає усталений

²³ Реєстр війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. – К., 1995. — С. 291.

²⁴ *Грушевський М. Неробочий Грицько Кривий // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924). — Львів: Світ, 2012. — С. 22. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).*

²⁵ *Грушевський М. Вихрест Олександр // Там само. — С. 233.*

²⁶ Там само.

²⁷ *Грушевський М. Вихрест Олександр // Там само. — С. 233.*

життєвий уклад обивателів, не пропонуючи натомість нічого конструктивного. Очевидно, що автор, перейнявшись трагізмом історичної правди, розраховував на таку ж читацьку чутливість, тому й не вважав за потрібне «охудожнювати» реальний сюжет. Лише наприкінці твору він підкреслює ту «ясну іскру світлого пориву людської душі», яка зацікавила його у змальованій типовій історії: засуджений до страти єврей, якого раніше козаки охрестили насильно, попросив дати йому змогу померти таки у вірі батьків, що йому й дозволили.

Зовсім інакше побудовано оповідання М. Грушевського «Як ми стрічали Новий рік». Хоч воно й має підзаголовок «Уривок зі споминів Івана Галайчука», але повністю є «утвором фантазії», щедро переткане фольклорними мотивами, проте по суті цілком реалістичне. Від імені простого козака розказано про один епізод війни з польськими гнобителями. Лаконічно і виразно представлено характери центральних персонажів, мотиви та чинники їхньої поведінки, майстерно витримано стиль оповіді. У той же час автор уникає зайвих деталей, акцентуючи типові моменти, і це дає читачеві зрозуміти, що перед нами — маленька частина величного явища — народної визвольної боротьби, а пунктирно окреслені долі трьох козаків, з котрих живим залишився тільки один, у загальних рисах повторилися сотнями тисяч реальних людських драм і трагедій наших пращурів.

Окремо варто сказати про три оповідання, побудова і виклад яких ставлять їх осторонь від стандартних наративних конструкцій: «У святої Софії», «Розмова з Кривоносом», а також ранній, за життя автора не публікований твір — «На траві».

Усі три оповідання мають подвійну, концентричну побудову. На початку першого з них — «У святої Софії» — М. Грушевський з піднесенням описує святковий київський люд, великоднє богослужіння у Софійському соборі та свої враження від цієї величної дії. Вглядаючись у віковічні мозаїки і фрески, автор підсвідомо переноситься у часи князя Ярослава, перед ним оживають образи, змальовані на стінах собору, і розгортається дія предковічної давнини. Центральна частина оповідання присвячена історії юного смоленського княжича, ніжна і вразлива душа котрого не змогла простувати традиційною для тогочасних правителів стежкою ратних подвигів. Ні усвідомлена потреба повернути собі батьківський престол, ні щире кохання княжни Предслави не можуть звернути його з обраного шляху: він іде в монастир, присвячує себе служінню Христові, зрікаючися земних благ. Заключний розділ твору знову повертає читачів до реалій початку ХХ століття і завершується тривожним, запитальним поглядом автора у майбутнє.

Також філософського підтексту сповнене й оповідання «Розмова з Кривоносом». Воно має схожу концентричну побудову: реалістична, навіть у деяких моментах навмисно знижена побутовими деталями оповідь про мандрівку автора карпатськими стежками переходить у цілком

фантастичну площину. Оповідач зустрічає легендарного полковника часів Хмельниччини Максима Кривоноса, спілкується з ним, а потім стає свідком колоритного «параду» козацьких військ. Закінчується ж оповідання цілком буденно: від гучного звуку козацьких гармат оповідач прокидається і виявляє, що він задрімав під копицею сіна, а тим часом зібралася гроза, і гуркіт грому та перші краплі дощу повертають його до реальності. У цілому майстерна напівіронічна оповідь переростає у напружений діалог сучасника з історичною особою. Кривоносіві трапився непростий співрозмовник: ліричний герой добре обізнаний з подіями Хмельниччини, а також має цілу низку запитань до одного з чільних діячів того часу. Чому Хмельницький повернув з-під Замостя, а не пішов з військом на Варшаву? Чи правда, що між Хмельницьким і Кривоносом часто були гострі суперечки про стратегію дій? Чому, зрештою, визвольна війна 1648–1654 років фактично закінчилася програвшем України? Ці запитання, очевидно, хвилювали ученого-історика і вилилися у таку своєрідну полеміку з уявним опонентом. У результаті літературний твір, хоча й має безперечну художню вартість, набуває виразного публіцистичного, а то й науково-популярного забарвлення.

До слова, М. Грушевський мав неабиякий хист публіциста й залишив досить значну і, на жаль, ще недостатньо оцінену публіцистичну спадщину, зібрану й опубліковану в 2-му – 4-му томах (Львів, 2005–2007) 50-томного зібрання творів М. Грушевського. Крім того, низка його текстів перебувають на межі жанрового визначення художнього твору і науково-популярної статті. Це, зокрема, публікації М. Грушевського на теми української історії та культури у газетах «Село», «Засів», інших періодичних виданнях після російської революції 1905–1907 р., адресованих масовому читачеві. Одним з найвиразніших текстів такого плану можна вважати науково-популярний есей «Про батька козацького Богдана Хмельницького», який І. Франко, наприклад, відносив до літературних творів²⁸.

На завершення розмови про історичні сюжети у художній спадщині М. Грушевського звернемося до порівняно раннього, але найбільш насиченого філософськими узагальненнями оповідання «На траві». Композиційне «кільце» оповідача-сучасника і тут, як у попередніх двох творах, обрамлює основну частину. Ліричний герой, милуючись природою, спостерігає за життям комах і від цього «нижчого поверху» земного існування переходить до «вищого», до «богоподібного вінця творіння» — людини. А інтелектуальні потуги людини, виявляється, насамперед спрямовані на вдосконалення зброї. Оповідач ніби опиняється над полем бою, де по обидва боки фронту бачить солдатів-українців,

²⁸ Франко І. Українці // Франко І. Твори: У 50 т. — К., 1984. — Т. 41. — С. 192.

двох Грицьків. Один, наддніпрянець, воює на боці Росії, другий, галичанин — на боці Австро-Угорщини; обидва гинуть, захищаючи чужі інтереси, і ця безглузда загибель символізує незахищеність, безпорадність української нації, яка тоді була бездержавною, розірваною між сильніших сусідів. Лаконічними, виразними штрихами описуючи початок війни, мобілізацію, прощання солдатів з родинами, а потім поминки за вояками у селах, М. Грушевський майстерно використовує прийом паралелізму, який ще більше підкреслює абсурдність того, що відбувається: «Ще недавно в свитках, у шапках смушевих були Грицьки, як два рідні брати — хоч і закасовано одного у хохли, а другого у Ruthenen, й якби зустрілися — догадалися [б], що стоїть се щось своє, рідне, наське, хоч яке воно наське, назвати не тямили (люде, та й годі, Канівські), тепера ж вбрано їх в мундири, обцяцьковано кгудзями, обвішано [а]мун[и]цією, і вже не хохли замурзані, а господа служба — москаль і німець. Й от господа служба Грицьки стоять й націляють один у другого, щоб убухати лихого ворога задля отчизни, віри й царя або цісаря...»²⁹.

Приблизно у той самий час — у другій половині 1880-х років, — М. Грушевський спробував перекласти оповідання В. Гаршина «Чотири дні»³⁰. Не маємо підстав говорити про якісь текстуальні перегуки, але безсумнівним вважаємо вплив воєнних оповідань В. Гаршина, твори якого були тоді дуже популярні у Російській імперії, на вибір теми й гуманістичну концепцію оповідання «На траві»: спільним є протест проти нищення людини людиною, проти війни.

Також цікаво спроектувати час написання «На траві» на реальні події у світі. На той момент історія ще не знала військових конфліктів між Австро-Угорщиною й Росією, як це зображено в оповіданні М. Грушевського. Однак у 1882 р. було укладено таємний Троїстий союз між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією, а у 1887 р. цю угоду було продовжено. З того часу почало формуватися військоове об'єднання протилежного табору: Росії, Франції, Великобританії, остаточно оформлене на початку ХХ ст. як Антанта. Поза сумнівом, ці політичні події не могли довго бути таємницею для громадськості, яку офіційна пропаганда готувала до війни, формуючи «образ ворога». Зрозуміло, що у такій атмосфері загроза війни була реальною, і не важко було передбачити, як у разі протистояння двох сусідніх імперій українці виявляться «гарматним м'ясом» для ворогуючих сторін. Написавши оповідання «На траві» у другій половині 1880-х років, М. Грушевський фактично змоделивав фрагмент Першої світової війни.

²⁹ Грушевський М. На траві // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924). — Львів: Світ, 2012. — С. 10. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

³⁰ Гаршин В. Чотири дні (незавершений переклад українською мовою М. Грушевського) // Там само. — С. 353–360.

Після 1901 р. в літературній творчості М. Грушевського настає пауза — аж до 1909 р. «Новою хвилею прийшла до мене охота до писання після першої революції, серед нових обставин і незвичайно різноманітної, пекучої й тривожної діяльності, яку я вів одночасно в Києві і Львові. Я писав, коли мене охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які обсідали мене і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Я не міг його дати ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці, — а вони не хотіли лишитись “зачиненими дітьми” моєї думки»,³¹ — згадував М. Грушевський у передмові до збірки «Під зорями». З-під його пера виходять оповідання «Ніч», «Предок», «Пенати» та низка інших оригінальних творів. Вони, як правило, не мають розвиненої фабули, сюжет значно зредукований, а основне смислове навантаження лягає на авторські роздуми з приводу якоїсь події чи ситуації. Відсутність швидкої зміни декорацій не означає, проте, відсутності напруженої дії. Пильний погляд автора за зовнішньою стороною життя прозирає психологічне наповнення: його цікавлять стан душі, почуття і переживання героїв, мотивація їхніх вчинків. Коли такий аналіз внутрішнього світу знову проєктується на зовнішні події, ці останні набувають нового, філософського звучання. Спільний тон дозволив об'єднати твори 1909–1912 рр. у збірку, названу латинським виразом «Sub divo» («Під голим небом»). У передмові М. Грушевський пояснив, що ця назва покликана передати те почуття, «коли людина бачить себе перед лицем вічності чи всесвітнього простору, коли падає все, що обмежує, закриває сі перспективи, відгороджує людину від них і від тих запитань, які вони ставлять. Відкрите, голе небо, особливо нічне, часто будить такі почуття і настрої в людині, вирваній з метушні щоденних інтересів, і я ужив сього виразу як ключа до тих настроїв, котрими перейнята ся збірка»³².

Ці твори об'єднані відчуттям душевної гармонії автора, його життєвої мудрості, врівноваженості. Відкриває збірку ліричний етюд «Ніч» — опис великодньої ночі, дивовижного дійства, коли відбувається єднання людських піднесених почуттів з торжеством весняного пробудження природи. Ще задовго до Христа, — пише автор, — святкували люди свято весни, релігійний екстаз Великодня має глибоке, прадавнє коріння. Тому так гармонійно влітається цей ритуал у наше життя.

³¹ Грушевський М. Як я був колись белетристом? // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 12: Поезія (1882–1903); Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886). — Львів: Світ, 2011. — С. 6. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

³² Грушевський М. [Передмова до збірки Sub divo] // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924). — Львів: Світ, 2012. — С. 536. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

Несподіваний поворот сюжету має оповідання «Предок»: ліричний герой мандрує лісом, все далі відходячи від людських поселень. Його тішать пишні безлюдні краєвиди, він відпочиває душею, прислухаючись до лісових звуків, і уявляє, що цей праліс був таким і тисячу років тому, коли тут жили наші предки. Заночувавши у лісовій хатинці, герой у напівзабутті раптом чітко бачить одного з цих предків — первісну людину, яка, притулившись до скелі, так само у маренні з подивом і задрістю приглядається до нашого сучасника. Після публікації цього твору у «Літературно-науковому віснику» М. Коцюбинський писав до М. Грушевського: «Тільки що прочитав Ваше оповідання “Предок”. Воно мені сподобалося ще більше, ніж “Ніч”. Справді, наш предок живе в нас, ми носимо його в собі, його інстинкти, звички і уподобання, ми тужимо за ним. Оповідання викликає не тільки емоції, так би мовити, інтелектуального характеру, а дає настрої гарним, не робленим описом природи. Ваша манера, спокійний і глибокий тон оповідання, нагадує мені найбільше манеру Анатолія Франса, якого я дуже люблю»³³.

Найближчим до традиційного жанру оповідання можна вважати «Тестамент». Несподівано трагічно загинув батько великої родини. Після похорону сім'я збирається і читає заповіт (тестамент). Хоч родина заможна, однак діти виросли, у кожного свої потреби, тому ця процедура усіх цікавить. Найбільше потребує грошей одна з сестер, Катря, яку сватає драгунський офіцер. Одруження це, до якого у родині вже готувалися, може відбутися лише за умови солідного посагу. Однак у заповіті, який було складено досить давно й за інших обставин, усі гроші батько розпорядився покласти у банк, а забирати лише відсотки. Ця умова, яка фактично ламає Катрину долю, і є основною темою для суперечок і міркувань дійових осіб твору.

Тема життя і смерті також стала безпосереднім предметом роздумів героя у оповіданні «З похорону», а потім у дещо гротесковій формі знову виринає у «Кометі». Якщо перший твір сповнений священного трепету перед неминучим фіналом людського існування, то у другому приводом для звернення до вічної теми стала така ж вічна чутка про комету, яка нібито у певний час має зіткнутися з Землею. Ця перспектива дала для головного героя нагоду пережити справжній катарсис. Всерйоз сприйнявши фатальну загрозу, він був безмежно щасливий, коли вона минула. Водночас, міркуючи про смисл життя, автор устами героя вкотре проголошує своє кредо: «Життя гарне, але вся краса його в рухові, в змаганнях до цілі, в свідомості участі в його творчості, а не в пасивній обсервації сього руху».

³³ Коцюбинський М. Лист до М. Грушевського від 12 листопада 1909 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — Ф. 7. — Од. зб. 486. — С. 2.

Знаючи про намір М. Грушевського видати ці оповідання окремою збіркою, М. Коцюбинський гаряче підтримав ідею, однак зауважив: «Одно тільки побоююсь: буде мало читачів мати. Така книжка мусіла б побачити ширший світ, поза межами України. Там скорше оцінили б її»³⁴. Видатний письменник розумів, що українська літературна традиція на той час ще не виховала читача, який би кохався у філософській прозі, тут М. Грушевський був одним з першопрохідців.

Між малою прозою М. Грушевського є два твори, які М. Зеров назвав зразками «витриманої чіткої новели, що й нині повинні увійти в круг навчального матеріалу для кожного прозаїка-початківця»³⁵: «Історія синьори Занети Альберіго з Венеції» та «Біжниця в Зомербергу». Перша з цих новел – авантюрна історія середньовічної венеціанської красуні, яка після цілої низки неймовірних пригод, зрештою, прийшла до висновку, що родинне благополуччя, спокійне і урівноважене життя добропорядної матері сімейства дає жінці більше щастя, ніж егоїстичне самозамилування і становище іграшки у руках чоловіків.

Дещо окремо за тематикою серед літературних творів М. Грушевського стоїть «Біжниця в Зомербергу» — справжній гімн мистецькому натхненню, розповідь про трагічну долю митця у споживацькому суспільстві. Події розгортаються у провінційному швабському містечку. Місцевий лихвар, помираючи, заповідає увесь свій маєток на побудову нового храму (біжниці). Єврейська громада оголошує конкурс на кращий проект: «Купка лихварів і гендлярів збіжжям, вином і телятами, які ніколи не журилися ніякими справами, що виходили за тісні межі їх інтересів, тепер раптом загорілися бажанням дати світові щось надзвичайне, щось “гідне слави ізраїльського народу”». Почувши про конкурс, молодий, нікому не відомий, але заглиблений у творчі пошуки архітектор Марк вирішує підготувати свій проект. Він відкидає можливість ситого спокійного життя і з невеликими коштами вирушає у мандри Європою набиратись мистецьких вражень. Зрештою, його проект несподівано для всіх перемагає, і Марка призначають головним будівничим нового храму. Однак натхненню і важку працю гальмують чвари у місцевій громаді, Марка безпідставно запідозрюють у розкраданні коштів. Не витримавши цієї атмосфери, майстер покидає розпочату будову і повертається додому. «Він почував себе розбитим і знищеним. Здавалося йому — коли б заглянули в його душу, то на тім місці, де горів ясний вогонь творчості, тепер усе забито грубою верствою мертвого і холодного попелу». Аж тепер Марк, піддавшись умовлянням родини, одружується і переймає батькову справу — тобто стає на традиційну, загальноприйнятну життєву стежку.

³⁴ Коцюбинський М. Лист до М. Грушевського від 16 жовтня 1910 р. // Там само. — Фонд 7. — Од. зб. 498. — С. 5.

³⁵ Зеров М. [Рец. на кн.:] Михайло Грушевський. Під зорями... // Життя і революція. — 1929. — Ч. 1. — С. 196.

Зводячи будинки у рідному місті, він швидко здобув репутацію дуже практичного будівничого, достаток запанував у його сім'ї. «Але Марк не був давнішим Марком, і той діяльний і рухливий підприємець був тільки зверхньою поволокою, холодною тінню давнього Марка». Минуло кілька років, зомерберзьке будівництво то рушало, то завмирало, Марка то кликали, то відправляли. І раптом він зник знову, залишивши записку, де полагоджував різні розпочаті справи і повідомляв, що їде надовго.

Він мандрував Європою, знайомими місцями, але тепер його враження не були такі ясні й безпосередні, як у юності. З-за досконалих архітектурних форм виступала похмура історія їхнього створення, сповнена крові і сліз, насильства й обману. Мистецькі шедеври переходили з рук в руки, прославляючи право сильнішого. З таких сумних рефлексій вирвали Марка новини про зміни у Зомербергу. Громада кликала його завершити будівництво, обіцяла не втручатися і ні в чому не заважати його мистецьким планам. І він повернувся. З гірким сумом перебирав він свої юнацькі креслення — наче папери людини надзвичайно близької, але безповоротно втраченої.

Зник його юнацький запал, творчий екстаз, однак Марк переміг себе, робоча дисципліна взяла верх, і він успішно закінчив будову. «Ясною радістю і непорочною чистотою блистів сей твір», на ньому не відбилися ні брудні чвари, ні творчі муки автора, ні тяжка праця робітників. «Се був чистий порив, не зв'язаний ніякими путами землі, узами страху, рахунку й турботи. Він призначавсь на те, щоб вирвати з низьких клопотів загулуканих, заклопотаних, обмерзлих синів землі, сих телятників, збіживщиків і лихварів, і нагадати їм про інші цілі, інші завдання життя, надихнути їх радістю, вірою й певністю, свідомістю слави й величної будучности». Але в цьому була і велика неправда. Після довгих вагань, коли будова була повністю завершена, Марк зробив останній штрих: на біломармуровому фасаді храму вирізав квадрат і вставив багрянчу плитку порфіру — як символ страждань творчого людства, як засторогу від ілюзій.

Ця історія захоплює внутрішньою напругою, психологічною гостротою вічної теми взаємин митця і громади. Крім цієї центральної теми важливу роль у творі відіграє мотив національного приниження, коли народ насильством і наругою перетворювали на прислугу, і він втрачав свою гідність. Почавши говорити про ізраїльський народ, письменник переходить до узагальнених висновків, застерігає від закорінення у національній свідомості лакейства, рабської психології. Такі лаконічні, але виразні історико-публіцистичні вкраплення у прозі М. Грушевського не виглядають чужорідним тілом, вони майстерно вплетені у сюжет і надають оповіді філософського звучання, спонукають читача до глибших роздумів.

Один твір за тематикою стоїть осторонь від решти: це повість «Приват-доцент»³⁶. Твір зберігся не повністю (з пронумерованих автором 150-ти сторінок збереглося лише 31), текст не закінчений, обривається на півсторінці. Титульний аркуш цього автографа не зберігся, але у щоденникових записах за січень 1891 р. згадано твір з робочою назвою «Приват-доцент»: «Учора прийшла на думку тема оповід[ання], де був би неудачник. Коли власні свої біди абстрагуєш на якесь типічне лице, вони лекшають...»³⁷ (запис 28 січня 1891 р.); «Учора вже зробив доволі, міркував за свого “Пр[иват]-доцента”, тільки треба, щоб було не поличчє (тобто не портрет однієї особи — Г. Б.), а група, а то нудно буде» (запис 29 січня). Жоден з інших відомих нам на цей момент текстів М. Грушевського не надається за змістом до такого заголовка, тому — хоч і з певними застереженнями — приймаємо цю назву як авторську. У повісті письменник змалював реалії, добре йому знайомі: університетське життя, середовище викладачів і студентів, не оминув увагою і тему українства (одна з сюжетних ліній присвячена саме цій тематиці). Понад те, в одному з персонажів — Іваницькому — пізнаємо самого М. Грушевського. Зокрема, привертає увагу один з фрагментів повісті, у якому йдеться про складний психологічний стан студента Іваницького, коли його релігійність набула гіпертрофованих форм, природна скромність переросла в аскетизм, через що він опинився у становищі «білої ворони» серед ровесників і друзів. Основні життєві обставини героя, мотивація й авторська версія тлумачення його поведінки, а головне — сама ця поведінка, не залишають жодних сумнівів: прототипом Іваницького став сам автор. З біографії М. Грушевського знаємо, що у студентські роки він пережив період релігійної екзальтації, а однією з причин такого стану стала скандальна історія з викраденням екзаменаційних питань у Тифліській гімназії. Про безпосередні причини, індивідуальні особливості своєї юнацької психологічної кризи М. Грушевський говорить у кількох біографічних джерелах, і ці тексти мають багато спільного з фрагментом повісті «Приват-доцент». У цілому втраченого тексту цієї повісті надто значні, збережені фрагменти не дають змоги послідовно реконструювати фабулу твору.

Хоча творча спадщина М. Грушевського збережена порівняно добре, однак має кілька лакун. Найбільшою загадкою наразі можна вважати невідомий роман М. Грушевського про молоді роки І. Котляревського. У листі від 26 грудня 1932 р. історик писав до М. Мочуль-

³⁶ Йдеться про уривок «В актовій залі університету починався диспут...» (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. 1. — № 3609-а). Публікація — у т. 13 (с. 466–478) 50-томника М. Грушевського.

³⁷ *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до вид. передне слово, упоряд., комент. і післям. Леоніда Зашкільняка. — К., 1997. — С. 89.

ського: «Сердечно дякую за виписку, одержану сьогодні [...]. У мене не було під рукою ближчої дати сього документу і [це] деконцентрувало композицію мого роману. За сей час я вже його скомпонував “з грубого” — довів сливе до кінця, полишаються різні деталі й епізоди, для котрих підбираю матеріял. Хотів би дуже післати його вам на перегляд і оцінку — наскільки такий жанр може зацікавити читача? [...] Мені хотілось дати ширшу панораму 1790-х рр., коли писалась і видавалась “Енеїда” і дві книжки, що вийшли того ж року — “Ябеда” Капниста і “Записки о Малороссии” Якова Марковича. Вони багаті подіями — які, на жаль, не лишили скільки-небудь яскравих відбить ні в українській словесности, ні в мемуаристиці. Я хотів доштукувати *licentia poetica* [поетичною вільністю] те, що бракує в документах; тому се не так роман-хроніка, як історична повість, але з *minimum*-ом звичайної романтичної інтриги — нещасливого кохання Котляревського, розповідженого в звісних “споминах пана Страви”³⁸ (у публікації помилково — «Строви» — Г. Б.) (тільки я розповів його инакше — не вважаючи сього “пана Страву” джерелом, досить вірним в подробицях)»³⁹. Коментуючи цей уступ, Р. Дзюбан пише, що про існування такого роману знав зокрема і В. Міяковський⁴⁰. Фактом, однак, залишається повна відсутність у вивчених мною архівах на даний час будь-яких ознак існування такого твору. Хочеться вірити, що рукопис чи авторизований машинопис десь існує, можливо, як «твір невідомого автора», і дослідникам ще належить його виявити й опублікувати.

³⁸ Йдеться про публікацію: *Савинов В.* Первая любовь И. Котляревского // Северная пчела. — 1863. — № 80. Її автор переказує спогади якогось Страви про його спілкування у молоді роки з Котляревським. Пізніший передрук цих спогадів — у монографії Є. Кирилюка «Живі традиції: Іван Котляревський та українська література» (К., 1969. — С. 32–36).

³⁹ Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / Упор. Р. Дзюбан, наук. редактор Г. Сварник. — Львів, 2004. — С. 120.

⁴⁰ Там само. — С. 136.

Віталій Тельвак (Дрогобич), Мар'яна Маркевич (Дрогобич)

Михайло Грушевський у колі чеських інтелектуалів¹

В історії галицьких українців під владою Австро-Угорщини 1894 рік став до певної міри знаковим. Саме тоді, внаслідок чергової спроби польсько-українського порозуміння, що отримало голосну назву «нової ери», серед інших здобутків, було утворено у Львівському університеті першу в історії української науки кафедру української історії (офіційна назва — «друга кафедра всесвітньої історії з особливим оглядом історії Східної Європи з українською викладавкою мовою»). Після кількарічних переговорів на цю відповідальну посаду було покликано молодого талановитого вихованця київської школи документалістів Михайла Грушевського (1866–1934). Це рішення було суто політичним, про що свідчить хоча б той факт, що на момент номінування на професора імператорським рескриптом претендент ще навіть не був магістром. Утім, вибір виявився надзвичайно вдалим, адже, попри молодий вік, амбітний вихованець лідера київських українофілів Володимира Антоновича проявив небачену перед тим серед українців активність на культурно-науковому, а згодом і громадсько-політичному полі.

Наслідки цієї діяльності не змусили на себе чекати: згадаємо хоча б перетворення перед тим вузько партійної інституції Наукового товариства імені Шевченка — на фактичну українську Академію наук, написання першої наукової синтетичної праці «Історія України-Руси», творення львівської наукової школи, спробу реформування українського галицького політикуму тощо. Ці справді дивовижні солідарні зусилля М. Грушевського та його колег і учнів (назвемо для прикладу Івана Франка, Володимира Гнатюка, Степана Томашівського, Мирона Кордубу та ін.) спричинилися до стрімкої модернізації всіх сторін життя наддністрянських українців, що перед тим помітно відставали і від своїх наддніпрянських співвітчизників, і від інших слов'янських народів Дунайської монархії. Певним символом незворотності цих модернізаційних зрушень світоглядного плану стало остаточне долання русофільських симпатій та утвердження української ідентичності серед більшості населення Східної Галичини, маркером чого стала дедалі більша популярність у громадському дискурсі етноніма «українець» замість традиційного «русин».

¹ Дослідження є значно розширеним і поглибленим варіантом більш ранньої статті: *Тельвак В.* Чеська грушевськіана першої третини ХХ століття // *Історіографічні дослідження в Україні*. — К., 2008. — Вип. 19. — С. 240–258.

Звісно, що така багата наслідками різнопланова праця не могла пройти повз увагу зацікавлених оглядачів українського життя, насамперед, слов'янських сусідів українців, що проживали в монархіях Габсбургів і Романових. При цьому російські та польські інтелектуали, слухно вбачаючи в діях М. Грушевського загрозу своєму тривалому домінуванню на українських етнічних теренах, за незначним винятком виявилися різко опозиційними всій його культурно-громадській праці. На цьому тлі практично солідарної польсько-російської опозиції діяльність лідера українського руху, як показало навіть побіжне ознайомлення з джерелами, привернула досить зацікавлене й об'єктивне — з бажанням розібратися в сутності процесів — сприйняття в колі чеських інтелектуалів.

Проте, якщо польська та російська грушевськіана вже неодноразово були предметом самостійного історіографічного аналізу², то з'ясування особливостей сприйняття діяльності українського вченого чеськими колегами надалі є причинковим та вочевидь не дорівнює евристичному потенціалу проблеми³. Більше того, в сучасній літературі набуває поширення стереотипний погляд «про відсутність зв'язків між українськими та чеськими вченими» протягом кінця XIX — початку XX ст.⁴ Як перший крок до перегляду такого твердження, нижче спробуємо максимально всебічно, з урахуванням численних джерел, реконструювати рецепцію різнопланової діяльності М. Грушевського його чеськими сучасниками. При цьому ми зосередимося на періоді кінця XIX — першої третини XX ст., коли сам український учений був свідком, а нерідко й активним учасником дискусій, породжених його науковими та громадськими ініціативами.

² Див.: Тельвак В. Наукові погляди Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2008. — Т. 16. — С. 42–57; Тельвак В. Польська грушевськіана кінця XIX – початку XX ст.: постаті та ідеї // *Studia polsko-ukraińskie*. — 3. — Warszawa, 2016. — S. 49–68.

³ Згадаємо поодинокі причинкового характеру публікації: Моторний В., Гнатюк М. Діяльність М. Грушевського в оцінці чеської академічної громадськості // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді й повідомлення наук. конф. — Львів, 1995. — С. 61–65; Вперше друком: Документи Масарика // *Хроніка 2000*. — 1999. — Вип. 29–30. — С. 17–19; Чеські адресати Михайла Грушевського // *Хроніка 2000*. — 1999. — Вип. 29–30. — С. 20–25; Іщенко Д. В. Контакти М. С. Грушевського з чеською професурою у контексті українсько-чеських зв'язків // *Магістеріум*. — 2001. — Вип. 7. — С. 84–88.

⁴ Романюк Т. Любор Нідерле і розвиток чеської славістики та археології у контексті українського національного поступу // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 2017. — Вип. 21. — С. 50.

Львівське двадцятиліття

Поява перших згадок про М. Грушевського на сторінках чеської наукової періодики припадає на останні роки XIX ст., коли розгорнута ним різнопланова діяльність з модернізації українського культурного та громадського простору Галичини почала давати свої наслідки. Особливо схвально чеські оглядачі відгукувалися про науковий рівень періодичних видань очолюваного львівським професором НТШ, передусім, зреформованих ним зі щорічника на двомісячник «Записок НТШ». Наприклад, на сторінках авторитетного у наукових славістичних колах видання «*Český časopis Historický*» йшлося про несприятливі умови для розвитку української науки рідною мовою у межах Російської імперії та вказувалося, що з огляду на це справу розбудови української культури взяли на себе львівські науковці, об'єднані М. Грушевським у НТШ. Товариство, володіючи скромними фінансами, наголошував співробітник празького журналу філолог та фольклорист Їржи Полівка, настільки ретельно реалізує свою наукову програму, що невдовзі заслужено претендуватиме на здобуття титулу Академії наук. Він наголосив на важливості наукових видань НТШ у справі популяризації здобутків української культури та науки⁵.

Постійно тримаючи в полі зору «Записки НТШ», чеські оглядачі українського культурного життя неодмінно відзначали, що у титульному виданні Товариства взірцево було поставлено відділи бібліографії та наукової хроніки. Чеські колеги писали про це і в своїх рецензіях⁶, і в листах до самого головного редактора. Наприклад, у черговий раз отримавши в подарунок «Записки НТШ», директор Чеського етнографічного музею Любор Нідерле писав М. Грушевському: «При цій нагоді вважаю за обов'язок висловити Вашій редакції щире захоплення чудовою й багатою науковою хронікою та бібліографією в «Записках». Найближчим часом нічого подібного не буде в іншому журналі»⁷.

Не менше захоплення серед чеських оглядачів видавничої діяльності очолюваного М. Грушевським НТШ викликали інші періодичні

⁵ J. P. [Polivka J.] Zprávy // *Český časopis Historický*. — Praha, 1905. — Ročník XI. — S. 468–469.

⁶ Див.: *Zapisky Naukovoho tovarystva im. Ševčenka. Sv. XIII // Český časopis Historický*. — Praha, 1897. — Ročník III. — S. 122; *Pasternek F. Zapisky Naukovoho tovarystva im. Ševčenka // Listy filologické*. — Praha, 1900. — Ročník XXVII. — S. 308–310; J. P. [Polivka J.] Zprávy // *Český časopis Historický*. — Praha, 1905. — Ročník XI. — S. 468–469; *Zapisky Naukovoho tovarystva im. Ševčenka. Roč. XV, Lvov 1906 // Český časopis Historický*. — Praha, 1908. — Ročník XIV. — S. 120; M. J. [Máchal J.] *Zapisky Naukovoho tovarystva im. Ševčenka. Roč. XXII, 1913. // Časopis českého museum*. — Praha, 1914. — Ročník LXXXVIII. — S. 358–359.

⁷ *Наулко В.* Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського // *Український археографічний щорічник*. — 2006. — Вип. 10/11. — С. 632.

та серійні видання. Доволі часто при цьому на сторінках чеських журналів згадувався заснований М. Грушевським журнал «Літературно-науковий вісник». Слушно відзначалося, що журнал презентує політичну платформу самого головного редактора та його однодумців, що стали в опозицію і до польських правлячих кіл, і до симпатизуючих їм народівців Олександра Барвінського⁸.

Безпосередньо до творчості М. Грушевського представники чеського наукового світу звернулися після публікації першого тому «Історії України-Руси» в 1898 р. Незважаючи на певні проблеми зі сприйняттям україномовного тексту праці, у декількох чеських часописах було віднотовано його появу. Так, на сторінках журналу «Český Časopis Historický» було наголошено, що книга українського професора, створена на високому професійному рівні, є першим ґрунтовним опрацюванням раннього періоду історії українського народу⁹. Ще більш піднесеніми були оцінки чеських гуманітаріїв, висловлені у листах до автора. Наприклад, дякуючи за надісланий подарунок, Л. Нідерле назвав книгу «чудовою»¹⁰.

Заснований Л. Нідерле празький часопис «Věstník Slovanských Starožytosti», інформуючи про появу першого тому «Історії» М. Грушевського, пообіцяв читачам невдовзі опублікувати на своїх шпальтах докладну рецензію на книгу¹¹. Цікаво, що в цій справі редактор «Věstník'a» звертався до самого автора з проханням підказати кандидатуру можливого рецензента в колі його знайомих¹². За порадою М. Грушевського, Л. Нідерле звернувся до молодого на той час учня львівського професора Мирона Кордуби. Бажаючи зробити приємне автору, котрий у своїх листах переконував у тому, щоб і українська — поряд з іншими слов'янськими мовами — знайшла своє місце на сторінках «Věstník'a Slovanských Starožytosti», Л. Нідерле погодився помістити розлогий рецензійний огляд М. Кордуби на сторінках редагованого часопису українською мовою¹³. М. Грушевський помітив цей дружній жест редакції і в своїй рецензії на празький журнал відзначив «той поступ, що

⁸ Див.: Literaturno-naukovy vistyky. Red. M. Hruševskij // Česki lid. — 1898. — Ročník VII. — S. 235.

⁹ Zprávy // Český Časopis Historický. — Praha, 1899. — Ročník V. — S. 392.

¹⁰ Наулко В. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського. — С. 635.

¹¹ Грушевський Мих. Історія України-Руси. — Т. I. У Львові, 1898 // Věstník Slovanských Starožytosti. — Praha, 1899. — Ročník II. — S. 54. Замітка була подана без авторства.

¹² Див.: Наулко В. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського. — С. 634–635.

¹³ Кордуба М. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. I. До початку XI віка. У Львові, 1898 // Věstník Slovanských Starožytosti. Vydává Dr. Lubor Niederle. — Praha, 1899. — Ročník II. — S. 63–67.

редакція стала на становищі рівноправности і між іншими слов'янськими мовами дала місце нарешті й українсько-руській»¹⁴.

Справжній сплеск зацікавлення творчістю львівського професора у західноєвропейському, втім, і в чеському науковому середовищі викликала поява німецькомовного першого тому «Історії українського народу» М. Грушевського, що був авторизованим перекладом другого українського видання першого тому «Історії України-Руси». Чеські історики відгукнулися на появу цієї книги як стислими бібліографічними нотатками¹⁵, так і двома змістовними рецензіями.

Для празького часопису «Sborník Věd Právnických a Státních» розлогий критичний огляд «Історії українського народу» написав професор Карлового університету Карел Кадлець¹⁶. Отримавши у подарунок від львівського професора його нову працю, учений вже у подячному листі від 30 квітня 1908 р. висловив своє захоплення ідеєю М. Грушевського перекласти свій головний твір німецькою — мовою тогочасної науки, тим самим ознайомлюючи західноєвропейських колег зі своїми оригінальними ідеями¹⁷.

В рецензії К. Кадлеца переважає глибокий аналіз змісту праці, виконаний зі справжнім знанням предмета. На початку свого огляду чеський дослідник знайомить читача з автором рецензованої книги. Він твердить, що М. Грушевський для чехів є малознаною особою, «хоча належить до найцікавіших та найхарактерніших літературних слов'янських авторів». Змальовуючи різноплановість талантів львівського професора, К. Кадлець пише: «Чоловік неповних 42-х літ вже має в доробку варту уваги літературну творчість, і при цьому є очільником українського руху, що домагається офіційного визнання української (русинської) народності не лише в Галичині, [...] але й і в Росії, що досі не визнавала українського питання. 14 років тому він переїхав до Львова [...], об'єднав навколо себе русинів-літераторів, наново організував Наукове товариство імені Шевченка, що для русинів має значення академії, виховав за короткий термін цілу низку талановитих українських істориків та поширив від 1905 року свою діяльність також для

¹⁴ М. Г. [Грушевський М.] Věstník slovanských starožitností. — Indicateur des travaux relatifs à l'antiquité slave, vydává Dr. Lubor Niderle, Прага, вип. III, 1899, с. 84+42; вип. IV, 1900, с. 96. // Записки НТШ. — Львів, 1901. — Т. XLII. — С. 1–2.

¹⁵ Čeněk Zibrť. Hruševickýj Michael. Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) Volkes. 1906. / Z nových knih a časopisů // Časopis Musea Království Českého. — Praha, 1906. — Ročník LXXX. — S. 483–484.

¹⁶ Kadlec K. Hruševskýj Mychajlo, Istorija Ukrainy-Rusy (6. svazek, Lvov, 1907) a Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes (I sv. Lipsko, 1906) // Sborník Věd Právnických a Státních. — 1909. — Ročník IX. — S. 298–305.

¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 508. — Арк. 5.

українців на теренах Російської імперії»¹⁸. До певної міри ідеалізуючи особу молодого ще тоді М. Грушевського, рецензент порівнював його внесок у розбудову української справи зі значенням Франтішека Палацького для чеської культури. Для К. Кадлеца львівський професор є «великим народним будителем, який своєю науковою та публіцистичною діяльністю доводить справедливість вимоги, аби українців визнавали самостійною, відмінною від великоросів народністю». Відзначимо, що саме відтоді з подачі К. Кадлеца таке порівняння солідності національного служіння Ф. Палацького та М. Грушевського для своїх народів набуло популярності в чеській грушевськіані.

Власне виразом згаданого служіння українській справі, слушно пише К. Кадлец, і є рецензована книга. Найбільше уваги в своєму огляді чеський дослідник присвятив вступу до першого тому, де викладено концептуальні засади всієї «Історії України-Руси». Рецензент вповні солідаризується з основними теоретичними постулатами українського вченого, називаючи їх «єретичними» стосовно загальноприйнятих у тогочасному слов'янознавстві. К. Кадлец вважає слушним наголос автора на історії культури та соціально-економічного життя, що дозволяє говорити про неперервність історичного процесу українського народу, котрий лише в найдавніший період свого існування жив самостійним політичним життям. Особливо сміливими, на думку К. Кадлеца, є твердження М. Грушевського про спадкоємність і нерозривність української державницької традиції від часів Київської Русі та акцентування ваги давньоруської спадщини у формуванні східноєвропейської культури.

Високо поцінуючи науковий рівень праці, рецензент не оминає також її дискусійних моментів. Наприклад, він зауважує недостатню аргументованість сконструйованої М. Грушевським гіпотези про антив як безпосередніх предків українців, а також надмірну категоричність у її відстоюванні, що дисонує з загальною бідністю наявних історичних джерел. У висновках рецензент ще раз підносить вагу першого тому «Історії українського народу» як важливого історіографічного явища: «[...] Твір проф. М. Грушевського написаний з такою надзвичайною ерудицією та спирається на таку багату літературу і такі численні джерела, що належить до найвидатніших досягнень слов'янської літератури за останні десять років»¹⁹.

Поряд із суто полемічною складовою огляд К. Кадлеца мав розлогу інформативну частину, в якій оглядач стисло ознайомив чеського читача зі змістом решти опублікованих на той час шести томів «Історії України-Руси». Обґрунтовуючи необхідність такого екскурсу, рецензент згадує про труднощі з поширенням головного твору М. Грушевсь-

¹⁸ Kadlec K. Hruševskýj Mychajlo, Istorija Ukrainy-Rusy (6. svazek, Lvov, 1907) a Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes (I sv. Lipsko, 1906). — S. 298.

¹⁹ Там само. — S. 301–302.

кого, особливо в Російській імперії, де він виявився фактично забороненим з огляду на українську мову. Інформуючи чеського читача про зміст другого–шостого томів праці М. Грушевського, К. Кадлец звертає увагу на багатство та різноплановість порушених автором проблем. Особливо ж до смаку чеському вченому припала шоста частина праці: «Як і всі попередні томи, шостий том Грушевського ґрунтується на численних джерелах та багатій літературі і тому додає гарантії своїй великій науковій вартості, котра ще підсилена знаменитим опрацюванням автора»²⁰.

Помітно критичніше на «Історію українського народу» ґрунтовною рецензією історика та публіциста Яна Славіка відгукнувся «*Český časopis Historický*». На початку свого огляду рецензент виявляє власне credo щодо самої суті української — чи як її цей автор послідовно називає — «малоруської» справи. Я. Славік заявляє, що він не стоїть на позиції тих учених, «які в спорі велико- і малоруському займають вкрай негативне становище, яке ще в 1860-х роках найбільш повно виразив російський міністр Петро Валуєв словами “українського народу не було, немає й бути не може”. Далі рецензент визнає, що «ця фаза спору, коли поважно бралася під сумнів сама екзистенція малорусів як окремого етнографічного витвору, належить уже майже минувшині. Малоруський народ є й буде»²¹.

Разом із тим, чеський дослідник ставить питання, чи був цей малоруський народ віддавна, чи диференціювався ще на порозі слов'янської історії? Він бере під сумнів позитивні відповіді М. Грушевського на ці питання. Тези українського вченого, підкреслює він, «значно відрізняються від нашого загальноприйнятого погляду». З'ясовуючи останній, рецензент каже, що «для нас українці [...] є частиною російського (*ruského*) племені, витвором загалом лише другорядного, спеціального розвитку, який російський (*ruský*) народ проробив найбільшою мірою в історичних часах»²². Обережність автора в цьому аспекті йде настільки далеко, що він визнає за необхідне «вважати тільки з відповідним застереженням [...] вбачання в південних племенах руських, які називає найстарший руський літопис, предків сучасних “малорусів”, хоча це й стало вже якоюсь звичкою»²³.

Далі Я. Славік говорить про те, що львівський професор не задовольнився цією гіпотезою, а «скомбінував чи швидше виелімінував з візантійських джерел ідентичність антів з “українськими” племенами».

²⁰ Kadlec K. Hruševskýj Mychajlo, Istorija Ukrainy-Rusy (6. svazek, Lvov, 1907) a Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes (I sv. Lipsko, 1906). — S. 305.

²¹ Slavik Jan Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig: Teubner, 1906. I Band // Český časopis Historický. — Praha, 1908. — Sešit 2. — S. 214.

²² Там само.

²³ Там само.

Етнонім «українці» чеський учений послідовно бере в лапки. «Ціла “антська” гіпотеза проф. Грушевського, — пише далі Я. Славік, — є сумнівною. З усіх свідчень, які наводить Грушевський, жодне не дає підстав вважати антів предками “українців”»²⁴. Єдине, з чим погоджується рецензент, це те, що «поселення антів збігалися, мабуть, частково з поселеннями пізніших малорусів, але й тут дуже важко утримувати антів у країні між Дністром і Дніпром, як це робить Грушевський, — треба посунути їх на південний захід до Карпат»²⁵. Антську гіпотезу українського колеги рецензент з певною дотепністю називає «*carmina pop prius audita*» [«пісня, якої раніше не чули»].

Подібне скептичне ставлення у Я. Славіка викликала спроба М. Грушевського відтворити палітру давньоруських племен, послугувуючись свідченнями Несторового літопису, а також візантійських та арабських джерел. Така спроба, зауважив рецензент, є далеко не нова; «єдине, що тут нове — то це надто беззаперечне прийняття автором за доведений факт того, що було і, гадаю, залишиться лише гіпотезою». Таку, на переконання критика, безпідставну категоричність стосовно фактів і подій давньоруської доби український учений демонструє і в інших частинах рецензованого тому.

Та найбільше критики Я. Славіка зазнала антинорманська теорія М. Грушевського, обґрунтована у спеціальному додатку до першого тому. Сам цей додаток рецензент назвав «гарним оглядом історії контроверсій», захоплюючись вичерпністю проаналізованої автором літератури. Разом із тим, він зазначив: «Намір захитати норманську теорію Грушевському вдался так само мало, як і всім його попередникам, навпаки — безсторонній читач в об’єктивно написаному додаткові переконується, що інша теорія, крім норманської, на сьогодні є неможливою [...]. А “слов’янська” гіпотеза про походження Київського князівства дуже мало претендує на об’єктивність»²⁶.

Насамкінець Я. Славік звернув вістря критичної уваги на архітектоніку рецензованої книги. На його думку, праця, принаймні в німецькому виданні, є надмірно розлогою, адже переповнена незліченною кількістю подекуди зайвих деталей. Також, твердить рецензент, «у бібліографічних даних перейдена межа». «Яку цінність, — риторично запитує оглядач, — має реєстрування дрібної російської і малоруської літератури у книзі, адресованій передусім тим, котрі цих мов не знають?»²⁷.

Про безпосередню реакцію М. Грушевського на критику чеських істориків нам нічого не відомо. Хоча його дослідницьке самолюбство

²⁴ *Slavik Jan Hruševskýj Michael, Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig: Teubner, 1906. I Band. — S. 215.*

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — S. 217.

²⁷ Там само.

вочевидь тішила увага західних колег до німецькомовного перекладу першого тому «Історії України-Руси», що коштував автору значних видатків часу та коштів. Його ставлення до дискусій, котрі викликала поява книги, відбилосся у листі до російського колеги Олександра Лаппо-Данилевського: «Мой I т. “Истории”, вышедший в прошлом году по-немецки, переживает теперь огненное крещение. Наряду с более или менее резкими выходками, продиктованными недружелюбием к моим “новаторствам” или личными и политическими счетами, мне приятно было убедиться, что и наиболее недружелюбные критики не указали мне каких-либо действительных недостатков в моих выводах или методе; с этой стороны эти недружелюбные отзывы, пожалуй, следовало бы ценить даже выше, чем дружелюбные, особенно — голословные комплименты. Это настраивает меня очень благоприятно к новому пересмотру книги»²⁸.

Разом із тим, знаний зі своєї принциповості М. Грушевський не міг залишити без відповіді деякі закиди чеських колег, особливо стосовно слушності вживання етнонімів «Україна» та «українці». Таку відповідь львівський професор дав у багатьох рецензіях на новинки чеської історіографії. Найбільше М. Грушевського дивувала інерційність дослідницького мислення чеських колег, що не могли позбутися російської імперської оптики сприйняття української історії як частини «общерусской». Особливо вченого дратувало трактування чеськими колегами тогочасної української історіографії як органічної частини загальноросійської. Це роздратування особливо відчутне в рецензії на «Věstník slovanské filologie a starožitností» Л. Нідерле: «Досить дивно трактовані в виданні *Ukrainica*. Дістаєш таке враження, як би шановні редактори-чехи старалися не ввійти як-небудь в конфлікт з панросійськими поглядами. Не хочу підсувати їм якоїсь політичної тенденції, але так виглядає»²⁹.

Відзначимо, що згадане русофільство Л. Нідерле критикували і деякі його чеські колеги. Зокрема, професор Карлового університету Ярослав Бідло відгукнувся рецензією на випуск нової праці Л. Нідерле «*Slovanský Svět*» (Praha, 1910), в якій відверто висловив свій критичний погляд щодо становища українського народу в наукових концепціях відомого історика³⁰. Висловлена Я. Бідло критика вочевидь суперечила редакційній політиці журналу «*Český Časopis Historický*», на

²⁸ Див.: *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського // *Записки НТШ*. — Львів, 2016. — Т. CCLXX. — С. 330.

²⁹ *Грушевський М.* [Рец.] *Věstník slovanské filologie a starožitností*, vydávají L. Niederle, F. Pastrnek, J. Polívka, J. Zubaty. P. I. Praha, 262 s. P. II. 1902 // *Записки НТШ*. — Львів, 1903. — Т. LIII. — С. 2.

³⁰ *Bidlo J. Niderle L. Slovanský Svět // Český Časopis Historický*. — Praha, 1910. — Ročník XVI. — S. 68–71.

сторінках якого була опублікована рецензія, адже в примітці було зазначено, що редакція не завжди згодна із судженнями автора. Цікаво, що в наступні роки подібних приміток ми не зустрічаємо³¹.

Дискусія довкола німецькомовного першого тому «Історії України-Руси» та плідна діяльність очолюваного М. Грушевським НТШ додали йому авторитету та популярності в середовищі чеських колег. В поле їхнього зору дедалі частіше стали потрапляти вже власне україномовні праці львівського професора. При цьому особливу увагу привертала «Історія України-Руси», над якою М. Грушевський працював з подиву гідною наполегливістю, незважаючи на дедалі активнішу громадсько-політичну та науково-організаційну діяльність по обидва боки поділених Збручем українських земель.

Найбільше чеським славістам припали до смаку томи «козацького циклу» «Історії України-Руси». Рецензією на сьомий том праці, що був присвячений дослідженню важливої проблеми генези української козащини, відгукнувся вже згадуваний Я. Славік. Свій критичний відгук він вважав продовженням дискусії, розпочатої оглядом німецькомовного першого тому праці українського колеги. До своєї першої рецензії чеський учений і відсилає читача, знову нагадуючи, що М. Грушевський вбачає витoki українського народу у початках давньоруської держави. Етнонім «українці» в автора і тут, як і раніше, зазвичай пишеться в лапках. Констатуючи обширність студії львівського професора, рецензент укотре вказує на присутність у ній спеціальних екскурсів з численними подробицями і розлогими цитатами, що разом з неекономністю у викладі, на його думку, спричинюється до надмірного зростання обсягу всієї праці: «Автор часто повторюється, багато що чуємо двічі й тричі [...], автор не економить на подробицях».

Але попри ці від'ємні якості, що ними, на переконання рецензента, хибують усі томи «Історії України-Руси», Я. Славік визнає, що рецензований том у багатьох моментах кращий за попередні. «Праця набуває об'єктивності, — наголошує рецензент, — і не є тенденційною. Виклади про походження козацтва в основі, гадаю, переконують, і, мабуть, не помилюся, якщо скажу наперед, що тут маємо на довший час твір основний...»³². Серед помічених недоліків чеський дослідник відзначає подекуди вільне поводження М. Грушевського зі своїми джерелами, бажання українського колеги сказати більше, аніж можуть дати документи тієї епохи³³. Стисло зреферувавши зміст всього тому, Я. Сла-

³¹ Див.: *Наріжний С.* *Ucrainica* в Чеському Історичному Часописі (*Český časopis Historický*) // *Записки НТШ*. — Львів, 1929. — Т. CL. — С. 451–453.

³² *Slavik J.* *Hruševskij Michajlo, Istorija ukrainskoj Kozáččini*. Т. I. do roku 1625. Kijev–Lvov, 1909. Kripjakevič Ivan. *Materiali do istorii ukrainskoj Kozáččini*. Т. I. Dokumenti po rik 1631. Lvov, 1908 // *Český časopis Historický*. — Praha, 1910. — Ročník XVI. — S. 335.

³³ Там само. — S. 339.

вік висловлює побажання львівському професору якомога швидше порадувати читача продовженням своїх студій над українською козащиною.

Цілісно рецензіями на козакознавчі томи «Історії України-Руси», що вийшли в двох частинах у російському перекладі під титулом «История украинского казачества», відгукнувся на сторінках редакційного журналу «Sborník Věd Právních a Státních» К. Кадлец³⁴. Отримавши ці книги в подарунок від автора, чеський учений висловив своє захоплення науковою плідністю українського колеги: «Я є Вашим великим боржником. Ще не вийшов мій огляд про Вашу “Київську Русь”, а я вже отримав працю не менш цінну»³⁵.

В самих рецензіях на козацькі томи «Історії України-Руси», яку К. Кадлец назвав «працею всього життя проф. Грушевського», найбільше уваги присвячено ознайомленню чеського читача зі змістовим багатством студії. Критик вказує на притаманну українському колезі ретельність опрацювання джерел і літератури, а також підкреслює критичність у ставленні до поширених міфів і стереотипів. К. Кадлец відзначає сміливість історіографічного конструювання М. Грушевським минулого української козащини, віднотовує цілковито оригінальні гіпотези стосовно походження та еволюції цього соціального стану. Підсумовуючи огляд першої частини «Истории украинского казачества», рецензент відзначив: «Грушевський уперше дає нам наукову працю, в котрій цілком об'єктивно, на численних джерелах, подано історію козацтва, одного з найбільш цікавих явищ в історії слов'янських народів»³⁶.

Подібною логікою був позначений огляд другої частини «Истории украинского казачества»: К. Кадлец більшу частину тексту відводить ознайомленню зі змістом праці М. Грушевського. Як і в попередньому випадку, він привертає увагу читача до оригінальності козакознавчих гіпотез українського колеги. Підсумовуючи свої враження, рецензент повертається до оцінки першої частини: «Другий том праці Гру-

³⁴ К. К. [Kadlec K.] Грушевский М., История украинского казачества до соединения с Московским государством. Том I. до начала XVII века. Киев, 1913, Stran 405 // Sborník Věd Právních a Státních. — Praha, 1913. — Ročník XIII. — S. 437–442; К. К. [Kadlec K.] Грушевский М., История украинского казачества до соединения с Московским государством. Том II. Спб., Москва, Киев, 1914, Stran 476 // Sborník Věd Právních a Státních. — Praha, 1915. — Ročník XV. — S. 57–60.

³⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 508. — Арк. 35.

³⁶ К. К. [Kadlec K.] Грушевский М. История украинского казачества до соединения с Московским государством. Том I. до начала XVII века. Киев, 1913, Stran 405 // Sborník Věd Právních a Státních. — Praha, 1913. — Ročník XIII. — S. 442.

шевського позначений такою ж ретельністю, як і перша частина»³⁷. Зауважимо, що з подібною прихильністю чеські дослідники відгукнулися й про інші козакознавчі праці М. Грушевського³⁸.

Не менш зацікавлено чеські дослідники відреагували на науково-популяризаторську діяльність М. Грушевського. Так, коли 1905 р. у Російській імперії вийшов друком російськомовний «Нарис історії українського народу», чеські наукові часописи відзначили його появу кількома бібліографічними повідомленнями. В них наголошувалося, що праця львівського професора, попри виразний популярний характер, є першою спробою цілісного висвітлення українського минулого від передісторичних часів до початку ХХ ст.³⁹

Так само прихильно чеські науковці зустріли появу популярної «Ілюстрованої історії України». Цю книгу, як і інші свої твори, М. Грушевський надіслав у подарунок чеським колегам, отримуючи у відповідь слова подяки та захоплення. Наприклад, по отриманні книги, Костянтин Їрчек у подячному листі назвав її «знаменитою працею»⁴⁰. Подібними були слова подяки й К. Кадлеца⁴¹.

Празький «*Časopis Musea Království Českého*» відгукнувся на нову працю М. Грушевського рецензією його довголітнього симпатика К. Кадлеца. У ній чеський учений говорить про важливість науково-популяризаторської діяльності львівського професора, що сприяє кращому інформуванню не лише українського суспільства, але й представників інших народів, зацікавлених українською справою. Коротко зреферувавши зміст всієї книги та відзначивши ґрунтовність авторської оповіді, рецензент особливу увагу звернув на опрацювання М. Грушевським історії козаччини. На думку К. Кадлеца, це кращі сторінки у праці, бо автор не лише наводить невідомі факти, а й дає їх якісно нову інтерпретацію⁴². Схвалення також, на думку оглядача, заслуговує художня доско-

³⁷ К. К. [Kadlec K.]. Грушевський М., Історія українського козацтва до соєдинення с Московским государством. Том II. СПб., Москва, Київ, 1914, Stran 476 // Sborník Věd Právních a Státních. — Praha, 1915. — Ročník XV. — S. 60.

³⁸ Див.: Zprávy // Český Časopis Historický. — Praha, 1909. — Ročník XV. — S. 498—499.

³⁹ Див.: Čeněk Zibrť. М. Грушевській. Очерк історії українського народу. С.-Петербург. 1904. Prof. Lvovské university, autor známého díla «Історія України-Руси», vydává tu po rusky svoji přednásky, konane v Paříži / Zprávy knihopisné // Časopis Musea Království Českého. — Praha, 1905. — Ročník LXXIX. — S. 197; Zprávy // Český Časopis Historický. — Praha, 1905. — Ročník XI. — S. 361.

⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 507. — Арк. 1–2.

⁴¹ Там само. — Спр. 508. — Арк. 29–30.

⁴² Kadlec K. Михайло Грушевський, Ілюстрована історія України. Київ—Львів, 1911. Stran 551 // Časopis Musea Království Českého. — Praha, 1912. — Ročník LXXXVI. — S. 177–178.

налість авторської оповіді, доступність книги для пересічного читача. Припало до смаку К. Кадлецу й ілюстративне оформлення «Ілюстрованої історії України», що дає змогу читачеві суттєво доповнити свої враження від прочитаного. «Вартість книги Грушевського, — резюмує критик, — полягає не лише в тому, що її написано популярно, словом яким та загальнозрозумілим, а передусім у тому, що написав її найкращий знавець українського минулого»⁴³.

Стислим бібліографічним оглядом К. Кадлец відгукнувся також на російський переклад «Ілюстрованої історії України»⁴⁴. Він відзначив, що книга М. Грушевського має неабиякий успіх у читацьких колах, свідченням чого є її неодноразове перевидання та переклад російською. Порівнюючи українське та російське видання, рецензент цілком визнає автору рацію в тому, що він вирішив розширити останню частину «Ілюстрованої історії України», де йдеться про сучасний стан розвитку українського життя — добу національного відродження. Потрапив у поле зору чеських оглядачів і нарис українського минулого авторства М. Грушевського, опублікований в енциклопедичному збірнику «Украинский народ в его прошлом и настоящем», що вийшов у Петербурзі напередодні Першої світової війни⁴⁵.

Поряд із науковими та популярними працями, чеські оглядачі українського життя відновували також публіцистичні виступи М. Грушевського. Особливо часто у поле їхнього зору потрапляли виступи львівського професора, присвячені аналізу непростих українсько-польських взаємин у Галичині. Так, на сторінках журналу «Slovansky Přehled» було відготовано резонансну збірку статей львівського професора «До історії польсько-українських взаємин у Галичині». Оглядач книги з певним збентеженням переказував наведені М. Грушевським промовисті факти упослідження української більшості польською меншістю в Східній Галичині та висловив побажання, щоб «ця книга якнайшвидше стала безпредметною», а українці отримали належні їм права⁴⁶.

Цікаво відзначити, що, схвально сприймаючи спроби М. Грушевського пробудити національну свідомість українців Наддніпрянщини шляхом видавання численних науково-популярних праць, чеські оглядачі водночас досить критично сприйняли боротьбу з просвітницькою діяльністю вченого з боку російських інтелектуалів — прихильників

⁴³ Kadlec K. Михайло Грушевський, Ілюстрована історія України. Київ—Львів, 1911. Stran 551. — S. 178.

⁴⁴ К. К. [Kadlec K.]. Грушевский Мих., Иллюстрированная история Украины. СПб., 1913. Stran XVI a 531 // Sborník Věd Právních a Státních. — Praha, 1913. — Ročník XIII. — S. 196.

⁴⁵ M. J. [Máchal J.]. Ukrainiskij narod v jeho prošlom i nastojaščem // Časopis Musea Království Českého. — Praha, 1914. — Ročník LXXXVIII. — S. 358–359.

⁴⁶ Č. M. Грушевский: К польско-украинским отношениям Галиции. Киев, 1905. Str. 112 // Slovansky Přehled. — Praha, 1907. — Ročník IX. — S. 284.

правомонархічної ідеології. Так, на шпальтах чеських наукових часописів піддавалося осуду брутальне антиукраїнство одного з ідеологів російських чорносотенців професора Університету святого Володимира та водночас київського цензора Тимофія Флоринського. Оглядачі його антиукраїнських опусів дивувалися з нестриманості людини науки при обговоренні української проблематики, підкреслювали політичну вмотивованість усієї його боротьби з українством⁴⁷.

У поле зору оглядачів українського життя потрапила також скандальна ситуація зі спробою М. Грушевського посісти вакантну кафедру російської історії у Київському університеті, що звільнилася після смерті Петра Голубовського в 1907 р. Київські шовіністи доклали значних зусиль для очорнення наукової діяльності львівського професора, не зупиняючись навіть перед відвертими інсинуаціями, що стали предметом судових позовів⁴⁸. Попри розгорнуті у пресі виступи на захист львівського професора та його наукової діяльності, ініційовані українськими колами Києва, кафедри вчений так і не отримав. Оглядач українського життя в журналі «Slovansky Přehled» висловив шире здивування, що кандидатуру М. Грушевського — «автора великих і цінних праць» — було відкинуто київськими професорами⁴⁹.

Цікавою особливістю редакційної політики журналу «Slovansky Přehled» було те, що про новинки українського культурного та громадського життя в них нерідко писали самі ж українці⁵⁰. Важливість такого редакційного рішення полягала в тому, що чеський читач отримував інформацію з «перших рук», подану самими активними діячами національного відродження. При цьому, звісно, досить багато писалось про різнопланову працю М. Грушевського. Для прикладу, згадаємо численні огляди авторства Івана Франка⁵¹, Володимира Гнатюка⁵² та Іполита

⁴⁷ Див.: Polivka J. Prof. T. D. Florinskij, Slavjanskoje plemja // Český Časopis Historický. — Praha, 1908. — Ročník XVI. — S. 85–90.

⁴⁸ Див. про це докл.: Тельвак В. «Ересиарх українського руху» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2010. — Вип. 20. — С. 131–154.

⁴⁹ Ch. Malorusové / Rozhledy a správy // Slovansky Přehled. — Praha, 1908. — Ročník X. — S. 473.

⁵⁰ Див. про це докл.: Наріжний С. «Слов'янський огляд» (Slovansky Přehled) і українська в ньому // Книголюб. — Прага, 1930. — Кн. II. — С. 73–115; Кн. III. — С. 145–179; Кн. IV. — С. 241–260; 1931. — Кн. I. — С. 9–33.

⁵¹ Див. напр.: Franko I. Literatura ukrajinsko-rusinská r. 1898 // Slovansky Přehled. — Praha, 1899. — Ročník I. — S. 385–390; Franko I. Literatura ukrajinsko-rusinská r. 1899 // Slovansky Přehled. — Praha, 1900. — Ročník II. — S. 480.

⁵² Див. напр.: Hnat'uk V. Ze Lvova / Dopisy // Slovansky Přehled. — Praha, 1903. — Ročník V. — S. 128, 180.

Бочковського⁵³. Перу українців також належала низка рецензій на книжку львівського професора. Тут своєю змістовністю вирізняється відгук Богдана Лепкого на «Очерк истории украинского народа»⁵⁴.

Своєрідним підсумком чеської грушевськіани початку ХХ ст. стали публікації, викликані резонансом відзначення десятиліття переїзду М. Грушевського до Галичини (1904 р.). Ця подія стала першим вшануванням його особи з боку сучасників⁵⁵ і висвітлювалася в українській публіцистиці як поворотний момент у житті галицьких українців, а сам львівський професор у численних дописах був одностайно визнаний лідером наукового та громадського життя.

Такі оцінки вагомості культурної праці М. Грушевського для галицьких українців цілком поділяли і чеські оглядачі. Наприклад, у тому ж 1904 р. Рудольф Брож у нарисі «Пробудження малоруського народу» щиро захоплювався енергійністю і різноплановістю національного служіння львівського професора: «Пробудження русинів в останніх роках позначене поверненням до наукової праці. З того поривання русько-української думки виникло Наукове товариство імені Шевченка у Львові, на чолі якого стоїть М. Грушевський, професор історії на Львівському університеті, людина великого знання, енергії та витривалості. Грушевський об'єднав у гурт всіх русинів, котрі хотіли працювати для відродження свого народу. З педагогічним тактом повів він молодих людей до наукової праці, під його керівництвом цей гурт дійшов до великого розквіту»⁵⁶.

На згаданий ювілей учні та приятелі М. Грушевського подарували йому ошатно виданий об'ємний том наукових праць, котрий з'явився зі значним запізненням у 1906 р.⁵⁷ Власне цей величний подарунок М. Грушевському вкотре привернув увагу чеських оглядачів до постаті тогочасного лідера українського наукового життя. Занотовуючи появу «Наукового збірника», чеські оглядачі відзначали, що вихід такої ошатної книги є свідченням того, «що Грушевський має навколо себе гідну поваги наукову школу»⁵⁸.

⁵³ Див. напр.: *Wozkowski H.* Мих. Грушевський. Студії з поля суспільних наук і статистики. Львів, 1909 // *Slovansky Přehled*. — Praha, 1910. — Ročník XII. — S. 478–479.

⁵⁴ *Lepkyj B.* Z ukrajinské vědy // *Slovansky Přehled*. — Praha, 1907. — Ročník IX. — S. 15–16.

⁵⁵ Див. про це докл.: *Тельвак В.* Галицькі ювілеї Михайла Грушевського // Вісник НТШ. — Львів, 2016. — Число 55: Весна–літо. — С. 31–36.

⁵⁶ *Brož R.* Probuzení maloruského národa // *Slovansky Přehled*. — Praha, 1904. — Ročník VI. — S. 397.

⁵⁷ Науковий Збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). — Львів: Виданне Комітету, 1906.

⁵⁸ *Na oslavu desítiletého působení ... Michala Hruševského ve Lvově / Zprávy // Český Časopis Historický*. — Praha, 1906. — Ročník XIV. — S. 503–504; Roz-

Саме у зв'язку зі згаданим ювілеєм та виходом «Наукового збірника», всебічну характеристику постаті М. Грушевського чеській аудиторії запропонував празький часопис «Slovansky Přehled». У розлогій статті на сторінках журналу, прикрашеній портретом М. Грушевського, спробу узагальнити різнобічну працю львівського професора здійснив К. Кадлець⁵⁹. Пояснюючи читачеві мотиви свого звернення до постаті автора «Історії України-Руси», він наголосив: «Михайло Грушевський був першим, хто розвинув українське питання в повному об'ємі, він перший виступив з науковим обґрунтуванням устремлінь українського народу, він також був першим, хто почав організовувати український рух. Уже однієї цієї будительської діяльності вистачило б для того, щоб запевнити безсмертя його імені в українському народі»⁶⁰. На переконання чеського дослідника, його український колега «належить до найплодовитіших і найґрунтовніших слов'янських дослідників».

Далі К. Кадлець знайомить читача з головними віхами життєвого та творчого шляху М. Грушевського, спираючись при цьому на його автобіографію, котру вчений написав з нагоди свого сорокаріччя в 1906 р.⁶¹. Чеський учений цілком солідаризується з високими оцінками різнопланової праці М. Грушевського, висловленими колегами вченого у вступі до згаданого ювілейного «Наукового збірника». Цитуючи їх, К. Кадлець наголошує, що організаційному хисту ювіляра завдячує своїм швидким поступом львівське НТШ, перетворене на справжню Академію наук, а також кийвське Українське наукове товариство. Також, стверджує автор допису, саме завдяки М. Грушевському українці нарешті отримали свою історичну метрику, виконану цілком відповідно до наукових вимог⁶². Окремо К. Кадлець зупинився на науково-організаційній праці ювіляра, наголосивши, що під його керівництвом постала перша в українській академічній культурі наукова історична школа.

Поряд із такою масштабною дослідницькою та науково-організаційною діяльністю, К. Кадлець привертає увагу також до громадського служіння львівського професора, де він вже на практиці реалізував своє переконання щодо права українського народу на вільний культурний і громадський розвиток. Захоплюючись ідеями суспільно-політичної публіцистики автора «Історії України-Руси», чеський учений наголошує, що на її сторінках М. Грушевський не лише інформує читачів про стан українського питання, але й пропонує шляхи його вирішення. Пояснюючи чеській аудиторії credo Грушевського-політика, К. Кадлець із розу-

hledy a správy // Slovansky Přehled. — Praha, 1906. — Ročník VIII. — S. 338—339.

⁵⁹ Kadlec K. Mychajlo Hruševskýj // Slovansky Přehled. — Praha, 1909. — Ročník XI. — S. 163–167.

⁶⁰ Там само. — S. 163.

⁶¹ Грушевський М. Автобіографія, 1906. — Львів, 1906. — 16 с.

⁶² Kadlec K. Mychajlo Hruševskýj. — S. 163.

мінням пише, що для львівського професора єдино прийнятним вирішенням українського питання в Росії, як складової більш загальної проблеми міжнаціональних відносин в імперії Романових, є національно-територіальне самоврядування та широка децентралізація. У підсумку, приєднуючись до оцінок тогочасної української публіцистики, К. Кадлець вказує на співмірність внеску М. Грушевського у розбудову українського життя зі внеском його великих попередників — Тараса Шевченка і Михайла Драгоманова.

Цікаво згадати, що М. Грушевський знав про те, що чеський колега готує про нього біографічний допис, адже К. Кадлець просив українського вченого надіслати актуальне фото. Відгукуючись на прохання К. Кадлеця, М. Грушевський 29 листопада 1908 р. спеціально відвідав фотосалон, про що залишив спогад у своєму щоденнику⁶³. Написаний зі щирою симпатією до лідера українства біографічний допис К. Кадлеця був схвально відзначений на сторінках українських часописів. А буковинська газета «Каменярі», отримавши дозвіл чеського вченого, навіть опублікувала на своїх шпальтах його статтю в перекладі учня М. Грушевського Зенона Кузеля⁶⁴.

Свідченням популярності М. Грушевського в чеському науковому середовищі стала також поява енциклопедичного гасла про нього в реномованій чеській енциклопедії «Ottův Slovník Naučný». З листів К. Кадлеця ми знаємо, що саме він був ініціатором публікації й автором біографічного гасла про львівського професора, адже просив його про надіслання головних біографічних дат свого життя та переліку наукових праць⁶⁵. Також на прохання К. Кадлеця М. Грушевський нерідко був посередником між ним і тими українськими діячами, чії біографії чеський професор вважав за потрібне опублікувати на сторінках редактованої ним енциклопедії «Ottův Slovník Naučný».

Після першої російської революції 1905 р. М. Грушевський дедалі більше зусиль докладав до розбудови культурного та наукового життя наддніпрянських українців. У той час вчений багато робить для об'єднання розділених збручанським кордоном українських земель, активно курсуючи між Наддніпрянщиною та Наддніпрянщиною, за його висловом, «живучи на два доми». Вихованець львівської історичної школи Іван Крип'якевич так згадував про ті роки життя свого вчителя: «Увесь той час він був немов перелітною пташкою, перебуваючи то в Галичині, то над Дніпром. І весь той час одне було в нього на умі — невсипуща праця для всіх частин української землі»⁶⁶. Період 1906–1914 рр.

⁶³ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 253.

⁶⁴ *Кадлець Карел*. Михайло Грушевський. Переложив за дозволом редакції д[ок]то[р] Зенон Кузеля // Каменярі. — 1909. — Кн. 17. — С. 1–3.

⁶⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 508. — Арк. 1.

⁶⁶ *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський. Життя і діяльність. — Львів, 1935. — С. 21.

відзначений для вченого активною пропагандою української справи, спробою об'єднати розрізнений український рух на платформі територіально-національної автономії України за збереження федеративного устрою Росії. Проголошення політичних свобод в імперії Романових породжувало в нього надії, що становище України можна змінити на краще конституційним шляхом. Учений намагався зблизити українство Галичини та Наддніпрянщини, зробити Київ дійсним центром політичного та культурного життя співвітчизників. З цією метою М. Грушевський розгорнув активну науково-організаційну та видавничу працю — ініціював заснування Українського наукового товариства та започаткував його періодичні органи «Записки УНТ» та журнал «Україна». Ця діяльність досить оперативно потрапила в поле зору чеських оглядачів українського життя, котрі щиро захоплювалися активністю львівського професора та відзначали високий рівень заснованих ним наукових часописів⁶⁷.

Малознаною сторінкою біографії М. Грушевського є те, що, тривалий час перебуваючи у Києві, він зійшовся з представниками чеської громади міста. Про ці свої нові знайомства вчений писав у щоденнику. Зокрема, в ньому згадано ім'я Вацлава Вондрака — дідича з Волині, підприємця, адвоката, діяча чеських культурно-просвітніх товариств у Києві (староста київського спортивного товариства «Сокіл», член Чеського благодійного й освітнього товариства ім. Яна Амоса Коменського). В. Вондрак був засновником та редактором-видавцем часопису «Ruský čech» — органу товариства ім. Яна Амоса Коменського, присвяченого чеським інтересам в Росії, що виходив у Києві з 17 жовтня 1906 р. по 27 червня 1908 р. спочатку як тижневик, а згодом двічі на тиждень. З початку Першої світової війни В. Вондрак був членом Київського чеського комітету допомоги жертвам війни. З чеським діячем український вчений подорожував потягом до Петербурга, коли в столиці розпочинала свої засідання Дума⁶⁸.

Напередодні Першої світової війни, коли лідери народів Австро-Угорської імперії відчували наближення доленосних змін у зв'язку із загостренням міждержавних суперечностей, М. Грушевський доволі активно цікавився чеським національним рухом і його провідниками. Про це свідчить тогочасне листування українського вченого з російськими колегами. Так, у листі до Ернеста Радлова від 14 травня 1914 р. він зазначав: «Масарик вцепился опять в историю [Швегла], кажется

⁶⁷ Див. напр.: Začal vycházeti nový ukrajinský vědecký časopis Zapysku ukrajinskoho naukovooho tovarystva v Kyjivi / Zprávy // Český časopis Historický. — Praha, 1909. — Ročník XV. — S. 269.

⁶⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 302. Дякуємо Світлані Паньковій за привернення уваги до цього сюжету.

сводит счеты с лидерами Младочехов. Компания действительно [сурьезная]»⁶⁹.

Високим визнанням заслуг М. Грушевського у справі дослідження історії та культури слов'янських народів з боку чеської академічної спільноти стало обрання його в 1911 р. членом Чеської Академії наук. Першим цю радісну звістку львівському професору повідомив своїм листом К. Кадлец⁷⁰. Як сам автор «Історії України-Руси», так і його рідні та колеги сприйняли цю новину з великим піднесенням як свідчення визнання багаторічної наукової праці та значних зусиль з популяризації здобутків модерного українства. Втім, радість виявилася передчасною, адже у справу втрутилася політика: необхідне, з огляду на імператорський статус Академії, затвердження виборів цісарем затягалося. А в останні передвоєнні роки опозиційна українському руху польська публіцистика послідовно створювала образ М. Грушевського як сепаратиста, що зробило вповні очікуваним ветування цісарською канцелярією вибору чеської академічної спільноти. Це рішення сам М. Грушевський, як свідчить його лист до Олексія Шахматова⁷¹, сприйняв за черговий прояв репресивної політики імперської влади проти українства.

Певною сатисфакцією за цю відмову стало обрання М. Грушевського членом найстарішої наукової інституції — Чеського наукового товариства; це обрання не потребувало урядового затвердження. Ініціатор такого кроку чеських інтелектуалів Л. Нідерле у своєму листі від 8 січня 1914 р. повідомив українського вченого: «Имею честь сообщить Вам, что Чешское Королевское Общество Наук (Česká královská společnost nauk) избрало Вас вчера на мое предложение ординарным своим членом заграничным, имея в виду Вашу огромную и прекрасную деятельность в славянской науке»⁷². Невдовзі М. Грушевському надійшло й офіційне повідомлення за власноручним підписом Йозефа Зубатого: «Чеське королівське наукове товариство, визнаючи Ваші заслуги перед наукою, постановило сьогодні на своєму зібранні обрати Вас своїм дійсним членом»⁷³.

Відзначимо, що й сам М. Грушевський неодноразово ініціював обрання чеських гуманітаріїв, у чиїх працях так чи інакше йшлося про історію та культуру українського народу, до складу очолюваних ним наукових установ у Львові та Києві. Наприклад, саме з його подачі ли-

⁶⁹ Рукописный отдел Института русской литературы. — Ф. 252. — Оп. 2. — Ед. хр. 449. — Л. 6.

⁷⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 508. — Арк. 32.

⁷¹ Санкт-Петербургский филиал архива РАН. — Ф. 134. — Оп. 3. — Ед. хр. 433. — Л. 58.

⁷² Наулко В. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського. — С. 638.

⁷³ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 46.

ше протягом 1914 р. членом Наукового товариства ім. Шевченка став Їржи Полівка, а К. Кадлец був обраний до складу Українського наукового товариства.

У вирі війни та революції

Бурхливі події Першої світової війни та революції значною мірою ускладнили наукову комунікацію, а зниження темпів наукової праці самим М. Грушевським, його заслання до російської глибинки, а згодом активне занурення в державотворчу роботу як голови Центральної Ради вплинули на інтенсивність сприйняття творчості дослідника у всіх національних історичних школах, зокрема і чеській. Проте поодинокі праці українського вченого, що потрапляли до чеських книгозбірень, неодмінно ставали предметом обговорення. Так, на сторінках журналу «*Český Časopis Historický*» у той складний для наукової комунікації час було відзначено появу науково-популярних творів М. Грушевського. Оглядачі підкреслювали, наприклад, що перевидана головою Центральної Ради «Ілюстрована історія України» є одним з кращих у фаховому сенсі опрацювань минулого українців⁷⁴.

Зауважимо, що в часи війни деякі нариси М. Грушевського було перекладено чеською мовою; їх також з цікавістю сприйняла критика. Так, у 1918 р. у Празі в перекладі чеською вийшла друком праця «Україна та українці»⁷⁵. Наступного року в серії «Пізнаймо Україну» побачила світ збірка історико-публіцистичних статей ученого «Україна та Росія»⁷⁶. Чеські оглядачі традиційно схвалювали наукові та літературні достоїнства перевиданих книжок, наголошували, що нові видання, звільнені від цензурних утисків, містять значно більшу кількість ретельно зібраних і талановито проінтерпретованих матеріалів про український рух від середини ХІХ ст. і до перших кроків Центральної Ради⁷⁷.

Відзначимо, що про важливість чеських перекладів історичних праць М. Грушевського для кращого ознайомлення братнього народу зі своїм сусідом писали й українські оглядачі. Так, дописувач віденського «Вістника політики, літератури й життя», інформуючи про вихід популярної книжки вченого «Про старі часи на Україні» в перекладі чеського письменника Ф. С. Фрабма у «Збірці практичних підручників» (*Švejdůr sborník praktických příruček*. 1918, ч. 4), відзначив: «[...] Чеське видання сеї праці проф. Грушевського, без сумніву, чимало причинить-ся до популяризації української справи серед чеського загалу, котрий здебільшого й досі відносився до неї з очевидним упередженням, особ-

⁷⁴ Zprávy // *Český Časopis Historický*. — Praha, 1919. — Ročník XXV. — S. 156.

⁷⁵ *Hruševskij M. Ukrajina a Ukrajinci*. — Praha: F. Švejda, 1918. — 96 s.

⁷⁶ *Hruševskij M. Ukrajina a Rusko*. — Praha: Čas, 1919. — 44 s.

⁷⁷ Див. напр.: *Brtník V. M. Hruševskij, Ukrajina a Ukrajinci*. Praha, F. Švejda 1918, 96 s. // *Lipa*. — Praha, 1917/1918. — № 1. — S. 799–800.

ливо ж, оскільки розходилося про самостійницькі прямування в національно-культурнім і політичнім життю українського народу»⁷⁸.

Перебування на чолі Центральної Ради стало для М. Грушевського доброю нагодою ближче зійтися з Томашем Масариком, котрий з травня 1917 р. по березень 1918 р. перебував у революційній Росії, зокрема понад 4 місяці — в Україні, в Києві, де, поряд з формуванням Чесько-Словацького легіону з полонених солдатів та офіцерів, проводив активну громадсько-політичну діяльність, співпрацював з діячами Української Центральної Ради та Української народної республіки М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Шульгиним, активно виступав на політичних мітингах і зборах, дописував у київській пресі. Між Центральною Радою та Національною Радою Чехо-Словаччини в особі Т. Масарика було підписано угоду щодо легалізації перебування чехословацьких частин на території України — статус легіону було визначено як екстериторіальний та надано йому зброю з боку українського уряду.

Щоправда, лідери українського та чеського визвольних рухів не зійшлися в зовнішньополітичних орієнтирах: М. Грушевський шукав допомоги Німеччини проти більшовицьких військ; натомість, Т. Масарик виступав за сильну єдину Росію, в якій українці мали б одержати широкі національно-культурні права, але лише у межах автономії. Зрештою, ці розходження не вплинули на добрі взаємини між двома інтелектуалами в подальші роки, що у міжвоєнний час мало важливе значення для долі багатьох українців, які опинилися на вигнанні.

Еміграція

Після поразки політики Центральної Ради М. Грушевський був змушений у квітні 1919 р. залишити охоплену воєнними діями Україну. Разом із сім'єю він виїхав до Праги. У чеській столиці М. Грушевський кілька разів зустрічався з Т. Масариком, а також із заступником міністра закордонних справ Штепанком та відомим англійським публіцистом Сетон-Вотсоном. Про зміст цих розмов на сьогодні відомо із записів самого чеського президента⁷⁹. В них український колега порушив питання можливості підтримки ідеї самостійної України з боку держав-переможниць. Утім, співрозмовники одностайно вказали колишньому голові Центральної Ради на цілковиту безнадійність таких сподівань⁸⁰.

⁷⁸ Н. В. Чеський переклад праці проф. М. Грушевського «Про старі часи на Україні» // Вістник політики, літератури й життя. — Відень, 1918. — Ч. 19. — С. 296.

⁷⁹ ІР НБУВ ім. В. Вернадського. — Ф. 357. — № 64. — Арк. 1. Див. також: Чеські адресати Михайла Грушевського // Хроніка 2000. — 1999. — Вип. 29–30. — С. 20–25.

⁸⁰ Грушевський М. В першій делегації української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 — лютий 1920) // Грушевський М. Твори: 50 т. — Т. 4,

Згадаємо, що Т. Масарик, розуміючи складність пересування для М. Грушевського країнами Західної Європи з документами фактично неіснуючої держави (Української Народної Республіки), поінформував українського колегу про рішення видати йому, за потреби, дипломатичний паспорт. Щоправда, як згадує в листі до Олександра Кандиби сам М. Грушевський, цією пропозицією тоді він так і не скористався⁸¹.

Подібні невтішні для себе слова М. Грушевський почув і в кабінетах інших політиків, здійснивши подорож країнами Західної Європи в марній надії знайти підтримку своїм політичним проектам. З огляду на це, вчений невдовзі відмовився від політичної діяльності і став шукати можливості відновити систематичну наукову працю. Реалізацію своїх наукових планів він пов'язував із заснованим «Українським соціологічним інститутом» (далі — УСІ), котрий у квітні 1920 р. був переведений з Женеви до Праги⁸². Важливим надбанням УСІ празького періоду стала його бібліотека, про яку вчений неодноразово згадував у своїх листах і публікаціях. Еміграційні поневіряння УСІ (Женева, Прага, Відень) негативно вплинули на долю його книгозбірні. Покидаючи на початку 1921 р. празький осідок УСІ, вчений залишив частину бібліотеки інституту та власних книг під опікою давнього приятеля професора Карлового університету, дійсного члена НТШ Ярослава Бідло. Сам чеський учений на запит українських колег писав про близько тисячу томів соціологічної літератури, залишених М. Грушевським на зберігання⁸³.

Розбудовуючи структуру УСІ, Михайло Сергійович велику увагу приділяв заснуванню власної видавничої бази. І саме у видавничій діяльності інститут досяг найбільших успіхів. Власне, з публікацією праць М. Грушевського європейськими мовами в рамках видавничої діяльності УСІ відродилося обговорення його творчих ідей у середовищі західноєвропейських, зокрема і чеських, інтелектуалів. Принагідно згадаємо, що після здобуття Чехо-Словаччиною державної незалежності чеські колеги М. Грушевського підняли справу відновлення свого

Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 114. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁸¹ Лист М. Грушевського до О. Кандиби від 29 вересня 1923 р. // Листування Михайла Грушевського — Т. 1 / упор. Г. Бурлака. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — С. 257. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»).

⁸² Див.: Судин Д. Ю. Празький період діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920 – січень 1921 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. — Львів, 2013. — Вип. 7. — С. 230–244.

⁸³ Панькова С. «...Ні хвилі не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. — лютий 1924 р.) // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. XV. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

обрання українського вченого до складу Чеської Академії наук і мистецтв, що й було реалізовано наприкінці 1919 р.⁸⁴

Серед виданих УСІ книжок було й кілька праць самого М. Грушевського, появу яких відзначили чеські славістичні часописи. Оглядачі вказували на важливу роботу працівників інституту з популяризації здобутків української культури та науки європейськими мовами⁸⁵. Це було вельми суттєво з огляду на завмирання українського культурного життя в радянській Україні та складнощі відновлення його нормального ритму в Галичині. У цьому ключі, наприклад, написано рецензію К. Кадлеца на франкомовний нарис української історії М. Грушевського⁸⁶. Підкреслювалося, що нова книга створена з погляду українського історичного інтересу і є важливим те, що вона заповнює лауну в західноєвропейській славистиці, представляючи цілісний оригінальний погляд на східноєвропейське минуле, який підважує традиційні російські та польські інтерпретації. Відзначався високий фаховий рівень рецензованої праці, наявність у ній численних додатків, де систематизовано головні факти та події українського минулого. Докладніше рецензент зупинився на змісті останніх розділів книги, присвячених бурхливим подіям війни та революції. У підсумку оглядач відзначив: «Праця Грушевського є вельми повчальною інформаційно-насиченою книгою про історію та політичні аспірації українців»⁸⁷.

Появу чергового українського перевидання «Ілюстрованої історії України» відзначив Я. Бідло на сторінках журналу «Český Časopis Historický». Говорячи про популярність цієї книги українського колеги, чеський учений із захопленням повідомив, що тримає в руках книгу з 56-ї тисячі примірників. Привертаючи увагу до змістової цінності праці, рецензент вказав, що нове видання відрізняється від попередніх значно більшим за обсягом останнім розділом, де М. Грушевський, як активний учасник подій, розповідає малознану чехам історію української революції. «Книга Грушевського, — завершує свій огляд Я. Бідло, — належить до найкращих серед праць такого типу в аспекті фахового опрацювання»⁸⁸.

⁸⁴ Проф. Грушевський членом Чеської Академії наук // Український прапор. — Відень, 1920. — 20 січня; Український голос. — Вінніпег, 1920. — 4 лютого. — Ч. 5. — С. 1.

⁸⁵ Див. про це докл.: *Тельвак В.* Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2008. — Вип. 18. — С. 181–203.

⁸⁶ К. К. [Kadlec K.] Hručevsky Abrègè de L'histoire de L'Ukraine. Paris, Genève, Prague 1920. Stran 253 // Sborník Věd Právnických a Státních. — Praha, 1920. — Ročník XX. — S. 296–297.

⁸⁷ К. К. [Kadlec K.] Hručevsky Abrègè de L'histoire de L'Ukraine. Paris, Genève, Prague 1920. Stran 253. — S. 297.

⁸⁸ J. B. [Bidlo J.] Zprávy // Český Časopis Historický. — Praha, 1919. — Ročník XXV. — S. 156.

Останнє десятиліття

Численні труднощі економічного та персонального характеру у справі організації наукової праці, котрі спіткали М. Грушевського на еміграції, підштовхнули його до ідеї повернення в Україну, в якій вже міцно утвердилася радянська влада. Тож коли київські комуністи, маючи на меті розкол української еміграції в Західній Європі, запропонували М. Грушевському звання академіка та надали гарантії особистої безпеки, він зважився на повернення в Україну в березні 1924 р. Сповнений надій, він так змальовував у листі до Я. Бідло свої плани на майбутнє: «Маю наукові плани широкі і різноманітні: хотів би й історію України та історію літератури продовжити, і видавництво джерел організувати, і науковий часопис: не знаю, що з того удасться. В кожному разі напишу»⁸⁹.

Саме результати розгорнутої новообраним академіком Всеукраїнської Академії наук бурхливої діяльності як керівника її історичних інституцій відновили активне обговорення чеськими дослідниками наукової та організаційної праці М. Грушевського. Особливо чеським колегам імпонувало налагодження «Нестором української історії», як образно назвав М. Грушевського один з оглядачів⁹⁰, широкої видавничої діяльності, що швидко принесла свої відчутні наслідки⁹¹.

З найбільшим схваленням чеські оглядачі зустріли відновлення М. Грушевським часопису «Україна» — за одностайною їх оцінкою — найбільш представницької тогочасної трибуни українознавства. Наприклад, рецензуючи перші числа відродженої «України», Я. Бідло звернув увагу на ті важкі умови, в яких довелося українському вченому реалізувати свої творчі плани в радянській державі. Тож рецензоване

⁸⁹ Чеські адресати Михайла Грушевського // Хроніка 2000. — 1999. — Вип. 29—30. — С. 23.

⁹⁰ *Ch. Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Під редакцією академіка Михайла Грушевського // Slovanský Přehled. — Praha, 1926. — Ročník XVIII. — S. 775.*

⁹¹ Див. напр.: А. Ф. Науковий збірник за рік 1925. Том XX під редакцією голови історичної секції Всеукраїнської Академії Наук Михайла Грушевського (Державне видавництво України, Київ 1926) // Slovanský Přehled. — Praha, 1926. — Ročník XVIII. — S. 643; *Zprávy // Český Časopis Historický. — Praha, 1927. — Ročník XXXIII. — S. 677; V. Ch. За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. Державне видавництво України. R. 1927 // Slovanský Přehled. — Praha, 1927. — Ročník XIX. — S. 712; *Zprávy // Český Časopis Historický. — Praha, 1929. — Ročník XXXV. — S. 224; Charvat V. За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття, за редакцією академіка Михайла Грушевського. Державне видавництво України. R. 1928 // Slovanský Přehled. — Praha, 1929. — Ročník XXI. — S. 142—143.**

видання як під оглядом його змістового наповнення, так і редакційної політики, на переконання чеського рецензента, є безсумнівним свідченням великого організаційного таланту М. Грушевського⁹². Жваве зацікавлення чеських оглядачів викликала публікація на сторінках журналу матеріалів, присвячених видатним діячам української культури XIX — початку XX ст. Михайлові Максимовичу, Миколі Костомарову, Олександрові Лазаревському, Пантелеймону Кулішу та Володимиру Антоновичу⁹³.

Зі значною цікавістю чеські славісти стежили й за появою інших періодичних видань за редакцією М. Грушевського. Серед багатьох започаткованих ним видавничих серій особливу увагу чеських колег привернув збірник «За сто літ», котрий був присвячений публікації джерел про українське модерне відродження XIX ст. У декількох рецензіях підкреслювалися високий фаховий рівень видання, вагомість опублікованих у ньому матеріалів для пізнання важливої доби українського минулого⁹⁴.

Особливу ж увагу в своїх дописах чеські оглядачі звертали на дослідження М. Грушевським на сторінках фундаментальних праць і спеціальних розвідок чесько-українських культурних взаємин. Дуже позитивно ними було сприйнято розвідку вченого «Впливи чеського національного руху XIV–XV вв. в українським життю і творчості, як проблема досліду. Кілька заміток і дезидерат», підготовлену автором під час роботи над п'ятим томом «Історії української літератури»⁹⁵. Зі змістом цієї розвідки читачів журналу «Slovanský Přehled» познайомив знаний журналіст і політик Вінцент Харват (Charvat). Насамперед він підкреслив важливість появи «цієї короткої, але надзвичайно цікавої студії найвидатнішого українського історика, оскільки більш об'ємна праця Грушевського малодоступна ширшим колам української та слов'я-

⁹² *Bidlo J.* *Ukraina, naukovyj tr'òchmisjačnyk ukrainoznavstva za rok 1924* // *Časopis národního musea*. — Praha, 1925. — Ročník XCIX. — S. 83–87.

⁹³ *V. Ch.* *Časopisy // Slovanský Přehled*. — Praha, 1926. — Ročník XVIII. — S. 481–482; *Zprávy // Český Časopis Historický*. — Praha, 1927. — Ročník XXXIII. — S. 677; *Ch.* *Україна. Науковий двохмісячник українознавства під редакцією акад. М. Грушевського. Книга 6. 1925. Київ // Slovanský Přehled*. — Praha, 1927. — Ročník XIX. — S. 72–73; *Šesté číslo kijevské «Ukrajiny» / Zprávy // Český Časopis Historický*. — Praha, 1928. — Ročník XXXIV. — S. 459.

⁹⁴ *Див.: V. Ch.* [Charvat V.] *Za sto lit // Slovanský Přehled*. — Praha, 1927. — Ročník XIX. — S. 712; *Z. H.* [Hájek Z.] *Zprávy // Český Časopis Historický*. — Praha, 1929. — Ročník XXXV. — S. 224.

⁹⁵ *Грушевський М.* *Впливи чеського національного руху XIV–XV вв. в українським життю і творчості, як проблема досліду. Кілька заміток і дезидерат // Записки НТШ*. — Львів, 1925. — Т. CLI–CLIII. — С. 1–13.

янської громадськості»⁹⁶. Український дослідник, твердить чеський оглядач, подав у своїй статті значний обсяг матеріалу про чеський вплив в Україні та Білорусі в XIV та XV ст., навів погляди польських, російських та українських вчених стосовно цього питання та «наочно, коротко і ясно описав проникнення на слов'янський схід чеської культури, котра наприкінці XIV та на початку XV ст. значно поширилася в польських адміністративних і церковних колах».

Подібно до чеських колег, М. Грушевський по поверненні до Києва також тримав у полі зору чеську славістичну літературу. У своїх листах до західноукраїнських колег він інформує про замовлення та отримання через європейські книгарні видавничих новинок авторства чеських гуманітаріїв⁹⁷. У тогочасних рецензіях знаний зі своєї принциповості київський академік продовжував розпочату ще на початку XX ст. полеміку із загальноросійською оптикою праць деяких чеських славістів, передусім Л. Нідерле. Рецензуючи франкомовну студію останнього, що була скороченим конспектом його «Слов'янських старожитностей», М. Грушевський як на значний анахронізм вказував на незмінність поглядів класика чеського слов'янознавства, що так і не позбувся поглядів своєї молодості на українську історію як невід'ємну складову загальноросійської. Ба більше, нарікає київський академік, Л. Нідерле й надалі уникає вживання будь-яких похідних етноніма «Україна», послуговуючись виключно прикметником «русский»⁹⁸.

Цікаво, що гостротою свого тону рецензія зачепила далеких від академічної науки російських емігрантів у Франції. На думку одного з дописувачів паризької газети «Возрождение», український академік у своїй рецензії зухвало наважився критикувати «знаменитого и маститого чешского ученого» та «высокоавторитетного слависта»⁹⁹. М. Грушевський помітив цей випадок паризьких росіян, назвавши публікацію «лайливою статейкою». У відповідь, рецензуючи «Слов'янські старожитності» Л. Нідерле, він заявив про своє право «критично оцінювати дослідження чеського слависта». Вкотре зупинившись на його історичній ідеології, київський учений відзначив: «Українців остороги й погрози

⁹⁶ Charvat V. Михайло Грушевський: Впливи чеського національного руху XIV–XV вв. в українським життю і творчості, як проблема досліду. Кілька заміток і дезидерат. Lvov. Nákladem Tovarystva im. Ševčenka // Slovanský Přehled. — Praha, 1927. — Ročník XIX. — S. 546.

⁹⁷ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 pp.) / Упоряд., археогр. передм. Г. Сварник. — Львів — Нью-Йорк, 1998: Вид-во М. П. Коць. — С. 200.

⁹⁸ Грушевський М. [Рец.] Niederle L. Manuel de l'antiquité slave. T. 1: l'Histoire. Paris, 1923. VIII+246 p. // Україна. — Київ, 1924. — Кн. 1–2. — С. 180–184.

⁹⁹ Е. К. М. Грушевский против Л. Нидерле // Возрождение. — Париж, 1924. — 17 августа. — С. 3.

проф. Нідерле не зігріють, ані простудять, — але вони вносять фальшиву ноту в виклад автора, викликаючи в читача підозріння в сторонничості добору матеріалу і освітлення його під тим кутом, щоб він ніяк не захитав “одності руського народу”, а навпаки — оборонив її, чим мога, перед яким-небудь розділом»¹⁰⁰.

Незважаючи на принципову полеміку з деякими поглядами чеських дослідників, М. Грушевський загалом дуже високо цінував рівень чеської славістики. Свідченням цьому є те, що саме він ініціював обрання дійсними членами ВУАН багатьох празьких колег. Так, вже у червні 1924 р. на пропозицію М. Грушевського членом української Академії став Ї. Полівка. Згадаємо, що в один день із ним, на пропозицію українського історика, академіками стали такі знані вчені, як Олаф Брок та Антуан Мейс. Утім, інколи М. Грушевський зустрічав неподоланні труднощі у промоції чеських учених на українських академіків. Так, попри численні зусилля, з політичних мотивів комуністична влада не дала йому довести до обрання кандидатуру Я. Бідло.

Розлогими рецензіями чеська критика зустріла продовження М. Грушевським праці над «Історією України-Руси». На сторінках празького видання «*Časopis národního musea*» одразу обидві частини дев'ятого тому прорецензував довголітній приятель українського вченого Я. Бідло. Охарактеризувавши М. Грушевського як «невтомного та плідного творця новочасної історіографії (а значною мірою — й революційної історії) України або — краще — українського народу», рецензент підкреслив важливість продовження ним головної праці життя та гідну подиву наукову активність після повернення з еміграції. Змальовуючи чеському читачеві невтомність українського колеги, рецензент пише: «Викликає захоплення IX том його “Історії України-Руси”, котрий є не єдиним результатом його старань та художньої творчості впродовж тих кількох (7–8) літ, коли він міцно осів у “радянській” Україні. Уже у 1923 р. почав видавати нову оригінальну “Історію української літератури”, а від 1926 р. видав 5 об'ємних томів, що подають нове розуміння та опис літературного розвитку, і водночас — редагує кілька дуже змістовних і цінних наукових часописів та збірників (“Україна”, “За сто літ”, “Первісне громадянство”...)»¹⁰¹.

Далі Я. Бідло яскравими барвами змалював несприятливі обставини для творчості українського вченого в роки війни та революції, відзначивши складність написання та друку томів козацького циклу

¹⁰⁰ *Грушевський М.* [Рец.] Dr. Lubor Niederle. Slovánské Starožitnosti. Původ a počátky slovanů východních. Oddíl I. — Svazek IV. V Praze, 1924, 286 с. // Україна. — К., 1925. — Кн. 6. — С. 130–137.

¹⁰¹ *Bidlo J.* Mychajlo Hruševs'kyj, Istorija Ukraïny-Rusy. Tomu devjatoho perša polovyna (Chmelnyččyny roky 1650–1653). — DVU, 1928, Tomu devjatoho druha polovyna (Chmelnyččyny roky 1654–1657). — DVU, 1931 // *Časopis národního musea.* — Praha, 1931. — Ročník CV. — S. 130–131.

«Історії України-Руси», адже зібрані протягом багатьох років матеріали були знищені разом із київським будинком історика більшовицькими військами Муравйова в січні 1918 р. Тож доводилося всю підготовчу працю робити практично наново, в чому автору допомогли львівські та київські вихованці.

IX том, підкреслює рецензент, містить надзвичайно велику кількість нового джерельного матеріалу, котрим автор охоче ділиться зі своїм читачем. Цю насиченість наративу вченого розлогими цитатами з джерел, що було зазвичай критиковане українськими оглядачами IX-го тому «Історії України-Руси», Я. Бідло оцінює схвально, вказуючи, що таким чином незнані перед тим тексти стають доступними широкому колу дослідників. Залучення значної кількості нових документів, твердить рецензент, дало змогу українському вченому не лише реконструювати незнані сторінки Хмельниччини, але й багато в чому переглянути усталені в науці стереотипні погляди.

Рясно цитуючи уривки з праці М. Грушевського, оглядач звертає увагу на концептуальні аспекти обговорюваної праці, вповні солідаризуючись із автором. Я. Бідло на численних прикладах показує оригінальність авторського підходу до вирішення багатьох наукових проблем, демонструє його небуденну ерудицію та фахову майстерність при аналізі різнопланових джерел і значної історіографічної літератури. Відзначає рецензент також стилістичну вправність автора, стверджуючи, що від тому до тому художня вартість «Історії України-Руси» невпинно зростає настільки, «що при останніх частинах можна говорити вже про віртуозного письменника».

Перераховуючи дискусійні моменти IX-го тому, Я. Бідло докладно зупиняється на характеристиці М. Грушевським постаті Богдана Хмельницького й пише про значну полемічність його оцінок, котра, втім, на переконання чеського дослідника, сприятиме зростанню зацікавленості особою гетьмана і в колі дослідників, і серед пересічних читачів. На прикладі Хмельницького, стверджує Я. Бідло, М. Грушевський, «як прихильник новочасного колективізму», майстерно продемонстрував те, чим, власне, є історичний герой та наскільки складними можуть бути його взаємини з народними масами. Наприкінці свого огляду чеський автор відзначив цікаві джерельні додатки до книги та розлогий довідковий апарат¹⁰².

Підсумовуючи свій критичний огляд, чеський дослідник вказав: «“Історія України-Руси” Грушевського від першої своєї частини є працею якщо не сказати геніального, то дуже талановитого вченого із синтетичними здібностями, який володіє не лише джерельною і науковою

¹⁰² *Bidlo J. Mychajlo Hruševs'kyj, Istorija Ukraïny-Rusy. Tomu devjatoho perša polovyna (Chmelnyččyny roky 1650–1653). — DVU, 1928, Tomu devjatoho druha polovyna (Chmelnyččyny roky 1654–1657). — DVU, 1931. — S. 142.*

літературою, а й сучасною соціологічно-історичною теорією та має рідкісне бачення розвитку світової історії. Це також праця патріотична, яка значно долучилася до створення та поширення національної свідомості в широких верствах українського населення та серед освічених людей, але водночас це історія загалом безпристрасна, подана з високої позиції світової історії, міряної мірилом загальнолюдського розвитку»¹⁰³. З огляду на це, переконає Я. Бідло, читачі з нетерпінням очікуватимуть на продовження важливої праці М. Грушевського над тією буремною добою української та всієї східноєвропейської історії.

Відзначимо, що М. Грушевський віддзеркалював ту симпатію, з котрою Я. Бідло тривалий час оцінював його творчість. Рецензуючи чеську славістичну літературу, київський академік чи не найбільш прихильно відгукувався саме про твори празького колеги. Так, аналізуючи «Історію слов'янства» Я. Бідло, М. Грушевський відзначає «дві незвичайно цінні риси» книги: «Перша — се об'єктивність, брак націоналістичних упереджень, бажання не обмежитися в своїх оглядах головнішими слов'янськими народностями, яскравішими проявами слов'янського життя, а охопити всі народності і ввійти в важніші моменти їх життя; се одно. Друге — свобода автора від усякої містики, спекуляцій [...], що робили такими неприємними старі слов'янофільські концепції»¹⁰⁴. Звернемо увагу на той факт, що практично на тих же сильних сторонах наголошує й Я. Бідло, рецензуючи праці київського колеги.

Поряд із оглядом Я. Бідло, на вихід чергової частини «Історії України-Руси» рецензійною статтею «Розквіт та занепад України» відгукнулася також відома своїми українськими симпатіями газета «Prager Presse» — неофіційний речник Міністерства зовнішніх справ¹⁰⁵. IX том на її шпальтах було названо новою цеглиною, яку М. Грушевський поклав у проваджену ним протягом десятків літ будівлю цілісного синтезу української історії. Рецензент акцентував значущість описуваних у новій праці подій не лише суто з історичного погляду, оскільки останні роки Хмельниччини були позначені потужним у новий час злетом українських державницьких змагань, але й з огляду на їх суспільний резонанс — подібність реконструйованих у книзі подій недавньому незалежницькому зриву одного з найбільших слов'янських народів. Враховуючи солідну історіографічну традицію опрацювання козацької

¹⁰³ *Bidlo J. Mychajlo Hruševs'kyj, Istorija Ukraïny-Rusy. Tomu devjatoho perša polovyna (Chmelnyččyny roky 1650–1653). — DVU, 1928, Tomu devjatoho druha polovyna (Chmelnyččyny roky 1654–1657). — DVU, 1931. — S. 134.*

¹⁰⁴ *Грушевський М. [Рец.] Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva. («Slované. Kulturní obraz slovanského světa», díl I). Věsmír, naklad, spol. v Praze, 1928, 296 с. // Україна. — К., 1928. — Кн. 4. — С. 134–136.*

¹⁰⁵ *Див.: Гехтер М. «Prager Presse» и ее служение славянскому делу // Славянская книга. — Прага, 1926. — Май–июнь. — С. 207–214.*

доби у працях українських, польських та російських дослідників, М. Грушевський, наголосив рецензент, зумів сказати своє вагоме та оригінальне слово не лише в джерелознавчому аспекті — залучення величезної кількості нововіднайдених документів, але й у спробі нового погляду на відомі, значною мірою міфологізовані попередньою традицією історичні факти та персоналії. Порівняно з працями козакознавців XIX ст., наголошено в рецензії, IX том «Історії України-Руси» «не містить кардинально нового опису гетьмана чи часів його правління (це було б просто неможливо), однак показує у зовсім новому світлі особистості й події, у ньому цілком відсутні легенди, а традиційна романтика заміщена тверезими науково обґрунтованими історичними судженнями»¹⁰⁶. Незважаючи на героїчний характер описуваних подій, їх важливість у подальшій долі українського народу, М. Грушевський, підсумував рецензент, зміг утриматися на висоті об'єктивного дослідника, стримано та коректно відтворити своєрідність тієї бурхливої епохи.

У другій половині 1920-х рр. в поле зору чеських славістів потрапила й інша багатотомна студія М. Грушевського — «Історія української літератури». Ця праця, хоча й не була відзначена спеціальними рецензіями, проте неодноразово згадувалася на сторінках чеських наукових журналів при огляді новинок україніки. В цих оглядах «Історія української літератури» одностайно атестувалася як фундаментальна синтетична праця — органічне доповнення «Історії України-Руси»¹⁰⁷.

Поряд із фундаментальними студіями М. Грушевського у поле зору його чеських колег подекуди потрапляли й праці статейного характеру. Так, на сторінках журналу «Český Časopis Historický» було відзначено появу полемічної статті М. Грушевського «Історія слов'янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?», викликаній виступом польського славіста Венцислава Ледніцького. Полемізуючи з молодим польським колегою, київський академік обстоює можливість і потребу синтезу в славистиці. Оглядач цієї полеміки З. Гаєк цілком солідаризувався з позицією М. Грушевського¹⁰⁸.

Своєрідним підсумком у сприйнятті сучасниками діяльності М. Грушевського стало широке відзначення восени 1926 р. шістдесятиліття з дня його народження та сорокової річниці наукової та науково-організаційної діяльності. Серед значної кількості адресованих ювіляру привітань звучав і голос його чеських колег. Так, від імені Чеської

¹⁰⁶ М. Н. Der Ukraine Glanz und Niedergang (M. Hruševs'kyj: Geschichte der Ukraine) // Prager Presse. — Prag, 1931. — № 99. — S. 8.

¹⁰⁷ Див.: Zprávy // Český Časopis Historický. — Praha, 1927. — Ročník XXXIII. — S. 677.

¹⁰⁸ Z. H. [Hájek Z.] Zprávy // Český Časopis Historický. — Praha, 1932. — Ročník XXXVIII. — S. 627.

Академії наук закордонного члена привітав президент Й. Зубатий¹⁰⁹. За підписами І. Полівки та Й. Янка надійшло щире привітання і від Чеського наукового товариства: «Королівське чеське наукове товариство, котре зараховує ювіляра до своїх іноземних членів, не може при такій нагоді залишитися осторонь, навпаки: будучи сповненими щирим захопленням з усього, що досягнув Ваш невтомний ювіляр на полі науки загалом, та славістики і україністики зокрема, з радістю та гордістю, що ми серед перших вітаємо його, бажаючи і в подальшому багато фізичних і душевних сил, щоб попрацювати та на вимір людських можливостей завершити чудову життєву справу»¹¹⁰. «Відомого історика та провідника братнього народу» від імені Історичного товариства у Празі привітав Вацлав Новотни. У свою чергу, за підписом Матвія Мурко редакція філологічного часопису «Slavia» привітала «заслуженого історика України проф. Михайла Грушевського, котрий своїми культурно-історичними та літературно-історичними працями збагачував слов'янську філологію»¹¹¹.

Поряд із привітаннями від інституцій, на адресу ювілейного комітету в Києві надійшли й персональні вітання. Найбільш змістовним серед них було вітання від Я. Бідло. Отримавши запрошення взяти участь у вшануванні патріарха модерного українознавства, знаний чеський учений відповів: «Щиро дякую за Ваше повідомлення про святкування 60-ліття знаменитого історика і патріота професора Михайла Грушевського, прошу прийняти від мене запевнення у глибокій повазі, яку маю до цього чоловіка та його праці. Високо ціную всі його наукові праці, але його “Історію України-Руси” вважаю за працю світового масштабу, що належить до найбільш визначних історичних праць. До впливу цієї праці зараховую найбільший успіх українського народного усвідомлення, оскільки саме її вивченням я набув належного розуміння українського питання. [...] Бажаю ювілярові багато щасливих літ і плідної праці наукової та громадської»¹¹².

Відгукуючись на свято М. Грушевського, чеські приятелі поінформували громадськість своєї країни про ювілей закордонного члена національної академії. Так, на сторінках «Prager Presse» з'явилася написана Я. Бідло розлога ювілейна стаття, ілюстрована портретом ювіляра. В цьому дописі вперше в чеській літературі було всебічно охарактеризовано багату наукову, літературну та політичну діяльність ученого, з особливим наголосом на здобутках найбільш плідної львівської доби його життя.

¹⁰⁹ Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866–1926. I. Ювілейні засідання. II. Привітання. — Київ: Видання ювілейного комітету, 1927. — С. 138.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само. — С. 139.

Досить докладно у своєму нарисі автор зупинився на «Історії України-Руси», яка, за його словами, «належить до найбільших і найпомітніших праць історичної літератури цілого світу не лише через свій обсяг і багатство узагальненого матеріалу, але й завдячуючи високому фаховому рівню, своїй концепції, широті погляду та незвичайній науковій чіткості»¹¹³. Для Я. Бідло головна праця ювіляра є твором, що відповідає практично всім вимогам модерної світової історіографії, оскільки в ньому представлене не традиційне змалювання політичної історії, а цілісний образ історії культури, в якому політична історія є тільки одним із вимірів інтегральної історії.

Особливо характерними для концепції та методологічних уподобань М. Грушевського дослідник називає V і VI томи його великої праці. Саме в них найбільш талановито, переконаний Я. Бідло, змалювано синтез соціальних, адміністративно-правових, церковних, економічних і культурних відносин, що панували на українських землях від XIV до XVII ст., тобто в часи активного творення української нації. «Грушевський, — наголосив чеський дослідник, — що написав свою працю в національно-українському дусі, аби послужити українській окремішності, залишився в цілому об'єктивним істориком. І саме ця його об'єктивність спричинює те, що фахівець, який хоче можливо докладно пізнати історію українського народу, приходять зі студією «Історії» Грушевського до переконання, що нинішнє становище українців як самостійної нації є природним наслідком особливого історичного розвитку земель, які вони замешкують»¹¹⁴. У цьому сенсі Я. Бідло порівнює «Історію» М. Грушевського з працею чеського будителя Ф. Палацького про минуле чеського народу: обидва твори написані в патріотичному дусі й разом із тим ґрунтовно об'єктивні та відповідають усім науковим вимогам. Тому закономірним є для чеського професора, що «Історія» М. Грушевського мала колосальний вплив на поступ і розвиток українського національного життя. Я. Бідло переконаний, що було б вдачною темою порівняти М. Грушевського з Ф. Палацьким також з погляду їхнього внеску в організацію наукового життя своїх народів. Адже українському вченому завдячують і Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові, і Українському науковому товаристві та Всеукраїнській Академії наук у Києві своєю плідною діяльністю на полі науки.

Звертаючись до громадського служіння ювіляра своєму народу, Я. Бідло вказує на незмінність його прогресивних устремлінь, що дало змогу авторові вказати на подібність М. Грушевського до іншого видатного чеха — Т. Масарика. Стисло змалювавши політичну діяльність М. Грушевського в часи української державності (оцінювати її, як вва-

¹¹³ *Bidlo J. Michajlo Hruševskij // Prager Presse. — Prag, 1926. — № 267. — S. 5.*

¹¹⁴ Там само.

жає Я. Бідло, ще не час з огляду на незначну історичну перспективу), дослідник ставить у заслугу М. Грушевському рішення повернутися в радянську Україну, де видатний історик взявся до організації наукової праці серед дуже важких матеріальних обставин. Він стверджує, що достатньо імпонує у науковому плані виглядає відновлена «Україна», а також дуже вартісна й оригінальна «Історія української літератури». Побажавши ювілярові міцного здоров'я та поліпшення умов наукової праці, Я. Бідло насамкінець відзначив: «Значення й заслуги Грушевського оцінено в Чехословаччині вже давно (1914), коли його іменовано закордонним членом Королівського чеського наукового товариства. 1919 р. Грушевський став членом Чеської Академії наук і мистецтв. Гадаю, що його тішило б не менше, якби його популярна, вже не раз друкована “Ілюстрована історія України” з'явилася також по-чеськи. Для обопільних взаємин між українцями й чехословаками це було б вельми корисно»¹¹⁵. Щира симпатія, з якою було написано ювілейний нарис Я. Бідло, викликала вдячний відгук його українського колеги, що назвав статтю на сторінках «Prager Presse» «одною з найкращих, які мені довелося побачити»¹¹⁶.

Змістовною статтею на ювілей М. Грушевського відгукнувся й чеський славістичний журнал «Slovanský Přehled». Автор нариску філолог-україніст Франтішек Тіхи влучно підмітив, що після смерті Лесі Українки та Івана Франка саме М. Грушевський є «незаперечним духовним наставником культурної України». Коротко змалювавши життєвий та творчий шлях ювіляра, названого «одним із найвиразніших та найвизначніших облич сучасного слов'янства», чеський дослідник докладніше зупинився на львівському періоді, адже саме тоді вчений розгорнув «гідну подиву різнобічну діяльність»¹¹⁷. «Історію України-Руси» Ф. Тіхи характеризує як твір епохальний, що разом із продуктивною науково-організаційною працею дав змогу М. Грушевському посісти почесне місце у пантеоні європейської науки. Відзначив дослідник і результативну діяльність ювіляра також в інших напрямках: видавничому, педагогічному, громадському тощо. Сукупно вся ця жертвна праця видатного діяча на благо України дозволяє без перебільшення, стверджує чеський учений, назвати його «батьком» свого народу.

Змалювавши широту наукових зацікавлень М. Грушевського в галузі історії, літератури та соціології, Ф. Тіхи окремо підкреслив внесок ювіляра у вивчення українсько-чеських культурних зв'язків і на сторінках його синтетичних опрацювань, і в спеціальних студіях. Напри-

¹¹⁵ *Bidlo J. Michajlo Hruševskij. — S. 5.*

¹¹⁶ Чеські адресати Михайла Грушевського // Хроніка 2000. — 1999. — Вип. 29–30. — С. 25.

¹¹⁷ *Tichý F. Michajlo Hruševskýj // Slovanský Přehled. — Praha, 1926. — Ročník XVIII. — S. 643.*

кінці нарисувати автор приєднався до оцінок, висловлених Я. Бідло, і від імені чеського наукового світу побажав ювіляру сили й енергії для нових творчих планів — «щоб йому вдалося їх усі реалізувати та дочекатися плодів свого шляхетного великого життєвого зусилля»¹¹⁸. Згадаємо також, що стаття Ф. Тіхи була ілюстрована портретом ювіляра — тим самим, котрим «Slovanský Přehled» проілюстрував статтю К. Кадлеца з нагоди сорокаріччя М. Грушевського.

Про добре налагоджену в другій половині 1920-х рр. Комунікацію між М. Грушевським і чеськими колегами свідчить також участь українського академіка у відзначенні ювілею його празького приятеля Я. Бідло. У науковому збірнику на пошану шістдесятиліття чеського вченого кийвський історик опублікував статтю «Об'єднання східного слов'янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках»¹¹⁹.

Взаємини між М. Грушевським та його чеськими колегами були гвалтовно перервані сталінськими репресіями проти української науки та одного з її лідерів, що розгорнулися на зламі 1920-х – 1930-х рр. Від 1931 р. учений перебував у «почесному» засланні в Москві, де попри значне ослаблення здоров'я (він фактично осліп), надалі працював над двома головними багатотомними проектами свого життя, користаючи з невідлучної допомоги доньки та дружини. Звідти восени 1934 р. він із сім'єю виїхав на відпочинок до Кисловодська, де за не до кінця з'ясованих досі обставин, 24 листопада помер під час невдалої хірургічної операції з видалення карбункула.

Вшанування пам'яті

Передчасна смерть М. Грушевського була з великим сумом прийнята науковою громадськістю у вільному світі, зокрема, і його чеськими колегами, й викликала справжню зливу публікацій про вченого. Першим про трагічну звістку з Кисловодська чеську аудиторію поінформувало празьке радіо 26 листопада 1934 р., а вечірні газети поширили цю новину. Вже наступного дня з'явилися некрологи в авторитетній празькій газеті «Lidové noviny»¹²⁰ й інших часописах. У них М. Грушевського було змальовано як справжнього патріарха української культури та науки, вже звично його значення для співвітчизників порівнювалося зі значенням для чехів Ф. Палацького. Окремо згадувалася трагічність останніх років життя переслідуваного радянською владою вигнанця з рідних земель.

¹¹⁸ Tichý F. Michajlo Hruševskýj. — S. 645.

¹¹⁹ Hruševskýj M. Sjednociení východního slovanstva a expansivní plány na Balkáně v letech 1654–1655 Z dějin Východní Evropy a Slovanstva // Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. V Praze, A. Bečková, 1928. — S. 340–345.

¹²⁰ Dr. V. V. Michajlo Hruševskýj zemřel // Lidové noviny. — Praha, 1934. — 27 listopada. — S. 4.

Як відомо, в Чехо-Словаччині у міжвоєнний час проживала найбільша серед країн Західної Європи українська культурна еміграція, представники якої відгукнулися на смерть М. Грушевського численними меморіальними заходами. Подекуди в них брали участь і чеські урядовці та вчені. Так, на поминках по М. Грушевському, котрі влаштував міжорганізаційний комітет у Чехословацькій республіці 29 грудня 1934 р. у Празі в «Гусовому домі», поряд із очільниками українських інституцій, промову виголосив професор Янко від Чеської Академії наук¹²¹. В свою чергу, на Жалобній академії, котру 20 січня 1935 р. організувало Чехословацьке українське об'єднання в концертній залі Масарикового студійного дому у Брно, були присутні урядовці міста, ректори Масарикового університету та Господарської лісової академії, представники чехословацько-російського та чехословацько-болгарського об'єднань¹²². 27 січня 1935 р. Український академічний комітет влаштував Жалобну академію у Карловому університеті, де, поряд із виступами українських промовців, своїми спогадами про померлого поділився Я. Бідло. Галицька газета «Діло» так передала зміст виступу чеського вченого: «Проф. Бідло схарактеризував М. Грушевського як правдивого вченого, великого історика і глибокого критика, яких небагато буває на світі. М. Грушевський, — казав проф. Я. Бідло, — творець великих історичних праць, увів українську історію до історії світової і цим утворив собі непорушний пам'ятник духа на віки вічні»¹²³. Про ці та інші меморіальні заходи громадськість країни оперативної інформувала чеська періодика. А ілюстрований чеський тижневик «Pestrý týden» (ч. 1 від 5 січня 1935 р.) вмістив фотографію з однієї з меморіальних академії.

Разом із тим, деякі українські газети у вільному світі нарікали на недостатню увагу чеських інтелектуалів до присвячених М. Грушевському меморіальних заходів. Так, дописувач львівського «Діла» з певним докором відзначав: «З жалем мусимо теж підкреслити слабу участь у поминках братів чехів, і то навіть з тих кругів, які повинні були б разом з нами вшанувати пам'ять Михайла Грушевського як визначного вченого слов'янина. Невже ж навіть і серед цих кругів конвенанси нової “приятні” є сильніші, ніж почування старого, традиційного у чехів слов'янофільства?»¹²⁴.

¹²¹ М-н. Поминки по Михайлі Грушевським у Празі / По смерті Михайла Грушевського // Діло. — Львів, 1935. — Ч. 7. — 11 січня. — С. 3–4.

¹²² Свято в пам'ять акад. Михайла Грушевського у Брні / З життя українців у Чехословаччині // Діло. — 1935. — 25 січня. — С. 4–5.

¹²³ Не судилося вдруге побачити волю (Ще з приводу смерті проф. М. Грушевського) // Діло. — 1935. — Ч. 30. — 5 лютого. — С. 1.

¹²⁴ М-н. Поминки по Михайлі Грушевським у Празі / По смерті Михайла Грушевського // Діло. — Львів, 1935. — Ч. 7. — 11 січня. — С. 4.

Поряд зі щоденною пресою, на смерть М. Грушевського меморіальними дописами відреагували й академічні журнали. Так, у некролозі на сторінках празького видання «Český Časopis Historický» З. Гаек назвав М. Грушевського найвидатнішим українським науковим і громадським діячем, вплив котрого відчувався далеко за межами Батьківщини: «Твори його мали величезне будительське значення, також український національний рух перебував значною мірою під його впливом»¹²⁵.

На смерть М. Грушевського стислою некрологічною заміткою на сторінках журналу «Slovanský Přehled» відгукнувся Я. Славік. Відсилаючи зацікавленого читача до попередніх дописів про українського вченого, що протягом минулих десятиліть з'явилися в журналі, чеський учений коротко поінформував про здобутки радянського десятиліття життя київського академіка. Говорячи про переслідування М. Грушевського комуністичною владою, Я. Славік влучно відзначив: «Доля, котра спіткала Грушевського за Світової війни, коли він став підозрілим для царського уряду, повторилася у гіршій формі»¹²⁶. З певною іронією автор згадав про «посмертну честь та пенсію», що ними радянські функціонери хотіли покращити свій імідж в очах західної громадськості після років гвалтовного переслідування вченого, назвавши їх «малою компенсацією за гоніння, яких великий вчений останнім часом зазнав».

Розлогим некрологом на сторінках празької «Slavische Rundschau» на смерть М. Грушевського відгукнувся довголітній товариш померлого Я. Бідло, що був чудово ознайомлений як із його творчою спадщиною, так і з загальним контекстом поступу українознавчих студій. На початку чеський учений з прикрістю зазначає, що замість ювілейної статті з приводу недалекого сімдесятиріччя М. Грушевського він змушений писати некролог; передчасна смерть вченого стала «непоправним ударом для всієї історичної науки». Схематично окресливши головні факти біографії українського колеги, автор зосередився на характеристиці його творчої спадщини, назвавши її фундаментальною.

Вершиною діяльності Грушевського-науковця Я. Бідло називає «Історію України-Руси», що, попри свою незавершеність і деякі недоліки, про які, зрештою, згадував і сам її автор, «є працею якщо не геніального, то талановитого синтетика, який однаково досконало володіє як джерельним матеріалом, так і фаховою літературою, добре орієнтується в сучасних соціологічних теоріях і має рідкісне панорамне бачення всесвітньої історії»¹²⁷. Новаторський характер синтезу М. Грушев-

¹²⁵ Z. H. [Hájek Z.] Zprávy // Český Časopis Historický. — Praha, 1934. — Ročník XL. — S. 671.

¹²⁶ Slavík J. Michajlo Hruševský // Slovanský Přehled. — Praha, 1934. — Ročník XXVI. — S. 311.

¹²⁷ Bidlo J. Mychajlo Hruševs'kyj // Slavische Rundschau. — Prag, 1935. — Jg. 7. — S. 62.

ського полягає у поєднанні традиційної політичної історії з історією культури, соціальних інститутів та економічних процесів. Незважаючи на свій виразно національний характер, «Історія України-Руси» є водночас твором наскрізь об'єктивним, що своєю критичністю переконали неупередженого читача у слушності авторських гіпотез. Це рідкісне поєднання патріотизму та об'єктивності, вкотре твердить автор некрологу, зближує працю М. Грушевського з «Історією чеського народу» Ф. Палацького.

Не менш захоплено Я. Бідло пише про «Історію української літератури» М. Грушевського. Ця праця, за його влучним спостереженням, є «свого роду нова редакція культурно-літературних пасажів з “Історії України-Руси”, вельми удосконалена і доповнена». Далі автор стисло знайомить читача з багатством проблематики цієї фундаментальної студії, також відзначаючи її патріотичний характер. «Ці дві основні праці, — твердить Я. Бідло, — характеризують Грушевського як дослідника».

Як видатного організатора української науки, М. Грушевського характеризує багатопланова діяльність у Львові, а згодом і в Києві. В Галичині, твердить чеський історик, покійний спромігся очолюване ним НТШ перетворити на фактичну національну Академію наук. В радянське ж десятиліття його небуденний організаційний талант проявився у розбудові дослідницьких комісій та випуску численних видань історичних інституцій ВУАН. Втім, влучно вказує Я. Бідло, «нова радянська історіософія» була цілком антагоністична історичній ідеології українського вченого. Тож конфлікт був невідворотним, а його наслідки передбачували. Як і його знані попередники, М. Грушевський був змушений доживати віку у фактичному вигнанні. Підсумовуючи, Я. Бідло підкреслив, що «втрата цієї унікальної особистості для українського наукового життя залишиться невідмовною на довгі роки»¹²⁸.

Я. Бідло написав також першу серед неукраїнських авторів узагальнювальну працю, присвячену життю та діяльності М. Грушевського, що вийшла окремою книжечкою в Празі 1935 р. Відреагувавши свого часу змістовними рецензіями на головні праці вченого, його чеський колега був добре ознайомлений з обставинами діяльності українського історика у різні періоди життя, а довголітнє листування з М. Грушевським робило його поінформованим про численні малознані нюанси творчої біографії київського академіка. Відтак праця Я. Бідло несе на собі важливе для нас мемуарне забарвлення.

Вже у вступі автор змалював для чеського читача масштаб особистості померлого: «Надзвичайно швидкий та яскравий був науковий поступ цього знаменитого історика українського народу, надзвичайно плідною була його наукова, літературна та видавнича діяльність, після

¹²⁸ *Bidlo J. Mychajlo Hruševs'kyj // Slavische Rundschau. — Prag, 1935. — Jg. 7. — S. 64.*

нього залишилася багата літературна спадщина; у критичну добу російської революції 1917 року йому випало зіграти виняткову роль політичного вождя цілого народу, а на кінець — витерпіти чотири тяжкі роки великого страждання, оскільки був підозрюваний як людина політично небезпечна. Через це був відірваний від свого національного середовища, котре для нього було джерелом, що жило не лише наукову діяльність, а й саме життя»¹²⁹.

Далі у розповідному біографічному ключі автор розкрив головні етапи становлення М. Грушевського як видатного організатора української науки, історика, літературознавця, публіциста, громадського та державного діяча, спираючись при цьому на «Автобіографію» самого померлого. Як і інші дослідники, чеський учений докладніше зупинився на здобутках львівської доби життя та діяльності М. Грушевського, коли він «отримав надзвичайно сприятливі умови для наукової праці, зміг, як молодий чоловік, повний сил, ініціативи та великих планів, розвинути дивовижну багатосторонню діяльність, видати впродовж кількох років низку дуже важливих творів та створити за короткий час осередок української наукової праці».

Головні зусилля, слушно твердить Я. Бідло, М. Грушевський спрямовував на велике завдання написати повну історію України. Стисло реферуючи зміст кожної з частин «Історії України-Руси», чеський вчений відзначає, що вже першим томом автор «дивував повним володінням матеріалом не лише історичним (багато користав з арабських текстів), але й археологічним, досконалим знанням відповідної літератури й проблем, що в ній порушувалися (а саме, як виникла руська держава та хто були варяго-руси) та загалом новим розумінням руської історії». Згадуючи про рецепцію головної праці покійного, Я. Бідло прямо вказав на нерозуміння та неприйняття його оригінальних ідей багатьма сучасниками, передусім російськими колегами¹³⁰.

Схвально відгукнувся Я. Бідло про теоретико-методологічну основу історичних студій М. Грушевського, підкреслив його критичність та об'єктивність, поважну ерудицію, вправне володіння соціологічним методом. Цілком справедливо, вказує дослідник, український колега об'єктом своєї уваги обрав широкий спектр проявів життя українського народу, соціологічним методом синтезувавши їх у цілісну картину. Вказав також дослідник на епохальність внеску М. Грушевського в розбудову джерельних підстав української історичної науки. Все це, вкотре повторює чеський учений, робить роль М. Грушевського в українській науці співмірною зі значенням Ф. Палацького для чехів¹³¹.

¹²⁹ *Bidlo J. Michal Hruševs'kyj. — Praha: Nakladem České Akademie Věd a Umění, 1935. — S. 3–4.*

¹³⁰ Там само. — S. 7–9.

¹³¹ Там само. — S. 13.

Пояснюючи значення громадського служіння Грушевського-історика, Я. Бідло проникливо відзначив: «Не лише ті, що мали сумніви, чи вважатися за русинів чи українців або чи українство загалом не є лише привид, надаремно викликаний доктринерами, але й ті, хто здалека спостерігали за українським народним рухом, дізналися з праці Грушевського, що українські народні стремління мають глибоке коріння в історичному розвитку суспільства, через що стають явищем загалом природним».

Окремо Я. Бідло відзначив значущість науково-популяризаторської праці М. Грушевського. За його слушним спостереженням, набагато більший вплив на українську та, загалом, східноєвропейську читацьку аудиторію мали такі популярні праці, як «Очерк истории украинского народа» та «Ілюстрована історія України». «Можна сказати, — вказує Я. Бідло, — що Грушевський через всю свою багатогранну народну діяльність саме своєю українською історією зробив українським народним стремлінням найдієвішу послугу як поміж своїх співвітчизників, так і в Росії, серед решти слов'ян, та в неслов'янській чужині».

Згадав чеський дослідник і про талант М. Грушевського як організатора українського наукового життя. Як і в попередніх своїх описах, він називає реформоване колегою НТШ фактичною Академією наук, пише про творення багатолітнім головою товариства нових наукових секцій та періодичних видань, згадує про виховання багатьох талановитих учнів, що продовжували справу вчителя.

Не оминув своєю увагою Я. Бідло й суспільно-політичну та публіцистичну діяльність М. Грушевського, вказавши на її важливе для модернізації українства значення. З'ясовуючи громадське credo львівського професора, автор справедливо твердить, що той завжди був прихильником прогресивного напрямку, адептом налагодження рівноправного міжнародного діалогу в Галичині. Після 1905 р. ці ідеї М. Грушевський переніс на Наддніпрянську Україну, в якій вбачав осердя національного життя.

Здобутий авторитет серед співвітчизників, твердить Я. Бідло, природно визначив головну роль М. Грушевського на першому етапі української революції, коли його було одноставно обрано головою Центральної Ради. Загалом співчутливо змалювавши державотворчу діяльність товариша, чеський учений не оминув і його помилок як політика, покликаючись при цьому на свідчення тогочасного празького колеги Дмитра Дорошенка.

Стисло оповівши про еміграційні поневіряння М. Грушевського, дослідник підвів читача до природності його рішення повернутися в більшовицьку Україну. Останнє було зумовлено не лише науковими планами вченого, але й його світоглядними переконаннями у необхід-

ності невідступно бути зі своїм народом¹³². Виправданість такого кроку Я. Бідло ілюструє «дивовижними» науковими, видавничими та організаційними здобутками радянської доби життя М. Грушевського. Вперше в чеській історіографії дослідник стисло та влучно характеризує «Історію української літератури». На переконання Я. Бідло, ця студія «є написана істориком-спеціалістом, який уже раніше проявив себе як автор великої історичної праці в прямому значенні того слова, а потім взявся за історію літератури з глибшим інтересом, зокрема соціальним та соціологічним, ніж це звичайно зустрічається при написанні історії літератури».

Як сповнені глибокого трагізму, чеський учений змальовує останні роки життя українського вченого, котрий, незважаючи на погіршення здоров'я, надалі намагався науково працювати. Змальовуючи суть конфлікту покійного з більшовиками, Я. Бідло влучно відзначив: «[...] Як можна судити з його праць, [М. Грушевський] був по суті своїй чистим ученим, істориком, котрому найперше йшлося про знання та оприлюднення чистої правди. В тому полягала трагедія його ставлення до більшовицької влади, котрі про щось подібне взагалі не мали поняття, не могли зрозуміти душу і намагання правдивого вченого, а науку розуміли утилітарно, як додаток до політики».

Наприкінці книги Я. Бідло поділився з читачем своїми особистими враженнями від багаторічного знайомства з М. Грушевським, відзначивши небуденність його діяльної натури. Цікавими є свідчення чеського вченого про його останню зустріч з українським колегою напередодні повернення в Україну. У довірливій розмові М. Грушевський, зі слів його співбесідника, сказав, що вирішив змиритися з українською більшовицькою владою з огляду на те, що подальшу боротьбу українців з нею вважає марною справою¹³³. Масштабність творчої спадщини автора «Історії України-Руси» для чеського читача ілюстрував доданий до книги хронологічно укладений список головних наукових праць українського історика.

Своєю докладністю книжечка Я. Бідло про українського колегу й приятеля привернула увагу оглядачів наукового життя. У своєму огляді З. Гаек стисло переказав головні ідеї праці, цілком погодившись із тезами про непроминальність внеску М. Грушевського у розбудову української й загальнослов'янської культури та науки.

Відзначимо, що поряд із чеськими вченими на сторінках академічної періодики країни з меморіальними дописами виступили й українські колеги М. Грушевського, котрі опинилися на еміграції. Згадаємо цікавий некролог авторства Дмитра Дорошенка, давнього приятеля по-

¹³² *Bidlo J. Michal Hruševs'kyj*. — Praha: Nakladem České Academie Věd a Umění, 1935. — S. 26–27.

¹³³ Там само. — S. 34.

кійного, опублікований на сторінках «Časopis' u Národního Musea»¹³⁴. В ньому український історик відтворив бачення українцями величі національного служіння небіжчика.

Фінальним акордом чеської грушевськіани досліджуваного періоду стали стислі замітки про вихід посмертно виданого донькою М. Грушевського Катериною останнього, X-го, тому «Історії України-Руси» в 1936 р. Так, на сторінках празького «Časopis' u národního musea» Я. Бідло лаконічно поінформував читача про зміст останньої частини головної праці українського колеги. Чеський історик привітав появу «неоціненної» праці про українське минуле, що під оглядом методу, структури та нововіднайденого джерельного матеріалу нагадує попередні томи¹³⁵.

* * *

Підводячи підсумки дослідженню чеської грушевськіани першої третини ХХ ст., звернемо увагу на певний символізм улюбленого порівняння чеських інтелектуалів М. Грушевського з Ф. Палацьким. Як і у випадку з класиком чеської науки, саме український історик своїми численними працями, в яких майстерно поєдналися любов до свого народу та позитивістська невідступність від джерельних свідчень, знайомив навколишній світ з Україною та українцями. Це знайомство, як ми вже згадували, не було простим: новонароджене модерне українство, «завдяки» зусиллям фінансово потужної польської та російської пропаганди, нерідко забарвлювалося в кольори політичної кон'юнктури та подавалося як інтрига ворожих слов'янству австрійців і німців. Незважаючи на це, М. Грушевський зі своїми однодумцями не відступили, доводячи право українців на рівноправне членство в сім'ї європейських народів.

Порівняно з емоційністю дописів польських і російських оглядачів діяльності українського вченого, чеська наука в своїх оцінках різнопланової праці М. Грушевського була загалом об'єктивною та в цілому досить прихильною. Відсутність взаємних історичних претензій, подібність пережитого досвіду чужинського гніту, традиційно міцні чесько-українські культурні взаємини, особисті приятні стосунки вченого з чільними представниками наукового світу Богемії створили сприятливу атмосферу для побудови повноцінного міжнаціонального історіографічного діалогу, не обтяженого імперською спадщиною чи взаємними претензіями, як у російському або польському випадках. У цьому непростому діалозі саме М. Грушевський з українського боку відігравав роль лідера.

¹³⁴ *Dorošenko D.* Mychajlo Hruševskiy // Časopis Národního Musea. — Praha, 1934. — Ročník CVIII. — S. 281–284.

¹³⁵ *J. B. [Bidlo J.] Zprávy // Časopis národního musea. Oddíl duchovnědný.* — Praha, 1937. — Ročník CXI. — S. 156–157.

Попри скептичне ставлення до антинорманізму автора «Історії України-Руси» та деякі застереження щодо сміливості його історичного моделювання, що історику, зрештою, закидали більшість його сучасників, чеські вчені з великим пієтетом ставилися до різнобічної та жертовної культурної діяльності українського колеги, уважно відстежуючи появу його наукових творів. Відтак найбільшого визнання чеських учених здобула науково-організаційна праця М. Грушевського, що, на їхнє переконання, легітимізувала українознавство як важливий напрямок славістичних студій. У цьому контексті загального визнання епохальності доробку Грушевського-науковця традиційним для чеських дописувачів, як уже про це неодноразово йшлося, стало порівняння його заслуг для української культури зі значенням Ф. Палацького для чехів. Тому не випадково, що найбільшій академічній відзнаці — закордонного члена національної Академії наук — український дослідник був удостоєний саме в Чехії. Чеська історіографія має в своєму доробку найбільш розлогу, поза українською літературою, грушевськіану: спеціальні публікації, присвячені М. Грушевському, головню з нагоди його ювілейних дат, відтворювали образ видатного вченого-славіста, невтомного працівника на полі української культури, принципового оборонця національних інтересів.

Насамкінець додамо, що насиченість реконструйованої чеської грушевськіани актуалізує продовження дослідження в хронологічному та тематичному аспектах — як з'ясування особливостей рецепції спадщини М. Грушевського в чеській славистиці другої половини ХХ — на початку ХХІ ст., так і спроб цілісної реконструкції чесько-українських інтелектуальних взаємин і візій.

Віталій Хоменко (Київ)

Співпраця Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів в епістолярній спадщині сучасників історика

Роль М. Грушевського у політичних процесах доби Української революції 1917–1923 рр. завжди мала суперечливі оцінки. Переважно дослідники, високо оцінюючи наукові здобутки історика, критикували його політичну діяльність. На нашу думку, для того, щоб об'єктивно поглянути на М. Грушевського як політика, слід звернути увагу на його діяльність в Українській партії соціалістів-революціонерів (далі — УПСР), адже з нею історик співпрацював, починаючи з весни 1917 р. і майже до свого повернення в Україну з еміграції, яке відбулось у березні 1924 р. Про це є численні згадки у багатьох історичних джерелах.

Значний інформаційним потенціал щодо діяльності М. Грушевського в УПСР має епістолярна спадщина його сучасників, які теж, у переважній більшості, брали активну участь в Українській революції. Це листи як до М. Грушевського, так і до інших адресатів. Серед їхніх авторів бачимо, як однодумців колишнього голови Української Центральної Ради (далі — УЦР) — членів Закордонної делегації (далі — ЗД) УПСР, так і його політичних опонентів. Вважаємо, що аналіз епістолярію дасть змогу з'ясувати певні факти співпраці М. Грушевського з есерами, особливості його політичних поглядів, тактику партійної боротьби, якої дотримувався історик.

Зокрема, слід звернути увагу на епістолярну спадщину В. Винниченка. Наприклад, у фондї 1235 Центрального державного історичного архіву у м. Києві (далі — ЦДАК України) зберігся його лист до голови ЗД УПСР від 1 березня 1922 р.¹ В. Винниченко писав, що під час перемовин з П. Дятловим, українським комуністом, який працював у радянському представництві в Берліні і, фактично, був агентом більшовиків, висунув кандидатуру історика на важливу посаду в українському радянському уряді². При цьому автор листа зауважував, що це, звісно, тягне за собою й умову легалізації в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (далі — УСРР) есерівської партії, до якої входив політик, і тут же відзначав, що зі слів П. Дятлова це питання «зустрічає

¹ Лист В. Винниченка до М. Грушевського від 1 березня 1922 р. // ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 384. — Арк. 43–46 зв.

² Там само. — Арк. 43 зв.

великий опір в рядах правлячої партії»³. Цей лист був черговою спробою В. Винниченка залучити М. Грушевського до своїх політичних проєктів, але лідер ЗД УПСР так і не дав позитивної відповіді на ці пропозиції.

У фонді 8 Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) відклалося кілька листів В. Винниченка, в яких теж є згадки про «есерівство» М. Грушевського. Так, у листі до Української комуністичної партії (далі — УКП) в Україні від 20 березня 1920 р. В. Винниченко писав, що ЗД УПСР «стала виразно на ґрунт радянської влади. Вони мають велике бажання з'єднатись з боротьбистами. Такі самі тенденції помічаються й у їхнього ЦК (Центральний комітет УПСР — В. Х.), але Делегація не має змоги розшукати його»⁴. Отже, отримуємо ще один доказ того, що вже на початку 1920 р. М. Грушевський розпочав спроби домовитися з більшовиками. Також автор слушно припускав, що перехід на комуністичні позиції для М. Грушевського є найвірогідніше лише тактичним кроком, що це «не глибоке, непохитне й активне переконання, за яке він готов був би піти на жертву», і вказував, що ЗД УПСР складається з «М. Грушевського, О. Жуковського, М. Шаповала, М. Шрага, М. Чечеля і Кондратенка»⁵. Останній факт дозволяє говорити про нечисленність однодумців колишнього голови УЦР. Вважаємо, що В. Винниченко дуже влучно підмітив характер «переорієнтації» історика на підтримку радянської влади. На нашу думку, М. Грушевський розумів сутність комуністичного режиму та можливі ризики від спроб порозумітися з ним, але бажання зробити щось для української державності пересилило.

Слід згадати і лист В. Винниченка до УКП від 2 грудня 1920 р., в якому він відзначав, що «...частина наших есерів з Грушевським на чолі» виступає проти нього та Закордонної групи УКП, тоді як «М. Шаповал і його течія за нас»⁶. Негативні оцінки політики В. Винниченка були характерними для М. Грушевського, який не вважав за потрібне об'єднувати різні соціалістичні партії за кордоном в один блок для того, щоб повалити радянську владу, що було, власне, метою колишнього голови Генерального Секретаріату Української Народної Республіки (далі — УНР). Крім того, бачимо, що підтримка М. Шаповалом політичних планів В. Винниченка стала однією з причин конфронтації між головою ЗД та лідером пражської групи есерів.

³ Лист В. Винниченка до М. Грушевського від 1 березня 1922 р. — Арк. 43 зв.

⁴ Лист В. Винниченка до Української комуністичної партії від 20 березня 1920 р. // ЦДАГО України Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 7 зв.

⁵ Там само.

⁶ Лист В. Винниченка до Української комуністичної партії від 2 грудня 1920 р. // Там само. — Арк. 83.

Значний інтерес викликають і листи В. Винниченка до М. Шаповала, які зберігаються у фонді 3563 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Для них є характерними постійні звинувачення М. Грушевського та підтримка партійних позицій М. Шаповала. Наприклад, у посланні від 30 січня 1921 р. В. Винниченко критикував ЗД УПСР за її спроби проводити переговори з радянським урядом України, називаючи групу Грушевського «купкою віденських політиканів»⁷. З листа стає зрозуміло, що В. Винниченко повірив словам М. Шаповала про те, що ЦК УПСР не підтримував політичних позицій ЗД УПСР, відтак, він писав, «що УПСР не треба змішувати з Грушевським — Чечелем — Шрагом, що ця невеличка кумпанія на свою руку веде політику, яку ЦК і другі зак[ордонної] організації у. с-рів осуджують»⁸. Подібні думки висловлювалися і у листі від 14 лютого 1921 р.⁹. Зауважуємо, що насправді ЦК УПСР вважав правильною політику саме ЗД, а стверджуючи протилежне, М. Шаповал видавав бажане за дійсне.

Власне про М. Грушевського В. Винниченко писав, що той «...не є соціаліст і бути ним не може. Отже репрезентація Вашої партії таким “соціалістом” є постійні компрометації Вашої партії»¹⁰, і, щоб це змінити, потрібно «роз’яснити Грушевського», що В. Винниченко і збирався робити на сторінках «Нової доби». Автор запевняв М. Шаповала, що «з Груш[евським] будемо боротись рішуче й без церемоній, старанно відрізняти цю групу (ЗД УПСР — В. Х.) від усієї партії у. с-рів»¹¹. Дійсно, членство М. Грушевського в УПСР викликає багато запитань, хоча сумніватися у його «соціалістичності» не має підстав. Але підкреслюємо, що, на відміну від В. Винниченка чи М. Шаповала, які досить-таки мало займалися практичною реалізацією свого бачення побудови української державності, лідер ЗД УПСР дійсно намагався втілити у життя свій проект соціалістичної радянської України. У цьому контексті буде доцільно навести цитату з листа М. Лозинського до М. Грушевського, який зберігається у фонді 1235 ЦДІАК України. М. Лозинський писав історикові 14 вересня 1920 р.: «Зацікавила мене згадка в Вашім листі про “можливість нашого (себто Вашого і Ваших партійних товаришів) виїзду до Краю”. Коли не помилка, то се означало б можливість консолідації українських кращих соціалістичних сил в Краю на основі... державности в радянській формі»¹².

⁷ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 30 січня 1921 р. // ЦДАВО України Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 10.

⁸ Там само. — Арк. 10–10 зв.

⁹ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 14 лютого 1921 р. // Там само. — Арк. 14, 14 зв.

¹⁰ Там само. — Арк. 14 зв.

¹¹ Там само. — Арк. 15 зв.

¹² Лист М. Лозинського до М. Грушевського від 14 вересня 1920 р. // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 611. — Арк. 4–4 зв.

5-м червня 1921 р. датується лист В. Винниченка, в якому він радив М. Шаповалу не перейменовувати партію, адже це потрібно робити саме «віденській групці», «грушенятам», які ведуть «злочинну і нечесну політику», тоді як на боці М. Шаповала і ЦК і решта есерівських організацій¹³. У листі від 7 липня 1921 р. В. Винниченко висловлював свої думки про факт поїздки М. Чечеля до УСРР¹⁴. Він прогнозував: «Смішно було б гадати, що Москва зробить якісь уступки купці людей в 8 чоловік, знаючи, що за сею купкою ніхто не йде і не піде»¹⁵. Важливим фактом є названа, хоча, можливо й приблизно, кількість прихильників М. Грушевського у ЗД УПСР. Для В. Винниченка «ця подорож Чечеля є ніщо інше, як виступ з партії» есерів всіх однодумців історика¹⁶.

Червоною ниткою через ці листи проходить ідея консолідації соціалістичних партій в еміграції¹⁷, яку запропонував В. Винниченко, підтримував М. Шаповал, але проти якої виступав М. Грушевський¹⁸. Через таку його позицію, а крім того, і через його спроби порозумітися з більшовиками, у всіх проаналізованих вище листах В. Винниченка бачимо нищівну критику політичної діяльності голови ЗД УПСР.

Разом з тим, В. Винниченко порушував у своїх листах і питання повернення М. Грушевського до України. Наприклад, у листі від 16 серпня 1921 р. він задавався питанням «чи, справді, Груш[евський] і К^о збираються їхати?». Наводить слова Сірого (Ю. Тищенко (Сірого). — В. Х.), який розмовляв на цю тему з істориком, і той говорив, «що збирається їхати “на культурну працю”». На думку В. Винниченка, виїзд «на культурну працю» є ще більшим зрадництвом, ніж повернення для політичної роботи, але, зрештою, він робив висновок, «що ніхто з них не поїде»¹⁹. Менш ніж через місяць, 11 вересня 1921 р., В. Винниченко написав листа М. Шаповалу, в якому підтримав останнього у його конфлікті з «грушенятами»²⁰. Очевидно, що на той час автор вже одержав інформацію про те, що група Грушевського отримала від свого ЦК листа, згідно з яким політика ЗД була правильною, відповідала партійній програмі УПСР і саме лідер Празької групи порушував партійну дисци-

¹³ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 5 червня 1921 р. // ЦДАВО України. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 37 зв.

¹⁴ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 7 липня 1921 р. // Там само. — Арк. 44 зв. — 45 зв.

¹⁵ Там само. — Арк. 45.

¹⁶ Там само. — Арк. 45 зв.

¹⁷ Там само. — Арк. 10, 14, 38, 45 зв.

¹⁸ Там само. — Арк. 49 зв.

¹⁹ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 16 серпня 1921 р. // Там само. — Арк. 54.

²⁰ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 11 вересня 1921 р. // Там само. — Арк. 59–59 зв.

пліну. В. Винниченко листа не бачив, але, незважаючи на це, він зробив висновок про правильність партійного курсу М. Шаповала.

18 вересня 1921 р. В. Винниченко надіслав М. Шаповалу копію свого послання до М. Грушевського від 17 вересня 1921 р.²¹, а також виклав причини того, чому написав листа істориком і якої мети прагнув досягти²². Він вважав, що найближчим часом відбудеться військова інтервенція польських та румунських військ на радянську Україну, яка перебувала через економічну та національну політику більшовиків у глибокій кризі, відтак шанси на повалення радянської влади були суттєвими. Цю акцію нібито підтримував і С. Петлюра, якого в Україні народ вважав єдиним національним лідером, що може відновити українську державність²³. Відтак, автор пропонував створити в Україні «революційний національний центр», який би захистив українську революцію від «реакції». Есери групи Грушевського, які мали контакти з Москвою, могли б звернутися до більшовицької влади з пропозицією утворити коаліційний уряд з представників Комуністичної партії більшовиків України (далі — КП(б)У), УКП та УПСР, що дало б непогані шанси на успіх у відбитті інтервенції²⁴. Це ж саме питання В. Винниченко порушував і в іншому листі до М. Шаповала, написаному 24 вересня 1921 р. Автор знову пояснював, чому звернувся з вищезгаданими пропозиціями до історика та його «віденців»²⁵. Про можливу відповідь М. Грушевського В. Винниченко написав у своєму листі від 14 листопада 1921 р. На його думку вона буде негативною²⁶. Варто відзначити ще один факт. Автор листа дивувався, чому ЦК УПСР став на бік «віденців», а не «пражан», і намагався це пояснити. Він звинувачував у цьому «віденців», які «нечесно скористувались скрутним становищем ЦК і примусили його висловитись за них»²⁷. В. Винниченко не міг знати, що ЦК швидше за все ніколи не підтримував М. Шаповала та його Празьку групу, ніякої еволюції чи зміни політичних поглядів у ЦК не відбувалось. Про те, що ЦК був проти політичної програми ЗД, В. Винниченко знав тільки зі слів М. Шаповала, який тільки хотів так думати і не володів достовірною інформацією про справжнє ставлення ЦК як до нього, так і до М. Грушевського.

²¹ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 17 вересня 1921 р. // Там само. — Арк. 62–62 зв.

²² Там само. — Арк. 61–61 зв.

²³ Там само. — Арк. 62–62 зв.

²⁴ Там само. — Арк. 63–63 зв.

²⁵ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 24 вересня 1921 р. // Там само. — Арк. 65 зв. — 66 зв.

²⁶ Лист В. Винниченка до М. Шаповала від 14 листопада 1921 р. // Там само. — Арк. 72.

²⁷ Там само. — Арк. 72 зв.

У 2003 р. в журналі «Вітчизна» були опубліковані кілька листів В. Винниченка до Є. Чикаленка. Ці листи зберігаються у фонді В. Винниченка в Колумбійському університеті²⁸. Зокрема, у листі від 2 березня 1921 р. автор критикував М. Грушевського за його «прихильність» до уряду Раковського, називаючи славетного історика «сивобородим “мальчиком без штанов”» та «чудним “політиком”»²⁹. У листі від 12 грудня 1923 р. В. Винниченко писав, що «це М. Грушевський збирається їхати на Україну, за посадою, чи за “посидінням”...»³⁰, тобто вважав, що серед причин його повернення до України значнішу роль могли відігравати кар’єрні фактори. Найбільш повне видання усього корпусу взаємного листування В. Винниченка та Є. Чикаленка з’явилося у 2010 р. У ньому бачимо як вже вищезгадані листи³¹, так і інші. Наприклад, у листі від 16 грудня 1923 р. Є. Чикаленко писав, що М. Грушевського більшовики запросили повертатися і його повернення внесе розбрат в українські кола в Україні³². У листі від 26 травня 1926 р. Є. Чикаленко описував розмову зі своїм сином Левком. Автор порівнював політичні помилки М. Грушевського з «мимовільною зрадою української державності», а його син називав історика «політичним шахраєм»³³.

Слід звернутися і до листування Є. Чикаленка з В. Липинським. Значна його частина була опублікована 2013 р. у виданні «В’ячеслав Липинський та його доба». Наприклад, у посланні від 21 жовтня 1922 р. Є. Чикаленко, згадуючи полеміку між «Шаповалівцями та Грушенятами», писав: «До чого пан проф[есор] [Грушевський] на старість дійшов! Очевидно є у чоловіка якийсь карбик в голові і коли до нього дійде, то розумний стає дурним. Він же, безперечно, розумна людина, а поводить як дитина! “На всякого мудреца довольно простоты”, як кажуть москалі»³⁴. У листі від 17 березня 1923 р. Є. Чикаленко відзначав, що М. Грушевський «Недавно... звертався до Раковського з про-

²⁸ «Яка страшна річ політика...» Несподіванки еміграційного епістолярію В. Винниченка. (Перед., упоряд., прим. В. Панченка) // Вітчизна. — 2003. — № 3–4. — С. 102.

²⁹ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 2 березня 1921 р. // Там само. — С. 105.

³⁰ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 12 грудня 1923 р. // Там само. — С. 111.

³¹ Євген Чикаленко — Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вст. ст. Н. Миронець. — К.: Темпора, 2010. — С. 315, 330–337.

³² Лист Є. Чикаленка до В. Винниченка від 16 грудня 1923 р. // Там само. — С. 340.

³³ Лист Є. Чикаленка до В. Винниченка від 26 травня 1926 р. // Там само. — С. 351.

³⁴ Лист Є. Чикаленка до В. Липинського від 21 травня 1922 р. // В’ячеслав Липинський та його доба: Кн. 3-я. — Вид. 2-е, доopr. та доповн. / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. — К.: Темпора, 2013. — С. 637.

позицією співпраці, а коли той його висміяв, то тепер шукає відносин з контрреволюціонерами, вважаючи, що “скрізь треба приятеля мати”»³⁵. Лист-відповідь В. Липинського датований 6 квітня 1923 р. У ньому автор іронічно написав, що «Грушевський справді знаменитий зі своїми пропозиціями! Але це для нас — монархістів і “контрреволюціонерів” — добрий знак»³⁶.

Звісно, що такі оцінки діяльності М. Грушевського є цілком зрозумілими, адже і В. Винниченко, і Є. Чикаленко, і В. Липинський були його політичними опонентами і не сприймали ні партійних поглядів історика, ні його політичної діяльності в еміграції, ні його бачення побудови української державності.

Напевно, головним політичним опонентом М. Грушевського в УПСР був М. Шаповал. Звісно, що непорозуміння та конфлікти між ними, які були пов’язані з партійною діяльністю голови ЗД УПСР, теж знайшли своє відображення у листах. Частково позиції М. Шаповала можна було зрозуміти і з вищезгаданих листів інших діячів, але, безумовно, головну увагу слід звернути саме на його епістолярій.

Наприклад, в особовому фонді М. Шаповала 3563 у ЦДАВО України збереглася значна кількість листів, які дають певну інформацію про співробітництво М. Грушевського та УПСР. Серед них є лише один лист від М. Шаповала власне до М. Грушевського. Він датований 7 серпня 1921 р.³⁷ Причиною написання цього листа були чутки про можливе повернення історика на Батьківщину. М. Шаповал не добираючи слів, критикував політичні рішення М. Грушевського часів його головування в УЦР, звинувачував того у запрошенні німців, згадував аполітичність у добу Гетьманату³⁸. Важливим і дуже цінним фактом є згадка автора, що за кордон М. Грушевський виїхав та став головою ЗД УПСР «не будучи її членом». І лише у січні 1921 р. історик вступив до УПСР, як пише М. Шаповал, «під загрозою скандалу»³⁹. Загалом, автор зневажливо відгукувався про еміграційну діяльність політика, а його діяльність на чолі ЗД УПСР вважав руйнівною⁴⁰. Окремо М. Шаповал критикував визнання М. Грушевським «уряду Раковського», сумнівався, що такий крок підтримував ЦК УПСР, який перебував «в тюрмі у Раковського»⁴¹. У підсумку автор називав історика «перевертнем-

³⁵ Лист Є. Чикаленка до В. Липинського від 17 березня 1923 р. // Там само. — С. 641.

³⁶ Лист В. Липинського до Є. Чикаленка від 6 квітня 1923 р. // Там само. — С. 586.

³⁷ Лист М. Шаповала до М. Грушевського від 7 серпня 1921 р. // ЦДАВО України Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 75. — Арк. 60–63.

³⁸ Там само. — Арк. 60.

³⁹ Там само. — Арк. 60 зв.

⁴⁰ Там само. — Арк. 61.

⁴¹ Там само. — Арк. 61 зв. — 62.

комуністом»⁴² та «зрадником нашої партії»⁴³, що, на нашу думку, є типовим проявом ситуації, коли емоції та особисті образи беруть гору над розумом та національними інтересами, адже, М. Шаповал робив висновки, не знаючи реального стану справ і навіть не намагаючись зрозуміти політичні погляди свого опонента по партії.

Кілька цікавих листів М. Шаповала відклалось і у фонді 3911 ЦДАВО України. Зокрема, слід назвати його лист до ЦК УПСР⁴⁴. На жаль, рукопис листа не був датований автором, але, проаналізувавши його текст, можна припустити, що його написано навесні 1921 р., коли М. Шаповал ще мав надії за допомогою ЦК УПСР вирішити конфлікт із ЗД УПСР на свою користь. З листа дізнаємось, що ЗД складалась з чотирьох членів: М. Грушевського, О. Жуковського, М. Чечеля, М. Шрага⁴⁵, а віденська група — з трьох: П. Христюка, І. Штефана, В. Залізняка⁴⁶. Також М. Шаповал подав своє бачення проблеми дедалі гірших відносин між ЗД та рештою есерівських груп в еміграції. Всю провину за такий стан речей автор послання перекладав на М. Грушевського, особливо наголошуючи на тому, що він протягом тривалого часу керував ЗД, не будучи при цьому членом есерівської партії⁴⁷. У формі звинувачень побудований інший лист М. Шаповала до М. Грушевського⁴⁸. Історику, якого названо членом УПСР⁴⁹, було вказано на його «помилки»: використання грошей від «американського жертводавця» для перетягування на бік ЗД есерів-емігрантів з інших партійних груп⁵⁰, слабкі контакти ЗД з іншими партійними організаціями⁵¹, співпраця з комуністами⁵². Автор послання пропонував М. Грушевському йти на службу до комуністів і не втручатися у справи есерівської партії⁵³. Звісно, у політичній діяльності колишнього голови УЦР могли бути та й були певні організаційні чи тактичні помилки і невдачі. Цікаво з'ясувати інше: чи знав М. Шаповал, коли писав цього листа, що ЦК підтримував партійну політику М. Грушевського та ЗД. Якщо знав, то порушував партійну дисципліну, не виконуючи рішення керівного органу партії.

⁴² Лист М. Шаповала до М. Грушевського від 7 серпня 1921 р. — Арк. 62.

⁴³ Там само. — Арк. 62 зв.

⁴⁴ Лист М. Шаповала до ЦК УПСР // ЦДАВО України. — Ф. 3911. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 25–25 зв.

⁴⁵ Там само. — Арк. 25.

⁴⁶ Там само. — Арк. 27.

⁴⁷ Там само. — Арк. 25, 25 зв., 26.

⁴⁸ Лист М. Шаповала до М. Грушевського // Там само. — Спр. 64. — Арк. 3–4 зв.

⁴⁹ Там само. — Арк. 3.

⁵⁰ Там само. — Арк. 3–3 зв.

⁵¹ Там само. — Арк. 3.

⁵² Там само. — Арк. 3 зв.

⁵³ Там само. — Арк. 4–4 зв.

До того ж, М. Грушевський постійно наголошував на тому, що діє у межах повноважень, наданих ЗД Центральним комітетом УПСР.

Подібним чином охарактеризовано стосунки між ЗД УПСР та іншими есерівськими групами за кордоном у листі з цього ж таки фонду⁵⁴, автор якого залишився невідомим. Невідоме і прізвище та ім'я адресата. Також незрозумілими є політичні переконання автора, хоча в тексті добре помітні симпатії до Закордонного комітету (далі — ЗК) УПСР М. Шаповала. Викладає причини внутрішньоесерівського конфлікту, які полягали в тому, що ЗД УПСР нібито «відмовилась скликати партійну конференцію, не признала законности Закордонного Комітету, почала відхрещуватися від партійної ідеології (статті Грушевського в «Наш Стяг») і вести роботу в напрямку зміни ідеології й назви партії, цілком не рахувалася з голосом партійних організацій і т. п.»⁵⁵. Підкреслюємо важливість згадки про отримання ЗД УПСР грошей від «петлюрівського Уряду»⁵⁶, що ще раз доводить факт фінансування Директорією протягом певного часу політичної діяльності М. Грушевського за кордоном. Крім того, автор характеризував і інші політичні сили української еміграції.

Варто розглянути і листування М. Шаповала з М. Чечелем, який був активним діячем ЗД УПСР. Загалом, його тематика пов'язана з листом «Не руйнуйте партії» та листом М. Грушевського до М. Шаповала від 5 лютого 1921 р., в яких ЗД УПСР критикувала праязку групу есерів та її лідера, яким і був М. Шаповал. Розглянемо ці послання за хронологічним принципом. Наприклад, у листі від 27 листопада 1920 р. до М. Чечеля М. Шаповал декілька разів наголошував, що М. Грушевський не був членом есерівської партії, не входив до жодної з партійних груп, але виконував функції голови ЗД⁵⁷.

З листа, датованого 9 грудня 1920 р., вкотре дізнаємося про надзвичайно неприхильне ставлення М. Шаповала до колишнього голови УЦР, яке навіть виходило за межі політичної конфронтації і переходило у площину особистісного несприйняття⁵⁸. Саме про це йде мова у наступних листах. Наприклад, у посланні М. Чечеля до М. Шаповала від 29 березня 1921 р. автор чітко вказував на те, що головою ЗД УПСР є саме М. Грушевський і критикував М. Шаповала, який називав вчинки історика недостойними⁵⁹. У листі-відповіді від 4 квітня 1921 р. М. Ша-

⁵⁴ Лист М. Шаповала до ЦК УПСР. — Арк. 45–47 зв.

⁵⁵ Там само. — Арк. 46.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Лист М. Шаповала до М. Чечеля від 27 листопада 1920 р. // Там само. — Ф. 3563. — Оп. 1. — Спр. 244. — Арк. 74 зв, 75.

⁵⁸ Лист М. Шаповала до М. Чечеля від 9 грудня 1920 р. // Там само. — Арк. 80–81 зв.

⁵⁹ Лист М. Чечеля до М. Шаповала від 29 березня 1921 р. // Там само. — Спр. 213. — Арк. 44 зв.

повал писав, що «з охотою знімаю кваліфікацію “недостойний”», але продовжував критикувати М. Грушевського за його листи, зміст яких нібито впливає «на партійні ряди деструктивно і викликає непотрібне огірчення між парт[ійними] членами...»⁶⁰.

У свою чергу, М. Чечель давав на це доволі розлогу відповідь у посланні, датованому 29 квітня 1921 р. Він зауважував, що «мені, членові Закорд[онної] Дел[егації], Ви пишете про голову Делегації (М. Грушевського. — В. Х.) такі речі, після котрих (коли б вони були правдивими) я не міг би співробітничати з ним»⁶¹. Відтак, дізнаємось, у чому М. Шаповал звинувачував М. Грушевського. По-перше, це «неконструктивна» критика головою ЗД УПСР празької групи есерів. По-друге, переговори групи М. Грушевського з представниками російської комуністичної влади. По-третє, нібито нещирість політика з членами інших партійних груп есерів у політичних питаннях⁶². М. Чечель писав: «Микито Юхимовичу: я вважаю Вас винуватим в тім, що атмосфера в наших партійних колах за кордоном псується. Весь час Ваші відносини до тт. Грушевського і Жуковського — ось найбільш згущене місце цієї атмосфери»⁶³. Отже, автор листа вважав саме М. Шаповала ініціатором конфліктів з М. Грушевським, причому причинами їх є певні «особисті відносини» між ними, які М. Шаповал чомусь переносив у площину партійної діяльності⁶⁴. М. Чечель повідомляв, що лист до М. Шаповала від 5 лютого 1921 р. був написаний особисто головою ЗД УПСР, і підтверджував, що М. Грушевський попередньо ознайомив з його змістом інших членів віденської групи есерів⁶⁵, таким чином, причин для конфлікту немає, адже у листі висловлена позиція всієї ЗД. М. Шаповал не забарився з відповіддю і 13 та 15 травня написав М. Чечелю свої послання. Скоріш за все, лист від 13 травня не був надісланий, адже він залишився незакінченим, хоча це могла бути і чернетка листа і дописаний лист все-таки знайшов свого адресата. Загалом, з них можна зробити висновок про те, що їх автор продовжував звинувачувати М. Грушевського у розкладі есерівської партії⁶⁶, ініціатором конфліктів між ними вважав саме позицію і вчинки лідера ЗД УПСР⁶⁷. М. Шаповал писав, що поведінка М. Грушевського та О. Жуковського «викликає якусь

⁶⁰ Лист М. Шаповала до М. Чечеля від 4 квітня 1921 р. // Там само. — Спр. 244. — Арк. 83.

⁶¹ Лист М. Чечеля до М. Шаповала від 29 квітня 1921 р. // Там само. — Спр. 213. — Арк. 49 зв.

⁶² Там само.

⁶³ Там само. — Арк. 50 зв.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. — Арк. 50 зв. — 51.

⁶⁶ Листи М. Шаповала до М. Чечеля від 13 та 15 травня 1921 р. // Там само. — Спр. 244. — Арк. 85, 88, 89 зв.

⁶⁷ Там само. — Арк. 84.

загальну ненависть в партії, призирство»⁶⁸. Знову повторювалася теза про перемовини представників ЗД УПСР з радянською владою⁶⁹. Тобто бачимо, що стосунки між празькою та віденською групами УПСР поступово ставали все напруженішими, звинувачення взаємними, ніхто не збирався поступатися чи йти на компроміс, що в кінцевому рахунку і призвело до остаточного розколу.

У фонді 3562 ЦДАВО України відклалися три листи М. Шаповала до Н. Григоріїва. У першому з них, датованому 29 серпня 1921 р., прізвище історика не називалося. М. Шаповал писав про те, що отримав звістку з Відня, у якій повідомлялось, що ЗД УПСР збирається розпустити ЗК УПСР та виключити його самого з партії. Поряд із цим у листі є два важливих повідомлення.

Перше з них: «...вони (ЗД УПСР. — В. Х.) не їдуть поки-що на Україну!»⁷⁰. Отже, бачимо ще одне підтвердження тій думці, що М. Грушевський не збирався залишатися в еміграції назавжди і вже у 1921 р. мав плани повернення на Батьківщину, причому підстав для цього нібито ще не було, адже ЗД УПСР та Український соціологічний інститут провадили активну діяльність, серйозних матеріальних проблем у історика ще не було, українізація в Радянській Україні ще не почалась і т. д. Тобто повернення на Батьківщину залежало від інших факторів, якими вважаємо політичні партійні переконання М. Грушевського.

Друге цікаве повідомлення керівника ЗК УПСР: «Розпускаються чутки, що Голубовича і К^О випущено вже і вони оповіщають, що підтримують “совіт[ську]” владу»⁷¹. Така інформація була на користь віденської групи М. Грушевського, бо коли б вона виявилась правдивою, то ЗД УПСР отримувала вагомий аргумент правильності своєї нібито про-радянської орієнтації, адже з'явилося додаткове підтвердження того, що ЦК УПСР в Україні, до якого і входили вищезгадані «Голубович і К^О», теж перебував на аналогічних позиціях, а саме на цьому постійно наголошував М. Грушевський зі своїми прихильниками.

У другому листі від 23 грудня 1922 р. М. Шаповал пропонував адресату свій план боротьби з українським зміновіхвіством. Доцільно процитувати такий уривок з послання: «Мені здається треба так сказати: що ми (Ви і я) нічого не маємо проти їх (Христюк-Грушевський), але як нам виступати з пропозиціями, коли з ненависти до нас вони (Христюк-Грушевський) одкинуть їх. Навіть посади для їх є підходящі: Грушевський читав-би історію України в Академії і Учительському ін-

⁶⁸ Листи М. Шаповала до М. Чечеля від 13 та 15 травня 1921 р. — Арк. 85 зв.

⁶⁹ Там само. — Арк. 86, 86 зв.

⁷⁰ Лист М. Шаповала до Н. Григоріїва від 29 серпня 1921 р. // Там само. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 94.

⁷¹ Там само.

ституті... словом, треба показати спокуси»⁷². Автор окремо підкреслював, що «...нам вигодно буде перевести всю операцію “розбільшевичення” Олеся, Грушевського, Христюка...”⁷³. Отже, незважаючи на принципові політичні розходження між есерівськими групами Відня та Праги, а також особисту неприязнь, М. Шаповал добре розумів важливість для української справи постаті М. Грушевського. Так, ЗД УПСР вже фактично припинила свою діяльність, а її керівник залишався, власне, лише моральним лідером лівих есерів. Політичні проекти колишнього голови УЦР зазнали в еміграції поразки, вченого вже нічого не тримало за кордоном. Цілком реальною ставала можливість його повернення на Батьківщину. Звісно, що це могло б стати символом переваги комуністичного ладу і, таким чином, негативно вплинути на українські емігрантські організації. Тому М. Шаповал зі своїми однодумцями й розробляв варіанти того, як не допустити рееміграції історика.

Але, як відомо, М. Грушевський у 1924 р. все-таки повернувся до Києва чим викликав шквал обурених відгуків у середовищі еміграційного політикуму. Зрозуміло, що дуже негативного до такого його кроку поставився і М. Шаповал — достатньо почитати записи у його щоденнику або публіцистичні праці. Але у своєму листі до Н. Григоріїва, датованому 22 серпня 1924 р., М. Шаповал не стільки критикував історика, скільки жалів його та шкодував, що вже нічого змінити не можна: «Цікаве те, що діється з Грушевським. Це вже доказ того, що він дуже пожалкує, що йшов за своїми “грушенятами”, а не вів їх. Вони його й завели. Ех, стара практична голово — попав у таке пригноблююче становище. Шкода, але й виручити його не можливо. Я читав у рус[ькій] больш[евицькій]. газеті в Берліні, що йому доручено складання “Описания древностей Киевских”, “Опис[ання] древностей Черниговских” з ілюстраціями. Складає провідника по старому Київу! — жаклива судьба політика і був[шого] “провідника народу”»⁷⁴.

У фонді 3863 ЦДАВО України варто переглянути лист М. Шаповала до М. Балаша від 21 березня 1921 р. М. Шаповал писав, що ознайомившись із проектом програми УПСР, який було надруковано у № 6 «Борітеся — поборете!», звернув увагу на те, що до нього було внесено зміни та правки, порівняно з текстом проекту, прийнятого на IV конференції УПСР за кордоном⁷⁵. Як відомо, остаточну редакцію проекту програми партії, одним з авторів якого був і М. Шаповал, здійснювала

⁷² Лист М. Шаповала до Н. Григоріїва від 23 грудня 1922 р. // Там само. — Арк. 101.

⁷³ Там само. — Арк. 102.

⁷⁴ Лист М. Шаповала до Н. Григоріїва від 22 серпня 1924 р. // Там само. — Арк. 109.

⁷⁵ Лист М. Шаповала до М. Балаша від 21 березня 1921 р. // Там само. — Ф. 3863. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 81.

ЗД, яка й опублікувала його у своєму журналі. Відтак, автор листа просив М. Балаша забрати у «п. п. Жуковського, Чечеля, Шрага, Грушевського» оригінальні тексти своїх розділів проекту, щоб перевірити їх відповідність надрукованому тексту партійної програми⁷⁶.

Варто звернути увагу і на матеріали фонду 269 ЦДАГО України. Наприклад, у листі М. Шаповала до члена УСДРП М. Галагана від 20 лютого 1921 р.⁷⁷ розповідалося про можливість ознайомити учасників віденської соціалістичної конференції з більшовицькою політикою в Україні. Автор окремо підкреслював, що «віденці», під якими розумілася ЗД УПСР, скоріше за все ставилися до цієї конференції негативно. Також М. Шаповал називав причини того, чому на IV конференції УПСР за кордоном його прихильники та однодумці М. Грушевського говорили «двома мовами»: «В порозуміння з Москвою рішуче не вірю. Порозуміння може бути, але після боротьби. Більшість наших товаришів рішуче не визнає “уряду” Раковського. По цих пунктах власне і є розходження»⁷⁸. У ще одному листі М. Шаповала до М. Галагана, датованому 17 червня 1921 р., згадувався проект В. Винниченка зі створення Соціалістичного Союзу в еміграції. М. Шаповал писав: «Всі організації наші (окрім віденців) за консолідацію, політика ЦК зовсім не та, що З[акордонної] Делегації (ЦК за консолідацію, навіть угоду з рос[ійськими] есерами на Україні заключив чи заключає...)»⁷⁹. Також автор відзначав, що до нього завтра приїде член ЦК УПСР і «засдалегідні відомости, одержані від нього, нічого на користь політики нашої З[акордонної] Дел[егації] не говорять»⁸⁰. Як бачимо з цих джерел, кількість прихильників ЗД та тієї політичної лінії, якої дотримувався М. Грушевський, зменшувалась. Але слід зазначити, що твердження М. Шаповала про невідповідність політичних позицій ЦК та ЗД УПСР, швидше за все, не відповідало реальному стану речей.

У цьому ж фонді збереглося близько шести проектів листів воїнів армії УНР до М. Грушевського у зв'язку з чутками про його від'їзд до України. Перший з них датований 29 січня 1924 р. Один з листів підписаний В. Шевченком, Є. Маланюком і М. Россіневичем. Загальним лейтмотивом цих листів є намагання переконати історика не виїжджати до УСРР. Вояки писали: «Ми не вірим, щоби Ви, через гори трупів, за волю України покладених, переступити наважились. І коли б подібні чутки підставу мали, то ми Вас насмілюємось благати... тут, на емі-

⁷⁶ Лист М. Шаповала до М. Балаша від 21 березня 1921 р. — Арк. 81 зв.

⁷⁷ Лист М. Шаповала до М. Галагана від 20 лютого 1921 р. // ЦДАГО України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 59–60 зв.

⁷⁸ Там само. — Арк. 60 зв.

⁷⁹ Лист М. Шаповала до М. Галагана від 17 червня 1921 р. // Там само. — Арк. 90.

⁸⁰ Там само. — Арк. 90 зв.

грації, разом з нами залишитися, аж доки нарід Український останніх кайданів неволі не розіб'є...»⁸¹. Текст листа дуже добре підкреслює, який величезний авторитет мав М. Грушевський, незважаючи на те, що вже давно перестав впливати на державну політику УНР. Для значної частини своїх співвітчизників він дійсно був символом Української революції. Звісно, воїни не володіли інформацією, чому історик вирішив повернутися до Києва, тому і намагались переконати його не робити цього. У цьому контексті можна згадати лист від невідомого до М. Грушевського, датований 30 січня 1927 р. Він зберігся у фонді 1235. Автор писав: «Коли десятки тисяч інтелігенції, а з нею й Ви були за кордоном, Вашим журналом “Борітеся — поборете” Ви закликали еміграцію на батьківщину для участі у творчій роботі... Так як Ваша популярність серед еміграції, як і серед всього українського народу велика, пролетарська інтелігенція полинула на батьківщину, щоб брати хоч яку участь у творчій праці»⁸². Їм була оголошена амністія, але насправді комуністична влада не довіряла цій категорії осіб і чинила всілякі перепони їхній діяльності, відтак, автор листа звертався по допомогу саме до відомого історика⁸³. Звісно, що прямої вини М. Грушевського у цих подіях не було, адже він сам теж повернувся до України і згодом на собі відчув усі особливості «пролетарської диктатури». Але лист ще раз підкреслює, який вплив мав колишній голова УЦР на українські еміграційні кола.

Коротко слід згадати і лист «Не руйнуйте партії»⁸⁴, датований 8 березня 1921 р. Він зберігається у ЦДАВО України в особовому фонді Я. Зозулі, члена УПСР за кордоном. І хоча прізвище колишнього голови УЦР у листі згадується побіжно, сумнівів у тому, що це послання адресоване саме М. Грушевському, майже немає. Основним лейтмотивом листа є критика політичної діяльності ЗД УПСР, а особливо, її, на думку автора, пробільшовицької позиції, яка є неправильною, адже більшовики контрреволюціонери і лише шкодять Україні. Звісно, М. Грушевський, що був лідером ЗД УПСР, якби забажав, цілком міг змінити політичний курс своєї партійної групи, але, як відомо, він цього не зробив, що й стало своєрідною відповіддю на цей лист. Для цього у історика та лідера ЗД УПСР були серйозні аргументи. По-перше, він вірив, що комуністи, враховуючи свою та внутрішньополітичну і міжнародну ситуацію, рано чи пізно будуть домовлятися з есерами. По-друге, укра-

⁸¹ Лист В. Шевченка, Є. Маланюка і М. Россіневича до М. Грушевського від 29 січня 1924 р. // Там само. — Спр. 351. — Арк. 1 зв.

⁸² Лист від невідомого до М. Грушевського від 30 січня 1927 р. // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1466. — Арк. 9.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Лист Я. Зозулі від 8 березня 1921 р. // ЦДАВО України. — Ф. 3878. — Оп. 1. — Спр. 7.

їнський радянський проект суспільствознавця серйозно відрізнявся від того, що намагались побудувати в Україні більшовики. М. Грушевський вважав, що коли комуністи погодяться змінити свою політику згідно з його пропозиціями, ситуація в Україні суттєво поліпшиться і досягнення соціалістичної революції будуть збережені. І, по-третє, історик розумів, що Директорія не зможе шляхом збройного конфлікту перемогти Радянську Росію; що вже говорити про розпорошені сили української політичної еміграції, яка переважно негативно ставилась до більшовиків, відтак, він ніяк не міг відмовитися від політичної боротьби, яка хоч і полягала у поступках та пошуку компромісу, але мала все-таки деякі шанси на успіх.

Про суттєві труднощі процесу переговорів з більшовиками знаходимо інформацію у листі О. Жуковського до М. Грушевського від 24 серпня 1921 р. Лист зберігся у фонді 1235 ЦДІАК України. Автор писав про те, що надіслав історикові копію бюлетеня «Украинская контрреволюция». Цей документ був створений у відділі преси та інформації Народного комісаріату закордонних справ УСРР і датований 17 липня 1921 р. О. Жуковський відзначав: «На т. т. і особливо на мене ся стаття зробила дуже неприємне враження... Після сього якимось відпадає охота продовжувати й далі з ними вести переговори»⁸⁵. Зрозуміло, що інакше й бути не могло, адже, незважаючи на те, що група М. Грушевського визнавалася у цьому бюлетені лояльною опозицією, її все одно вважали контрреволюційною.

Потрібно ще раз наголосити, що М. Грушевський знав, з ким він намагався домовитись. Зокрема, з листів М. Остаповича до нього та ЗД УПСР, які відклались у фонді 1235, лідер есерів міг легко скласти уявлення, якими політиками були комуністи. Ці листи, датовані 8 і 9 грудня 1920 р., були написані автором від імені Кам'янецької організації УПСР, яка у той час майже у повному складі виїхала до Тарнова, в Польщу. Причиною цього була політика більшовиків, яких прямо названо окупантами⁸⁶, більше того, відзначено російський шовінізм їхньої партії, а також те, що «більшовики грають на руку контрреволюції»⁸⁷. Автор писав, що зв'язку з ЦК УПСР вони не мали⁸⁸. Підкреслюємо важливість згадки про те, що УПСР «стоїть на радянській платформі»⁸⁹, на чому постійно наголошував і М. Грушевський.

⁸⁵ Лист О. Жуковського до М. Грушевського від 24 серпня 1921 р. // ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 10.

⁸⁶ Лист М. Остаповича до М. Грушевського від 8 грудня 1920 р. // Там само. — Спр. 63. — Арк. 23 зв.

⁸⁷ Там само. — Арк. 25.

⁸⁸ Там само. — Арк. 23, 23 зв; Лист М. Остаповича до ЗД УПСР від 9 грудня 1920 р. // Там само. — Арк. 29 зв.

⁸⁹ Лист М. Остаповича до ЗД УПСР від 9 грудня 1920 р. // Там само. — Арк. 28.

Декілька листів відклалось у фонді 3562 ЦДАВО України. Це листи, адресовані Н. Григорієву від П. Христюка та М. Чечеля. З них дізнаємося про певні факти еміграційного періоду життя М. Грушевського. Наприклад, у листі М. Чечеля від 24 лютого 1921 р. відображене його реакцію на звинувачення ЗД УПСР, якою керував М. Грушевський, у «москвофільстві» та прихильності до більшовиків. У цьому контексті слід ще раз наголосити, що на нашу думку, ЗД УПСР була політичним проектом історика, саме він розробляв її ідеологію та політичну програму. Відтак, ті кроки цієї організації, які спрямовували її у бік більшовиків, були ініційовані саме М. Грушевським. Це добре розуміли у середовищі української еміграції. Тому вважаємо, що ті аргументи, які висловлював у своєму листі М. Чечель були, фактично, й аргументами самого колишнього голови УЦР. Автор писав: «Ми (ЗД УПСР — В. Х.) виходимо з глибших поглядів, як національні інтереси; ми виходимо з точки погляду інтернаціонально-соціалістичної, яка накриває, але не нищить нашу національну справу. Тому большевицька політика на Україні для нас справа скороминуща, зате перемога большевизма в сей критичний час для нас єсть гарантія здійснення наших принципових стремлень — повного роскріпощення нашого народу»⁹⁰. Тобто група Грушевського у Відні дотримувалася думки про можливість використання більшовиків для перемоги української справи. Можна припустити, що на певному етапі метою політичної боротьби була і незалежність України.

Схожого листа написав Н. Григорієву і П. Христюк. Датований він 4 липня 1921 р. Основним лейтмотивом цього послання був захист М. Грушевського та політики ЗД УПСР від закидів ідеологічних опонентів як у самій УПСР, так і з боку інших політичних сил. Причиною цих претензій, очевидно, була так звана «прорадянська» діяльність есерів віденської групи. Спочатку П. Христюк цитував критичні слова самого Н. Григорієва: «Раз М[ихайло] С[ергійович] так довго помилявся, то де є за порука того, що нині він не помиляється? Ні, коли помилявся раніш, значить помиляється й тепер!»⁹¹. При цьому П. Христюк вважав, що це є критика не думок, політичних поглядів, а осіб⁹², і тому так робити недоречно і неправильно. Автор зазначав, «...що цією “логікою” давно вже користуються всі наші (й М. С. зокрема) політичні противники. Нічого казати про Піснячевських («Воля»), Липинських («Хліборобська Україна») й інших реакціонерів»⁹³, і наводив приклади, на його

⁹⁰ Лист М. Чечеля до Н. Григорієва від 24 лютого 1921 р. // ЦДАВО України. — Ф. 3562. — Оп. 1. — Спр. 98. — Арк. 126.

⁹¹ Лист П. Христюка до Н. Григорієва від 4 липня 1921 р. // Там само. — Спр. 97. — Арк. 33.

⁹² Там само. — Арк. 32зв., 36–36 зв.

⁹³ Там само. — Арк. 33.

думку, неконструктивної критики історика за його політичні уподобання: «Грушевський (не позиція його, не думки, а іменно Грушевський як особа) такий то а такий; він має такі а такі особисті прикмети, він не здатний мислити логічно, бо, мовляв впав в дитинство і так далі, без кінця. Цією самою метою користуються проти УПСР (і зокрема проти М. С.) і наші вороги зліва, так звані “ліві комуністи” з “новодобівського загуменку”. Ви пам’ятаєте, що писав В[инниченко] в “Новій Добі” на адресу М[ихайла] С[ергійовича] і “віденців”. Він просто написав, що М. Грушевський “інтриган”, що він давній ворог демократизму й соціалізму й так далі»⁹⁴. Більше того, П. Христюк відзначав, що такий метод критики взяли на озброєння і есери — політичні опоненти М. Грушевського та ЗД, адже «ручусь Вам, що кого б з наших партійних неприхильників М[ихайла] С[ергійовича] і “віденців” Ви не запитали про його думку відносно позицій З[акордонної] Д[елегації] і “віденців”... Вам почнуть говорити, що М[ихайло] С[ергійович] “інтриган”, “запроданець Москви”, “себелюб”; що Чечель — “хлопчак”, що Христюк — в Польщі підписав Петлюру, що Шраг “хлопчак і ледар”, Залізник — “нікчемність” і так далі, без кінця. Коли б Ви зауважили, що З[акордонна] Д[елегація] і “віденці” стоять на позиції Центрального комітету партії, Вам відповіли б: «А що таке Ц[ентральний] К[омітет]? Хто там сидить? Степаненко — “буфетчик”, Петренко — “хлопчак”, Лизановський — “неук” і так далі»⁹⁵. Автор також акцентував увагу на неполітичних методах боротьби проти М. Грушевського: «Ви знаєте, яку скажену агітацію поведено проти його особи в наших партійних рядах в Тарнові, Празі! Грушевський “одержує” відкілясь якісь гроші, неправильно розділює їх,... веде “інтриги” проти окремих членів партії,... не «товариш» і так далі — і все це для того, щоб довести помилковість принципової партійної позиції на якій стоїть М[ихайло] С[ергійович]. Чи не занадто це все?»⁹⁶. З цих цитат можемо зробити висновок про нерозуміння та категоричне неприйняття українськими емігрантськими політичними організаціями тієї партійної лінії, яку прийняв М. Грушевський, очолюючи ЗД. Його «радянськість» викликала нищівну критику, яка з політичної площини переходила в особисту.

Коротко слід згадати і лист В. Дорошенка до А. Жука від 22 лютого 1945 р., який зберігся у фонді 58 Центрального державного архіву зарубіжної україніки. Автор, розмірковуючи про ставлення М. Грушевського до Союзу визволення України, писав: «Грушевський, думаю, був прихильником союзу з Росією. Але-ж він був тоді с.-р., а ми буржуазні націоналісти та ще спільники цісарів, ворогів демократії й со-

⁹⁴ Лист П. Христюка до Н. Григоріїва від 4 липня 1921 р. — Арк. 33 зв. — 34.

⁹⁵ Там само. — Арк. 34 зв., 35.

⁹⁶ Там само. — Арк. 35 зв.

ціалізму»⁹⁷. Враховуючи, що Союз визволення України офіційно припинив своє існування 1 липня 1918 р., то у листі йде мова про період УЦР, точніше час до початку першої війни більшовицької Росії проти УНР, коли М. Грушевський вже перестав орієнтуватися на можливість створення федерації з Росією.

У 1995 р. у журналі «Український історик» дослідник С. Білокінь у своїй статті опублікував тексти двох листів Г. Ломова (Оппокова), відомого більшовицького функціонера, який доводився М. Грушевському двоюрідним братом. Адресатом одного з листів, датованого 6 червня 1923 р., був Х. Раковський. У ньому слід звернути увагу на такі слова автора: «Я не просил за свого двоюрод[ного] брата Михайла Грушевського, ибо он может опять начать свое украинское самостоятельное...»⁹⁸. Відмічаємо, що лист написаний у червні 1923 р., коли вже стояло питання повернення колишнього голови УЦР до України, причому, на думку багатьох істориків, він вже нібито не був зацікавлений у продовженні своєї політичної діяльності, а мав на меті лише наукову роботу. Як бачимо, Г. Ломов вважав, що його знаменитий брат міг і не відмовитись від своїх політичних планів. Цілком можливо, що автор листа, який добре знав М. Грушевського та спілкувався з іншими їхніми спільними родичами, міг бути краще поінформованим про плани останнього в Україні. Наступний лист був написаний 6 лютого 1924 р. і повністю стосувався можливого приїзду М. Грушевського на Батьківщину. Причому його адресатом була рідна сестра М. Грушевського Ганна. З листа стає зрозуміло, що історик «несколько опасался приехать в Советскую Россию», відтак, Г. Ломов запевняв свою двоюрідну сестру, що «если М. С. по приезде не будет заниматься прежней политической работой, то он спокойно должен приехать на Украину... решено М[ихайлу] С[ергеевичу] предоставить полную возможность работать во всех научных о[бществ]вах, академиях и пр.»⁹⁹. Коли ж читаєш цей лист, виникає запитання: наскільки самостійним був його автор і чи не було написання цього листа, так би мовити, «важливим партійним завданням». Звісно, невідомо, чи передала Г. Шамрай слова Г. Ломова своєму брату, скоріше за все — так, отже, свідомо чи ні, але автор листа посприяв поверненню М. Грушевського в Україну. Знову ж таки, бачимо, що Г. Ломов не виключав можливості того, що його двоюрід-

⁹⁷ Лист В. Дорошенка до А. Жука від 22 лютого 1945 р. // Центральний державний архів зарубіжної україніки. — Ф. 58. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 33.

⁹⁸ Лист Г. Ломова (Оппокова) до Х. Раковського від 6 червня 1923 р. // *Білокінь С.* Лист Георгія Ломова до кузини — Ганни Грушевської-Шамрай // *Український історик.* — 1995. — № 1–4 (124–127). — С. 187.

⁹⁹ Лист Г. Ломова (Оппокова) до Г. Шамрай (Грушевської) від 6 лютого 1924 р. // Там само. — С. 185.

ний брат міг продовжити свою політичну діяльність і після повернення на Батьківщину.

У 2002 р. в журналі «Сіверянський літопис» було надруковано лист Д. Дорошенка до Л. Окіншевича від 5–12 січня 1943 р., який зберігся в особистому архіві директора Музею-архіву Української вільної академії наук В. Омельченка¹⁰⁰. Автор звертався до подій 1917 р. і негативно оцінював розрив М. Грушевського з Товариством українських поступовців (далі — ТУП) і його приєднання до УПСР: «І от уявіть собі, яке було наше гірське розчарування, коли він ні з того, ні з сього проміняв нас весною 1917 р. на зелених есерів, мартовських українців, які його ані любили, ані вмели оцінити. Хоча б він порозумівся з нами, сказавши: “мої любі! обставини такі, що треба йти з есерами, бо за ними йде “народ”; так не здивуйте, що я Вас покину, робіть своє діло, йдіть своїм шляхом, а я своїм”. Так і цього не було, а просто повернувся до нас, вибачте, задом»¹⁰¹. Далі з листа стає зрозумілим, що сталися ці події, скоріше за все, у травні–червні 1917 р.¹⁰². Наскільки обґрунтованими були такі дії М. Грушевського щодо своїх колишніх однодумців? Слід сказати, що перехід голови УЦР з ТУП до УПСР був на той час надзвичайно радикальним кроком. М. Грушевський швидко вловив настрої мас та політичних сил, зрозумів, як багато революція може дати Україні. Можемо припустити, що у його уявленні ТУП різко став досить-таки консервативною організацією, яка майже відразу відстала від динаміки революційних подій. Відтак, вважаємо, що хоч би як історик припинив свою співпрацю з тупівцями: майже нічого не кажучи, як він і зробив, чи пояснюючи свої дії, як того хотів Д. Дорошенко, — він усе одно був би ними розкритикований. М. Грушевський сміливо дивився вперед, а ТУП все ще тупцював на місці, оглядаючись назад. Також автор листа дав негативну оцінку повернення М. Грушевського до УСРР¹⁰³. Критичні відгуки Д. Дорошенка є зрозумілими, адже його політичні погляди суттєво відрізнялись від поглядів М. Грушевського. Але, слід відзначити, що лист був написаний через великий проміжок часу після згаданих у ньому подій, відтак, автор цілком міг переглянути свої оцінки партійної діяльності історика, які у принципі ніколи не були схвальними.

Підсумовуючи аналіз епістолярної спадщини сучасників М. Грушевського, можемо зробити такі висновки. По-перше, інформація про співпрацю історика з УПСР досить часто згадувалася у листах різних

¹⁰⁰ Лист Д. Дорошенка до Л. Окіншевича від 5–12 січня 1943 р. // Дмитро Дорошенко про Михайла Грушевського // Сіверянський літопис. — 2002. — № 4. — С. 52.

¹⁰¹ Там само. — С. 55.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само. — С. 54, 55.

осіб. Серед їхніх авторів бачимо як його однодумців по ЗД УПСР, так і політичних опонентів, якими були не тільки представники інших партій, але й есери. Листи переважно зберігаються у фондах українських центральних архівних установ, лише незначна їхня кількість є опублікованою. По-друге, основну увагу автори листів спрямовували на еміграційний період життя та діяльності політика (1919–1924 рр.). По-третє, з листів отримуємо інформацію про такі моменти партійної біографії М. Грушевського: початок та причини співробітництва з есерами; діяльність на чолі ЗД УПСР; партійні конфлікти між різними групами есерів за кордоном; контакти з представниками Радянської України; повернення на Батьківщину. По-четверте, партійна діяльність М. Грушевського піддавалась різкій критиці його політичними опонентами, зокрема В. Винниченком, М. Шаповалом, Є. Чикаленком, Д. Дорошенком. Причому критика ідей та тактики боротьби лідера ЗД УПСР часто переходила у площину емоційного суб'єктивного несприйняття, де логіку шукати не варто, де особисті образи та взаємна неприязнь заважали зрозуміти справжню суть політичних кроків М. Грушевського.

Віталій Хоменко (Київ)

Публіцистика Михайла Грушевського 1919–1924 рр. як джерело дослідження його політичної діяльності в еміграції

Український вчений М. Грушевський був не тільки видатним істориком, але й відомим політиком доби Української революції 1917–1923 рр. Безумовно, що перебування на посаді голови Української Центральної Ради (далі — УЦР) не давало змоги історикові повноцінно займатись науковими дослідженнями, хоча слід відзначити, що він їх і тоді не припиняв. З іншого боку, революційні події дозволили М. Грушевському по-новому розкрити свій талант публіциста. Звісно, суспільствознавець і раніше дуже часто писав публіцистичні статті, але саме в добу революції він створив праці, які, на нашу думку, є актуальними і до сьогодні.

Зрозуміло, що співпраця М. Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів (далі — УПСР) не могла не відбитися на його публіцистичній творчості. Одразу слід зауважити, що ми не будемо аналізувати публіцистичні праці ученого доби УЦР Української Народної Республіки (далі — УНР). У цей час М. Грушевський публічно не афішував своєї співпраці з УПСР, хоча вузькому колу тодішніх українських політиків це було добре відомо. По-третє, у цих працях історик виступав у ролі загальнонаціонального лідера, а не представника есерівської партії.

Цілком інакшу ситуацію спостерігаємо, читаючи публіцистику М. Грушевського періоду його вимушеної еміграції, яка тривала з 1919 по 1924 рік. Інформацію про зв'язок М. Грушевського з есерами у цей час знаходимо у роботах багатьох вітчизняних дослідників¹. Як відомо,

¹ *Пиріг Р., Тельвак В.* Михайло Грушевський: біографічний нарис. — К.: Либідь, 2017. — С. 402–416; *Пиріг Р.* Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 4–19; *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 2005. — С. 201–228; *Шаповал Ю.* Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора в 2-х т. — Т. 1. — К.: Інститут історії України, 2004. — С. 306–325; *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. — К.: Критика, 2011. — С. 223–

за кордон колишній голова УЦР виїхав як представник УПСР, партії, з якою він активно співпрацював у добу УНР і на яку покладав свої надії у питанні українського державотворення. При цьому, у 1917–1918 рр. М. Грушевський не наважився оформити своє членство в партії есерів офіційно.

Особливо важливими для розуміння ролі, яку відігравав М. Грушевський у діяльності есерівської партії в еміграції, є його публіцистичні статті у журналі Закордонної делегації (далі — ЗД) УПСР «Борітеся — поборете!». Політичним лідером есерів-емігрантів був саме М. Грушевський, а згаданий журнал можна вважати ще одним видавничим проектом політика, цього разу закордонним. Завданням часопису було інформувати, як українців, так і міжнародну спільноту, про ідеологію та політичні плани есерівської партії. Загалом у журналі було надруковано десять публіцистичних праць М. Грушевського, в яких він відстоював своє бачення побудови української державності. Відтак, варто їх докладно проаналізувати.

У вересні 1920 р. вийшло перше число «Борітеся — поборете!», де було вміщено статтю голови ЗД УПСР «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання»². Структурно праця складалася з дванадцяти невеличких розділів, які були написані ще у червні–липні 1920 р. Відзначаємо, що вони писалися у складних для України умовах, адже Директорія УНР фактично зазнала поразки і українські землі були окуповані сусідами. Надії М. Грушевського на те, що держави Антанти допоможуть вирішити «українське питання» позитивно для самих українців, виявилися марними. Враховуючи ці обставини, голова ЗД УПСР

237; *Малик Я.* Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція: монографія. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. — С. 93–154; *його ж.* Михайло Грушевський: незбитий шлях: Нариси життя та діяльності. — Львів: Український ін-т «Євросоціум», 2016. — С. 218–292; *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. — 2002. — № 1. — С. 96–125; *Бевз Т. М.* Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів // Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — К., 2002. — С. 208–216; *Кутілова Л.* Діяльність Михайла Грушевського у перші роки еміграції // Українська діаспора. — 1994. — № 5. — С. 118–136; *Марочко В.* «Що чути з України і Києва...»: Невідомі листи Михайла Грушевського 1919–1922 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 80–93.

² *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 57–95. — (Серія: Суспільно-політичні твори); ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів, м. Київ). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 184. — Арк. 1–25.

визначав завдання своєї партії на найближчий час. Зрештою, єдиною реальною силою, яка могла допомогти збудувати українську державність, виявились, більшовики. Тому і в цій, і в наступних статтях з журналу «Борітеся — поборете!» М. Грушевський намагався довести і пояснити потребу переговорів і домовленостей з комуністами, причому робив він це досить-таки послідовно і аргументовано. Припускаємо, що політик розумів, якою може бути реакція українського еміграційного політикуму на такі його пропозиції, але питання реалізації ідеї української державності було набагато важливішим, ніж теоретизування та сподівання на чиюсь допомогу, чим «активно» займалися українські політики-емігранти. Крім того, вважаємо, що і ця, й інші статті голови ЗД УПСР, які аналізуватимуться далі, були розраховані не тільки на українських читачів по обидва боки кордону, а й на лідерів Комуністичної партії більшовиків України (далі — КП(б)У). Тобто за допомогою публіцистики М. Грушевський інформував більшовицьке керівництво про свої ідеологічні позиції та стратегію політичної діяльності, чим сподівався, як мінімум, привернути їхню увагу, а як максимум — схилити до активної співпраці.

Зупинимось детальніше на принципових моментах цієї праці. На початку статті М. Грушевський поставив проблемне питання: «бути чи не бути українській партії соц.-революціонерів»³. Свою позитивну відповідь політик почав обґрунтовувати з того, що виводив політичну програму УПСР, починаючи з політичних ідей Кирило-Мефодіївського братства та суспільних поглядів Т. Шевченка⁴. Також він відзначав селянськість та, відповідно, народність своєї партії, яка захищаючи економічні та соціальні інтереси селян, одночасно захищала і національні інтереси України. Цього, на думку колишнього голови УЦР, не розуміли або не хотіли розуміти комуністичні лідери, відтак «большевицька політика мусить бути піддана основній ревізії і поправкам»⁵. М. Грушевський робив висновок, що «українські радянські партії повинні існувати, бо тільки вони можуть забезпечити активну участь українського трудового народу в соціалістичній революції»⁶. Додамо, що, на думку політика, серед цих партій провідну роль мають відігравати саме есери, як представники найчисельнішої та найбільш національно свідомої верстви українського суспільства. Якщо слідувати за логікою голови ЗД УПСР, то з цим безперечно слід погодитись. Крім того, М. Грушевський окреслював завдання земельної політики УПСР, серед яких можна виділити такі моменти: ставка «на безземельне і бідне селянство, а та-

³ *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання.

Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії. — С. 57.

⁴ Там само. — С. 66, 69.

⁵ Там само. — С. 75.

⁶ Там само. — С. 76.

кож на середняка», виключення землі з товарообміну, її соціалізація та публічний громадський земельний контроль⁷. У суспільній сфері політик великого значення надавав автономній сільській громаді, яка «як підстава всієї будови радянської республіки і диктатури трудового народу, просто незамінна»⁸. Логічно, що далі М. Грушевський намагався уявити, якою має бути модель української державності. На його думку, вимоги часу диктують таку організаційну форму: «Республіка рад робітничих і селянських, з виключенням від політичних прав і власті елементів нетрудових і допущенням до користання політичними правами трудової інтелігенції. Диктатура трудового народу в формі “радянської соціалістичної республіки”, яка в силу даних умов в найближчій часі мусить бути федерацією сільських громадських рад, з включеними між ними... радами робітничими, а може, також і трудово інтелігентськими»⁹. Кінцевою ж метою соціалістичного революційного державотворення М. Грушевський бачив «федерацію соціалістичних республік Європи», куди і «Українська Радянська Республіка і Російська Совітська ввійдуть обидві, як рівнорядні члени»¹⁰. Слід наголосити, що голова ЗД УПСР окремо підкреслював: «В відносінах до Росії українська республіка мусить бути самостійною і незалежною»¹¹. Безумовно, що М. Грушевський як досвідчений політик досить добре розумів суть російського комуністичного режиму, але в його уявленні інтереси світової революції, провідниками якої він і вважав більшовиків, переважали національні українські інтереси, відтак, політик відкидав боротьбу з «комуністами-більшовиками, явну і тайну: тактику оружних повстань і політику зривання зсередини»¹². З точки зору «чистої» політики і того, що ми знаємо сьогодні про сутність більшовицького режиму, М. Грушевський, напевно, помилявся, але у ті роки його політична програма, на нашу думку, найбільше відповідала вимогам часу та національним інтересам України.

У цьому ж номері «Борітеся — поборете!» було вміщено іншу статтю М. Грушевського під назвою «Шевченко як проповідник соціальної революції»¹³. Як вже згадувалось вище, голова ЗД УПСР намагався обґрунтувати витоки політичної ідеології есерів, починаючи з Кирило-

⁷ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії. — С. 79.

⁸ Там само. — С. 85.

⁹ Там само. — С. 86.

¹⁰ Там само. — С. 94.

¹¹ Там само.

¹² Там само. — С. 93.

¹³ Грушевський М. Шевченко як проповідник соціальної революції // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 95–97. — (Серія: Суспільно-політичні твори); ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 184. — Арк. 26–30.

Мефодіївського братства та Т. Шевченка. І в цій праці автор ще раз пояснював, чому вважав Т. Шевченка «апостолом і пророком соціал-революціонерів»¹⁴. Можливо, такий зв'язок і видавався занадто штучним, але ж політичні погляди видатного українського поета дійсно були дуже радикальними, як на його часи.

Стаття М. Грушевського «Між Москвою й Варшавою» вийшла у жовтні в другому номері «Борітеся — поборете!»¹⁵. Вона складалася з чотири невеликих розділів. У першому з них автор критикував союз С. Петлюри з поляками¹⁶. При цьому він згадував про таку ж саму позицію есерівської партії¹⁷. У другому та третьому розділах М. Грушевський характеризував становище українських земель під владою більшовиків¹⁸. Слід відзначити, що політик називав не тільки негативні, але й деякі позитивні моменти діяльності комуністичної влади в Україні, хоч їх і не було багато.

Зрештою, незважаючи на те, що більшовики продовжували ігнорувати українські соціалістичні та комуністичні партії і навіть намагались їх ліквідувати, М. Грушевський вірив у загальносвітовий революційний потенціал комуністів, у те, що вони зрозуміють свої помилки, та прагнув до співпраці з ними. Четвертий розділ був присвячений можливим союзницьким відносинам Директорії УНР з урядом П. Врангеля, а через нього і з Антантою¹⁹, але, на думку автора, це все не могло мати перспектив для власне української державності.

Позиції Антанти з українського питання були добре відомі лідеру ЗД УПСР, адже у червні 1919 р. він відвідав Париж, коли там йшла мирна конференція, що мала підвести підсумки Першої світової війни. М. Грушевський хоч і не брав безпосередньої участі у її засіданнях, але отримував інформацію про їхній хід та плани держав-переможниць, відтак не мав щодо позицій Антанти ніяких ілюзій. Тобто і в цій статті М. Грушевський продовжував відстоювати свою думку про потребу примирення та пошуку компромісу з більшовиками.

Надзвичайно інформативним джерелом про політичну діяльність М. Грушевського в еміграції є його стаття «В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 р. — лютий 1920 р.)»²⁰, що була написана на основі звіту, з яким голова ЗД УПСР

¹⁴ *Грушевський М.* Шевченко як проповідник соціальної революції. — С. 97.

¹⁵ *Грушевський М.* Між Москвою й Варшавою // *його ж. М.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 97–110. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

¹⁶ Там само. — С. 97–100.

¹⁷ Там само. — С. 100.

¹⁸ Там само. — С. 100–107.

¹⁹ Там само. — С. 107–110.

²⁰ *Грушевський М.* В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // *його ж. М.* Твори: У 50 т. —

виступив на I-ій закордонній конференції УПСР у Празі (14–19 лютого 1920 р.). Вона складалась з одинадцяти розділів і додатку «Промова на Люцернській конференції» та мала яскраво виражений автобіографічний характер. Вважаємо, що буде недоцільно детально, у хронологічному порядку аналізувати текст статті, адже біографічні подробиці життя історика в еміграції досить добре висвітлені в історичній літературі, відтак акцентуємо увагу на найбільш важливих моментах.

По-перше, М. Грушевський чітко описав обставини, в яких відбувся його виїзд в еміграцію. Так, зрозумівши неможливість для себе політичної та культурної роботи, він звернувся, орієнтовно в першій половині січня 1919 р., до Центрального Комітету (далі — ЦК) УПСР з пропозицією, щоб есери та соціал-демократи вислали за кордон своїх делегатів «для контакту з заграничними соціалістичними організаціями, для обопільної інформації й для контролю державного представництва УНР», причому від УПСР бажав їхати саме колишній голова УЦР, який вважав «безпосередній стик з європейською демократією в тім моменті далеко важнішим, ніж залицяння коло антантських кабінетів»²¹. Не отримавши згоди на це від Директорії, М. Грушевський виїхав до Кам'яця, де намагався продовжувати свою політичну діяльність, зокрема, редагуючи газету «Життя Поділля» і взявши участь у Кам'янецькому трудовому конгресі. У лютому ЦК УПСР повідомив історика, що його виїзд став можливим. На цю справу, зі слів Б. Мартоса та М. Шаповала, Рада Міністрів УНР передала ЦК УПСР 1,000,000 гривень, хоча М. Грушевський отримав лише 600,000²². Також дізнаємось, що ЗД мала складатись, як мінімум, з двох осіб. Колегами М. Грушевського могли стати Д. Ісаєвич, М. Ковалевський, М. Чечель, М. Шраг. Разом з тим, ЦК УПСР визначив завдання для своїх представників за кордоном: «...зв'язатись з Інтернаціоналом... та ввести до нього УПСР: зав'язати зв'язки з соціалістичними та демократичними організаціями й групами, і особливу увагу при тім звернути на Чехію як важну посередницю між світом словянським і західним»²³. Зрештою, М. Грушевський записав, що 20 березня 1919 р. разом з О. Жуковським виїхав з Кам'яця і вирушив за кордон²⁴, хоча найвірогідніше, що ця подія сталася пізніше — 31 березня 1919 р.²⁵.

Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 110–150. — (Серія: Суспільно-політичні твори); ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 234–240, 260–261; Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 1–47.

²¹ Там само. — С. 111.

²² Там само.

²³ Там само. — С. 112.

²⁴ Там само.

²⁵ *Панькова С.* Коментарі // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 415. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

По-друге, значний інтерес викликають намагання М. Грушевського поставити «українське питання» перед міжнародним співтовариством. Спроба політика взяти участь у конференції II Інтернаціоналу в Амстердамі, яка планувалась на кінець квітня 1919 р., не увінчалася успіхом. Натомість голова ЗД УПСР, який зупинився в Празі, налагодив зв'язки з чеськими соціалістами, кілька разів говорив з Т. Масариком, «заступником міністра загран. справ Штепанком... відомим англійським публіцистом-слов'янофілом Сетоном Уотсоном»²⁶. Усі вони сумнівалися, що Антанта допоможе позитивно вирішити питання української державності, та радили їхати безпосередньо до Парижа на мирну конференцію²⁷. Відтак з метою «перевірити інформації, дані в Празі, і переконатися в їх справедливості, виробити собі поняття про політичні плани ріжних антантських кругів на сході Європи» М. Грушевський 17 червня 1919 р. приїхав до столиці Франції, де зустрівся з Д. Ісаєвичем²⁸. Не вдаючись у подробиці перебування політика в Парижі, підкреслимо, що він переконався у «повній безвиглядності всяких орієнтацій на Антанту», про що і повідомив через О. Жуковського ЦК УПСР²⁹. Крім того, М. Грушевський 26–28 червня 1919 р. брав участь у «конгресі споживчої кооперації»³⁰, був присутній на одній з конференцій, скликаних у 20-х числах червня кавказькими республіками³¹, зустрічався з представниками соціалістичних партій нових республік, що виникли на території колишньої Росії, та французькими соціалістами³².

Вагомою перемогою соціалістів-революціонерів була участь їхньої делегації у Люцернській конференції II Інтернаціоналу (1–9 серпня 1919 р.): УПСР прийняли до цієї організації³³ та підтримали право України на самостійність³⁴. Зрозумівши безперспективність орієнтації на Антанту, М. Грушевський спробував використати можливості II Інтернаціоналу, Ліги Націй та об'єднання соціалістичних партій нових республік колишньої Росії, але слід сказати, що вже на початку 1920 р. лідер ЗД УПСР переконався у тому, що всі ці організації нічим не допоможуть вирішити українські проблеми.

²⁶ *Грушевський М.* В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 114. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

²⁷ Там само. — С. 115.

²⁸ Там само. — С. 116.

²⁹ Там само. — С. 117.

³⁰ Там само. — С. 118.

³¹ Там само.

³² Там само. — С. 119.

³³ Там само. — С. 121.

³⁴ Там само. — С. 122.

По-третє, з тексту статті можна з'ясувати особовий склад ЗД УПСР. Спершу до неї входило лише двоє членів: М. Грушевський та Д. Ісаєвич. У вересні 1919 р. до них приєднався О. Жуковський, який «приїхав від ЦК з правами емісара для закордону»³⁵. А в листопаді М. Грушевський отримав від ЦК УПСР інформацію про необхідність розширення складу делегації, до якої увійшли М. Чечель, М. Шраг та Г. Толмачов³⁶. Головою був М. Грушевський, а секретарем Д. Ісаєвич. Варто відзначити, що саме колишній голова УЦР здійснював основну роботу по представленню есерівської партії за кордоном: проводив переговори, організовував і спрямовував діяльність ЗД, писав статті та брошури, шукав матеріальні ресурси тощо. До речі, М. Грушевський часто згадував про серйозні проблеми у налагодженні постійного зв'язку з ЦК УПСР, який у той час перебував у Кам'янці. Тобто досить часто він мав діяти самостійно, не узгоджуючи свої політичні кроки з центральним партійним керівництвом. Важливо підкреслити те, що при цьому він не був офіційно прийнятий до складу УПСР.

По-четверте, важливим аспектом політичної діяльності М. Грушевського була його поступова переорієнтація на можливість співпраці з більшовиками. Напевно, першим таким кроком стала зустріч політика в останній день роботи конференції в Люцерні з Оскаром Коном, який працював юрисконсультком «совітської» місії в Берліні. Останній запропонував лідеру ЗД УПСР передати через нього в Москву документи, які б допомогли «відкрити очі совітським кругам на дійсне становище на Україні»³⁷, що М. Грушевський згодом і зробив. Наступного разу вони зустрілися у жовтні 1919 р. в Берліні³⁸. Цього разу О. Кон намагався влаштувати зустріч М. Грушевського з «совітським представником», але не склалося. Натомість, приїхавши до Берліна 26 січня 1920 р., М. Грушевський побачився з О. Коном, а 27 січня провів зустріч з «совітським представником» Віктором Коппом³⁹. Відзначаємо, що якихось конкретних домовленостей між ними не було, але добре видно, що для М. Грушевського примирення з більшовиками залишалось напевно останнім шансом продовжити боротьбу за українську державність. Політик перепробував різні варіанти, але та політична та економічна ситуація, яка склалась навколо України фактично не залишала вибору. Єдиною альтернативою було повне припинення політичної діяльності та остаточне повернення до наукової роботи, але М. Грушевський поки що до цього готовим не був.

³⁵ *Грушевський М.* В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.). — С. 133.

³⁶ Там само. — С. 140.

³⁷ Там само. — С. 130.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. — С. 144–147.

У четвертому номері «Борітеся — поборете!», що вийшов друком у грудні 1920 р., було вміщено статтю М. Грушевського «На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)»⁴⁰, написану ним у Празі 15 вересня 1920 р. Стаття є яскравим прикладом того, що відомий історик займався не тільки, так би мовити, «високою» політикою, але й намагався знайти способи вирішення реальних економічних, соціальних і культурних проблем, які постали перед українським суспільством у часи буремних революційних подій. Саме у вересні 1920 р. есери-емігранти закінчили роботу над проектом нової програми партії. Звісно, що у цьому процесі активну участь брав і М. Грушевський. Але нова есерівська програма була побудована на тому, «як партія уявляє собі устрій і життя соціалістичної України», що могло бути у досить-таки віддаленій перспективі, відтак лідер ЗД УПСР задавався питанням, «що треба робити зараз, в найближчій хвилі, не чекаючи, аж соціальна революція запанує на Україні і наоколо її»⁴¹. Автор закликав свою партію й усіх свідомих українців скористатися потенціалом українського селянства: орієнтуватися на сільські громади та їхні волосні об'єднання⁴², розвивати не тільки сільське господарство, а й дрібну та середню промисловість⁴³, займатись культурним і духовним вихованням громади⁴⁴ тощо. На думку М. Грушевського, таким шляхом можна буде зберегти українське селянство і на його базі побудувати і нове українське село, і нову селянську соціалістичну Україну. Додамо, що М. Грушевський вважав, і з цим можна погодитися, що «Україна — се селянська країна, і вона може стати чимсь серйозним, дати щось поважне... тільки розвинувши як повніше, культурніше і доцільніше сей свій мужицький, селянський характер»⁴⁵. Вважаємо, що окреслена у статті програма розвитку українського села була обумовлена глибоким аналізом М. Грушевським тієї надзвичайно складної внутрішньополітичної та міжнародної ситуації, в якій тоді опинилась Україна. Політик дійсно шукав реальні можливості для вирішення українських проблем. Голову ЗД УПСР можна критикувати, але неможливо закинути йому нелогічність та необґрунтованість його політичної програми.

На перший погляд, відсутня інформація про зв'язки М. Грушевського з УПСР у його публіцистичних працях «Драгоманов в політич-

⁴⁰ *Грушевський М.* На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції) // *його жс.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 150–169. — (Серія: Суспільно-політичні твори); ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 187. — Арк. 1–44.

⁴¹ Там само. — С. 150.

⁴² Там само. — С. 155.

⁴³ Там само. — С. 157.

⁴⁴ Там само. — С. 159.

⁴⁵ Там само. — С. 165.

нім і національним розвитку українства»⁴⁶, «Пам'яті Паризької Комуні»⁴⁷ та «До наших спроб співробітництва з УСРР»⁴⁸, що були надруковані у п'ятому, восьмому та десятому номерах «Борітеся — поборе!» відповідно. Але слід сказати, що у першій статті, написаній на основі доповіді, з якою політик виступив 12 листопада 1920 р. на засіданні з нагоди 25-річчя смерті М. Драгоманова, чітко простежуються його партійні симпатії, адже наукову характеристику внеску М. Драгоманова в розвиток українського руху він підмінив обґрунтуванням програми УПСР⁴⁹. На нашу думку, М. Грушевський ще раз спробував вибудувати лінію, яка б засвідчувала тяглість і спадкоємність соціалістичних політичних ідей, починаючи її від Кирило-Мефодіївського братства, далі зупиняючись на внеску М. Драгоманова і завершуючи УПСР, яка нібито, врахувавши досвід попередніх поколінь борців за Україну, нарешті зможе досягти успіху. Важко сказати, наскільки така ідеологічна конструкція відповідала дійсності, але те, що М. Грушевський намагався знайти витоки есерівських соціалістичних ідей у діяльності своїх попередників, як мінімум, заслуговує на увагу.

Наступні дві статті демонструють прагнення голови ЗД УПСР до налагодження співпраці українських соціалістичних партій, у тому числі й есерівської, з більшовиками. Роблячи екскурс в історію Паризької Комуні, М. Грушевський неприховано критикує «сектантську виключність і нетолерантність до соціалістичних некоммуністичних партій»⁵⁰, які проявлялись у політиці комуністів. Додамо, що, навіть вказуючи на помилки більшовиків, політик все одно визнавав їхню провідну роль у світовій революції. Остання стаття з цієї групи є відкритим листом до представників комуністичної влади за кордоном, з якими М. Грушевський у липні–жовтні 1921 р. домовлявся про свою участь у діяльності Українського червоного хреста, видавничих проєктах та закупівлі кни-

⁴⁶ *Грушевський М.* Драгоманов в політичній і національній розвитку українства // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 169–182. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁴⁷ *Грушевський М.* Пам'яті Паризької Комуні // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 182–189. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁴⁸ *Грушевський М.* До наших спроб співробітництва з УСРР // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 189–194. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁴⁹ *Панькова С.* Коментарі // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 421. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁵⁰ *Грушевський М.* Пам'яті Паризької Комуні // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 188. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

жок і навчальних засобів для Радянської України. М. Грушевський вважав таку діяльність дуже корисною і, напевно, сподівався, що за цими кроками підуть інші, вже політичні форми співпраці. Але більшовики різко припинили будь-яке співробітництво з головою ЗД УПСР, відтак він у листі намагався з'ясувати причини цього, якими вважав «якісь органічні хиби її (УСРР. – В. Х.) державного апарату, які не дають і найкращим замірам переходити від слова до діла та ставлять непереборимі перешкоди співробітництву правлячої комуністичної партії навіть з тими українськими партіями та групами, котрих завдання лежать в одній площині з завданнями КП(б)У»⁵¹.

Цінним джерелом є лист М. Грушевського до редакції львівського журналу «Вперед», написаний у жовтні 1921 р.⁵². Лідер ЗД УПСР просив редакцію опублікувати листа, в якому намагався пояснити різні звістки про його повернення в Україну. Він писав, що отримував неодноразові запрошення повернутися в Україну. При цьому більшовики ставили вченому умову «вийти з партії укр. соц.-революціонерів»⁵³. Але М. Грушевський з цим не погодився. Разом з тим, він заявляв, що «українське громадянство без різниці поглядів повинно віддавати свої сили культурному будівництву в рамках Укр. Радянської Республіки, заповнюючи живим змістом сі рампці прокламованої української самостійності»⁵⁴. Тобто історик, спростовуючи відомості про його повернення до України, все таки не відкидав такої можливості в майбутньому, він і далі вірив у революційну місію більшовиків. До того ж, у цьому листі він вказав, що вступив до УПСР «в часах її найтяжчого упадку, в 1919 р., щоби по змозі послужити її реорганізації і ідеологічному піднесенню»⁵⁵. Важко сказати, що мав на увазі М. Грушевський, коли писав про свій вступ до партії есерів у 1919 р.

Згадки про те, що історик активно співпрацював з УПСР ще з 1917 р., не будучи її членом офіційно, є досить численними. Про це писав і сам М. Грушевський у своїх «Споминах»⁵⁶. Інформація ж про офіційний вступ до есерівської партії взагалі відсутня. Вважати, що це сталося саме у 1919 р., немає підстав. Напевно, найвірогіднішим пояснен-

⁵¹ *Грушевський М.* До наших спроб співробітництва з УСРР // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 192. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁵² *Грушевський М.* До редакції «Вперед»-у у Львові // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 193–194. — (Серія: Суспільно-політичні твори); ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 1–1 зв.

⁵³ Там само. — С. 193.

⁵⁴ Там само. — С. 194.

⁵⁵ Там само. — С. 193.

⁵⁶ *Грушевський М.* Спомини / публікація й примітки С. Білоконя // Київ. — К., 1989. — № 11. — С. 152.

ням цієї тези колишнього голови УЦР є те, що свій вступ до партії політик пов'язував з часом, коли став очільником ЗД УПСР і, як її представник, вийшов за кордон. Але чи отримував М. Грушевський у 1919 р., чи взагалі коли-небудь есерівський партійний квиток, з'ясувати поки що не вдалося.

15 листопада 1921 р. М. Грушевський написав відкритого листа до голови Раднаркому УСРР Х. Раковського. Він був вперше опублікований у десятому числі «Борітеся — поборете»⁵⁷. Оригінал у вигляді рукопису зберігається в особовому фонді М. Грушевського у ЦДІАК України⁵⁸. Лист є надзвичайно важливим для розуміння політичної програми М. Грушевського того часу, яка полягала у спробах домовитись з російськими більшовиками. Метою була легалізація УПСР та повернення для політичної роботи в Україну. Від ЗД УПСР на переговори з представниками українського радянського уряду влітку 1921 р. їздив М. Чечель. Вони виявились невдалими, адже більшовики відмовили в легалізації УПСР. Згодом з їхньої ініціативи припинились контакти і з приводу участі М. Грушевського у справах допомоги голодуючим, виданні та придбанні за кордоном книжок та шкільного приладдя для Радянської України. Формальною причиною відмови було опублікування ЗД УПСР у № 9 журналу «Борітеся — поборете» своєї резолюції від 5 вересня 1921 р., текст якої не влаштовував більшовиків, і вони вимагали її не друкувати. У цій резолюції есери групи Грушевського висловили підтримку заарештованим членам ЦК УПСР та продовжували відстоювати думку про потребу легалізації УПСР в Україні⁵⁹.

Відтак М. Грушевський у своєму листі намагався пояснити Х. Раковському, чому так сталося. Серйозну причину цього він бачив у глибокій бюрократизації державного апарату Радянської України, «засміченні його несоціалістичним і взагалі безідейним, часто нечистим і при тім — українофобським елементом»⁶⁰. При цьому і Х. Раковського, і інших радянських керівників голова ЗД УПСР вважав безпорадними у

⁵⁷ *Грушевський М.* Відкритий лист Мих[айла] Грушевського, закордонного делегата УПСР, Голові Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки Х. Г. Раковському // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 195–202. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁵⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 94. — Арк. 1–10, 16–20.

⁵⁹ Резолюція Закордонної делегації УПСР 5.IX.1921 // *Борітеся — поборете!* — Відень, 1921. — № 9 (липень – вересень). — С. 26–27.

⁶⁰ *Грушевський М.* Відкритий лист Мих[айла] Грушевського, закордонного делегата УПСР, Голові Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки Х. Г. Раковському // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 198. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

стосунках з цим бюрократичним апаратом⁶¹. І саме «отсі чужорідні елементи, які прикрасили себе комуністичними відзнаками... очевидно, й задержують правлячу Комуністичну партію України в ненормальнім положенні російської експозитури, колоніальної адміністрації, делегованої РКП»⁶². Отже, комуністам, на думку М. Грушевського, «необхідно змінити систему — відмовитись від партійної виключності, ввійти в щире і чесне порозуміння з соціалістичними радянськими партіями України... щоб поширити соціал-революційну базу і в поміч пролетаріатові... притягнути... активні елементи українського революційного селянства й інтелігенції. Треба поділитись з ними властю, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України в очах своїх і чужих...»⁶³. З листа також дізнаємось, що спроби порозумітись з більшовиками представники ЗД УПСР робили протягом останніх двох років, орієнтовно з кінця 1919 р.⁶⁴. Разом з тим, колишній голова УЦР зазначав, що задля «інтересів світового визволення праці від експлуатації капіталом» есери були готові «переступити через трупи... партійних товаришів, через попіл... культурних скарбів, були готові працювати під Вашим (Х. Раковського. — В. Х.) проводом, підпорядковуючи ідеологічні й тактичні розходження інтересам сеї світової акції»⁶⁵. Закінчується лист промовистим закликком М. Грушевського до Х. Раковського: «Поки час і можливості не страчені, поки українські соц[іалістичні] радянські партії мають силу і змогу підтримати нинішній радянський режим, поки реакція не перекотилась через голови наші і Ваші, — треба спільними силами всіх, зрікшись партійної виключності, скріпити радянську будову і наповнити її живим змістом силами, котрі б забезпечили її від небезпеки катаклізмів і потрясінь з боку всіх темних сил внутрішніх і зовнішніх»⁶⁶. На жаль, усі прохання М. Грушевського до радянських керівників про конструктивну співпрацю залишались без відповіді.

На нашу думку, цей лист свідчить не про перехід М. Грушевського на бік більшовиків і здачу ним своїх українських позицій, у чому звинувачувала політика більша частина української політичної еміграції, а про глибоке розуміння лідером ЗД УПСР проблем радянської влади в Україні. Його найбільше хвилювало те, що більшовики, проголошуючи соціалістичні гасла, м'яко кажучи, не поспішали з їх реалізацією, говорили про демократичні права та свободи, але ігнорували рево-

⁶¹ *Грушевський М.* Відкритий лист Мих[айла] Грушевського, закордонного делегата УПСР, Голові Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки Х. Г. Раковському. — С. 198.

⁶² Там само. — С. 199.

⁶³ Там само. — С. 200.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. — С. 200–201.

⁶⁶ Там само. — С. 202.

люційний потенціал українського селянства та інтелігенції, називали кінцевою метою світову революцію, але своєю діяльністю дискредитували цю ідею. Цей лист був ще однією спробою змінити ситуацію, вплинути на українських комуністів, наповнити їхню діяльність реальним революційним соціалістичним змістом.

Поряд з цим слід згадати й інші праці М. Грушевського публіцистичного характеру. Вони друкувались у різних виданнях, і частина цих статей мала прямий стосунок до партійної діяльності М. Грушевського в есерівській партії. Причому у кожній з них досить добре помітні його симпатії до УПСР, намагання показати саме цю партію найбільш послідовною у відстоюванні і політичних, і економічних інтересів українського народу. Звісно, що у цьому немає нічого дивного, адже саме з цією політичною силою історик активно співпрацював у той час. Хоча підкреслимо, що ні в одній з цих статей М. Грушевський прямо на це не вказав.

Одним із завдань виїзду М. Грушевського за кордон у березні 1919 р. було забезпечення вступу УПСР до II Інтернаціоналу. У зв'язку з цим колишній голова УЦР, перебуваючи у Празі, підготував три брошури французькою мовою з інформацією про діяльність своєї партії. Орієнтовний час їх написання: квітень–червень 1919 р.⁶⁷. Перша з брошур отримала назву у перекладі на українську мову «Українська партія соціалістів-революціонерів. Програма зі вступною довідкою делегації». У ній М. Грушевський підкреслював важливу роль УПСР у розвитку революції в Україні⁶⁸, наголошував, що «Українська революція, враховуючи нинішню структуру українського народу, не могла знайти іншої міцної соціальної бази, ніж збідніле селянство...», але селянами займались лише есери, які у той же час працювали і «серед солдат і робітників»⁶⁹. Автор згадав і те, що фракція есерів центральної течії була найбільшою серед усіх фракцій Трудового конгресу Директорії⁷⁰, хоча й промовчав про свою активну участь у ній. Але головну увагу М. Грушевський зосередив на тому, що центральна течія УПСР продовжувала підтримувати програму партії, прийняту у липні 1917 р., тоді як деякі її положення вже не відповідали поточному моменту і потребували серйозних коригувань⁷¹. Відтак було названо головні політичні

⁶⁷ *Панькова С.* Коментарі // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 435. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁶⁸ *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів. Програма зі вступною довідкою делегації [УПСР] // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 205. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁶⁹ Там само. — 206.

⁷⁰ Там само. — 207.

⁷¹ Там само.

вимоги есерів, які і наводимо коротко: незалежність України «як перехідна форма до федерації з іншими соціалістичними республіками світу», республікансько-демократична форма правління, децентралізація регіонів, автономія для національних меншин, гарантія праці, соціалізація землі, націоналізація, розвиток колективних форм господарювання, взяття влади трудовим людом⁷². Безумовно, що, виписуючи ці завдання для партії, М. Грушевський не міг не бажати їх практичної реалізації. Поряд з цим, М. Грушевський наголошував на трудовому принципі соціальної організації, який полягав у передачі влади «в руки трудящих» та позбавленні буржуазії права на участь в управлінні державою⁷³. Отже, бачимо, що відомий історик постає перед нами соціалістом та переконаним державником.

Наступна брошура називалась «Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917–1918–1919 рр.». У ній М. Грушевський коротко описав головні події Української революції. На нашу думку, у статті слід звернути увагу на ті моменти, які дозволяють зрозуміти логіку дій М. Грушевського, коли він у 1917 р. віддав перевагу саме есерівській партії. Зокрема, колишній голова УЦР наголошував на важливості того, що селяни становили 85 % українського населення, яке у свою чергу складало 75 % усього населення України, тоді як інтелігенція, буржуазія та пролетаріат були представлені або «чужинцями», або «денаціоналізованими» елементами⁷⁴. З огляду на таку соціальну структуру українського суспільства лише селяни, на думку історика, могли стати соціальною базою національної революції⁷⁵, тому українська інтелігенція мала стати на захист саме селянства⁷⁶. Відтак, лише провівши аграрну реформу і таким чином підтримавши селян та проголосивши війну буржуазії і великим землевласникам, можна було вирішити і економічні, і національні питання визвольного руху⁷⁷. Подібні думки про головну роль селянської верстви у побудові української державності М. Грушевський висловлював і в інших статтях еміграційного періоду свого життя: «На Новий рік»⁷⁸, «З недавнього минулого»⁷⁹, «Панської України не збудувати!»⁸⁰.

⁷² *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів. Програма зі вступною довідкою делегації [УПСР]. — С. 208.

⁷³ Там само.

⁷⁴ *Грушевський М.* Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917–1918–1919 рр. // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 209. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁷⁵ Там само. — С. 210.

⁷⁶ Там само. — С. 211.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ *Грушевський М.* На Новий рік // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 310–312. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

Далі, характеризуючи часи УЦР, М. Грушевський відзначав, що есери «мали великий успіх серед селянства»⁸¹ і до них частково приєдналась і інтелігенція⁸². Згадав автор і конфлікт між провідними політичними партіями УЦР, який виник через різні погляди на аграрне питання. Соціал-демократи хотіли націоналізації землі, тоді як есери — її соціалізації⁸³. Відтак, земельний закон, побудований частково на принципі соціалізації землі, а також закони про національну автономію та робітничий, були прийняті УЦР лише у січні 1918 р.⁸⁴, коли вже тривала війна з комуністичною Росією, що й затримало виконання цих законів. З тексту статті складається враження, що прийняття цих важливих законодавчих актів М. Грушевський ставить у заслугу саме есерам, і з цим частково можна погодитися. Хай би як не було, але практичне втілення згаданих законів повинен був здійснювати вже есерівський уряд В. Голубовича, що мав, безсумнівно, повну підтримку голови УЦР.

Як і в попередній брошурі, М. Грушевський, описуючи проведення Трудового конгресу Директорії, не згадав про свою участь в ньому. Сам історик вважав, що слід відновити діяльність УЦР або Установчих зборів⁸⁵, і його у цьому беззаперечно підтримувала есерівська фракція конгресу. Також автор охарактеризував позицію центральної течії УПСР на Трудовому конгресі, яка полягала у наступному: трудовий принцип соціального будівництва; влада має належати «колективам, які складаються з представників трудового люду – робітників і селян», ними мають бути сільські, волосні, повітові і губерніальні трудові ради; верховна влада має належати Всеукраїнському Конгресу Трудового Народу, а виконавча — Раді Народних Міністрів⁸⁶. Але пропозиції есерівської партії не були підтримані. Третьої брошури, яка розповідала про земельний закон УЦР, виявити не вдалося⁸⁷.

⁷⁹ Грушевський М. З недавнього минулого // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 312–316. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁸⁰ Грушевський М. Панської України не збудувати! // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 338–343. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁸¹ Грушевський М. Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917–1918–1919 рр. // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 215. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁸² Там само. — С. 216.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. — С. 217–218.

⁸⁵ Там само. — С. 222–223.

⁸⁶ Там само. — С. 226.

⁸⁷ Панькова С. Коментарі // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 415. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

У значно стислішому викладі М. Грушевський описав події Української революції у статті «Світова війна і революція. Українська Народна Республіка», надрукованій в американській україномовній газеті «Свобода» 23 вересня 1919 р. Стосовно есерів автор відзначав, що на початку революції ця партія «розвинула незвичайно велику діяльність між укр[аїнським] селянством, здобула його довір'я, поставивши в основу своєї програми задоволення малоземельного і безземельного селянства і тим самим зайняла провідну роллю в Ц[ентральній] Раді, підтримуючи більше рішучий курс її»⁸⁸. Схожим чином М. Грушевський охарактеризував есерівську партію і у відозві «До українців в Америці», датованій 27 вересня 1919 р.⁸⁹.

Слід коротко згадати і брошуру «За Галичину! Відозва до світової демократії. Відозва делегації Української партії соціалістів-революціонерів до всіх соціалістичних партій», авторство якої належало М. Грушевському. Вона була опублікована у Парижі в 1920 р. французькою та англійською мовами⁹⁰. Крім того, відозву ще 31 грудня 1919 р. надіслали секретарю Інтернаціоналу. Цей документ був своєрідним протестом проти того, що держави Антанти на Паризькій мирній конференції надали Польщі 25-річний мандат на управління автономною Східною Галичиною⁹¹. Характерним є підпис брошури: «Від імені делегації Української партії соціалістів-революціонерів М. Грушевський, голова. Д. Ісаєвич, секретар»⁹². Підкреслюємо, що у той час М. Грушевський ще не був офіційним членом УПСР, хоча, як бачимо, це не створювало додаткових проблем ні для нього особисто, ні для інших членів есерівської партії.

Для політичного світогляду голови ЗД УПСР було характерне категоричне несприйняття державницької діяльності С. Петлюри. Так, українсько-польське зближення, ініційоване головою Директорії у

⁸⁸ *Грушевський М.* Світова війна і революція. Українська Народна Республіка // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 231. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁸⁹ *Грушевський М.* До українців в Америці // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 239. — (Серія: Суспільно-політичні твори). Там само. — С. 239.

⁹⁰ *Панькова С.* Коментарі // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 466. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁹¹ Там само.

⁹² *Грушевський М.* За Галичину! Відозва до світової демократії. Відозва делегації Української партії соціалістів-революціонерів до всіх соціалістичних партій // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 251. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

1920 р., М. Грушевського піддав нищівній критиці. Про це свідчить, зокрема, і його стаття «Україна, Польща й Росія», надрукована 1920 р. у 139-му числі чеського видання «Pravo Lidu»⁹³. Звертаємо увагу, що в редакційній примітці віденського часопису «Нова доба», який передрукував цю статтю М. Грушевського, згадано, що «Автор є приклонником центральної течії укр[аїнських] с[оціалістів-]р[еволюціонерів]»⁹⁴. У самій статті М. Грушевський наголошував, що «конференція партії українських соціалістів-революціонерів (центру), найбільшої з українських партій (боронячи інтересів бідного українського селянства), вже у вересні 1919 р., коли стали поширюватися лише неясні чутки про якісь декларації на користь польських зазіхань, зроблені представниками Петлюри, з усією рішучістю висловилися проти правомочності таких актів і нап'ятувала їх як зраду українського народу»⁹⁵.

Напевно, слід згадати й про те, що загальною метою УПСР М. Грушевський у цій статті назвав «здійснення єдиної радянської (совітської) республіки на цілій етнографічній території України»⁹⁶. Варто уточнити, що це зовсім не означало перехід на позиції російських комуністів. Автор також вказав, що «засаду рад», тобто передачу влади трудовим радам робітників і селян, есери центральної течії прийняли ще в часи Трудового конгресу, в січні 1919 р.⁹⁷

Особливою частиною публіцистичного спадку М. Грушевського були його відкриті листи, які друкувались у журналах та газетах США. Вони стосувалися різноманітних питань, зокрема, і політичної діяльності колишнього голови УЦР в есерівській партії.

Наприклад, 15 листопада 1919 р. в американських газетах «Народна воля» та «Ілюстрований тижневик» було вміщено лист історика до М. Січинського, написаний ще 23 серпня того ж року⁹⁸. З нього дізнаємось про те, чому вчений став емігрантом. М. Грушевський стверджував, що виїхав за кордон, «щоб попрацювати на поправу нашого міжнародного становища, підірваного вигадками поляків і росіян та прогіршеннями нашої власної дипломатії»⁹⁹. З цією метою політик пра-

⁹³ Грушевський М. Україна, Польща й Росія // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 273–276. — (Серія: Суспільно-політичні твори); ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 186. — Арк. 1–4.

⁹⁴ Там само. — С. 273, 486.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. — С. 274.

⁹⁸ Панькова С. Коментарі // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 450. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁹⁹ Грушевський М. Лист від професора Мих[айла] Грушевського [до Мирослава Січинського] // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 –

цював у Празі, Парижі, брав участь у конференції в Люцерні і планував розширення своєї міжнародної співпраці¹⁰⁰. Стосовно своєї співпраці з УПСР на початку революції М. Грушевський писав: «Стоячи завсіди на ґрунті селянських інтересів і їх представництва, і я через те йшов разом з соціалістами-революціонерами, хоч з огляду на свою позицію позистався формально безпартійним»¹⁰¹. Цікавою є думка політика про те, що слід утворити єдину соціалістичну українську партію¹⁰², в якій мали б об'єднатися есери та соціал-демократи.

Про свою активну міжнародну діяльність М. Грушевський згадував і в листі від 2 вересня 1919 р., який став відповіддю на його запитини до США. Згодом цей лист був опублікований в американських виданнях «Америка» та «Свобода»¹⁰³. Лідер ЗД УПСР відзначав, що «великі світові правительства... просто засудили нас на політичну смерть, на розділ між Росією і Польщею... А на сей засуд, виголошений правительствами, мусимо ми апелювати до їх народів»¹⁰⁴. Цими словами колишній голова УЦР фактично описує етапи своєї політичної діяльності в еміграції та, відповідно, еволюцію своїх поглядів: спочатку намагання отримати підтримку визвольним прагненням України від держав Антанти, а коли стало зрозуміло, що вони їх проігнорували, виникла ідея поставити українське питання перед міжнародним соціалістичним рухом. Це й намагався робити М. Грушевський, беручи участь у соціалістичних конференціях. При цьому він зазначав, що «взяв мандат до Інтернаціоналу від нашої мужицької партії, з котрою працював від часів революції – українських соціалістів-революціонерів»¹⁰⁵.

20 листопада 1921 р. М. Грушевський написав відкритого листа «Від Мих[айла] Грушевського. До шановних земляків в Америці». Він був опублікований в американських газетах «Народна воля» у 1921 р. та «Америка» у 1922 р.¹⁰⁶. У листі автор просив в американських українців фінансової допомоги для продовження діяльності Українського

жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 236. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

¹⁰⁰ Там само. — С. 236–237.

¹⁰¹ Там само. — С. 237.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ *Панькова С.* Коментарі // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 453. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

¹⁰⁴ *Грушевський М.* Лист від М. Грушевського [у відповідь на запитини до Америки] // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 238. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ *Панькова С.* Коментарі // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 504. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

соціологічного інституту, видання журналу «Борітеся — поборете!» і для політичної роботи¹⁰⁷. Поряд з цим, М. Грушевський коротко описав свою партійну діяльність та політичні погляди на майбутнє України, пояснив, чому вів переговори з більшовиками та планував повернення на Батьківщину¹⁰⁸. Вся згадана ним інформація ще раз переконує у тому, що голова ЗД УПСР був раціональним політиком і переконаним соціалістом, реально оцінював внутрішнє та міжнародне становище Радянської України, не йшов на поступки більшовикам та відстоював побудову дійсно самостійної радянської соціалістичної української держави.

У 191-му випуску львівської газети «Діло» за 2 грудня 1923 р. було вміщено лист М. Грушевського до редакції. У ньому історик спростовував інформацію статті «Національне питання в комуністів», яка була надрукована 24 листопада у 188-му числі тієї ж газети. Її автор написав, що «в засіданні Харківського міського совіта 7 листопада ц. р. відомий Фрунзе поділився з товаришами приємною — як він казав — новиною: “Відомий професор Грушевський звернувся до совітської влади з проханням дозволити йому повернутися на Україну для культурної праці”, відтак зробив висновок, що М. Грушевський неодноразово «просився на Вел. Україну»¹⁰⁹. Натомість колишній голова УЦР переконував, що до 23 листопада 1923 р., коли «вніс заяву про своє бажання повернутися на Вел. Україну та одержати потрібні для того документи», він «не робив ніяких заходів до повороту», а причиною такого свого рішення називав «запитання історично-фільольогічного відділу Української Академії Наук, чи згожуюсь я, щоб сей Відділ поставив мою кандидатуру на катедру української історії, і чи приїхав би я по виборі до Києва»¹¹⁰. Що характерно, під цим листом розміщувалась замітка від редакції газети, де підтверджувались слова М. Грушевського про неможливість його «прохань» про повернення. Натомість автор стверджував, що «теперішня поїздка п. Проф. Грушевського лежить в загальному національному інтересі і відповідає пекучим вимогам української культури»¹¹¹.

Про своє повернення М. Грушевський 17 лютого 1924 р. написав відкритого листа-подяку під назвою «До земляків в Америці»¹¹². У яких

¹⁰⁷ Грушевський М. Від Мих[айла] Грушевського. До шановних земляків в Америці // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 307. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

¹⁰⁸ Там само. — С. 303–306.

¹⁰⁹ Діло. — Львів, 1923. — № 188 (24 листопада).

¹¹⁰ Діло. — Львів, 1923. — № 191 (2 грудня).

¹¹¹ Там само.

¹¹² Грушевський М. До земляків в Америці // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 344–345. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

виданнях його було надруковано, невідомо. Текст листа було виявлено в передруках: «Записки Наукового товариства імені Шевченка», том СХСVII за 1978 р. та «Народна воля» від 14 серпня 1986 р.¹¹³.

Розглянувши публіцистику М. Грушевського можемо зробити такі висновки.

По-перше, більшість публіцистичних праць, які були написані істориком в еміграції, так чи інакше пов'язані з його партійною діяльністю в УПСР. Саме в ідеології цієї партії він вбачав майбутнє української державності.

По-друге, варто відзначити автобіографічний характер публіцистики М. Грушевського, з якої дізнаємося про численні факти з його еміграційного життя. Крім того, за ними можна відстежити і еволюцію політичних поглядів голови ЗД УПСР. Особливо цінними в цьому плані є його статті в есерівському журналі «Борітеся — поборете!».

По-третє, звертаємо увагу на те, що ці праці були надзвичайно актуальними. М. Грушевський дуже швидко реагував на виклики часу, серйозно аналізував внутрішньополітичне та міжнародне становище України й відповідним чином змінював тактику та стратегію політичної боротьби.

По-четверте, вважаємо, що складне питання повернення М. Грушевського на Батьківщину ніяким чином не можна відокремлювати від його політичної діяльності в есерівській партії.

З проаналізованих статей політика добре видно, що він пов'язував своє повернення з можливістю легалізації УПСР в Радянській Україні, зі зміною більшовиками свого ставлення до української радянської соціалістичної державності. Жодним чином не можна говорити, що М. Грушевський зраджував при цьому інтереси України.

¹¹³ *Панькова С.* Коментарі // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 4, Кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 533. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

Валентина Піскун (Київ)

Спогади про Михайла Грушевського на сторінках «Українського історика»: джерелознавчий аналіз

За понад 50 років існування часопису «Український історик» його тематика постійно урізноманітнювалась і охоплювала понад 50 розділів і рубрик. Саме на сторінках журналу було започатковано систематичне наукове вивчення життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського. Важливою складовою висвітлення історії України на сторінках «Українського історика» стала поява рубрики «Грушевськіяна». Внесок «Українського історика» в грушевськознавство ретельно проаналізований в статтях Олександра Домбровського та Ігоря Гирича¹. І. Гирич у свій час писав про те, що «*Історик* залишається беззаперечним лідером грушевськознавчих дослідів у світі²», і заслуга в цьому передовсім належала Любомиру Винару — незмінному редакторові журналу. Любомир Винар також сприяв створенню низки серій робіт і в тому числі видання творів та листування Михайла Сергійовича³.

У вступній статті до покажчика змісту журналу (виданий до 30-ліття часопису)⁴ його багатолітній головний редактор Любомир Винар цілком слушно зазначав: *Український історик* перейшов протягом 30-літнього розвитку значну еволюцію від історично-інформативного бюлетеня до обширного історичного і українознавчого журналу. «Ге-

¹ Домбровський О. Грушевськіяна в «Українському історикі» // Український історик. — 1973. — Т. X. — Ч. 3–4. — С. 29–37; Гирич І. Внесок «Українського історика» в грушевськознавство // Український історик. — 1994. — Т. XXXI. — Ч. 1–4. — С. 102–109; його ж: Грушевськознавство 1994–2009 років на сторінках «Українського історика» // Український історик. — 2009. — Т. XLVI. — Ч. 1–4 (181–184). — С. 62–79.

² Гирич І. Грушевськознавство 1994–2009 років на сторінках «Українського історика» // Український історик. — 2009. — Т. XLVI. — Ч. 1–4 (181–184). — С. 62.

³ Бурлака Г. Любомир Винар — ініціатор наукових видавничих проєктів спадщини М. Грушевського в Україні // Український історик. — 2009. — Т. XLVI. — Ч. 1–4 (181–184). — С. 98–102.

⁴ До 30-ліття «Українського історика» підготовлено покажчик змісту: «Український історик» журнал українського історичного товариства. Покажчик змісту 1963–1992 (Ч. 1–115). — Нью-Йорк; К.; Мюнхен, 1993. — 116 с. У 1999 р. окремим томом «Українського історика» видруковано «Покажчик змісту за роки 1963–1997» // Український історик. — 1999. — Т. XXXVI. — Ч. 1 (140).

матика журналу різноманітна і охоплює усі періоди української історії, різні допоміжні історичні дисципліни, суспільні і гуманістичні науки, які мають безпосереднє відношення до історичної проблематики»⁵. З кожним роком кількість розділів у журналі збільшувалася, вони наповнювалися новим змістом; розширювалося коло автури. Так, у 1964 р. було вперше представлено розділ «Мемуаристика», а в 1972 р. — «Грушевськіяна». У 1974 р. Лев Биковський опублікував статтю «Мемуаристика на сторінках “Українського історика”»⁶, в якій проаналізував здобутки в цій галузі джерелознавства за десять років.

Слід відзначити, що інтерес до грушевськознавчої проблематики зростав особливо під час відзначення 100-літнього (1966 р.), 125-літнього (1991 р.) ювілеїв М. Грушевського та після проголошення незалежності України. Фактично «Український історик» започаткував систематичне наукове вивчення життя і творчості М. Грушевського. Спеціальні томи часопису, присвячені М. Грушевському, були видрукувані у 1966 р. (до 100-літнього ювілею вченого), у 1991 р. (до 125-ліття, розлогий розділ «Грушевськіяна»), у 1984 (до 50-ліття з дня смерті), у 1996 (до 130-ліття від дня народження), у 2006–2007 (№ 4 (172) / 1–2 (173–174)). За даними Л. Биковського, за роки 1963–1983 в журналі було видруковано 60 окремих бібліографічних одиниць «Грушевськіяни»⁷.

Мемуари є одним із важливих джерел особистого походження. В українській історіографії низку статей присвячено проблемам мемуаристики як спеціальної історичної дисципліни⁸. У статті Я. Федорука подано широку характеристику видрукованих окремими виданнями

⁵ *Винар Л.* «Український історик»: журнал історіографії і наукового українознавства (короткий історичний нарис) // «Український історик» журнал українського історичного товариства. Показчик змісту 1963–1992. — Ч. 1–115. — С. 25.

⁶ *Биковський Л.* Мемуаристика на сторінках «Українського історика» // Український історик. — 1974. — Т. XI. — Ч. 1–3 (41–43). — С. 173–175.

⁷ *Винар Л.* Ювілейний рік Михайла Грушевського й Український історик (з нагоди 125-ліття з дня народження) // Український історик. — 1991. — Т. XXVIII. — Ч. 1–2. — С. 10.

⁸ Мемуаристика. Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / Ред. В. Замлинский, М. Дмитриенко. — К., 1992. — С. 190; *Ясь О.* Мемуаристика // Енциклопедія історії України. — К., 2009. — Т. 6: Ла–Мі. — С. 608; *Войцехівська І.* Мемуаристика. Спеціальні історичні дисципліни: Довідник: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. — К., 2008. — С. 359; *Федорук Я.* Мемуаристика як допоміжна дисципліна: до проблеми видання спогадів про Ярослава Дашкевича // Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.: Матер. міжнар. конф., присвяч. 85-літтю від дня народж. Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2011 р., м. Львів) / Упоряд.: М. Капраль, Н. Кіт, А. Фелонюк. — Львів, 2013. — 304 с. (Львівські історичні праці. Матеріали засідань і конференцій. — Вип. 2). — С. 132–147.

спогадів різних діячів. Проте й надалі залишається коло питань, зокрема й таких джерелознавчих, як: ретельність і невибірковість у процесі публікації джерела, історія появи й коментування його тощо.

У всіх спогадах простежується інтенція самопізнання, бажання відтворити власний досвід, познайомити зі своїми враженнями і роздумами. Хоча спогади до певної міри є суб'єктивним джерелом, проте зіставлення спогадів різних людей, залучення інших джерел дозволяють дослідникам вимальовувати постаті в історії й належним чином поціновувати їхній внесок у розвиток історичних подій.

В українському науковому і державно-суспільному житті першої третини ХХ ст. Михайло Грушевський був одним з найбільш актуалізованих діячів. Водночас після його смерті радянська влада зробила все, щоб не тільки применшити внесок Михайла Сергійовича в українську історичну науку, а й піддати забуттю його постать, знищити пам'ять про нього. У 1993 р. український історик Сергій Білокінь, який чимало доклав зусиль до повернення праць М. Грушевського й самого історика в український і світовий історичний контекст, цілком слушно наголошував, що «мабуть, найбільша, справді титанічна фігура, на обстріл якої пішло чи не найбільше ідеологічних набоїв, — це академік Михайло Грушевський, найвизначніший історик Слов'янщини»⁹.

Аналіз одного з важливих свідчень епохи — спогадів сучасників показує, що в них знаходимо опис не лише суспільно важливих подій, що відклалися в пам'яті, а й особливостей побутового життя, міжособистісних взаємин тогочасних діячів, проявів їхнього характеру тощо¹⁰.

У даній статті автор ставила завдання не лише охарактеризувати кількісні параметри оприлюдненої мемуаристики про М. Грушевського на сторінках «Українського історика», а й показати вплив друкованого й пізнаваного на розгортання самого процесу досліджень в галузі грушевськознавства та значення для самопізнання історії України.

У процесі публікації мемуарних джерел на сторінках «Українського історика» чітко простежуються два періоди, що мають свою специфіку. Перший — від створення часопису і до початку 1990-х років, другий — від проголошення незалежності України й донині. Характерною особливістю першого періоду є те, що спогади залишили діячі, які

⁹ Білокінь С. Спомини Михайла Грушевського про Центральну Раду // Розбудова держави. — 1993. — № 3. — С. 8.

¹⁰ Автор аналізувала в одній із публікацій діяльність Михайла Грушевського в Центральній Раді й реакцію суспільства на неї за спогадами сучасників: Піскун В. Діяльність Михайла Грушевського у Центральній Раді та реакція суспільства на неї (за спогадами сучасників) // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-тиріччя від дня народження Михайла Грушевського): Наукова конф. 29 вересня 2011 р. — К.: Український ін-т національної пам'яті, 2012. — С. 143–151.

співпрацювали з М. Грушевським, були його учнями, сучасниками й спілкувалися з головним редактором журналу Л. Винаром уже після Другої світової війни. Сучасний період характеризується тим, що мемуарні джерела на сторінках «Українського історика» друкували дослідники-грушевськознавці: І. Гирич, М. Магунь, О. Тодійчук, а також історик Михайло Брайчевський, який залишив спогади про вшанування пам'яті М. Грушевського в радянській Україні, історик-мистецтвознавець С. Кілессо, що написав про створення надгробка Михайлові Грушевському в Києві¹¹. Також побачили світ передруки, опубліковані свого часу у рідкісних нині виданнях (таких як: «Тризуб» (Париж)¹², «Краківські вісті» (Краків), «Сучасна Україна» (Мюнхен), «Вільна Україна» (Нью-Йорк), «Календар-альманах “Відродження”» (Буенос-Айрес), «Нові дні» (Торонто), «Канадійський ранок» (Вінніпег), «Україна» (Париж) та ін.) й матеріали, віднайдені в архівах.

Появою спогадів про М. Грушевського на сторінках «Українського історика» завдячуємо кропіткій праці Любомира Винара, який листувався в 1960-х – 1970-х роках з іще живими членами Української Центральної Ради, істориками, які виїхали з УРСР після Другої світової війни, та з іншими політичними діячами того часу, які знали М. Грушевського, зустрічалися з ним. Так, у листі до українського історика Наталії Полонської-Василенко Любомир Винар 15 січня 1966 р. писав: «Між іншим я був би дуже вдячний Пані Професор за статтю про похорон М. Грушевського. Свого часу в “Україні” І. Борщака (кн. 9, 1953, стор. 144–145) Ви помістили спогад “З моїх спогадів про М. Грушевського”. Якщо б Пані Професор була б так ласкава і подібний спогад написала для “У[країнського] І[сторика]” — я буду дуже вдячний. Ми хочемо, щоб число, присвячене М. Грушевському, охоплювало його творчість і провідні моменти його життя»¹³. З подібним проханням Л. Винар звертався і до М. Єреміїва.

На прохання Любомира Винара у 1967 р. свої спогади про М. Грушевського подав Михайло Єреміїв. Писані через півстоліття після подій Української революції, спогади несуть відбиток часу й власного досвіду національно-визвольної боротьби українців, наświetлюють лише

¹¹ Брайчевський М. Як ми вшановували Михайла Грушевського в день його століття // Український історик. — 1996. — Т. XXXIV. — Ч. 1–4. — С. 319–321; Кілессо С. Надгробок Михайлові Грушевському в Києві // Там само. — С. 322–324.

¹² У 1979 р. було надруковано матеріал: Сірка А., Сірка Й. Михайло Грушевський у спогадах В. Леонтовича // Український історик. — 1979. — Т. XVI. — Ч. 1–4 (61–64). — С. 88–90. Автори процитували й прокоментували опубліковані у журналі «Тризуб». (1928. — Ч. 30. — С. 5–10) спогади В. Леонтовича про М. Грушевського.

¹³ З листів Любомира Винара до Наталії Полонської-Василенко // Український історик. — 2009. — Т. XLVI. — Ч. 1–4 (181–184). — С. 168.

загальні риси подієвості й виокремлюють яскраві сторінки буденного життя.

Упродовж 1917–1918 рр. М. Єремійв працював головним редактором органу УЦР — газети «Вісти з Української Центральної Ради», був співредактором партійного часопису УСДРП «Робітнича газета», викладав на курсах українознавства для військових, створених за його участю при Українському народному університеті. Разом із С. Вікулом, В. Садовським і Л. Чикаленком М. Єремійв 23.ІІІ.1918 р. подав заяву про вихід з УЦР, яка не зважала на політичну ситуацію, що складалася в Україні¹⁴. Сам він згадував про те, що неодноразово попереджав керівництво УЦР про можливість політичного перевороту і необхідність зміни соціалістичного курсу діяльності Ради.

У листі до професора Л. Винара 25 липня 1967 р. М. Єремійв наголошував: «Грушевський тішився в Ц. Раді загальною та незрівняною повагою, і я не знаю його ворогів в перший період нашої праці. Тоді ми всі тягли в один гуж і Грушевський був нами всіма визнаний Отаманом. Ми всі ставилися до нього з захопленням, бо він в усіх галузях був на голову вищий за самих розумних і освічених з нас. Він був дуже добрим політиком та дипломатом і як такий багато сприяв втягненню національних меншин до Ц. Р. В усіх таких історичних явищах, як наша революція, велику роллю грає заздрість, але тут я можу стверджувати, що за 10 місяців праці на чільних становищах (Секретар, гол. Редактор “Вістей”, член Ц. К. С-д. партії, Завідуючий Канцелярією, господарством і т. д.) я ні разу не чув нарікань на Грушевського, який, як жінка цесаря, стояв вище критики»¹⁵. А в іншому листі до Л. Винара від 12 жовтня 1967 р. М. Єремійв відзначає, що Михайло Сергійович був «надзвичайно привітний і ласкавий до всіх, але сходився з людьми дуже мало. До себе нікого не запрошував і нікого не виділяв із свого оточення», до того ж «...мав сатиричний хист¹⁶», і це допомагало у веденні такого складного зібрання, як засідання Центральної Ради. Згадуючи свою діяльність у Центральній Раді, М. Єремійв писав: «Отже, оглядаючися через півстоліття на минуле і пригадуючи собі цю півкруглу залу засідань з розбитою кулями шклянною стелею, через яку синіло оксамитне зимове українське небо, рясно всипане блискучими зорями, цей довгий президіяльний стіл, вкритий кармазином, за яким творилася доля

¹⁴ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. — К., 1998. — С. 91.

¹⁵ Джерельні матеріали. Матеріяли до біографії Михайла Грушевського. Уривок з листа Михайла Єремійва / Публікація Л. Винара // *Винар Л.* Михайло Грушевський історик і будівничий нації. Статті і матеріали. — Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. — С. 221–222. Як зазначає в примітці Любомир Винар, «цю статтю перший раз видруковано в журналі «Український історик». (1982. — Ч. 1–2. — Т. XIX).

¹⁶ Там само. — С. 220.

новітньої України, такі милі й такі знайомі обличчя членів Малої Ради, які на мій виклик твердо і рішуче відповідали “за”, ці хори, повні квітучої та палкої молоді, всю цю атмосферу відданости, рішучости і надлюдської радости, я все більш і більш відчуваю, що ці десять місяців моєї співпраці за одним столом з М. С. Грушевським були для мене варті всіх університетів світу»¹⁷.

Про діяльність М. Грушевського в УЦР також свої спогади залишили: Борис Мартос — член Центральної і Малої Ради від фракції УСДРП, член і заступник голови ЦК Селянської спілки, редактор тижневика УСДРП «Воля», міністр в урядах УНР; Д. Дорошенко, який в період Української Держави гетьмана Павла Скоропадського був міністром закордонних справ, Кость Паньківський, український політичний діяч, правник-адвокат, публіцист, голова Уряду УНР у вигнанні (1945–1948).

Борис Мартос залишив спогади про перші кроки Центральної Ради. Особливістю їх є те, що Мартос спростовує деякі твердження Д. Дорошенка щодо оцінювання діяльності М. Грушевського в тих чи інших ситуаціях, а також подає посилання на тогочасну пресу¹⁸. Ці уточнення стосуються різних обставин. Зокрема, Б. Мартос зазначає: «Проф. Д. Дорошенко, правильно подаючи факти в своїй “Історії України” (тільки плутаючи в датах старий і новий стилі), дає часто дуже невірне освітлення їх. Так, він закидає М. Грушевському, що той не опанував народній рух, не направив його куди слід (Д. Дорошенко. “Історія України”, т. 1, стор. 45). Безперечно, Грушевський не був таким вождем-демагогом, як Ленін, Муссоліні, Гітлер. Він був президентом, який мав служити українському народові в справі досягнення його істотних домагань»¹⁹. Також перу Б. Мартоса належать спомини «М. С. Грушевський, яким я його знав»²⁰. У цьому документі важливими є думки автора про причини повернення Михайла Сергійовича в радянську Україну в березні 1924 р. «Остання крапля, що перепополнила чашу, — конфлікт з Микитою Шаповалом, що привів до розколу в закордонній групі українських соц.-революціонерів, що дало змогу тій же “Волі” вмістити дотепну, але недоречну сатиру з ілюстраціями. Мав я нагоду бачитися з Михайлом Сергієвичем в цю добу: був він сумний, депремований, розчарований не тільки в політиці, але й в українських громадянах.

¹⁷ *Єремійв М.* За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів) // Український історик. — 1968. — Т. V. — Ч. 1–4. — С. 104.

¹⁸ *Мартос Б.* Перші кроки Центральної Ради // Український історик. — 1973. — Ч. 3–4. — С. 99–112.

¹⁹ Там само. — С. 111.

²⁰ *Мартос Б.* М. С. Грушевський, яким я його знав // Український історик. — 1966. — Т. III. — Ч. 1–2 (9–10). — С. 73–81.

А тут — листи з Харкова від колишніх членів Центральної Ради (лівих с.-р.): “приїздіть!” Гарантують недоторканість, можливість наукової праці, організації групи молодих науковців-істориків, можливість одержати достатні кошти, щоб поставити їхню роботу широко, словом — всі блага»²¹.

В «Українському історику» було опубліковано два варіанти спогадів Д. Дорошенка про М. Грушевського, написані ним у 1944 р. Ско́рочений варіант «З моїх зустрічей з Михайлом Грушевським» з архіву О. Оглоблина, опубліковано у 1998 р., а ще один варіант, що його передруковано у журналі, свого часу був опублікований у газеті «Краківські вісті» під назвою «З моїх споминів про Михайла Грушевського (До десятих роковин його смерті)». В «Українському історику» ці спогади побачили світ у томі, що був присвячений 140-річчю від дня народження Михайла Грушевського²². Передрук їх в «Українському історику» зумовлений тим, що вони друкувалися в малодоступних нині виданнях.

Дмитро Дорошенко був знайомий з М. Грушевським з літа 1904 р. Саме тоді він уперше познайомився з ним під час «улаштованих ним вакаційних університетських курсів». Відтоді тісна співпраця об’єднувала їх понад 15 років. Пригадуючи через десять років після смерті М. Грушевського події початку ХХ століття, Д. Дорошенко писав: «З таких моментів пригадується мені передусім весна 1906 р. в Петербурзі. Тільки що зійшлася перша Державна Дума, і в ній спонтанно склалася українська парламентарна фракція аж 45 членів. Це був нечуваний і несподіваний успіх. Надхненна цим успіхом, українська громада в Петербурзі зложила тижневик “Украинский Вестник”, який мав служити одночасно органом парламентської фракції і українською трибуною на всю Росію. Хоча до фракції вписалися ряд відомих українських послів, таких як Шраг, Шемет, Чижевський, Біляшевський, Вязлов, Штейнгель, і талановитих послів-селян, таких як Зубченко, Онацький, Тарасенко, Грабовецький, — але почувалося, що нема провідника. І збори фракції відбувалися якось мляво, праця велася безпланово, та й «Украинский Вестник», під редакцією М. Славінського, теж не мав ясного плану. Та ось до Петербургу приїхав Грушевський. Одрозу все ожило, і ми (я був викликаний з України за секретаря редакції «Украинского Вестника») відчували, що в нас появилася господар і провідник»²³. Відтоді авторитет М. Грушевського зріс безмірно. З особливим пієтетом Д. Дорошенко відзначав організаційні здібності Михайла Сергійовича, його працездатність і вміння організувати людей навколо спільної справи. Разом

²¹ *Мартос Б. М.* С. Грушевський, яким я його знав. — С. 80–81.

²² *Дорошенко Д.* З моїх споминів про Михайла Грушевського (До десятих роковин його смерті) // Український історик. — 2006–2007. — Ч. 4 (172) / 1–2 (173–174). — С. 320–333.

²³ Там само. — С. 320.

з тим підкреслював і негативні сторони його характеру, зокрема засуджував вибір союзників (есерів) під час революції, захоплення силоміць М. Грушевським газети «Життя Поділля» весною 1919 р. й спробу перевороту, зроблену ним у Кам'янці. Але попри все, Д. Дорошенко вважав, що «була це людина великого масштабу, бистрого розуму, надзвичайно широких розумових зацікавлень. Він мав подиву гідну ерудицію і почував себе дома в кожній ділянці східньо-європейської і взагалі світової історії»²⁴.

У спогадах Д. Дорошенка і М. Чубатого знаходимо інформацію про те, як читав лекції М. Грушевський, і їхня думка збігається. Д. Дорошенко пише про те, що молодим студентам «не заімпонували методи й форма його викладів: нам вони здалися “сухими”»²⁵. М. Чубатий констатує: «Проф. Грушевський не був атракційним викладачем. Викладав доволі нудно; все мав звичай говорячи погладжувати свою бороду. Натомість інтереснішими були його Історичні Семінари, на яких число учасників було менше з природи речі, може біля 10 учасників. Тоді він частіше не сидів за катедрою, але сідав поміж студентами на лавці, тому семінар мав радше характер гутірки, де обговорювався не тільки сам предмет семінарійної праці, але також так конечно потрібні проблеми методу історичного досліджу та джерелознавства»²⁶.

Як відомо, Любомир Винар був ініціатором збирання матеріалів про М. Грушевського й відзначення його ювілеїв. Він звертався до багатьох людей в еміграції, які знали Михайла Сергійовича, з проханням написати спогади. Це листування збереглося й почасти опубліковане в «Українському історичному». З подібним проханням звертався Л. Винар і до Миколи Чубатого. 22 квітня 1966 року Микола Чубатий у розлогому листі писав професорові: «Переходжу при цій спосібності до другої речі — ювілею Грушевського (йдеться про відзначення 100-літнього ювілею М. Грушевського. — *В. П.*). Вам належить велике признання за Ваш труд та розмах, що Ви порушили цю справу. Всі Ваші пляни відносно Грушевського як *найбільшого дотепер українського історика слухні і вартісні*. Коли Вам удасться зібрати все, що Ви плянуєте відносно Грушевського, — бібліографію, статті та тощо, то Ви вложите великий вклад у святкування століття Грушевського.

Одначе вибачте, пане Докторе, що я вискажу кілька теж своїх слів відносно Ваших починів. Грушевського я знав: як свого вчителя на університеті; потім як наукового провідника молодого покоління істориків в кипучій тоді історичній секції НТШ, в кінці по визвольній війні

²⁴ Дорошенко Д. З моїх споминів про Михайла Грушевського... — С. 332.

²⁵ Дорошенко Д. З моїх зустрічей з Михайлом Грушевським // Український історик. — 1998. — Ч. 1–4 (136–139). — С. 119.

²⁶ Чубатий М. Додаткові спогади про Михайла Грушевського з 1912–1914 років // Український історик. — 1975. — Т. XII. — Ч. 3–4 (47–48). — С. 78.

і в часи визвольної боротьби 1914–1921. Потім обсервував я дуже пильно його працю у Всеукраїнській Академії Наук в Києві. Цей останній період (1925–1932) недавно більше критикували за його поворот на радянську Україну (бувший Президент УНР), *одначе я вважаю, що зовсім неслухно, противно. Грушевський розвинув тоді великанську організаційну та видавничу діяльність, до чого був покликаний Божим Провидінням.* Натомість Ви попали в скрайність і ввели в ту скрайність багатьох, які Грушевського як людини не знали.

Отже Грушевський не був ані Франком, як Ви писали. Грушевський не був великим державним мужем, як писав Рахманний. *Він був тільки великим істориком з духовністю своєї доби*²⁷. Сам же М. Чубатий наголосив, що його спогади торкаються двох важливих епізодів. Перший — його навчання в університеті і другий — зустрічі з М. Грушевським під час Трудового конгресу в Києві в січні 1919 р. Він, зокрема, зазначає: «На університеті він був дуже марудним викладачем, натомість знаменитим директором свого історичного семінара, досконалим історичним методиком, спосібним навчити молодих науково працювати. Поза тим був професором привітним та доступним до всіх». (Те ж саме М. Чубатий повторив і у вище цитованих спогадах, видрукуваних «Українським істориком» пізніше). «Коли відкрили засідання Трудового Конгресу і я тоді ще молодик (нище 30 літ) підійшов до свого професора привітатися і пригадатися йому зі Львова, то він дуже холодно мене прийняв. Правда подав руку, щось муркнув під носом то я, видячи що розмова не в'яжеться, чемно поклонився та відійшов. Ось мої спомини»²⁸.

Отже, на прохання редактора «Українського історика» Л. Винара проф. Микола Чубатий надіслав свої короткі спогади про Михайла Грушевського. Автор цих спогадів студіював історію України в проф. Грушевського в роках 1912–1913 у Львівському університеті. Ці короткі спогади М. Чубатий написав 2.XII.1970 р. Прикметним у публікації цих спогадів є те, що редколегія зробила деякі уточнення, які стосувалися життя і діяльності М. Грушевського, і подала їх у підрядкових виносках²⁹.

В «Українському історик» були надруковані також «Спогади про НТШ» Костя Паньківського. Редакція у примітці зазначила, що це доповідь, виголошена на науковій конференції, присвяченій 100-літньому

²⁷ *Винар Л., Атаманенко А.* З архіву «Український історик»: З листів Миколи Чубатого // Український історик. — 2005. — Т. XLII. — Ч. 2–4 (166–168). — С. 270–272.

²⁸ Там само. — С. 272.

²⁹ *Чубатий М.* Додаткові спогади про Михайла Грушевського з 1912–1914 років // Український історик. — 1975. — Т. XII. — Ч. 3–4 (47–48). — С. 78–79.

ювілею НТШ. Конференція відбулася в Нью-Йорку 27 жовтня 1973 р.³⁰. На нашу думку, в датуванні виступу К. Паньківського сталася помилка, оскільки він помер 20 січня 1973 р.

Кость Паньківський повідомляє цікаві побутові речі з життя М. Грушевського. Зокрема зазначає, що «проф. Грушевський від часу свого приїзду до Львова 1894 р. жив у приязні з моїми батьками. Він був 1895 року одним із свідків при вінчанні моїх батьків... У хаті моїх батьків Михайло Сергійович познайомився зі своєю майбутньою дружиною»³¹.

Досить лаконічними, проте змістовними є спогади Наталі Осадчої-Янати³². Вони доповнюють штрихи побутового життя української інтелігенції того часу й особливості їхніх взаємин. Адже Н. Осадча-Яната та її чоловік Олександр Алойзович були добре знайомі з М. Грушевським. Наталія Тихонівна Осадча-Яната — донька відомого діяча кооперативного руху Тихона Івановича Осадчого, члена Української Центральної Ради. Вона ще з юнацьких літ включилася в вир українського національного життя. У 1908 році після закінчення гімназії вступила на природничий відділ фізико-математичного факультету Київських вищих жіночих курсів. Темою наукових пошуків Наталії Тихонівни упродовж усього життя стала флора України. У 1910 р. Наталія Тихонівна вийшла заміж за Олександра Янату, який так само був захоплений українською природою, розробляв наукову природничу термінологію. Спільні інтереси і наукові захоплення надовго поєднали двох українських природознавців. У 1920-х роках Осадча працювала в Інституті української наукової мови. Науковці готували до видання словники. Одним із них був «Словник української ботанічної номенклатури», започаткований О. Янатою. Словник вийшов у 1928 р. У другій половині 1920-х років Янати переїхали до Харкова, де Наталія продовжила вивчення лікарської флори. Упродовж 1926–1941 р., працюючи в інститутах прикладної ботаніки, експериментальної медицини і Українському хіміко-фармацевтичному, Наталія Тихонівна обстежила близько 150-ти сіл, вивчаючи лікарські рослини та вживання їх у народній медицині³³. На підставі цього дослідження підготувала три великі праці: «Лікарські рослини України, їх розповсюдження і вживання в народній медицині» (1930–1937), «Дикі лікарські рослини України в офіційній і народній

³⁰ *Паньківський К.* Спогади про НТШ // Український історик. — 1978. — Т. XV. — Ч. 4 (60). — С. 94–99.

³¹ Там само. — С. 94.

³² *Наталія Осадча-Яната.* «Спогади про Михайла Сергійовича Грушевського» // Український історик. — 1982–1983. — Т. XIX/XX. — Ч. 1–2 (73–74) / 1 (77). — С. 149–150.

³³ *Доброчаєва Д., Рибалко О.* Наталя Осадча-Яната — вчена-ботанік // Українки в історії. — К.: Либідь, 2004. — С. 103–108.

медицині» (1939), «Лекарственные растения Украины, употребляемые в народной медицине для лечения ран, абсцессов, ожогов, переломов» (1941), але вони не були опубліковані. У 1933 р. було заарештовано величезну групу науковців України і серед них Володимира Симиренка і Олександра Янату. Наталія ж, як дружина «ворога народу», була звільнена з науково-дослідних закладів.

У роки Другої світової війни Наталія Тихонівна разом з дочкою Мар'яною, зятем художником Миколою Жевагою та внучкою Лесею емігрували з України. Спочатку перебували в Німеччині, а згодом у США. У 1949 р. в Аугсбурзі у «Медичному збірнику ВУАН» була видрукувана праця вченої «Лікарські рослини, що їх уживає населення Правобережної України в народній медицині», сама ж Н. Осадча-Яната була обрана дійсним членом ВУАН та НТШ.

У США Наталія Тихонівна продовжила наукові дослідження. «Ученим допомогла установа Research Program on the USSR, що діяла при Колумбійському університеті в 1950—55 роках, матеріально підтримувана Фондацією Форда. Учені діставали дотації на написання наукових праць, деякі мали змогу працювати в американських наукових закладах. Наприклад, ботанік Наталя Осадча-Яната (дійсний член УВАН) працювала в Нью-Йоркському Ботанічному Саду над темою “Лікарські рослини в народній медицині України”. Її стаття була пізніше надрукована в журналі Ботанічного саду»³⁴. Проте найбільшою втіхою для науковця стала видана у 1973 р. монографія «Українські народні назви рослин (Зібрав автор на Україні в роках 1927–1939)» (Нью-Йорк: УВАН у США, 1973. — 173 с.). Цю працю вона присвятила пам'яті свого чоловіка Олександра Янати. До кінця свого життя Н. Осадча-Яната співпрацювала з українськими науковими і культурними осередками в США: УВАН (упродовж багатьох років очолювала фонд УВАН у США для допомоги вченим, брала участь у роботі бруклінського відділу Союзу українок Америки). Померла Наталія Тихонівна 9 квітня 1982 р.

Вочевидь, із М. Грушевським Олександр Яната познайомився під час роботи в Українському науковому товаристві в Києві. Також відомо, що у січні 1917 р. О. Яната у московському єдиному на той час українськомовному журналі «Промінь» опублікував статтю «Негайна справа в розвитку української науки й школи», де закликав звернути увагу на взаємопов'язаність школи і науки, необхідність розробки української наукової термінології. У березні того ж року у тому ж часописі М. Грушевський написав своєрідну статтю-відповідь, в якій закликав зрестися крайнього етнографізму при складанні шкільних програм і діяти у відповідності до вимог часу. І хоча в період Української революції О. Яната відійшов від політики, проте продовжував наукову роботу і, як заз-

³⁴ Перші кроки «недостріляних» українців у повоєнній Америці (очима свідка) // Український православний календар. — Нью-Йорк, 1991. — С. 95.

начає у спогадах Н. Осадча-Яната, спілкувався з М. Грушевським та іншими українськими політичними діячами того часу. У 1920-х роках М. Грушевський, перебуваючи у Харкові, зупинявся на квартирі у Янат.

У 1981 р. в часописі було опубліковано спогади О. Степанишиної «Останні роки життя Михайла Грушевського». Під криптонімом О. М. вони були вперше видрукувані у львівському місячнику «Наші Дні» (1943)³⁵. В републікації було розкрито криптонім «О. М.», а також від редакції зазначено, що О. Степанишина у 1920-х роках працювала в Історичних установах Академії наук. Вона була аспірантом при Науково-дослідчій кафедрі історії України, яку очолював Михайло Грушевський. Також жила поблизу від родини історика³⁶. Її оповідь містить цінні матеріали про побут М. Грушевського в Москві, його передчасну смерть. Лише останнім часом цей період в житті М. Грушевського (1931–1934) ретельно дослідив Я. Федорук³⁷.

У 1993 р. було опубліковано уривок «Із спогадів» Івана Крип'якевича. Як зазначав Р. Крип'якевич, «характеризуючи стосунки М. Грушевського та І. Крип'якевича, слід торкнутися більш загального питання — формування наукових шкіл в українській історичній науці, а також усіх компонентів цього процесу: підготовки наукових кадрів, видавничої роботи, створення академічної наукової організації європейського рівня і, врешті, самої наукової праці. Якраз ці компоненти й були суттю взаємовідносин і співпраці цих двох істориків, а спільною метою їх життя (спільною, незважаючи на двадцять років різниці віку) — творення, організування української історичної науки»³⁸. Становлення І. Крип'якевича відбувалося в рамках школи М. Грушевського. І. Крип'якевич 1904 року вступив на філософський факультет Львівського університету. І саме там М. Грушевський в той час читав лекції з історії. Відтак шлях Крип'якевича пролягав від учня Михайла Сергійовича до його колеги на історичному науковому полі³⁹. У своїх спогадах І. Крип'якевич з пієтизмом згадує свою працю на «історичних вправах» та в

³⁵ О. М. Останні роки життя Михайла Грушевського / О. Степанишина // Наші дні. — 1943. — Ч. 3. — Березень. — С. 4–5.

³⁶ Степанишина О. Останні роки життя Михайла Грушевського // Український історик. — 1981. — Т. XVIII. — Ч. 1–4. — С. 174–179.

³⁷ Федорук Я. Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність (1931–1934) // Загартована історією: Ювілейний зб. на пошану професора Н. Миронець з нагоди 80-ліття від дня народж.: Зб. наук. праць / Упоряд. Піскун В. — К., 2013. — С. 175–204.

³⁸ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів) // Український історик — 1991. — Т. XXVIII. — Ч. 1–2 (108–109). — С. 24.

³⁹ Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 252.

НТШ. Ще як студент він вступив у це товариство, став «звичайним» його членом, мав право брати участь у наукових засіданнях. Належав до Історично-філософської секції, якою керував М. Грушевський, а участь брав у ній І. Франко. Після від'їзду проф. Грушевського зі Львова в 1914 р. контакти учня й учителя обірвалися на довгих 14 років, а відновилися лише в 1928 р. про що й свідчать опубліковані в «Українському історичному листі»⁴⁰. Листування тривало до вересня 1930 р.

Навесні 1929 р. І. Крип'якевич був у відрядженні в підрадянській Україні на археографічній нараді на запрошення М. Грушевського. До того часу належать і короткі спомини про М. Грушевського. «Автономний устрій мала Історична секція, яка з Українського наукового товариства перейшла до академії і мала кільканадцять комісій і комітетів, в яких працювало, мабуть, більше сотні людей. Грушевський і тут виявився чудовим організатором і зібрав коло себе багато спеціалістів і початкуючих дослідників. Я мав на Іст[оричній] секції реферат з моєї праці про державу Б. Хмельницького. Мав і розмови з Грушевським в його будинку при... вул.: він з незвичайним завзяттям висловлювався проти німців, що 1918 р. Україні “вбили ніж в плечі”, остерігав, щоб не рахувати на куркульство, що все іде на руку чужим інтересам, і радив з НТШ у Львові не знімати прапору академії наук. На жаль, Грушевський виїздив тоді до Москви, разом з Перетцом, і я відвозив його до Коростеня, щоб продовжити розмови»⁴¹.

У 2010 р. І. Заболотна опублікувала «Спогади» Івана Крип'якевича (1904–1911) в «Українському археографічному щорічнику»⁴². Епізоди споминів про М. Грушевського занотовані 6.VII.1959 р. І. Крип'якевич наголошує, що особливе значення для його розвитку як історика мав М. Грушевський, а щодо постаті самого історика пише: «Низького зросту, з бородою, в окулярах. Він був тоді привітною людиною, з деяким скептичним гумором, прихильний до молоді. Студентам говорив “пане товаришу” і студенти звали його (поза очі) “пан товариш”. Його лекції були неінтересні – він читав частини своєї “Історії України”, яку поступово, том за томом, підготовляв до публікації. Він давав багато фактів, серед яких загублювались узагальнення. Він не любив синтезу — раз висловився навіть “ми збираємо матеріали, а інші будуть робити висновки”. Але дуже інтересно вів семінар (чи “історичні справи”, бо формально семінари йому не надано). Бувало на семінарі 20–30 сту-

⁴⁰ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів) // Український історик. — 1991. — Т. XXVIII. — Ч. 1–2 (108–109). — С. 26–36.

⁴¹ Крип'якевич І. Із спогадів // Український історик. — 1993. — Т. XXX. — Ч. 1–4 (116–119). — С. 174–176.

⁴² Спогади Івана Крип'якевича (1904–1911) / І. Заболотна // Український археографічний щорічник. — К., 2010. — Вип. 15. — С. 476–497.

дентів-українців, з різних курсів, — на кожному засіданні читали роботи, було жваве обговорення, якому підсумки давав Грушевський; тут він виявляв свій досвід дослідника і величезну ерудицію. Не знав я другої людини, яка мала б таке велике знання джерел і літератури історії України — від преісторії»⁴³. Сприяв Грушевський і публікації праць своїх студентів, і вони з повагою ставились до вченого.

Петро Одарченко, згадуючи свої контакти з М. Грушевським, писав, що він будучи аспірантом Ніжинської Науково-дослідної катедри історії культури і мови в кінці 1928 р. послав М. Грушевському свою статтю «Перша редакція “Місячної легенди”» *Лесі Українки*. Грушевський відповів на листа й дав слушну пораду молодому науковцю. «Михайло Грушевський виховав численну групу вчених-істориків. Наукові видання за редакцією Михайла Грушевського — це така надзвичайно цінна спадщина, яка ніколи не загине»⁴⁴.

Отже, редакція «Українського історика» упродовж усього часу виходу часопису намагалася висвітлити різні сторони життя і діяльності Михайла Грушевського, розширити джерельну базу для створення його всеохопного портрета.

⁴³ Спогади Івана Крип'якевича (1904–1911). — С. 478.

⁴⁴ *Одарченко П.* Михайло Грушевський і українська молодь // *Український історик*. — 1991. — Т. XXVIII. — Ч. 1–2 (108–109). — С. 106.

Руслан Пиріг (Київ)

Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті

Нинішнє ювілейне 150-тиліття від дня народження Михайла Грушевського дає цілком слушну нагоду порозмірковувати над уже доволі тривалим процесом його повернення в Україну та суспільним усвідомленням цієї видатної історичної постаті.

Доля М. Грушевського склалася так, що він народився і відійшов у вічність за межами Батьківщини. Але повертатися в Україну йому довелося багато разів. У дитячі і юнацькі роки з Кавказу, де мешкала родина, щоб поклонитися дідівським могилам. У 1886 р. після закінчення тифліської гімназії він стає студентом Університету св. Володимира. 1914 р. вже поважним професором повертається з Галичини до Києва, де його очікують Лук'янівська в'язниця та заслання. Бурхливого 1917 р. приїздить з Москви, щоб стати на чолі Української Центральної Ради, пізнати насолоду державотворчого триумфу і гіркоту фіаско, які завершилися емігрантським п'ятиріччям. Політичний компроміс з більшовицькою владою приводить його у 1924 р. з Відня до Києва, дає на певний час змогу науковій праці і обертається камерами ОДПУ та новим московським засланням. І нарешті, у 1934 р. померлий Грушевський повертається з Кисловодська, щоб навечно упокоїтися на Байковому цвинтарі у Києві.

Після смерті вченого тривалий час над його іменем тяжіла більшовицька анафема, витворивши образ «контрреволюціонера», «буржуазного націоналіста» і навіть «фашиста». І все ж одна публічна спроба повернути М. Грушевського в Україну, власне УРСР, попри ідеологічні заборони влади, сталася рівно півстоліття тому. Здійснив її світлої пам'яті Федір Павлович Шевченко — тодішній відповідальний редактор «Українського історичного журналу», вмістивши у 1966 р. власну статтю «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну»¹. Це був рік століття вченого і останні часи хрущовської «відлиги».

Сьогодні з особливою рельєфністю постає значення тієї публікації як історіографічного явища і політичної демонстрації. Адже це була відкрита спроба реабілітації М. Грушевського не лише як ученого, але й як політичного діяча. Вперше з 1930-х рр. у науковому радянському

¹ Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. — 1966. — № 11. — С. 13–30.

виданні до нього не було застосовано гостру викривальну риторику. Автор обмежився досить ліберальною на той час оцінкою «найвидатніший буржуазний історик України», дослівно взятою з офіційного некролога 1934 р. в газеті «Правда». Безперечно, це був страхувальний маневр, як і низка сентенцій на адресу М. Грушевського — «збивався на манівці», «стояв на позиціях, ворожих народним масам». Такі маскувальні оцінки допомогли статті побачити світ, але не вберегли автора від наступних політичних гонінь. Зрозуміло, що цей самотній виклик системі не міг зробити суттєвого пролomu у стіні тривалої табуїзації постаті М. Грушевського і розвіяти густу негацію його образу, міцно увігнану у свідомість кількох поколінь.

Тільки у кінці 1980-х рр., в атмосфері суспільної лібералізації стало можливим прорвати антигрушевські ідеологічні загати. З середини 1988 р. в республіці починають з'являтися статті про вченого². Журнал «Київ» опублікував його спомини³. Відтоді розпочалося стрімке повернення М. Грушевського в Україну.

Цей шлях досить тривалий, має певні стадії і навіть сьогодні не може вважатися завершеним. Надто складними є політичні реалії українського трансформаційного процесу, які й визначають суспільне сприйняття перипетій вітчизняної історії та головних її творців. Уже в останні роки комуністичної влади йшла спонтанна, але наростаюча реабілітація вченого і політика. І формальне припинення у березні 1991 р. КДБ УРСР кримінальної справи шістдесятилітньої давнини «за відсутністю у діяч Грушевського складу злочину» стало результатом його активного входження у наелектризоване українське суспільство. Зростав потік публікацій про його життя і діяльність. Почалося перевидання наукової спадщини. Вже у 1990 р. вийшла «Ілюстрована історія України». Масовими накладками друкувалися його публіцистичні праці.

Проголошення незалежності України суттєво каталізувало цей процес. У 1994 р. розпочалося фототипне перевидання фундаментальної праці вченого «Історія України-Руси»⁴. Ім'я Грушевського отримали площі й вулиці, навчальні заклади. Було відкрито музеї, зведено пам'ятники,

² Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. — 1988. — 21 липня; Боряк Г. Повернути народові наукову спадщину М. С. Грушевського // Літературна Україна. — 1989. — 16 березня; Пиріг Р. Невідомий лист М. Грушевського // Літературна Україна. — 1989. — 28 вересня; Гирич І. Документи академіка М. С. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у Києві // Архіви України. — 1989. — № 4; Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? // Україна. Наука і культура. — К., 1989.

³ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 9–12; 1989. — № 8–11; 1992. — № 2–3.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1994.

увічнено місця його перебування в Україні та за її межами. Зображення М. Грушевського з'явилося на грошах, поштовій і навіть рекламній продукції. Встановлені державні, академічні, громадські стипендії, премії, медалі імені Грушевського.

Жоден з визначних українських діячів, заборонених комуністичним режимом, не міг зрівнятися з ним за темпами і масштабністю інкорпорації у ще напіврадянське суспільне середовище. До того ж когорта українських діячів для поповнення пантеону національних героїв була вже не такою й численною. Особливо з огляду на густину ідеологічного негативізму, яким було вкрито імена багатьох із них.

Феномен швидкого повернення М. Грушевського в Україну був детермінований низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. По-перше, утвердження незалежності України вимагало обґрунтування ідейно-політичних засад новітнього державо- і націєтворення. Наукова спадщина вченого, зокрема схема самостійного розвитку українського історичного процесу, численні праці з питань національно-визвольного руху, заслуги в конструюванні першої у ХХ ст. незалежної української держави видавалися цілком придатними для формулювання базової української ідеї.

По-друге, постать М. Грушевського імпонувала не тільки національно орієнтованому сегменту українського політикуму. Він влаштував і фактично правлячу посткомуністичну еліту. Свідченням тому стала постанова Президії Верховної Ради України про відзначення восени 1991 р. 125-ліття від дня народження М. Грушевського. Наступні «круглі» дати також відзначалися указами Президентів України та урядовими постановами, включаючи й нинішній 150-літній ювілей вченого і державного діяча.

По-третє, становлення в Україні інституту президентства вимагало опори на певну історичну традицію. Адже ні суто парламентська УНР, ні гетьманат П. Скоропадського не вписувалися в схему нової державної конструкції. Тому так легко була реанімована легенда про М. Грушевського — президента України. Вона набула поширення в публіцистичній, науковій літературі, серед політиків і владних структур. Саме такий чинник визначив потужну державну підтримку легітимації цієї постаті.

По-четверте, процес переосмислення нашого минулого, пошук адекватної потребам трансформації суспільства парадигми української історії відводив М. Грушевському роль головного репрезентанта національної історіографії. Шкільні та вузівські підручники стали важливим інструментом його імплементації у свідомість молодого покоління.

І нарешті, слід вказати на ще один суттєвий фактор. У той час як у СРСР М. Грушевський був «фігурою замовчування», то з середини 1960-х рр. українська діаспорна історіографія розпочала активне дослі-

дження його життя і творчості, виокремивши спеціальну галузь історичних знань – грушевськознавство. Безперечно, у добу «залізної завіси» його здобутки суттєво не впливали на офіційну радянську історіографію та пропаганду. Однак після проголошення незалежності ці напрацювання зарубіжних учених набули значного поширення в Україні і справили загалом позитивний вплив на розвиток тематичних досліджень. Однак на український науковий ґрунт потрапили й певні вади праць колег із діаспори — вузькість джерельної бази і породжені цим фактологічні помилки, недостатня аргументація, а також певна ідеалізація «свого» героя.

З середини 1990-х рр. у цьому ренесансі М. Грушевського почали діяти дві паралельні тенденції. Одна — дезавуація радянських міфів про «запеклого ворога українського народу», друга — глорифікація М. Грушевського як національного героя. Об'єктивно це була іманентна потреба суспільства, зумовлена тривалою бездержавністю, природна реакція на відторгнення комуністичних ідеологем та ідолів. Їхнє місце мали зайняти власні кумири. І М. Грушевський на зорі української незалежності, національної самоідентифікації, регенерації історичної пам'яті отримав немало дифірамібичних кваліфікацій. Нерідко на кшталт: «став мірою духовного генія, таланту, совісті, честі своєї нації, гарантом усвідомлення та здійснення Україною і українством своєї історичної місії, визначеної Природою й мислимою у вселюдських масштабах»⁵.

Досить повільно з середини 1990-х рр. починають проявлятися ознаки певної стриманості в оцінках постаті й діяльності М. Грушевського, насамперед з боку науковців. Осмислення його історіографічної та публіцистичної спадщини, політичної діяльності, обіперте на нові, в основному архівно-документні джерела, давало цілком виразне уявлення про гіперболізацію цієї постаті, зокрема як політичного діяча⁶.

Розпочався наступний етап у формуванні сприйняття М. Грушевського, який можна назвати деміфологізацією. Тепер вже доводилося спростовувати старі й нові міфи. Протоколи засідань Центральної Ради, матеріали преси, мемуари сучасників свідчили, що М. Грушевський не був президентом УНР, оскільки ця парламентська республіка не мала такого інституту. До того ж він особисто очолював конституційну комісію.

Подолання кризових явищ в українській історичній науці, потреба у нових методологічних орієнтирах породили у середовищі науковців досить гостру дискусію щодо теоретико-методологічної значущості творчої спадщини вченого. Ця полеміка загалом мало вплинула на уста-

⁵ Михайло Грушевський. — К., 1998. — С. 5–6.

⁶ *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський як особа і особистість: Передмова // Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). — Львів; Нью-Йорк, 1998.

лену позитивну оцінку патріарха української історіографії, але дала важливий імпульс подальшому критичному осмисленню його наукового доробку і ролі у вітчизняній історії. Слід цілком погодитися з висновками Я. Грицака: «Не можна не визнати величезних заслуг Грушевського в критичному перегляді старої парадигми в написанні історії Східної Європи. Але, з іншого боку, не можна й не визнати, що парадигма, яку він запропонував, має досить обмежувальну дію: поза нею залишаються процеси й об'єкти, котрі теж заслуговують на увагу»⁷.

Життю і діяльності вченого присвячені десятки наукових конференцій, докторських і кандидатських дисертацій, публікується епістолярна спадщина, видані його основні праці з української історії та літератури. Реалізується державна програма підготовки 50-томного зібрання творів, перший том якого побачив світ у 2002 р.⁸ Нині вже вийшло 20 томів у 24 книгах. У середині 2000-х рр. з'явилися перші спроби біографії М. Грушевського та унікальне дослідження його родоводу⁹.

Фахові наукові дискусії щодо оцінки М. Грушевського згодом зосередилися навколо дуалістичної схеми «добрий історик» — «поганий політик»¹⁰. Як відомо, абсолютизація одних якостей на шкоду іншим нерідко призводить до затемнення істини. Сьогодні очевидно, що подавати М. Грушевського як твердого самостійника було б відступом від історичної правди. Проте не слід і применшувати його заслуги в національному відродженні, відстоюванні соборності України. Нарешті, саме під його проводом постала незалежна УНР. М. Грушевський був вищою посадовою особою нової держави, якщо й не досить харизматичним, то найавторитетнішим тоді лідером українства. За влучним висловом одного з сучасників, він виконував роль «верховного репрезентанта держави».

Адепти оцінки М. Грушевського як поганого політика ставлять йому на карб неспроможність захистити УНР від більшовицької експансії, запрошення німецького війська, непротидію гетьманському квітневому перевороту. Поза сумнівом, глава держави несе за це відпові-

⁷ *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — К.: Критика, 2004. — С. 196.

⁸ *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 1: 1894–1907. — Львів: Світ, 2002. — 592 с. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁹ *Шатовал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. — К., 2005; *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К., 2006; *Пиріг Р.* Михайло Грушевський. — К., 2007. *Тельвак В., Новацький Р., Тельвак В.* Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866–1934). — Ополе: Politechnika Opolska, 2007.

¹⁰ *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. — Львів, 2006. — С. 358–360.

дальність. Проте розглядати її треба у сукупності тогочасних геополітичних чинників, а також у загальному контексті здобутків і втрат української революції. А такий підхід вимагає відповіді на складне запитання: хто з чільних діячів тієї доби був вправним політиком — В. Винниченко, П. Скоропадський, С. Петлюра? Та й чи можуть вважатися вдалими політиками люди, котрі допустили втрату національної державності.

Останнім часом отримали досить об'єктивну оцінку світоглядні позиції, ідейні погляди, політична ідеологія М. Грушевського. Безперечно, вони не були константними, змінювалися, особливо під впливом політичної практики. Простежується еволюція його автономістсько-федералістських переконань і їх ситуативна кореляція з потребами побудови незалежної держави чи уявленнями про інтеграцію України до інших федеративних / конфедеративних спільнот. Ознаки соціалістичності його світогляду проявилися у вірі в перемогу соціальної революції, праці над капіталом тощо.

Такі свідомісні установки й склали після поразки Української революції 1917–1921 рр. ідейно-політичні підстави його компромісу з радянською владою та повернення до СРСР. Виявлені архівні документи дають можливість переконливо спростувати старі оцінки реєміграції М. Грушевського як «походу в Каносу», «зраду ідейних принципів» тощо. Усім своїм прирадянським життям він довів щире бажання служити українському народові єдиним засобом, який у нього залишався, — науково-культурною працею. М. Грушевський заплатив непомірно високу, жертвовну ціну за свій компроміс з більшовиками. У таборі ГУЛагу загинули донька Катерина, брат Олександр, племінник Сергій.

Саме шляхом наукових дискусій, виявлення нового джерельного матеріалу, глибокого осмислення ролі М. Грушевського процес його повернення в Україну вступив у чергову фазу, якій властиві більш об'єктивні, виважені й аргументовані оцінки. На наш погляд, вони й є нині основним інструментом утвердження збалансованого образу М. Грушевського у свідомості сучасних українців.

Загальноукраїнські соціологічні дослідження про ставлення до відомих українських діячів дають загалом позитивну оцінку М. Грушевському. За даними Інституту політики 2002 р., з-понад 4,6 тис. респондентів на запитання: «Як Ви оцінюєте М. Грушевського?» 53 % відповіли схвально. Як і слід було очікувати, виявилися суттєві регіональні відмінності. Захід: позитивно — 85, негативно — 5, не визначилися — 8, не знають такого — 2 %. У Криму і Донбасі відповідно: позитивно — 23 і 28, негативно — 14 і 9, не визначилися — 25 і 30, не знають такого — 38 і 33 %. Цікавими є й дані по Києву. Якщо відсоток позитивних відповідей близький до середнього — 55, то негативних — 4, тобто найнижчий, а от тих, кому важко було визначитися відповіддю, аж 34 % — найвищий.

За даними всеукраїнського опитування, проведеного у січні 2008 р., громадський рейтинг «Великих українців» дав такі результати: М. Грушевський увійшов до першої десятки номінантів, посівши шосте місце після Шевченка, Лесі Українки, Хмельницького, Франка та Гоголя. А в розділі «державні і політичні діячі» — друге місце після Хмельницького.

У вересні 2010 р. організація «Українське демократичне коло» провела дослідження, за результатами якого позитивне ставлення до М. Грушевського склало 68,4 %. Тобто зросло на 15 % проти 2002 р. Негативно оцінювали 6,7 %, не знають його — 14 %.

Проводяться й інтернетопитування. Навряд чи їх можна вважати досить репрезентативними. Проте вияв певного сегменту громадської думки вони відбивають, насамперед аудиторії комп'ютеризованої, переважно середньої та молодшої генерації, а відтак більш інформованих. Наприклад, сайт «Обозреватель» провів рейтингове голосування щодо популярності 12-ти найвидатніших, на його думку, історичних діячів України: Ольга, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Тарас Шевченко, Леся Українка, Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Степан Бандера. За результатами голосування близько 2,3 тис. осіб на першому місці Т. Шевченко, далі — давньоруські князі, потім Б. Хмельницький та І. Мазепа. А замикають список найближчі до сучасності постаті: Леся Українка, М. Грушевський, С. Бандера — 9–11 місця, причому всі троє набрали однакову суму балів. Останнє місце у С. Петлюри.

Сприйняття постаті М. Грушевського динамічно змінюється разом із світоглядною трансформацією суспільства і адекватно йому є стратифікованим як у соціальному, так і політичному вимірі. Сьогодні найвиразніше усвідомлюються дві іпостасі складної і багатогранної постаті М. Грушевського — ученого і громадсько-політичного діяча. Не вповні осягненими залишаються його духовний світ, морально-етичні принципи, особистісні людські якості.

Розмаїтий український політикум демонструє досить широкий, але не завжди чіткий спектр виявів щодо М. Грушевського. Право- і ліворадикальні сегменти налаштовані критично. Перші за «демосоціалістичне недосамостійництво», другі — традиційно зараховують його до антикомуністичного табору. Націонал-демократичне середовище, яке свого часу спричинилося до ідеалізації М. Грушевського, нині адекватно реагує на його «приземлення». Тоненький прошарок ліберал-консерваторів — протиставляє гетьманові П. Скоропадському.

Політика державної підтримки постаті М. Грушевського останнім часом змінилася на суттєве розширення кола визначних фігур української історії, особливо національного державотворення. Такий підхід є цілком умотивованим, оскільки слугує формуванню історичної пам'яті,

адекватної складним і поліваріантним подіям нашої минувшини, зв'язі чи ницості її головних дійових осіб.

Поза сумнівом, Михайло Грушевський має всі підстави залишитися у пам'яті нащадків видатним ученим, автором фундаментальної «Історії України-Руси», вмілим організатором дослідницької праці, творцем наукової школи українських істориків. Гідно слід поцінувати його внесок в українське національне відродження та державотворення, відзначаючи як сильні риси ідеолога, так й слабкості практичного політика.

У 1925 р. з нагоди сорокаріччя від дня смерті Миколи Костомарова М. Грушевський писав: «Розуміється, не утворення, не вироблення іконного лику мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбивала в собі свою епоху і вплинула на її розвій»¹¹. Цей постулат цілком може бути застосованим й до самого Грушевського, а для сучасних дослідників залишається важливою умовою об'єктивної персоніфікації українського історичного процесу.

¹¹ *Грушевський М.* Костомаров і новітня Україна // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 10, Кн. 1: 1924–1930. — Львів: Світ, 2015. — С. 32–57. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

2

ДЖЕРЕЛА

Валерій Старков (Київ)

Листи Луки Гарматія до Михайла Грушевського (1900–1910)

З опублікованих джерел відомо, що Музей при НТШ у Львові був заснований 1892 року¹. Музей довго не мав свого приміщення, а потім розміщувався у будинках НТШ. На початок Першої світової війни в каталозі Музею лише у відділах археології та етнографії було зазначено понад 14 тисяч експонатів, з яких близько 9 тисяч — етнографічні. Етнографічний відділ складався з двох частин: етнографії Галичини та Східної України. Перша частина налічувала 6778 предметів, серед яких були гуцульський одяг, килими, вишивки, зброя, прикраси, різні знаряддя праці, моделі будівель, вироби домашнього господарства і промислів тощо. У другій частині було 2320 експонатів, серед яких вирізнялась велика колекція писанок².

Керівники НТШ усвідомлювали важливість повноцінного функціонування Музею НТШ і багато зробили для створення мережі збирачів етнографічних пам'яток. Звичайно, на західних українських землях, спираючись на місцеву інтелігенцію, їм легше було це робити. Дуже ефективною була діяльність інтелігенції Гуцульщини. Такі її представники, як Михайло Зубрицький, Олекса Волянський, Лука Гарматій та багато інших активно співпрацювали з НТШ, в т. ч. і з метою поповнення музейних фондів товариства. Як впливає з епістолярних джерел, одним з найбільш активних в цій справі був Лука Васильович Гарматій.

Про Луку Гарматія (1866–1924) відомостей обмаль. Його батько Василь був відомим галицьким селянським діячем, послом до віденського парламенту, піонером радикального руху і членом головної управи Української радикальної партії (УРП). Сини Василя Григорій (як зазначено в одному з листів Луки — лікар³), Лука та Михайло також були діячами УРП⁴. Лука закінчив п'ять класів Тернопільської гімназії, а згодом склав семінарійну матуру в Тернопільській чоловічій вчитель-

¹ Стара Україна. — 1925. — Ч. 6. — С. 204.

² Ілюстрована Україна. — 1914. — Ч. 1. — С. 3.

³ Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 33.

⁴ Гарматій Василь // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 1. — С. 356.

ській семінарії⁵ і надалі вчителював на галицькому Поділлі, Гуцульщині та у Моравії⁶.

Набагато більше про життя Луки Гарматія ми дізнаємось з його листів до таких видатних діячів епохи, як Михайло Грушевський, Федір Вовк, Володимир Гнатюк. З цих листів стає відомо, що він багато років вчителював у селі Голови і одночасно збирав етнографічні та історичні пам'ятки краю. Його ім'я постійно згадується в листуванні вищезгаданих діячів української культури в контексті поповнення музейних фондів гуцульськими старожитностями. В листуванні Федора Вовка з Володимиром Гнатюком Лука Гарматій постійно згадується в листах періоду 1906–1913 рр.⁷ Про загальну атмосферу етнографічного «збирання» В. Гнатюк влучно висловився у листі від 25 липня 1906 р. до Ф. Вовка: «Я бачився з д[обродіями] Лукою Гарматієм, І. Попелем і М. Зубрицьким; усі вони мають для Вас якісь предмети, то закуплені, то зроблені на замовлення; порозумійтеся з ними, куди мають їх доставити, бо вони хотіли б їх позбутися»⁸. Взагалі на той час, на зламі ХІХ–ХХ століть музейна справа була досить розвинена і набувала поширення. У пошуках речей для музейних колекцій брали участь як визнані фахівці-етнографи, так і збирачі-аматори. Як державні музеї, так і приватні колекції потребували нових надходжень.

З листів Федора Вовка до Михайла Грушевського Лука Гарматій постає як один з головних постачальників старожитностей до етнографічних музеїв, зокрема НТШ. Ще 1903 р. Гарматій допомагав Вовкові в його першій етнографічно-антропологічній експедиції на Галичину і з того часу постійно пропонував Федору Кіндратовичу або безпосередньо, або через Грушевського давні і більш нові гуцульські речі⁹. Зокрема, в листах між Ф. Вовком та М. Грушевським за 1904 рік мова йшла про гуцульські згарди, віднайдені Лукою Гарматієм, і про їхню подальшу долю¹⁰.

Листи Л. Гарматія до М. Грушевського, які знаходяться у фонді № 1235 (Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 1–42 зв.) Центрального державного

⁵ Горак Я. Гарматій Лука (Лукаш) Васильович // Франківська енциклопедія: У 7 т. — Львів: Світ, 2016. — Т. 1: А–Ж. — С. 337.

⁶ Арсенич П. Гарматій Лука Васильович // Енциклопедія сучасної України: У 30 т. — Т. 5. Вод. – Гн. — К., 2005. — С. 404.

⁷ Листи № 49, 67, 71, 87, 92–97, 111–115, 118 // Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упоряд. та комен. В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко. — Львів; К., 2001.

⁸ Лист № 49 // Там само. — С. 59.

⁹ Листування М. Грушевського та Ф. Вовка // Листування Михайла Грушевського. — Т. II. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. — С. 200, 204–205.

¹⁰ Там само. — С. 204–205.

історичного архіву України у м. Києві, обіймають період 1902–1908 рр.¹¹. До збірки включений і лист брата Луки Григорія до Михайла Грушевського від 16 червня 1908 р. (арк. 40–40 зв.), який стосується зібрання старожитностей для Музею НТШ. Зазначимо, що в даній публікації листи зберігають мову оригіналу. Непрочитані місця позначаються як [...], деякі скорочення розкриваються, а підкреслення замінено курсивом.

Вже з перших листів стає очевидним «етнографічний» ухил співпраці Луки Гарматія з НТШ, хоча він надсилав Грушевському і письмові історичні джерела. Так, у листі від 10 лютого 1903 р. йдеться про надіслані до нього «кілька старих записів з кінця минулого XVII століття і з початку XIX, знайдених у Головских гуцулів»¹², в листі від 9 січня 1904 р. — про те, що він «найшов записки про Красноіли і Голови з роки 1835 і вишле пізніше, як повідписує з парахіяльних опись»¹³, а до листа від 26 травня 1906 р. Гарматій долучав: «1) *Copia Simplex* з року 1793 27 / I Jurj Polack (Полек тепер). List Inaci Panu Kakowskiemu w Jasienowie (Ясенів Горішний, мабуть д. Косів). 2) Відпис з Хроніки поміщеної в інвентарі парахіяльним в Красноіли повіт Косів, деканат Косівський, зроблений мною, з всіма помилками і перечеркненнями, і наслідованем типових букв давнійшого почерку і orfografii»¹⁴.

У тому ж листі від 10.02.1903 зазначена і низка гуцульських старожитностей, які Гарматій пропонує для колекцій чи музею, чи колекціонерам, віддаючи це на розсуд Михайлу Грушевському: «Маю ще у себе три кременові креси, збірку хрестиків мосяжних, згард, чапраг, пару нових люльок, залізний старий каганець — за зворотом видатків для аматора або музея»¹⁵.

Зазначимо, що збирання етнографічного матеріалу відбувалося у значних обсягах. У листах нерідко згадується ситуація, коли збирач прохає забрати речі, що назбирались. Гарматій пише Грушевському 3 червня 1903 р.: «Маю зібране дранте Вам вислати... Небавом однак буду приневолений вислати з сеї причини, щоби з хати ся збути і з очий полюючих на се панків»¹⁶. Про це ж свідчить перелік етнографічних цінностей в листі від 18 лютого 1905 р. (№ 31)¹⁷ і його продовження в наступних листах: від 5 червня 1905 р. (№ 32–42) та 26 травня 1906 року (№№ 43–71). Водночас Лука Гарматій та інші збирачі етнографічних реліквій — поповнювачі музейного фонду НТШ — витримували

¹¹ Епістолярна спадщина Михайла Грушевського / Упоряд. І. Гирич. — К., 1996. — С. 21. Зазначимо, що в даній публікації цитати з листів Луки Гарматія до Михайла Грушевського зберігають мову і правопис оригіналу.

¹² ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 3 зв.

¹³ Там само. — Арк. 11 зв.

¹⁴ Там само. — Арк. 24.

¹⁵ Там само. — Арк. 3 зв.

¹⁶ Там само. — Арк. 5–5 зв.

¹⁷ Там само. — Арк. 15–15 зв.

неабияку «конкуренцію» з боку приватних колекціонерів. Про це неодноразово свідчать листи Гарматія до Грушевського. Наприклад, у листі від 5 березня 1905 р. він пише: «бо рівночасно хоче сі річні купити Машковський маляр з Жабя»¹⁸. Старожитності до НТШ Лука Гарматій відсилав великими партіями у скринях, про що він неодноразово писав: «Я вислав скринку старих кресів, котрі я був довжник» (09.01.1904); «Посилаю у двох пачках етнографічні предмети гуцульщини з означеною ціною тихже!» (18.02.1905); «Відсилаю у довгій скринці слідуючі предмети...» (05.06.1905); «Посилка була зладжена ще минувшого року, та з ріжних причин, лежала у закутку. Тепер висилаю тільки, кілько у сю скринку увійти могло ся» (26.05.1906); «Коло 26/5.1906, вислав я скринку з вікарами, пряшками і иньшими етнографічними предметами на 71 чисел і означеної вартости 124°12 К[орони], і доси не одержав потвердження відобраня... [...] Недавно, коло 29/4 с[его] р[оку] вислав я залізницею з Віжниць скринку ваги коло 42 kg з етнографічним дрантем на адресу Наук[ового] Тов[ариства] і[мени] Шев[ченка]» (23.05.1907) тощо.

Слід сказати, що поповнення музейного фонду НТШ відбувалося за певним планом. За відсутності зворотних листів Грушевського до Гарматія ми можемо лише з дотичних ремарок в листах Гарматія говорити про це. В листі від 1 вересня 1905 р. він зазначає: «У відповідь на лист Ваш з 25/8 – 28/8 [1]905 маю честь донести що стрій повний гуцула складаючий ся з...»¹⁹, тобто Грушевський прохав дати відомості про повний чоловічий та жіночий костюми гуцулів. Лист-відповідь на це прохання від 1 вересня 1905 р. присвячений детальному описові гуцульського одягу, в якому автор листа показав неабияку обізнаність із предметом. В листі Лука Гарматій повідомив, що чоловічий костюм складається з постолів, вишиваних капців, червоних гачів, вишиваної сорочки, ременя, вишиваного кептаря, чорного сердака, капелюха-кресані, вовняної торби-дзьобенки через плече з низкою прикрас, а також з низкою приналежностей на ремені (мошенка, топорець, тобівка, паручанці), і повідомляв приблизну ціну цих речей (постоли — 3 корони, капці — 3, гачі — 7, сорочка — 14, ремінь — 14, киптар — 20, сердак — 20 тощо; загалом повний комплект одягу гуцула з прикрасами коштував приблизно від 139-ти до 150-ти корон)²⁰.

Основний одяг гуцулки складався з вишиваної сорочки, спідниці-сукенки (або запаски), чобітків (або капців), вишиваного кептаря, кількох хусток (сорочка — 24 корони, сукенка — 24, чобітки — 16, хустка на голову — 12, киптар — 20, низка прикрас-пацьорок — від 12 до 20 тощо). Разом із прикрасами (низки різноманітних пацьорок, персні тощо) одяг гуцулки коштував від 130-ти до 150-ти корон.

¹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 12.

¹⁹ Там само. — Арк. 16.

²⁰ Там само. — Арк. 16–16 зв.

Лука Гарматій подає багато відомостей про народних майстрів. У листі від 22 червня 1905 р. він повідомляє: «Газда, від котрого я сі речі дістав має около 76 літ, а вироблюванем канчуків, гарапників, плетеном уздечок, і упряжи кінської займав ся его дідо і з кінцем 1790–1830 і достарчив сеї марфи для доохрестних сіл. — Він мешкав під Магурою на границі від Жабя, Голова і Краснолі і до громади Краснолі належав. — Его діти одні в Головах а другі в Краснолі»²¹. Він також повідомляв і про найкращих майстрів з виробництва топірців: «Наколи Пан Професор мають топірці Шкрібляківські або Тимкови Косівські, красшої роботи то хіба постаравби ся я ще о роботу струківську Федюків з Буковини з Плоскої чи десь з сусідства за Довгополем»²². Гарматій зазначає, що майстри з вишивки мешкали в городенському і косівському повітах: «Посилаю сим часом оден диваник стінний з гафтів переміткових лпший а два зшитки заборів переміткових старих з повіту городенського. — На диванику гафтів є декотрі волосом чорним роблені. — Там був звичай оден кінець перемітки робити з забором ткацким а другий кінець ручно гафтувати — вишивати. В косівській повіті я знайшов також кілька вишивок на перемітках ще волосом роблених і маю надію ще їх дістати»²³. Сопілки вироблялись і були «уживані на “магурі” і під Ворохтою»²⁴. Ножі з розписними колодками робили яворівські майстри Шкрібляк, Ребенчук та Кифор²⁵. Високоякісні люльки виготовляли в Краснолі і Гарматій докладно їх описує: «Дві з них суть вибивані мідяними пуговицями “нютовані” масівно, кілька нютів, тільки разів на сворінь насаджувані і кождий окремо нютований і з тої причини дорогі. — Всі три мають сипані чубуки на мріях, гвінтовані. — Одна витискана писаком із середини. Кресала роботи хороцівської а сталь накладана в Головах, не гартована»²⁶.

Лука Гарматій відзначає вже на той час деякий занепад ремісничих традицій. Зокрема це стосується виробництва рушників («ручників») — і повідомляє про відсутність майстринь, які роблять традиційні рушники. Гарматій пише Грушевському 16 червня 1907 року: «Що до ручників, то помимо, що я постарав кілька пряж, *не можу знайти такої жінки, котраби мені вибілила нитки*, бо ткач вже з білених мусить робити, бо крашені взірці не надають ся до білення. — З тої отже причини ручники а радше робота ручників заснітила ся. Колиби Високоповажаному Панови Професорови розходило ся лиш о ручники а не о оригінальну людову роботу, то я пропонувавби тут купити з прядільні білені *нитки льняні*, а ткач зробивби їх скоро і взірці до вибору, як по-

²¹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 18

²² Там само. — Арк. 17 зв.

²³ Там само. — Арк. 21.

²⁴ Там само. — Арк. 22.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — Арк. 23.

далисьте. Тепер вже в горах нігде жіноцтво не білить пряж на перемітки і так льняні перемітки перейшли до археології. Дають робити вже з бавовняних ниток тут ткачам. Ткачі ще є, що роблять забори — але мало»²⁷. На підтвердження того, що традиція вироблення рушників відмирає, 8 листопада того ж року він пише Грушевському: «На ручники ткач просить 30 Корон завдатку і сего місяця вернувши з Боснії, куда їздив на лісову роботу, зачне роботу а в половині грудня обіцяв скінчити. — Завдатку жадає через те, що наколиби він зробив а потім непотрібні би були, або ніхто не відобрав, то він би їх не продав, бо таких ручників ніхто не уживає, тай дорогі»²⁸

Листи Луки Гарматія до Михайла Грушевського, поза сумнівом, можуть служити додатковим джерелом для висвітлення культури і побуту Гуцульщини початку ХХ століття і зокрема для уточнення установлених уявлень про такі тодішні реалії, як одяг, прикраси, зброя, хатне начиння та про їхні регіональні і місцеві особливості, оскільки в листах етнографічні реалії в більшості випадків «приписані» до конкретних місцевостей²⁹. Вказуючи на вартість речей, Гарматій повідомляв цінну інформацію, яка може бути використана для вивчення тогочасного повсякдення. На жаль, в листах дуже мало уваги приділено громадсько-політичній та іншим сторонам життя Луки Гарматія. Вивчення його листів до інших визначних громадських, наукових, культурних діячів того часу, інші джерела можуть додатково висвітлити його непересічну постать.

ДОКУМЕНТИ

Листи Луки Гарматія до Михайла Грушевського

№ 1

[після вересня 1902 р.]

[...]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1 — Спр. 406. — Арк. 1–1 зв. Автограф. Кореспонденційна картка. На адресному боці: Львів, ул. Понинського, ч. 6. Високоповажаний Пан Михайло Грушевський, проф. універ.

²⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 27 зв. — 28 зв.

²⁸ Там само. — Арк. 29 зв. — 30.

²⁹ Див., напр.: Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. — К.: Наук. думка, 1987. — 72 с.

№ 2

Львів, 22 липня 1902 р.

Високоповажаний Пане Професор!

Від о. Ів. Костряна з Немирова прийшло 1 серпня долучене тут письмо до Виділу товариства¹. Я відписав о[тцю] Кострянови, що Виділ тов[ариств]а збере ся доперва десь в першій половині жовтня і що до сего часу мусить [...] полагодження сеї справи. На се дістав я дві картки з горячою просьбою полагодити сю справу скорше, бо основане [...] на приспішаню дуже залежить. Тому я в порозуміню з пов[ажаним] Д[об]р[одієм] Макухом² і проф[есором] Кокорудзом³ написав жадану заяву і пересилаю Вам до підпису. Відтак на найблизшій засіданю приймила ся лише до відомости що в такій-то справі вислано таку-то заяву. Пересилаю отож оден примірник статута і письмо до Виділу. Коли не маєте нічо протів цьому то прошу підписати і дати до підпису д[обро]дієви Гнатюкови⁴. Колиб однак думати що в сей спосіб не мож полагодити сеї справи, або що заява не відповідно уложена, в такім случаю прошу мені написати.

Остаюсь з глибоким поважанем!

Гарматій

Львів, 22.VII.[1]902.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1 — Спр. 406. — Арк. 2–2 зв. Автограф.

№ 3

Голови, 10 лютого 1903 р.

Високоповажаний Пане Професор.

Посилаю кілька старих записів з кінця минушого XVIII століття і з початку XIX, знайдених у Головских гуцулів, може до чого придадуть ся⁵.

Маю ще у себе три кременові креси⁶, збірку хрестиків мосяжних⁷, згард⁸, чапраг⁹, пару нових люльок, залізний старий каганець¹⁰ — за зворотом видатків для аматора або музея.

О. Волянський з Криворівні¹¹ поручив мені з тим крамом до Вас віднести, тому я о тім Вам доношу.

З глибоким поважанем

Гарматій Лука
Учитель в Головах.

Голови, 10/2 [1]903.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 3 зв. Автограф.

№ 4

[Голови], 30 березня 1903 р.

Високоповажаний Пане Професор!

Прошу підписати подане о карту промислову. Завтра приліплю [...] на 8 кор[он] і враз із залучниками доручу магістратови.

З глибоким поважанем

Гарматій.

30.III.1903.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 4. Автограф.

№ 5

Голови, 3 червня 1903 р.

Високоповажаний Пане Професор!

Я доси не відповідав на лист Ваш з 30/I (12/II) [1]903 з сеї причини, що маю зібране дранте Вам вислати, яко відповідь.

Але, що я хочу ще кілька цікавих штук купити, а до купна не приходять, бо гуцули не дають ся на підмову до продажу таки зараз, по довшім часі, тож і сего що маю не вислав, зважаючи впрочім так вже як не свою а Вашу власність. — Небавом однак буду приневолений вислати з сеї причини, щоби з хати ся збути і з очий полюючих на се панків. Староста поперед інспектора і фізика повітового намагаєсь від мене купити кременові креси¹² і канальові пістолі гуцульські¹³. — А щоби увільнитись від сего, або сховаю, або вишлю при спосібности не ждучи на це, чого ще не купив. —

Тож лиш се одно було причиною а нічо иньше, що я на лист Ваш не відповів доси. — Пишу тепер, за мовчанку перепрашаю, спонуканий О. Волянським з Криворівні до вияснення справи.

З глибоким поважанем,

Гарматій Лука

в Головах дня 3 червня 1903.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 5–5 зв. Автограф.

№ 6

Голови, 25 листопада 1903 р.

Високоповажаний Пане Професор!

Посилаю, що маю а на поданій картці є спис і ціна. Наколи за висока, то прошу повідомите мене в чім? Решту креси довгі, вишло залізницю, а згарди три, як гуцул направить.

З глибоким поважанем

Гарматій

Голови 25/ХІ [9]03.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 6. Автограф.

№ 7

Голови, 4 грудня 1903 р.

Високоповажаний Пане Професор!

То, що я післав на руки брата¹⁴ було все для Високоповажного Пана Вовка¹⁵, бо я не був певний, чи він є ще у Львові. — Для Вас я вислав пізнійше иньшу посилку, котру, думаю, що Ви вже дістали. Решту пізнійше, бо недогідно тепер мені креси задля високої сплати поштової.

З глибоким поважанем,

Гарматій.

Голови 4/ХІІ [1]903.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 7–7 зв. Автограф. Кореспонденційна картка. На адресному боці: Львів, ул. Понинського, ч. 6. Високоповажаний Пан М. Грушевський, ц. к. Професор університету.

№ 8

Голови, 9 січня 1904 р.

Високоповажаний Пане Професор!

Я вислав скринку старих кресів, котрі я був довжний. — До них допакував я чотири хрестикові згарди для Вас або для Проф[есора] Вовка. — Проф[есор] Вовк просив мене о такі згарди, але що я не знаю его тепер адреси, а сейчас не міг вислати, тож з его припорученя висилаю на Ваші руки з прошенем, щоби Ви були ласкаві або его повідомити, що жадані предмети у Вас, або як Проф[есор] Вовк вже не потре-

бує їх, а Вам вдали ся, то оферую Вам за подану ціну на картоні, або если Проф[есор] Вовк лиш одну-дві возме, то решту оферую Вам. — Се з тої причини, що хотівби я послужити Проф[есорови] Вовкови, бо о се мене просив, хотяй я для Вас збирав і ще збираю дальше. — Коли би Ви не ласкаві повідомити про се Проф[есора] Вовка, то прошу дві довільно вибрані із тих чотирьох взяти для себе, як вдадуть ся Вам а другі дві задержати для Проф[есора] Вовка в депозиті або передати моему братови, щоби сей вивідав адресу Проф[есора] Вовка. — Що до уваги в Вашім листі, що декотрі предмети як рожок і кубок дуже дешеві то тому, що я знаю їх вартісь і ціну добре (деякі торговці такими річами жадають від добре знаваємих своїх по 80 Корон і по 100 Корон за штуку) але ставив низьку по тій причині простій, що я так їх платив і продавав сї річи не заграничним фірмам або чужим людям але Вам за зворотом своїх видатків, не на торг, но щоби свої гроші відобрати з коштами. — Я маю ще пару кубків старих усмотрених, але ще не мож купити, бо не хоче продавати, а ціну ставить як за нові. — Наколиби я платив одному так за старе, як за нове, то відтак не купивби нічого, бо вже не продавби ніхто, з боязни щоби не взяв за мало і ціну клавби без міри. Є ту ще кілька — але торг з гуцулом йдет поволи. Оден за порошницю¹⁶ жадав 36 Корон за одну!!!, бо казав, що якийсь пан вже му так давав, но жінка не хотіла на це пристати! Се діялось в часі львівської вистави польської. — Прошу дуже не взяти мені за зло, що я почerez Ваші руки *дві згарди оферую Проф[есорови] Вовкови!* Креси вже заплочені а з попередного рахунку Ви мені прислали 9 К[орон] 26 h¹⁷ більше як рахунок, що я зачисляю на конто¹⁸ сих двох згард! Я одержав 80 Корон а рахунок був виставлений на 70 корон 74 h. — При тім всім прошу дуже о повідомленє, чи приймаєте прислані предмети в поданій ціні, бо я *прийму дуже радо кожду річ* котра Вам не до вподоби, або не потрібна (яко дубляж) до Вашої збірки назад. — Я збираю, щоби відтак продати передовсім своїм по правдивій ціні кожду, а чужим по ціні значно висшій. — Д[окто]р Коцюба¹⁹ також питає за гуцульщиною — не знаю однак чи для себе, чи для заграниці. — Заразом прошу мене повідомити, яких предметів Вам не стає. — Дуже тяжко приходить купити «чільце»²⁰ (чоло — начільник — діядем — вінець з мосяжної бляхи для дівчат на чоло до строїка фризурі). — Я приневолений робити нові сам і міняти за старі. — Тяжко також приходить сї кубки і порошниці, *короткі креси вже рідкість велика* (який я оден роздобув випадково) і я сумніваюсь, чи би вже де старий такий хто дістав. — Блях від кресань дуже тяжко в горах дістати. — Є ще в Ріжні малім, великім, Білоберезці і Ясенові — але дуже тяжко розпитати... Декотрі сьвідомо не хочуть дати, бо запекують ся що мають, бо підозрівають якусь нечисту справу «Чінок», (чарів). — Прошу мені донести при тім (для моєї відомости) чи згарда одна Вам вислана гуцульської роботи, чи німецької. — То були хрестики нерівній поверхни біль-

ше до бронзу подібні чим до мосяжи і стиль, як «гососо». — Бо я видів ще одну таку згарду сего року, но не знав я чи она вартісна чи ні і чи о то старатись, бо то з иньшого села. — Буду мати ще для Вас кілька пар пістолів, але пізнійше. — Тепер маю вже 5 штук. — Пістолі дорогі з причини, що ще тепер уживані при кождім торжестві родиннім і церковнім і звязані з ріжними переказами. — З кожного старого креса, котрий я Вам вислав стріляно «законом» (εὐχαριστία)²¹ (а відтак пере[...] голову гадини). — *Цівка креса з печатаною ложею, роблена в Головах!* Замки з колісних карабінів і фабричні. — *Я найшов записки про Красноіли і Голови з роки 1835 і вишлю пізнійше, як повідписую з паракіальних опись.* —

З глибоким поважанем

Гарматій Лука

Голови 9/І 1904.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 8–11 зв. Автограф.

№ 9²²

Голови, 18 лютого 1905 р.

Високоповажаний Пане Професор!

Посилаю у двох пачках етнографічні предмети гуцульщини з означеною ціною тихже! Зі спису лишив ся оден гарапник зі старою ручкою²³ у мене, бо не дався до пачки більшої ніяк змістити. — Як Вам ціна дечого за висока, то винен тут вже Федьо Якібюк з Річки, від котрого я відкупив, щоби не дістало ся Косівским панкам і дорого через те платив. При слідуючій посилці вишлю гаранпик, тай ще дещо як три порошниці (Кубка і ріжків два), кременовий пістолет, збірку старих люльок, пряшок кресал, протичок²⁴ і пару боклажків старих²⁵, два келефи²⁶, пр. пр. — Три перстені з чирками, пупенками (чи шкицами) прошу передати В[исоко]поваж[аному] Проф[есорови] Вовкови при нагоді, бо він був цікавий їх видіти. — Модель церкви для него вже від Різдва готовий лиш хрестів ще не зробив майстер і вікон скляр. — В Жабю є на продаж одна Кубка і бляшанка тобівочка²⁷ — так хоче за них гуцул 40 Корон. В Красноіли є одна Кубка з ременем в 8 рядів але хоче 20 Корон. — Тобівок ще можна купити чотири, але хочут по — 16, — 12, — 20 Корон. — Є ще два ріжки²⁸ — але тяжко купити, бо не хочут продавати.

Що Вам буде за дороге, то заоферую Пан[у] Проф[есорови] Вовкови, і з тої причини прошу не завертати. Я висилаю, бо на дальші по-

купки вже мені не стало грошей. — Для того — на що згідні, попрошу вислати відповідну суму корон.

З глибоким поважанем,

Гарматій Лука в Головах, п. п. Устеріки.

Голови, 18/2 [1]905.

Спис

етнографічних предметів гуцульщини.

Ч. 1.	Тобівка з поясом в 6 рядів	16 00 [орон]
[Ч.] 2	Тобівка з [поясом] в 4 ряда	12 00 [Корон]
[Ч.] 3	Тобівка без пояска	4 00 [Корони]
[Ч.] 4	[Тобівка без пояска]	3 00 [Корони]
[Ч.] 5	Кубка з пояском в 4 ряда	12 00 [Корон]
[Ч.] 6	Кубка з пояском в 3 ряда	10 00 [Корон]
[Ч.] 7	Рожок порошниці з пояском в 4 ряда	12 00 [Корон]
[Ч.] 8	Канчук з ручкою ²⁹	2 00 [Корони]
[Ч.] 9	Карбач-гарапник ³⁰ з ручкою держакон	3 00 [Корони]
[Ч.] 10	Картон 19 пар чапраг	12 00 [Корон]
[Ч.] 11	Ретязі цілі... ³¹ 8 <i>m</i>	10 00 [Корон]
[Ч.] 12	Згарда велика з розгонами 9 хрес.	9 00 [Корон]
[Ч.] 13	Згарда меньша 8 хрест. з розгінця	3 50 [Корони]
[Ч.] 14	Згарда мала 8 хрест. з розгон.	1 60 [Корона]
[Ч.] 15	Згарда мала 9 хрест. з розгон.	1 20 [Корона]
[Ч.] 16	Хрест нашійний з ретязем	3 00 [Корон]
		96 30 ³² [Корон]
Ч. 17	Бляха до кресані	1 00 К[орона]
[Ч.] 18	Бляшаний верх від тобівочки	1 00 [Корона]
[Ч.] 19	Ніж з [...] кість насадж.	1 60 [Корона]
[Ч.] 20	Сугак з держакон роговим ³³	1 20 [Корона]
[Ч.] 21	3 хрестики старі. На сих хочу вже заробити	3 00 [Корони]
[Ч.] 22	2 хрестики	1 00 [Корона]
[Ч.] 23	Ніж з мосяжною колідкою	1 60 [Корона]
[Ч.] 24	Картон чапраг (1. бронзові)	8 00 [Корон]
[Ч.] 25	Кубка з ременем 4 ряда	10 00 [Корон]
[Ч.] 26	Низка хрестиків (10) з [...].	1 00 [Корона]
[Ч.] 27	Низка хрестиків (12)	1 60 [Корона]
[Ч.] 28	Мідяна люлька	0 50 [Корон]
[Ч.] 29	Ретязь плещений з дроту до [...]	0 20 [Корон]
[Ч.] 30	Низка хрестиків (9)	1 60 [Корона]
[Ч.] 31	Хрести більші (7)	3 60 [Корони]

Старе кресало і пару старих люльок

32 70 [Корони]

96 30

139³⁴ [00 Корон]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 13–13 зв., 15–15 зв. Автограф.

№ 10

Голови, 5 березня 1905 р.

Високоповажаний Пане Професор!

Позаяк у мене лежать дві старі торби з ременями по 6 Кор[он] і одна Кубка з ременем в 8 м рядів широким за 16 К[орон,] а у мого сусіда учителя є стара пушка кременова за 20 Корон, а що ціни не мож низше знизити а я на своє ризико не хочу брати, тож прошу мені написати, чи взяти на Ваш рахунок чи віддати, бо рівночасно хоче сї річні купити Машковский маляр з Жабя. — Колиби Ви се взяли, то я вислави з рештою, яку маю ще вислати. — Наколи ні, то я віддам власникам. — Прошу о відповідь. — 100 К[орон] одержав і крас[но] дякую.

З глибоким поважанем,

Л. Гарматій в Головах.

П. п. Устеріки

Голови 5/3 [1]905.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 12–12 зв. Автограф.

№ 11

Голови, 5 червня 1905 р.

Голови дня 5 червня 1905.

Високоповажаний Пане Професор!

Відсилаю у довгій скринці слідуючі предмети:

Ч. 9	(з попередної з Голов посилки – гарапник). –	
Ч. 32	Пушка кременова	20 Корон
Ч. 33	Пушка проста з гуцульским ложем	10 Корон
Ч. 34	Пістоле кременове з Голов	7 Корон
Ч. 35	Дві «жерстви» ³⁵ нові оправлені	12 Корон
Ч. 36	Одна «жерства» розкладена окремо палиця а окремо мосяжна «жерства» – до складеня.	6 Корон

Ч. 37	Палиця (бич плетений) буковинська	4 Корони
Ч. 38	Палиця (бич плетений) з Красноїлії новий	4 Корони
Ч. 39	Топорець дерев'яний (старий) з Голов, топорище нове	1 Корона
Ч. 40	Келеф старий з Голов	5 Корон
Ч. 41	Келеф новий з Красноїлії	5 Корон
Ч. 42	Келеф старий	2 50 Кор

Прочі річи, які приладжені вже до висилки, відійдуть у иньшій скринці. —

	Гарматій.
Разом штук 13	на суму 76 Корон 50 h.
з попередній	139 [00] ³⁶
	215 50
з податком	3 74
	219 24

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 14–14 зв. Автограф.

№ 12

Голови, 22 червня 1905 р.

Голови 22.VI.[1]905.

Високоповажаний Пане Професор!

Прислані гроші за висилку гуцульщини я одержав і рівночасно дякую. — Що до означеня часу, коли роблені держаканчучка і гарапника, то лишень в приближеню дасть ся означити в сей спосіб: Газда, від котрого я сі речі дістав має около 76 літ, а вироблюванем канчуків, гарапників, плетеном уздечок, і упряжи кінської займав ся єго дідо і з кінцем 1790–1830 і достарчив сеї марфи для доохрестних сіл. — Він мешкав під Магурою на границі від Жабя, Голов і Красноїлії і до громади Красноїлії належав. — Єго діти одні в Головах а другі в Красноїлії. Близші дані про него подам пізнійше, бо мушу іти аж на місце, а се від школи далеко.

До висилки маю вже приготовану збірку пряшок, чапраг, люльок, хрестів, кресал, кілька кубок і ріжків, до котрих ще жду на замовлені додатки, напрямки і перед вакаціями вишлю. Межи тими річами є одна ложка до горівки³⁷ різблена три баклажки старі різблені, оден цілий «вікар» з різбленою рожою³⁸ у промірі 13 см а цілий 16×24 см яко скриночка.

Окремо знов є верх иньшого старого вікара (форми до сира), котрого рожа різблена величини 10 см у промірі. —

Що до збирання кінців переміток, то підіймаю ся радо, та прошу подати ціну за оден конець, в якій я мігби обертати ся. — Бо суть нераз случаї, де треба добре заплатити а вартости своєї немає яко примірник, но вартість збірки підносить.

Ножі із старими держаками лучають ся випадково але до висланих придбаю ще тепер уживані 3–4 відміни аби і нові — уживані. — Маю до того вже у себе два старі чільця і одно відмінне нове з лелїтками³⁹.

Що до старих люльок, то прошу мені написати, чи вислати як они є, чи розібрати і розпростувати бляху писану з трубки а се виглядалоби так: [малюнок]. Питаю ся для того, бо я зробивби се лехко і добре, як о різбу розходить ся. — Тепер появили ся «медалі» з подобизною Хмельницького о котрі я постараю ся з кілька штук і «сипле» їх гуцул, та відзнаки радикальної партії звїзди⁴⁰, вироблювані гуцулами. Приносив мені на продаж «близняки» берівочки різблені у Саготї на Угорщинї, на горівку але хотїв 12 К[орон]. — Я з тої причини не купив, бо до того новісенські, минувшої осени роблені.

З глибоким поважанем

Гарматїй Лука
в Головах
п. п. Устеріки.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 18–19 зв. Автограф.

№ 13

Голови, 1 вересня 1905 р.

Голови дня 1 вересня 1905.

Високоповажаний Пане Професор!

У відповідь на лист Ваш з 25/8 – 28/8 [1]905	маю честь донести
що стрій повний гуцула складаючий ся з постолів	3 00 К[орони]
вишиваних капців ⁴¹	3 00 К[орони]
червоних гачів ⁴²	7 00 [Корон]
вишиваної сорочки	14 00 [Корон]
ременя	14 00 [Корон]
вишиваного киптара ⁴³	20 00 [Корон]
до переносу ⁴⁴	61 00 К[орона]
з переносу	61 00 К[орона]
з прикрасом дзьобенька ⁴⁵	5 00 [Корон]
хустка на шию	5 00 [Корон]
крисаня з павами ⁴⁶	5 00 [Корон]

чорний сердак ⁴⁷		20 00 [Корон]
	разом	96 00 [Корон]
Як би до того ременя додати:		
з прикрасами мошенку ⁴⁸		6 00 [Корон]
мосяжний топорець		6 00 [Корон]
тобівку або тобівочку		28 00 [Корон]
паручанці		2 00 [Корони]
перстень до хустки		1 00 або 2 00 [Корони]
		43 00 [Корони]
То стрій мужеский гуцула винесе 139 Корон до 150 Корон. —		
Стрій гуцулки складаючий ся		
з вишиваної сорочки		24 00 [Корони]
сукенка ⁴⁹		24 00 [Корони]
	до переносу	48 00 [Корон]
	з переносу	48 00 К[орон]
чобітки		16 00 [Корон]
2 хустки намісць крайки ⁵⁰		14 00 [Корон]
1 хустка на голову		12 00 [Корон]
вишив[аний] киптар		20 00 [Корон]
пацьорки ⁵¹		12 00 [Корон]
«лебердаші» до пацьорок ⁵²		
якби із срібних монет (20)		20 00 [Корон]
перстені, шпинка до хустки ⁵³		2 00 [Корони]
	разом	148 00 [Корон]
Намісць чобіт капці		5 00 [Корон]
з волоками постільці ⁵⁴		4 00 [Корони]
2 запаски ⁵⁵ намісць «сукнянки»		10 00 [Корон].
Стрій гуцулки коштуватиме		
у запасах		130 [00 Корон]
у сукнянці		150 [00 Корон]
без лебердансів, мошенки і перстенів і без холошень жіночих ⁵⁶ .		
		150 00 К[орон]

Наколи Пан Професор мають топірці Шкрібляківські або Тимкови Косівські, красшої роботи то хиба постаравби ся я ще о роботу струківску Федюків з Буковини з Плоскої⁵⁷ чи десь з сусідства за Довгополем. Топорець і келеф такої роботи мав Пан Проф[есор] Вовк від судії Федоровича з Путилова. На жадане можу замовити або у Шкрібляків або у Тимкова в Косові або у Федюків.

Забори збираю доси⁵⁸ в місци і висилаю колекцію яку вдалось зібрати але вже пообтопані в ціні *пара найбільше 2 К[орони.] а найменше 40–60 h.* Збірка вислана сим разом має штук 41 більших і 4 менших кавалки⁵⁹, яких тепер уривають дітям на уставки, до сорочок наши-

ваючи. — Давнійші забори винищено і затрачено уживаючи на пришивки до «ух» в бесагах⁶⁰, щоби були значні і на тім місци не драли ся. У висланій збірці є на бавовнянім полотні і на льнянім полотні, з сухозолотом і без нього. — За якийсь час, може ще вистараю ся більше із сусідских парафій. — Посилку мосяжи доповняю ще і вишлю небавом.

Що до строю гуцула і гуцулки належить виріжнити краску загальну то є чи має бути у темній красці пр[иміром] чорній, гранатовій, чи у ясній красці, червоній і жовтій. — Є сорочки вишивані темною краскою, чорною, гранатовою і є ясної краски червоної і жовтої. — При тім шнури на запасах, сердаці, каптарі, капці і онучі, постולי відповідної краски. — Запаски можуть бути темні або сьвітлі. — Сукнечка або з чорного або з ясно гранатового сукна, так само хустки темної краски або сьвітлої. —

Збірка висланих заборів виносить *16 К[орон]*.

З глибоким поважанем

Гарматій Лука
учитель в Головах.
п. п. Устеріки, Галичина.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 16–17 зв., 20–20 зв. Автограф.

№ 14

Голови, 30 січня 1906 р.

Високоповажаний Пане!

Посилаю сим часом оден диваник стінний з гафтів переміткових⁶¹ ліпший а два зшитки заборів переміткових старих з повіту городеньского. — На диванику гафтів є декотрі волосом чорним роблені. — Там був звичай оден кінець перемітки робити з забором ткацким а другий кінець ручно гафтувати — вишивати. В косівській повіті я знайшов також кілька вишивок на перемітках ще волосом роблених і маю надію ще їх дістати. —

У одного мого знакового, є ще таких зшитків в добрім стані шість а всі з переміток. — Та тяжко мені дати раду з властителькою того краму, котра не дасть собі витолковати, що се не падаєсь до застелювання підлоги бо шкода. — Сих три штуки я випросив для себе а посилаю Вам, в тій ціли, що як оно може до музею придати ся, то за поставлену ціну через Вас самих радо відступили, як гуцул каже, за те що ласка Ваша. Якби Вам залежало дістати тамті речі, шість штук, то прошу мені донести, до якої високости я мігби оферувати ціну на гроші, бо можливо, що за виміну далось би добути.

З глибоким поважанем

Гарматій Лука
учитель в Головах.
п. п. Устеріки
Голови 30/1 [1]906.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 21–21 зв.
Автограф.

№ 15

Голови, 26 травня 1906 р.

Високоповажаний Пане Професор!

Посилка була зладжена ще минушого року, та з різних причин, лежала у закутку. Тепер висилаю тільки, кілько у сю скринку увійти могло ся. Є там отсі предмети, з числом від послідної посилки у продовження:

43. Ложка до питя (черпак) святочний	3 00 К[орони]
44. Боклажок круглий	2 50 [Корони]
45. Барилочка писана	3 00 [Корони]
46. Берівочка проста	0 50 [Корон]
47. Рожок на порох плоский з головою	1 20 [Корона]
48. Рожок простий на порох, або капслі	0 10 [Корон]
49. Рожок оленевий писаний на капслі або порох на підсипку	2 00 [Корони] 12 30 ⁶²
50., 51, 62 Ігольники кістяні, ношені при ремени мущинам	0 50 Кор[он]
52. [...] вікаря (форми на сир) «ружа»	1 00 [Корона]
57. Сопілка «монтелеу» подвійна з Жабя — «monteleu»	3 50 [Корони]
В субліматі переполокана – десінфекциована, роботи гуцульської, уживана на «магурі» і під Ворохтою на Ільци.	
58. Ніжня з цапового рога піхва на «штилети», себто ніж, віделець або сучак, ношена давно в ремени	1 00 К[орона]
59. Ніж старий з накладаною колідкою рогом, мосяжем і мідію	2 00 [Корони]
60. Ніж новий з писаною колідкою, роботи яворівською Шкрібляка, Ребеньчука, Кифора	2 60 [Корони]
61. Ігольник новий мосяжний на плетінці шкіряній з наперстками	2 00 [Корони]
– Ігольник старий мосяжний з «магури» із Жабе	1 20 [Корона]
55. Картон хрестів і чапраг	15 90 [Корон]

56. Картон пряшок	12 32 [Корон]
63. Картон пряшок до тобівок, колісця [...] давні до сердаків, медалі, пуговиці, гаки до ключів, келеф з вершиком	14 30 [Корон] 56 32 ⁶³
64. Пістолє старе дротоване	3 00 [Корони]
65. Стара лож пістолєтова	0 20 [Корон]
66. Картон старих люльок	5 70 [Корон]
67. Карток люльок дорогих, кресала і протичок	24 00 [Корони]
71. Вікар, форма на сир, нігде вже не уживаний, рідкість надзвичайна в Косівщині	5 00 [Корон] 37 90 ⁶⁴

При розбираню пачки, прошу перевірити, чи дійсно все є, як в списі, котрий списую по запакованю скринки. — Наколиби чого нестало, то має бути ще у мене. — Люльки роблені в Красноїлі. — Дві з них суть вибивані мідяними пуговицями «нютовані» масівно, кілько нютів, тільки разів на сворінь насаджувані і кожний окремо нютований і з тої причини дорогі. — Всі три мають сипані чубуки на мріях, гвінтовані. — Одна витискана писаком із середини. — Кресала роботи хороцівскої а сталь накладана в Головах, не гартована, в виді песиків, тепер малоуживані. — Кресала чорні сталеві в виді рами, ще уживані, на картоні коло старих люльок. — Протичок всіх я ще не зібрав і кілька відмінних форм вишлю пізнійше, залізни і мосяжні. — Чільця суть з тої причини дорогі, бо треба давати робити нові, а міняти за старі. Робота нових дорога, бо рідко вже хто робить. — При тім до чільця привязують еще вплив на долю тої, котра у нїм вінчати ся буде. — Чільця держуть матери, свої дівочі, для своїх дітий і вонук.

68. Три чільця, два старі на сукні, одно без сукна нове	9 00 Кор[он]
69. Хрест довгий, рідкої форми, давнійше ношений в Хороцеві, де ще у мосяжника заховалась залізна форма взір	1 60 [Корона]
70. Перстені нові роботи яворівскої, 1 великий 2 К[орони] 40 h, 3 перстені а 1 20 [Корона] = 3 60 [Корони], 4 обручки з шпицями (пупцями) (чирками) дуже цікаві для В[исокоповажаного] Пана Вовка 0 40 К[орон], 1 обручка стара 0 20 К[орон], 2 перстені старі 0 30 [Корон], 1 пуговичка писана 0 10 [Корони] = 7 00 К[орон].	17 60 ⁶⁵ [Корон] 37 90 [Корон] 56 32 [Корон] 12 30 [Корон] 124 12 К[орони] ⁶⁶

Як що непридане, то прошу вилучити кілька предметів, ще лишилось для слідууючої посилки. — З глибоким поважанєм

Гарматій Лука в Головах
п. п. Устеріки

Голови, 26/5 [1]906.

[P. S.] scrpt.

До листа долучую

1) *Sopra Simplex* з року 1793 27/I Jury Polack (Полек тепер). List *Inaci Panu Kakowskiemu w Jasienowie* (Ясенів горішний, мабуть д. Косів).

2) Відпис з Хроніки поміщеної в інвентарі парохіяльним в Красноіли повіт Косів, деканат Косівський, зроблений мною, з всіма помилками і перечеркненнями, і наслідованем типових букв давнійшого почерку і orfografii.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 22–24. Автограф.

№ 16

Голови, 24 лютого 1907 р.

Голови, дня 24 лютого 1907.

До Хвального Наукового Товариства Імени Шевченка у Львові.

Маю на продаж 6 штук давніх тобівок гуцульських з ремнями, всі набивані мосяжними пуговицями за 80 Корон, — два капітелі з орнаментами, від слупів виходових до черсаку перед хати⁶⁷, по 1 Короні, 3 пістолі, добрі, кременові креси старі оден дуже старий, всі три за 70 Корон. — Прошу о відповідь, чи потребує сих предметів до свого музея. — Окрім сих річий, буду ще мати иньші части гуцульської збруї, як придбаю, на продаж, о чім небавом донесу.

З поважанєм

Гарматій Лука
учитель в Головах,
п. п. Устеріки.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 25–25 зв. Автограф.

№ 17

Голови, 23 травня 1907 р.

Голови, дня 23 мая 1907.

Високоповажаний Пане Професор!

Коло 26/5.1906, вислав я скринку з вікарами, пряшками і іншими етнографічними предметами на 71 чисел і означеної вартости 124°12 К[орони], і доси не одержав потвердження відобраня. — Позаяк я не маю певности, чи В[исокоповажаний] Пан Професор дістали ту посилку, або чи В[исокоповажаний] Пан Професор були у Львові в часі її відобраню з пошти, для того прошу о ласкаве донесене чи ту посилку В[исокоповажаний] Пан Професор відобрали чи може кому иньшому (Проф[есорови] Вовкови) передали. —

Недавно, коло 29/4 с[его] р[оку] вислав я залізницею з Віжниць скринку ваги коло 42 kg з етнографічним дрантем на адресу Наук[ового] Тов[ариства] і[мени] Шев[ченка] і просив о потвержене відобраня. — Також доси не повідомлено мене чи прийшла ціло і чи хто купить. — На кожний випадок прошу о відповідь, щоби непотрібно не робити видатків на оплату пошти. —

З глибоким поважанем

Гарматій Лука
в Головах,
п. п. Устеріки за Косовом.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 26–26 зв. Автограф.

№ 18

Голови, 16 червня 1907 р.

Голови, дня 16 червня 1907.

Високоповажаний Пане Професор!

По одержанню картки шукав я рецепіса поштового і знайшов, на доказ, що посилку я вислав і залучую тут. Вислано з Устерік 29/5 [1]906, Ч[ислом] 24, вартости 200 Кор[он,] ваги 15[.,]200 Kg і оплачено порто⁶⁸ 3[.,]36 Кор[он]. Прошу ще запитати в Товаристві чи хто не відобрав в заступстві. Позаяк на випадок затрати я утратив реченець рекламації, то по переконаню ся на отсім рецепісі о правдивости висилки, рецепіс прошу мені завернути, бо на кожний випадок донести хочу і до почт[ової] Дирекції, [...] поліси о затраті вартости [...] шкодаби було. Спис річий там запакованих я маю. — Дуже красна там була різблена ложка-черпак, старий вікар (форма на сир) різблений, і кілька картонів комп-

лексних майже кольлекцій пряшок і люльок, чапраг; ріжок оленевий на капслі, берілочки старі, ножі, боклаг старий, ігольники з костий і мосяжу старі, старе пістолє, кольлекция перстенів нових і старих, 3 чільця, з того 2 старі, протички, старий «монтелев» і нижня піхва на ніж рогова стара, старі кресала і пр. пр.

Я скорійше не запатовав, щоби не бути влізливим у часї, иньших важнійших справ. Та з того вийшло — пропало! Що до ручників⁶⁹, то помимо, що я постарав кілька пряж, *не можу знайти такої жінки, котраби мені вибілила нитки*, бо ткач вже з білених мусить робити, бо крашені взірці не надають ся до біленя. — З тої отже причини ручники а радше робота ручників заснітила ся. Колиби Високоповажаному Панови Професорови розходило ся лиш о ручники а не о оригінальну людову роботу, то я пропонувавби тут купити з прядільні білені *нитки льняні*, а ткач зробивби їх скоро і взірці до вибору, як подалисьє. — Тай я так радивби зроби[ти], як хочете мати льняні ручники з заборами⁷⁰. — Я маю одну стару перемітку, котру враз з призбираними ще заборами вишлю. — Тепер вже в горах нігде жіноцтво не білить пряж на перемітки і так льняні перемітки перейшли до археології. Дають робити вже з бавовняних ниток тут ткачам. Ткачі ще є, що роблять забори — але мало. Дуже красну збірку старих гафтів людових з Буковини (рукави, сорочки до стану і ширинки⁷¹) шовком, заполючею і парчею сухозолотом і сріблом має Машковский а привіз з тогід з Буковини.

При тій спосібности прошу о відповідь на оферту вислану до Товариства Н[аукового] і[мени] Шев[ченка], бо доси не дістав навіть потвердження, що посилку одержано і чи в цілости як в долученім там списі.

З глубоким поважанєм

Гарматій Лука
в Головах
п. п. Устеріки.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 27–28 зв. Автограф.

Голови, 8 листопада 1907 р.

Голови, дня 8 падолиста 19[07].

Високоповажаний Пане Професор!

Рівночасно з Вашою карткою, дістав я повідомлення з Дирекції почт о віднайденю затраченої моєї посилки з минушого року, з чого я незвичайно радий.

Прошу перевірити, чи є всі ті скарби а то: Вікар цілий, «ружа[»] з вікара, баклажок, фляша деревяна, монтелев, ніжня (піхва) рогова, 2 ножі праві, 2 берілочки, рожок плоский, старе ложе пістолі, 1 ігольник новий з тороками, 1 рожок простий, 1 ігольник старий в картоні, 3 ігольники з кости, 1 ложка до горівки — до питя, 1 старе пістоле, 1 картон пряшок, 1 картон пряшки і иньше, 1 картон [...] [ча]праг, 1 картон люльок дорогих, [...] і протички (6), чубуки, 1 картон [...]ок старих, 1 вязка перстенів, 4 перстені дорогі, 2 перстені, 1 обручка, 1 пуговичка, 1 хрест довгий, 1 рожок оленевий, старий одинець-кінець 3 чільця, два старі, одне нове. — Все те почислино через мене на загальну суму відай 124°12 Кор[он], окрім почти 3°36 К[орони]. — Прошу через те мені донести, чи все придане, чи ціна відповідна; наколи що не придане, то прошу звернути і з загальної суми відтягнути.

На ручники ткач просить 30 Корон завдатку і сего місяця вернувши з Босні, куда їздив на лісову роботу, зачне роботу а в половині грудня обіцяв скінчити. — Завдатку жадає через те, що наколиби він зробив а потім непотрібні би були, або ніхто не відобрав, то він би їх не продав, бо таких ручників ніхто не уживає, тай дорогі. — Чи можу вислати тепер рожки і порошниці до Львова?

З глибоким поважанєм

Гарматій Лука
в Головах
п. п. Устеріки.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 29–30. Автограф.

№ 20

[Голови, 1907–1908 pp.]

Гарматій в Головах — Устеріки.

Прошу о повідомленє, чи посилка 1 скринки з 4 рогами, 2 кубки, пацьорки, 1 чільце і пакет з кременовим штуцем⁷³ дійшла.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 31. Автограф. Кореспонденційна картка. На адресному боці: Високоповажаний Пан М. Грушевський, Професор універ[зитету], Львів, ул. Поніньського 6.

№ 21

Голови, 1 березня 1908 р.

Голови, дня 1 марта 1908

Високоповажаний Пане Професор!

Я призбирав ще «марфи»⁷⁴ і висилаю оферуючи:

1 рожок новійший кований білою бляхою	10°00 К[орон]
1 рожок старий жовтий (з Буковини – Лукавець) кований лишень вгорі, з кільцями і роговою затичкою без цівки	15°00 К[орон]
1 рожок старий цілий кований жовтою бляхою з цівкою і закруткою для виписуваня пороху під бляхою різблений	15°00 К[орон]
1 кубка з перловою масою	12°00 К[орон]
1 кубка мала з «бралянтном»	10°00 К[орон]

Всі пять штук без ременців.

З гарнітури оригінальних низок пацьорок, які перед 30–40 літами носили тут в Головах, в так довгих штуках як они є. — Дрібнійші, здає ся мені, з часів босальської виправи приносили вояки вертаючи з Босні а грубші, ще з часів, коли 24 полк піхоти стояв в Пармі. Дрібні пацьорки сербско-турецкої провенієнції. — Носила їх челядь навинені на шії і аж до пояса звисаючи; тепер зовсім вже не уживані.

Всі пацьорки 7°00 К[орон]

Такими пацьорками я маю цілу стіну удекоровану. — Надто посилаю одно дуже старе «чільце» — «grafis». — (Чільце се украшувало чоло кількадесяти княгинь, кількох родів, в Головах).

Збираючи я роги на порох, попав я ще на оден рожок, котрий рівнож посилаю. — Рожок той не кований бляхою, з верхнім денцем роговим, з закруткою рухомою і цівкою до висипу роговою, лишень денця розсох є деревяні. — По обтертих берегах розсох і по тім, кілько они обтерли ся, значно, що рожок дуже старий з часу, коли бляхи жовтої ще не уживали до обкладаня, пожовк і дістав полиск властивий. —

Збираючи зброю, виробив я собі смак і до дечого вже палюся з захланністю скупара до золота. — Хотів я той рожок держати у себе, але зі страху, щоби мені хто не украв, або в инший спосіб не забрав. Посилаю Вам Пане Професор, в надії, що з Ваших рук вже він не пропаде або в непокликані руки профана не дістане ся. — Се буде до гарнітуру 4-х пістолетів дуже старих, (о кілько памятаю) *пiхви на нiж (нiжня) i малого рiжка* на підсіпку (або) на капслі пізніше писаних в павуки і припалювані, які мені дуже подобались були. — З причини, що рожок, о яким пишу, і котрий мені подобав ся, не повинен бути предметом торгу, посылаю єго Вам на власність на памятку з Голов, а заплаатою буде мені тоє вдоволене, що він у Ваших руках — (позаяк він мені за дуже марні гроши дістав ся — 5 Корон). Подібний рожок, але кований з верха має мій брат лікар Гриць (тепер Чернецкого 26).

Посилаю рівночасно і «штуцик» кременовий, яко купецке «*casa sconto*»⁷⁵ від одержаної суми 150 Корон, а котрий я ще минушого літа обіцяв і з капсльового переробив назад на кременовий, власними руками. *Штуцик з Буковини.*

Дістав я ще на Поділю дві срібні монеті (які завязані в [...] долучую) з часів римських, одна найдена на полях коло Микулинець а друга коло Скали над Збручем. Також три монеті мідяні чи иншої матерії знайдені на полях Ладичина коло Микулинець. — Прошу се заховати у своїй збірці, а колиби Ви сего не збирали, то прошу передати у музей Товариства Н[аукового] і[мени] Ш[евченка]. — Пробиував я відчитувати, але не міг і з люпою нічого втяти. — Мідяні відай з часів польских, одна Густава Вази⁷⁶ [...], а римські «атік» «*Soverus*»⁷⁷ — не міг я вгадати, бо ніколи з монет не читав я і не видів збірок нумізматичних.

Нагадав я ще собі одно, що мене займало а то на Буковині у Бергометі, де Пан Ераст Бурачинський є завідателем дібр⁷⁸ у Гр. Василька⁷⁹, знайшов мужик в березі потока десь коло Лукавця, виполокані два короткі мідяні мечі, по опису; в долині ширші лянцетовано закінчені, оден з досить добре захованим держакком (ручкою). — Мечі ті продав мужик щось по 1 Короні крамарови в селі вислуженому жандармови християнинови а той оден подаровав писарови з Бергомету свому знакомому. — В тій справі, щоби ті мечі дістати, просив я о інтервенцію Пана Ераста Бурачинського, але доси я не дістав відповіді.

Будучи при кінци вакацій минушого року в Маняві, найшов я у хаті одного ґазди дуже старий хрест стінний роботи ще скитских монахів, з кедрини⁸⁰, з пласкорізбою і оден хрест подібний дуже містерно викінчений але новіших часів, також кидровий, котрі при слідуочій експедиції, як що призбираю цікавого, то вишлю до осмотру.

В Калагурівці, за Грималовим, над Збручем, є учитель «Вільчинський», що збирає викопалиска могильні. Сих Різдвяних свят їздив я до Тернополя до родичів і видів я у него щось дві чарочки глиняні на слези, два малі ідоли глиняні⁸¹, вістря спис кременових, стріл, проді-

рявлені каміні і кремені. — Він то все носив Заморському і Сороковському учителям-полякам хуліганам а я писав до него в тій справі але не дістав відповіді, куди він той крам задів. — Мав і в огни стоплені і зліплені пацьборки скляні в одну груду. — Я мусів від'їздити, тай лишив его на двірці.

Повідав мені, що тою маси над Збручем приносять ему діти шкільні а він дає полякам, бо раз був поклав щось до Ставропігії⁸², тай навіть не подякували ему а ему гроший здалоби ся.

Ручники вже ткач зачне робити, бо я післав завдаток, на лен, заполоч⁸³ і иньші потреби до того, тай маю надію, що по трох роках заходу будуть перед Великоднем готові.

У нас по сумних виборах, від двох днів загірло сонце, зашуміли води потоків, і бисто у Черемош мчуть ся. — Мусить бути весна. — Білогруд над водою дзюб у гору під небеса здирає і весни накликає, пора гніздо вити а тут ще ранками — б С притискають.

Мене мій парох і «предводителі Ради м-сцевой Як. Рожка» обжаловав перед Радою шк[ільною] [окружною, що я «розширюю неморальність і нерелігійність». Докази: 1. До церкви – зрідка ходить. 2. Несповідає ся і не приносить посьвідчень, що де инде сповідав ся. 3. Від набоженьства людей відводить, бо в свято посилав на пошту 3 заяці. — 4. Уродив ся му син, а доси ще не хрещений або метрика хрещеня не предложена. 5. Дітий шкіль[них] до сповіди не водить, но діти самі приходять. Значить ся, грозить мені дисциплінарка, пропаде рік додатку 150 Корон.

Треба братись з чорносотеньцями за груди! Се вже я послідний учитель в окрузі, до котрого на послідку беруть ся власти «vzodowe», що не могли нічого на мені знайти (а що року в трьох послідних роках дістав я три похвальних грамот), але свої [...] жреці правди і любови. —

Буду мусів боротись, і відай в суді, як тепер вдалоби ся, правди шукати. — Та як ту бути смирним християнином, і не дратись з сестрою церквою, коли єї представитель хижим вовком на свою сестру школу мечесь!

Посилку сим разом не оплачую і прошу о коротке повідомлене, чи всьо одержали, як у списі означено. — В надії, що своїм письмом не забрав я много часу.

Остаю з глибоким поважанєм

Гарматій Лука
в Головах.
п. п. Устеріки.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 32–37 зв. Автограф.

№ 22

Голови, 16 березня 1908 р.

Голови, дня 16 марта 1908

Високоповажаний Пане Професор!

У відповідь на лист Ваш з 12/3 [1]908 маю честь донести, що ручники мають коштувати по 6°80 К[орон] штука, мають бути 1°40 m довгі а надто з тороками, а 0°40 m широкі і має ткач (обіцяв) скінчити перед Великодними святами. —

Рахунок, який по послідній посилці з 7/2 [1]908 лишив ся виглядає так:

Я одержав на рахунок в Криворівни	9°00 К[орон]
7/12 [1]908 переказом	150°00 [Корон]
Разом	159°00 К[орон]
На те Ви довжні були за заблукавшу посилку	124°12 К[ороні]
Проте позістало Ваших до диспозиції у мене	36°88 К[орон]

З котрих я лишень 20 Корон дав ткачеви на завдаток а 16°88 К[орон] є у мене на Ваше добро «записані». —

Рахунок послідної посилки виносив лишень 62 К[ороні] (о кілько памятаю) а як Ви єго розділили, то вже вирівняє ся у дальшій рахунку.

Для поясненя, яким способом лишилось з криворівського рахунку лишень 9 К[орон], то пригадую, що я дістав поверх замкнення 13 К[орон] а коли на послідку показало ся, що я не дочислив два чільця по 2 Короні, разом 4 Короні, тож на дальші видатки не 13 К[орон], але 9 К[орон] у мене записано у Ваше добро. —

За гостину Вашої Історії⁸⁴ на мій почесний столик прошу прийняти сердечну подяку.

І перше і друге видане єї, є окрасою моєї бібліотики і учителем моїм і одиноким на селі помічником при роботі, в школі; без чого наші підручники (з уступами історичними) рідного краю є мертвими тай ще фальшованими відломками мумій. — А історії рідного краю учив ся я у польських школах, гімназії і семінарії, перед 25 літами. — Та хотяй тогди вже читав Шльосера⁸⁵ і навіть Карамзіна⁸⁶, то з своєї історії не назбирав в цілість над фрагменти поміщені попри польську історію а Історична бібліотека Барвіньського⁸⁷ водила фантазію слідами дієвих осіб. — Тепер приходить учити ся наново — на иньший лад.

Не перестаючись учити ся до смерти
остаю з найглубшим поважанєм

Гарматій Лука
Голови
п. п. Устеріки

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 38–39 зв.
Автограф.

№ 23

Теребовля, 16 червня 1908 р.

Теребовля, 16/VI [19]08

Високоповажаний Пане Професор!

Небіщик Д[окто]р Ольпінський полишив дуже гарну збірку старинних річий, які его дочка хоче тепер спродати. Між охочими до купна зголосився п[ан] Богдан Янош⁸⁸, представляючийся за кусатоша музею Т[оварист]ва ім[ени] Шевченка і уповаженого через Т[оварист]во до купна сеї збірки.

Не знаючи сего добродія навіть з імени і не відаючи нічого про якогось кусатоша музею Т[оварист]ва прошу В[исоко]п[оважаного] Пана Професора о ласкаву відповідь, чи дійсно сеї добр[одій] Богдан Янош є кусатошем при музею Товариства чи ні?

Наколиб В[исоко]п[оважаний] Пан Професор не мали часу мені відписати то прошу лист сеї передати евентуально добр[одієви] Гнатюкови, до котрого я хотів в тій справі звернутись та лише не мав певности чи лист мій застане его у Львові.

Здоровлю всім добром і остаюсь з глибоким поважанєм!

Д[окто]р Гарматій
в Теребовлі.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 40–40 зв. Автограф.

№ 24

Голови, 18 червня 1908 р.

Високоповажана Пані!⁸⁹

Маю честь донести, що ручники (12 штук) вже готові і є у мене. — Прошу повідомити мене куди їх вислати, чи до Криворівні, чи до Львова. На рахунок ручників я виплатив ткачови 60 Корон. На те я дістав 36 Корон. А що 1 штука коштує 6°80 К[орон], разом 81°60 К[орон], то прийдець ся ще доплатити 45°60 К[орон].

З глибоким поважанєм

Гарматій Лука
Голови, 18 червня 1908.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 41. Автограф.

[...]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 406. — Арк. 42–42 зв. Автограф. Кореспонденційна картка. На адресному боці: Львів, ул. Чарнецького 26. Високоповажаний Пан Михайло Грушевський, проф. університету. Товариство імени Шевченка.

КОМЕНТАРІ

¹ Виділ Товариства — керівний орган НТШ.

² Макух Іван (1872–1946) — адвокат, громадсько-політичний і кооперативний діяч, організатор «Січей».

³ Кокорудз Ілля (1857–1933) — педагог, філолог-україніст, дійсний член НТШ; директор академічної гімназії у Львові (1911–1927), згодом голова товариства «Рідна школа».

⁴ Володимир Гнатюк (1871–1926) — визначний етнограф, організатор наукової діяльності, секретар Наукового товариства ім. Шевченка.

⁵ Головські гуцули — гуцули з Голов, де мешкав Гарматій.

⁶ Крес (кріс) — рушниця.

⁷ Мосяжний — бронзовий або мідний.

⁸ Згарди — нашійні металеві прикраси.

⁹ Чапрага — металева застібка або пряжка.

¹⁰ Каганець — невеличкий світильник, що складається з гніта та посудини, в яку наливається олія чи гас.

¹¹ Олексій Волянський з Криворівні — парох з Криворівні, довірена особа М. Грушевського в цьому селі.

¹² Кременові креси — саморобні рушниці з кремнієвим механізмом.

¹³ Канальові пістолі гуцульські — гладкоствольні саморобні пістолети.

¹⁴ Йдеться про брата Луки Григорія, який брав участь у переміщенні етнографічних цінностей до НТШ.

¹⁵ Вовк Федір Кіндратович (1847–1918) — видатний український антрополог, етнограф, археолог, який приділяв багато уваги музейній справі й на початку ХХ ст. проводив етнографічно-антропологічні експедиції в Карпатському регіоні.

¹⁶ Порошниця — ємність для пороху, виконана з різного матеріалу.

¹⁷ h — сотики, сота частина корони.

¹⁸ На конто — на рахунок.

¹⁹ Ймовірно, це — Коцюба Михайло (1855–1932) — діяч на ниві освіти та педагогіки, почесний член товариства «Просвіта» у Львові, діяч і деякий час голова товариства «Сільський господар».

²⁰ Чільце — святковий убір головний з кількох квадратних пластинок, прикрашених ритим орнаментом, нашитих на стрічку з червоного сук-

на. На долішньому краї — звисаючі дрібні бляшки, нанизані на дріт, між ними — дрібні китички з різнокольорової вовни.

²¹ Євхаристія (грец.).

²² На листі є багато підкреслень (підкреслені п.п. № 2, 3, 5–8, 10–20, 23–25, 28, 29, 31), а також напис зверху аркуша 15 (Післано 100.–), зроблені, очевидно, рукою М. Грушевського.

²³ Гарапник — довгий батіг, сплетений з тонких ремінців.

²⁴ Протичка — металевий прутик для чищення люльки.

²⁵ Боклажок (баклага, барилка, берівка тощо) — плеската глиняна або дерев'яна ємність для рідини.

²⁶ Келеф (келеп) — старовинна зброя у вигляді молота, насадженого на держак.

²⁷ Тобівка (тобівочка) — шкіряна торба, яку носили через плече, переважно з люлькою, тютюном у ній тощо.

²⁸ Ріжок — порохівниця зроблена з невеликого рожка.

²⁹ Канчук — батіг.

³⁰ Карбач-гарапник — рід батога.

³¹ Незрозуміле закреслення.

³² Ця сума проставлена рукою Грушевського.

³³ Сугак – велике багатофункціональне шило.

³⁴ Підсумкові підрахунки зроблено рукою Грушевського.

³⁵ Жерства — своєрідна прикраса у вигляді змії (?).

³⁶ Ця сума і подальші розрахунки до кінця листа вписані рукою Грушевського.

³⁷ Горівка — горілка.

³⁸ «Вікар» — різноманітні форми для вироблення сиру.

³⁹ Лелітка — прикраса на головному уборі у вигляді маленьких бляшечок навколо голови.

⁴⁰ Зьвізда — зірка.

⁴¹ Капці — шкіряне невисоке взуття або суконні шиті шкарпетки.

⁴² Гачі — штани з сукна.

⁴³ Кептар — хутряна безрукавка, яка вдягалася поверх сорочки.

⁴⁴ Сума підбита у зв'язку із закінченням аркуша.

⁴⁵ Дзьобенка (дзьобня) — вовняна торба, яка перевішувалась через плече.

⁴⁶ Крисаня — повстяний капелюх, головний убір, який оздоблювався нашивками, узорними мосяжними бляхами або різнокольоровими шнурками («байорками») (*Шухевич В.* Гуцульщина. — Ч. I. — С. 120–123). Крисаня з павами – капелюх, прикрашений перами пави.

⁴⁷ Сердак (сардак) — верхній суконний одяг, часто розшитий візерунками.

⁴⁸ Мошонка — шкіряний гаманець.

⁴⁹ Сукенка (сукня) – спідниця з різнобарвного сукна.

⁵⁰ Крайка тканини, яка використовується як пасок для підперезування.

⁵¹ Пацьорки — рід наших жіночих прикрас.

- ⁵² Лебердаші — мідні хрестики.
- ⁵³ Шпинка — шпилька.
- ⁵⁴ З волоками постільці — тут — взуття шкіряне чи суконне із зав'язками («волоками»).
- ⁵⁵ Запаска — жіночий одяг, що заміняв сучасну спідницю і який складався із кількох частин.
- ⁵⁶ Холоші — жіночі зимові високі сукняні панчохи.
- ⁵⁷ Гарматій називає найкращих тогочасних майстрів з виготовлення топирців.
- ⁵⁸ Забори — тут: збірки.
- ⁵⁹ Кавалка (кавалок) — частина.
- ⁶⁰ Бесаги — подвійні мішки із вовняної тканини, вгорі стягнутої шнурком. Їх перекидали через плече, а також в'ючили на коня.
- ⁶¹ Гафт перемітковий — вишивка золотом на перемітках, жіночих головних уборах.
- ⁶² Сума вартості перерахованих речей на аркуші 22.
- ⁶³ Сума вартості перерахованих речей на аркуші 22 зв.
- ⁶⁴ Сума вартості перерахованих речей на аркуші 23.
- ⁶⁵ Сума вартості перерахованих речей на аркуші 23 зв.
- ⁶⁶ Сума вартості перерахованих речей на аркушах 22–23 зв.
- ⁶⁷ Елементи сільської архітектури. Слуп — стовп.
- ⁶⁸ Порто — поштова оплата.
- ⁶⁹ Ручник — рушник.
- ⁷⁰ Забори — тут: складки.
- ⁷¹ Ширинка — розріз на штанях або на головному уборі.
- ⁷² Лист по суті є скороченим перерахуванням речей віднайденієї посылки. Лакуни в тексті пояснюються тим, що зіпсовано край аркуша 29–29 зв.
- ⁷³ Штуц — рушниця.
- ⁷⁴ Марфа — товар, крам.
- ⁷⁵ Casa sconto — тут: в рахунок.
- ⁷⁶ Густав Ваза — шведський король (1523–1560).
- ⁷⁷ Давньоримська монета.
- ⁷⁸ Бурачинський Ераст (1875–1942) — інженер-лісовод, практичний діяч з експлуатації буковинського лісу.
- ⁷⁹ Граф Василько — Микола Василько (1868–1924) — визначний громадський і політичний діяч Західної України і особливо Буковини. Мав проукраїнську орієнтацію.
- ⁸⁰ Сосна-кедрина, дерево родини соснових, поширене в Карпатах.
- ⁸¹ У тексті зображена антропоморфна фігурка.
- ⁸² Ставропігія — автономна православна церковна одиниця. В Україні правами ставропігії користувалося, зокрема, Львівське Успенське братство (з 1589), перетворене у 1789 р. на Ставропігійський інститут у Львові.
- ⁸³ Заполоч — кольорові нитки для вишивання.
- ⁸⁴ Йдеться, мабуть, про томи «Історії України-Руси», які вийшли друком на той час.

⁸⁵ Шлецер (Schlözer) Август Людвік (1735–1809) — німецький історик, публіцист і статистик.

⁸⁶ Карамзін Микола (1766–1826) — російський історик та письменник.

⁸⁷ Історична бібліотека Барвінського — серія історичних видань, започаткована 1886 року Олександром Барвінським (1847–1927) — видатним педагогом, істориком, громадсько-політичним діячем.

⁸⁸ Януш Богдан (1889–1932) — археолог і мистецтвознавець родом з Львівщини, консерватор пам'яток старовини у львівському воєводстві (1921–1932), співробітник Музею НТШ.

⁸⁹ Лист, очевидно, був надісланий до дружини Грушевського Марії.

Варвара Шульга (Київ)

До історії Українського наукового товариства у Києві: листи Наталії Романович до Михайла Грушевського (1908–1914 рр.)

«29 квітня у неділю в Народному Домі з ініціативи фундаторів Українського Наукового Товариства В. Б. Антоновича, П. Житецького, Ів. В. Лучицького і В. П. Науменка одбулося перше зібрання нового Товариства. На зібрання прибули крім фундаторів 17 осіб з тих, що були запрошені фундаторами»¹. — Так повідомляла українська щоденна газета «Рада» 1 травня 1907 р. про створення Українського наукового товариства у Києві. За підсумками голосування головою був обраний Михайло Грушевський (14 голосів з 19 — за, інші претенденти: Іван Лучицький — 2, Володимир Науменко — 2, Федір Вовк — 1)². Через два десятиліття, 28 листопада 1928 р., вже в іншій державі — Українській Соціалістичній Радянській Республіці — Михайло Сергійович Грушевський, обраний головою новоствореного товариства, у своїй промові на урочистому засіданні Історичної секції ВУАН з нагоди двадцятиріччя заснування Українського наукового товариства в Києві³, згадував про передумови, які «підштовхнули» старогромадівців до створення товариства, зокрема, кризу неофіційного органу Старої громади — «Киевской старины».

Загальнодержавна криза в Російській імперії, апогеєм якої були революційні події 1905–1907 рр., активізувала український національний рух, сприяла появі української періодичної преси («Громадська думка», «Нова громада» (Київ), «Рідний край» (Полтава), «Украинский вестник», «Вільна Україна» (Петербург) та ін.), виникненню культосвітніх організацій «Просвіта» в Одесі (1905), Києві (1906), Чернігові (1906), інших містах російської України, активізації українських політичних партій, відкриттю читалень, бібліотек, українських клубів.

Як свідчить щоденник історика, відразу після оприлюднення царського маніфесту 17 (30) жовтня 1905 р. у нього з'явилася думка про

¹ Рада. — 1907. — № 100, 1 травня. — С. 2.

² *Панькова Світлана*. Я почув ґрунт в Києві і позицію для роботи. До 110-ї річниці обрання Михайла Грушевського головою Українського наукового товариства: http://vuam.org.ua/uk/802:Я_почув_ґрунт_в_Київ_і_позицію_для_роботи.

³ *Грушевський М.* Велике діло // Україна. — 1929. — Т. XXXII. — Січень–лютий. — С. 3–9.

перенесення до Києва «Літературно-наукового вісника» та «Записок». З метою концентрації українських сил і раціонального розподілу культурної і політичної роботи, яку висували на порядок денний нові обставини українського життя в російській Україні, було запропоновано об'єднання «Літературно-наукового вісника» з «Новою громадою», а «Записок» — з «Киевской стариной». Обговорення цього проекту з львів'янами (І. Франко, В. Гнатюк) та киянами (Ф. Матушевський, Є. Чикаленко, П. Житецький, Б. Грінченко, П. Стебницький, В. Леонтович) не зустріло схвалення у жодній з сторін. Київські громадські діячі вважали, що «Літературно-науковий вісник» створить конкуренцію їхнім виданням. Сам же М. Грушевський вважав, що навпаки, часопис сприятиме концентрації сил українського руху. В. Леонтович повідомляв М. Грушевського у листі від 12 квітня 1906 р.: «Двічі вже збиралися в редакції «Київської старини», але не знати ще, чи зможе вона існувати, бо передплатників дуже мало, грошей нема та нема до того ще і співробітників... Тим часом не зважаючи на все до злуки з «Записками» чомусь не хотять пристати. Хотять, як би то не було можливо, переробити «Київську старовину» в такий місячник, де б перша половина була наукова з двома викладовими мовами і українською і російською, а друга — публіцистична з однією мовою — українською. Хоча таким чином видно, що нахилити ні «К[иївську] ст[аровину]», ні «Н[ову] гр[омаду]» до злуки з «Записками» і «Літ[ературно]-н[ауковим] вісником» не можна...»⁴. Наприкінці жовтня 1906 р. Євген Чикаленко констатував: «Переговори з Науменком, здається, ні до чого не приведуть. Він збирав людей на пораду: всі висловились (окрім мене), що «К[иївська] ст[аровина]» повинна і надалі виходити самостійно, але у їх нема ні робітників, ні передплатників, ні грошей»⁵.

Та попри все на початку грудня 1906 р. М. Грушевським було отримано дозвіл на відкриття київської редакції «Літературно-наукового вісника» в Києві. Найближчим завданням його було перетворити часопис на потужний позапартійний всеукраїнський орган: «...повніше осягнути всеукраїнський характер в своїм змісті, напрямі, складі своїх учасників»⁶, зміцнитися за рахунок нових літературних та публіцистичних сил як з Галичини, так і російської України, вдихнути у все ще пасивний етнографічний елемент українських мас дух національного життя для розв'язання національної проблеми.

⁴ Цит. за: Листування Михайла Грушевського. — Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук; ред. Л. Винар та ін. — К.; Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2010. — С. 187.

⁵ Там само. — С. 79.

⁶ *Грушевський М.* До наших читачів в Росії // *його ж.* Твори: У 50 т. / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін. — Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори» (1907–1914) / Упор. І. Гирич, С. Панькова. — Львів, 2005. — С. 327.

У таких обставинах старогромадівцями (за спогадами Д. Дорошенка ініціатором був В. Науменко) ймовірно було прийнято рішення про створення Українського наукового товариства та заснування замість «Киевской старины» двомовного часопису під назвою «Україна», як періодичного органу товариства: «...трошки реформувати її [“Киевскую старину”] і об’явити на 1907-й рік видання “України”, як протяг “Киевской старины”»⁷, «...не кидати, поки що, свого діла, а вести його далі, зберегаючи той же дух, який був керманичем часописі за всі 25 год, цебто: спокійне, об’єктивне обсужування всіх сторін життя сучасного і минулого, не вдаючись в національний шовінізм з одного боку, і не роспливаючись в утопіях вселюдскости до забуття свого національного я»⁸. Редактором-видавцем «України», як і «Киевской старины», був В. Науменко. 9 грудня 1906 р. «Киевское губернское по делам об обществах присутствие» затвердило Статут Українського наукового товариства, розроблений та підписаний В. Антоновичем, І. Лучицьким, П. Житецьким і В. Науменком (опубліковано окремою брошурою українською та російською мовами)⁹.

«Україна» мала, на думку М. Грушевського, «...об’єднати київських українців з українознавцями і українофілами, не дуже захоплених революційним рухом моменту»¹⁰. У 1907 р. вийшло чотири томи «України». Наприкінці року редакція оголосила про припинення видання свого журналу.

Робота товариства на чолі з М. Грушевським фактично розпочалася навесні 1907 р. Протягом року проведено 8 загальних зборів, 11 засідань Ради товариства для вирішення організаційних і наукових завдань. 27 жовтня 1907 р.¹¹ на екстрених загальних зборах обговорювалося питання про видавничий орган товариства, зокрема розглядалося питання і про «Україну». О. Грушевський, який був на цьому засіданні, повідомляв Михайлу Сергійовичу в листі від 29 жовтня 1907 р.: «Штешенко занадто ухопився за план «України» з її спадщиною в 400 передплатників. Перетц, що заходив до мене, навпаки, відноситься дуже скептично, та й зовсім справедливо»¹². Збори ухвалили видавати науковий часопис та доручили розглянути більш предметно це питання на Раді товариства з її головою М. Грушевським. 30 грудня 1907 р. Рада товариства, очевидно зважаючи на відсутність постійного фінансування, ухвалила видавати власний неперіодичний часопис українською мо-

⁷ Україна. — 1907. — Т. IV. — Октябрь. — П.

⁸ Україна. — 1907. — Т. I. — Січень. — IV–V.

⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 2193.

¹⁰ Грушевський М. Велике діло. — С. 3–9.

¹¹ Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1908. — Кн. I. — С. 151.

¹² ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 281. — Арк. 73–73а.

вою під назвою «Записки Українського наукового товариства в Києві» та склад редакційного комітету. В різні роки до редакційного комітету входили: М. Грушевський, В. Перетц, Гр. Павлуцький (кн. I); М. Грушевський, В. Перетц (кн. II); М. Грушевський, В. Перетц, К. Михальчук (кн. III–VI); М. Грушевський, В. Перетц, М. Василенко (кн. VII–XIII). Наприкінці 1913 р. товариство повернулося до назви «Україна», отримавши дозвіл на видання трьохмісячника українознавства¹³. Перша книжка нового органу УНТ вийшла у березні 1914 року. Як періодичні видання окремих секцій друкувалися «Збірник природничо-технічної секції Українського наукового товариства», «Збірник медичної секції Українського наукового товариства», «Український етнографічний збірник».

Українське наукове товариство від часу свого створення постійно перебувало у непростому фінансовому становищі. Існувало лише на членські внески та пожертви. Значну частину коштів жертвував відомий український меценат В. Ф. Смиренко. Як свідчать протоколи засідання Ради товариства кошти надходили значними сумами. Про них інформувалося на засіданнях Ради: «...одібрано 1000 карб. на обладнання товариства (18 січня 1909 р.); 2000 карб. на потреби товариства (31 грудня 1910 р.); 1500 карб. від Товариства прихильників науки і штуки (ухвалено подякувати д. Смиренку за допомогу..., 15 січня 1912 р.); 1000 карб. від Товариства прихильників науки і штуки (22 квітня 1913 р.) і т. д.»¹⁴. У листопаді 1913 р. жертводавець з м. Полтави Митрофан Дробиш звернувся до товариства з пропозицією заснувати фонд імені Насті Дробиш, передавши до фонду 1500 карб. на премії молодим ученим¹⁵. З нагоди 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка у 1914 р. граф Тишкевич Михайло Степанович (1872–1930), який походив з українсько-литовського шляхетського роду, передав у дар товариству 5000 карб., з них 1000 карб. безпосередньо. Окрім того через духівницю — десять тисяч карбованців. Товариство прийняло рішення прийняти дар М. Тишкевича на його умовах¹⁶. Літературознавець, публіцист М. М. Лозинський також передав по заповіту 1000 карб. УНТ¹⁷. Членами товариства було прийнято рішення витратити ці кошти на видання «Українського етнографічного збірника», вмістивши в ньому портрет жертводавця. Низка дійсних членів УНТ, як П. Стебницький, М. Шмигельський, М. Тишкевич, М. Павлов жертвували одноразово по 100 чи 50 карб.

¹³ Протоколи засідання Ради Українського наукового товариства в Києві. 1907–1921 рр. — ІР НБУВ. — Ф. X. — № 32919. — Арк. 58 зв.

¹⁴ Там само. — Арк. 14, 27 зв., 35, 49 зв.

¹⁵ Там само. — Арк. 54 зв., 61.

¹⁶ Там само. — Арк. 64, 65.

¹⁷ Там само. — Арк. 66 зв.

Історії заснування та діяльності Українського наукового товариства присвячена низка досліджень, в яких всебічно висвітлено діяльність товариства протягом 1907–1921 рр. його існування¹⁸.

У даній публікації вміщено 191 лист співробітниці Бюро Українського наукового товариства у Києві Наталії Романович до Михайла Грушевського за 1908–1914 рр., три листи Михайла Грушевського до Наталії Романович за 1909–1910 рр. та один лист Н. Романович до його дружини — Марії Сильвестрівни за 1913 р, які є джерелом інформації про діяльність товариства на протязі даного періоду листування.

Окрім листів щодо діяльності УНТ опубліковано чотири листи М. Грушевського до Н. Романович з еміграції за 1922–1923 рр. Очолюючи Союз «Голодним України», заснований 21 квітня 1922 р. у Відні, М. Грушевський намагався допомогти колишнім членам Українського наукового товариства та академічним працівникам, посилаючи кошти, їжу, одяг тощо. Окремі посилки приходили на ім'я Н. Романович, яка була членом комісії вже ліквідованого УНТ з розподілу безкоштовної допомоги, складала списки осіб на одержання допомоги та ін.

Наталія Данилівна Романович-Ткаченко (дів. прізви. Краєвська); (1884–1933) — прозаїк, драматург, перекладач. Народилася у м. Сквирі на Київщині. Навчалася у м. Златопіль (нині м. Новомиргород Кропивницької обл. В рамках політики декомунізації Верховною Радою України відповідно до законопроекту № 8380 «Про внесення змін до статті 133 Конституції України» наприкінці листопада 2018 р. ухвалено постанову про перейменування Кіровоградської області у Кропивницьку), згодом у міністерській гімназії в м. Києві. У роки навчання брала участь у роботі студентських революційних гуртків, де познайомилась

¹⁸ *Дорошенко Д.* Украинское ученое общество в Киеве // Украинская жизнь. — 1913. — № 3. — С. 45–53; *його ж.* Український науковий рух в 1913 р. // Україна. — 1914. — Кн. II. — С. 75–87; *Грушевський Олександр.* Українське наукове товариство в Києві та Історична секція при Всеукраїнській академії наук в рр. 1914–1923 // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 180–188; *Грушевський М.* Велике діло // Україна. — 1929. — Т. XXXII. — Січень–лютий. — С. 3–9; *Онопрієнко В., Щербань Т. О.* Українське наукове товариство, вклад в національну культуру // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 11. — С. 62–75; *Кіржаєв С. М.* Деякі зауваження щодо археографічної діяльності УНТ (Чи існувала в товаристві окрема Археографічна комісія?) // Український археографічний щорічник. — Вип. 3–4. — К., 1994. — С. 77–86; *Щербань Т. О.* Внесок Українського наукового товариства в розвиток національної освіти в Україні // Наука і освіта в Україні. — К., 1997. — Кн. I. — С. 108–111; *Онопрієнко В., Ресніт О., Щербань Т.* Українське наукове товариство: 1907–1921 роки. — К., 1998. — 242 с.; *Щербань Т.* Технічна та природнича секції в Українському науковому товаристві // Студії з поля історії української науки і техніки. — Львів, 2000. — С. 198–209; *Онопрієнко В., Щербань Т.* Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. — К., 2008. — 352 с. та ін.

з майбутнім чоловіком Михайлом Ткаченком (1879–1920). Після арешту в Києві та втечі виїхали до Австро-Угорщини. У 1903–1905 рр. Проживали у Львові. Там познайомилася з І. Франком. За його сприяння у «Літературно-науковому віснику» були опубліковані перші прозові твори письменниці: «Осінь»¹⁹, «Фантазія»²⁰, «Похорон; із днів боротьби»²¹. У перших публікаціях використала псевдонім чоловіка — Романович, з яким стала відомою як українська письменниця. Автор збірок: «Життя людське» (1918), «Несподіваний землетрус» (1928), «Зінькова зірка» (1929) та ін. Співробітничала з київською редакцією «Літературно-наукового вісника» як письменниця, автор оповідань та перекладач творів зарубіжних авторів — Р. Кіплінга, А. Франса, Ч. Робертса, Е. Сінклера, Дж. Лондона, Л. Декава (публікувалися на сторінках «ЛНВ» від 1905 р.), вчитувала коректи праць М. Грушевського, які друкувалися в київських друкарнях, перекладала праці історика для російських читачів та праці авторів «Записок» (з російської мови на українську), виконувала обов'язки секретаря, була бібліотекарем²². Була запрошена для «конторської справи в Товаристві... з умовою за 20 карб. в місяць і бути в конторі товариства щодня чотири години» у січні 1909 року²³. 30 січня 1912 р. прийнята у члени-співробітники УНТ в Києві за рекомендаціями М. С. Грушевського та О. М. Шрамченка²⁴.

Листи друкуються вперше за автографами, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721) та Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Ф. 121. — № 49–54). У 148-ми листах, окрім кількох листів Н. Романович та кореспонденцій М. Грушевського з Відня, відсутні авторська дата та місце написання, що вкрай ускладнювало їх упорядкування. Тому у недатованих листах в квадратних дужках, як правило, вказані ймовірна дата та місце їх написання, встановлені за змістом поданої в них інформації чи подій та осіб, які згадуються у листах. Не датовані листи (за відсутності чітких даних) вміщено наприкінці публікації. Авторські скорочення та непрочитані слова подано у квадратних дужках. При передачі тексту дотримано принципу фонетичної відповідності: літера е (в значенні є) змінена на е

¹⁹ ЛНВ. — 1905. — Т. XXXII. — С. 249–252.

²⁰ Там само. — С. 252–254.

²¹ ЛНВ. — 1906. — Т. XXXIII. — С. 423–426.

²² Збереглося її посвідчення No 30 від 9 лютого 1920 р. (на бланку УНТ в Києві, В. Підвальна, 36): Посвідчення. Пред'явник цього Ткаченко Наталія Данилівна служить в Укр[аїнському] наук[овому] т[оваристві], де займає посаду бібліотекаря. — ІР НБУВ. — Ф. І. — No 3508. — Арк. 5.

²³ Протоколи засідання Ради Українського наукового товариства в Києві. 1907–1921 рр. — ІР НБУВ. — Ф. X. — № 32919. — Арк. 14).

²⁴ Там само. — Арк. 35.

(пізне — пізнє, видрукує — видрукує, Сергієвич — Сергієвич), є — на я (повідомленне — повідомлення), літера ї (в значенні і) — на і (далі — далі, досі — досі). Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з іменником (до дому на додому), частки що- (що дня на що-дня) подано за сучасним правописом. Відповідно до сучасних норм вжито апостроф (пам'яті на пам'яти) та м'який знак (меьнше на менше). Нумерація листів наскрізна.

ДОКУМЕНТИ

1908 рік

№ 1

[Київ]¹ 21 січня (3 лютого) 1908 р.

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Я ніяк не можу дістати в Києві того оповідання А. Франса², яке Ви сказали мені перекласти до 3-ої книжки ЛНВ³.

Шукала по всіх книгарнях, які мають французькі книжки, і всюди відповідають «нема», та навіть і виписати не хочуть, бо кажуть, що не чули про таке оповідання. Отже, що маю робити?

Може Ви пригадасте, де його було надруковано і де Ви його бачили, може в журналі яким. То прошу ж порадити мені, як його дістати; я б хотіла вже мати оригінал, як можна швидче, щоб перекладати поволі і не квапитись.

Н. Романович.

21/I.908.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 1. Автограф.

№ 2

[Київ]⁴, 27 червня (10 липня) 1908 р.

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Сьогодні я їду з Києва в провінцію, повернуся, певно, не раніше 1-го серпня. Переклад готовий. Тільки я забула в яким порядку поставити оповідання. Якщо починати з гірших, а кінчати кращими, то я поставила б так: 1) Хазяї, 2) Вихідний день, 3) Жебраки, 4) Їх діти, 5) Три арешти. А як починати з кращих і кінчати гіршими, то: 1) Три арешти, 2) Їх діти, 3) Жебраки, 4) Хазяї, 5) Вихідний день⁵.

Щодо коректи, то тепер дуже рідко вона є для мене, і я думаю, що я зможу зробити, коли повернуся ту коректу, яка буде для мене під

час моєї відсутности; бо я б не хотіла, щоб мені її посилали туди, де я буду (розуміється, як се не буде дуже потрібно).

З поважанням Наталя Романович.

27/VI.1908.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 2–2 зв. Автограф.

№ 3

[Київ, жовтень 1908 р.]⁶

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Я Вас дуже прохаю, якщо нічого не маєте проти, дозволити мені взяти в конторі ЛНВ 25 рублів. Прошу вас написати мені, чи дозволяете, і я звернусь тоді до Павла Пилиповича⁷.

Вірте мені, Михайло Сергієвичу, що дуже прикро мені знов надодіати Вам, хоч мені вже більше тижня дуже потрібні ці гроші. Я не рішалася турбувати Вас, відкладаючи листа з дня на день. Але позаяк иньшого виходу не знайшла, то мушу вже до вас.

Дуже прохаю Вас, Михайло Сергієвичу, уділити мені кілька хвилин і написати мені відповідь.

З поважанням Н. Романович (Ткаченко).

Київ. Золотоворотская, 4, 17.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 3. Автограф.

1909 рік

№ 4

[Київ, квітень 1909 р.]⁸

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Вашу останню записку вчора (про те, щоб не ставити Вашого докладу в газеті і повістках) одержала вже потім, як післала в «Раду».

Отже, в «Раді» було надруковано. Але сьогодні послала, щоб змінили повістки і дали два доклади.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 196. Автограф.

№ 5

[Київ, до 28 травня (10 червня) 1909 р.]⁹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Чекало Вас тут двоє від 7 до 8, Галевич¹⁰ і ще один. Питають вони, про що буде 28 читатися, чи се буде для молоді лекція, чи ні.

Галевич прохає написати йому про се, щоб він міг задалегідь повідомити товаришів.

Якщо напишете, то скажіть Лаврентію, щоб заніс Галевичу відповідь Вашу сьогодні від 1 до 3 до Ради.

Мені треба в'яснити деякі питання щодо «Записок» і Т[овариств]ва взагалі, може б Ви змогли ще вступити до Бюро перед від'їздом.

З поважанням Нат. Ром.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 12. Автограф.

№ 6

[Київ, 28 вересня (11 жовтня) 1909 р.]¹¹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Підпишіть, будьте ласкаві, отсі повідомлення, які при сім посилаю.

Тепер ще моя особиста справа до Вас. Хочу прохати Вас дати мені гроші за переклад, який я зараз роблю. Мої рахунки з «Вістником» такі: за весь час взято 345 р., а відроблено (я вчора лічила) коло 330; зовсім точно до копійки не можна ще обрахувати, бо коректу за Марка Вовчка¹² не можу обрахувати, поки книжка не вийде.

Однако, за мною невелика сума, як бачите, і я її сподіваюся незабаром відробити. Тому ж то і прохаю дозволити мені взяти гроші на сей переклад; тут вийде більше трьох аркушів; отже я прохаю 24 рублі поки що. Напишіть, чи можу я звернутися до Пав[ла] Пилиповича.

Ремонт почався сьогодні; мабуть на понеділок доведеться закрити «Бюро», але ще напевно не знаю.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 6–7. Автограф.

№ 7

[Київ, після 11 (24) жовтня 1909 р.]¹³

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Зроблю зараз все, що Ви пишете, тільки в суботу мене не буде, я ще зранку маю виїхати. (В суботу свято).

З поважанням Н. Р.

Тепер тут ремонт, великий нелад. Мають скінчити до неділі і потім буде 3 дні сохнути.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 14. Автограф.

№ 8

[Львів, листопад 1909 р.]¹⁴

Високоповажана Наталія Даниловна!

Досі не дістав я нічого з «Записок», окрім перших двох аркушів. Чому?

Проф[есор] Перетц¹⁵ каже, що задержка в Бюро, але се не може бути, мабуть. Де задержка і чи Ви нагадуєте друкарні? Чи посилали V кн[игу]?¹⁶ Їм треба все післати кожної книжки до бібліот[еки] 1 прим[ірник] і до редакції «Діла»¹⁷ теж завсіди.

З [пошиванням] вишивок здержіться поки що, візьміть гроші тільки за зроблене.

Незадовго напишу, що перекладати з Кіплінга¹⁸.

З високим поважанням

М. Грушевський.

IP НБУВ. — Ф. 121. — Од. зб. 54. — Арк. 1. Автограф.

№ 9

[Львів, листопад 1909 р.]¹⁹

Високоповажана Наталіє Даниловно!

3 арк[уші] «Записок» я відслав. Крім Перетцу²⁰ і Єрофеїву²¹, їх можна мені не посилати. Потім буде Сумцов²², може ще що і протоколи засідань — то мені післати.

Перетцу я писав, щоб не переміняв заведеного порядку — щоб коректи йшли через Бюро.

«Записки», кн[иги] III–V пошліть і дальше посылайте по адресу: Германія, Posen, Muheustr. 6. Proff. Dr. Otto Höttsch²³, Zeitschrift für ost-europäische Geschichte.

Прошу зайнятися перекладом оповідань Кіплінга²⁴, я [вибрав] поки що отсі (по виданню «Библиотеки иностранных писателей» под ред. И. А. Бунина, Р. Киплинг. Избранные рассказы, I–II, 1908). I: Среди отверженных Без благословения церкви В шахте № 22 II: Близнята Повинь (В разливе) В лісу Заздрість орангутанга Думаю, що дістанете оригінали? Що нового?

Щиро прихильний

М. Грушевський.

IP НБУВ. — Ф. 121. — Од. зб. 53. — Арк. 1–2. Автограф.

№ 10

[Київ,] 23, 24 листопада (6, 7 грудня) [1909 р.]²⁵

23/XI.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Крім перших двох аркушів нічого не посилала Вам, бо не було мені чого посилати. Статю Перетца він сам читав і казав, що не треба її Вам посилати. А про статю Єрофеева, яка повинна йти після Перетца, я питала, коли одержала ще Вашу картку (6-го сього місяця) в друкарні, чи немає її там. Мені відповіли, що ні і я тоді запитала листовно Перетца, але відповіді він не дав.

24/XI. Сьогодні ходила до друкарні, метранпаж поясняє, що задержка за ним, бо не було в них шрифту, як вискладали Бучинського й Перетца.

Казав, що вже має статі Єрофеева й Сумцова й складає їх. Бучинського²⁶ вискладали все — вийшло 3 аркуші й 1 стор[інка]. Перетца — 15 стор[інок]. Єрофеева й Сумцова разом буде трохи більше аркуша.

Огієнка (він ще не дав рукописи)²⁷буде на 2 аркуші й справоздання — невідомо скільки вийде. Метранпаж каже, що за місяць буде готова книжка.

Тепер щодо того, що в Бюро задержка з коректами, як кажуть. Сього нема, та й не може бути, як би я могла їх задержувати? Хиба ховати в своїм столі на кілька день? Та для чого? Навпаки, я стараюся всіх підганяти й пересилаю коректу Огієнкови зараз же, як одержую її з друкарні. А до нього по коректи доводилось по кілька разів посилати, бо часи він не признає, коли до нього післати, а пошлеш, то його дома нема, то «прийдіть пізніше». Сьогодні метранпаж сказав мені, що Огієнко прохав його посилати коректи просто до його й каже, що Огієнко казав, що задержки не буде тепер і що се далеко зручніше. І буцімто й Перетц про се говорив. Я нічого не сказала. Але не знаю, що се власне таке і як мені до сього поставитись.

Кінець статі Бучинського у Огієнка й він казав метранпажу, що сам її пішле Вам.

До «Діла» й до Наук[ового] Тов[ариства] ім[ені] Шевч[енка] післала V кн[ижку]. 1 серію²⁸ думаю вислати всю.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 4–5. Автограф.

№ 11

[Київ, осінь 1909 р.]²⁹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Прошу Вас дайте ключа від шафи, що я Вам дала, а також напишіть, кому розсилати отсі оповістки, примірник яких я тут посилаю: чи всім членам Тов[ари]ства, чи тільки членам історичної й фільольогічної секції? І на коли призначати засідання Ради тим, хто не буде на секції — не історикам й не фільольогам?

З поважанням Нат. Ром.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 10. Автограф.

№ 12

[Київ, осінь 1909 р.]³⁰

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Тільки що д[обродій] Стешенко³¹ прислав мені сю записку, щоб одіслати її Вам.

Засідання він призначив на 7 год. на понеділок і вчора казав мені розіслати запрошення. Я уже всім розіслала, кому він сказав.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 11. Автограф.

№ 13

[Київ, грудень 1909 р.]³²

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

VI книжка «Записок» іде без справоздання; І[ван] М[атвійович] сказав, що до VI-ої книжки він не дасть справоздання, а аж до VIII дасть. Книжка має вийти за тиждень.

З поважанням Нат. Романович.

Як скінчила се писати, одержала вашого листа, Протоколів, як я вже зазначила вище, не буде до VI кн[ижки], так мені сказав Іван Матвійович. Сумцова й Огієнка постараюся до Вас післати, якщо сі статі ще не підписані Перетцем. Я ж тепер не маю змоги слідити за ходом друкування «Записок», бо коректи не йдуть через «Бюро». Всі (т. є. Огієнко, Перетц й друкарня) кажуть, що так краще, коли коректа йде просто до Огієнка з друкарні, бо начебто пересилання через «Бюро» задержує їх. І власне вказують на те, що задержує звичайно Лаврентій, бо було так (каже Огієнко), що коректи він одержував через два дні, після того, як я їх висилала з «Бюро» йому. Я ж завжди ставлю дату на коректі і в такий спосіб можна було перевірити. Коли ж я питаю про се Лаврентія, він мені говорить, що він по кілька разів ходить по одну коректу до Огієнка і ніяк не може добути її, а від мене відносить коректи зараз же, як я йому даю. Правда, що я кілька разів переконалась в тім, що Лаврентій неакуратно виповняє доручення, а коли часто доводилося до Огієнка ходити, то навіть нарікав, що се далеко і що тоді йому треба більш платити.

«Записок», III–V, пошлю по вказаній Вами адресі.

Сими днями пошукаю вказані Вами 2 томи оповідань Кіплінга³³, а може знайду теж англійський оригінал.

Академія наук прислала 13 пудів книжок³⁴.

Н. Р.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 8–9. Автограф.

№ 14

[Київ, 1909 р.]³⁵

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Кн[ижку], ХСП [том], за 1909 р.³⁶ [...] взяв член Васильєв³⁷.

Прошу Вас прислати завтра от 12 [...] в Т[оварист]во по переклад, нині дала вдень аркуш 10-ий.

З поважанням Нат. Ром.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 13. Автограф.

1910 рік

№ 15

[Київ,]³⁸ 25 січня (7 лютого) 1910 р.

25/I.1910.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Будьте ласкаві, може ще буде яка коректа або який иньший заробіток, дайте мому чоловікови. Бачте, річ в тім, що ми тепер зовсім опинилися на улиці (на місяць), се вже не гіпербола буде, а факт. Ніде нічого з своїм дипломом він не може знайти і виходить, що всі шляхи йому заказані. Бо, 1) хоч має здібности до наукової праці і подав роботу, яку одобрено; його не лишили при університеті, бо 10 років тому брав участь в студентських розрухах (свідоцтво благонадійности дали). 2) хоч міг би бути пересічним педагогом в середній школі — в середню школу (комерційну) перед ним двері зачинилися «нарушением основ» і т. п. Три місяці останні читав лекції політичн[ої] економії в комер[ційній] школі; сими днями відомо стало, що міністерство його не затвердило... — себто 50 р., на які ми жили тепер, крім мого заробітку, він втеряв. 3) адвокатурою заробляти, хоч він і приписаний в помощ[ники] присяж[них] повірених, не може, бо не має ні зв'язків серед товариства, ні грошей на початок, щоб мати на «кабінет для прийому клієнтів» (якби такі врешті знайшлися); уже рік шукає собі патрона, який давав би платну роботу — але певне вчорашній день легше знайти, ніж йому такого патрона.

Михайло Сергієвичу, може що знаєте про яке-небудь місце десь (в Києві лише), яке занятя, хоч тимчасове, може почуєте про щось, прошу Вас, пам'ятайте про мого чоловіка. Знаєте. Се страшно, але се так є: нам лишилося тепер 10 р. на місяць на всіх, ті, що я беру в Товаристві за вичитуванням авансу, і помочи від рідні не маємо, як се було ще до 1910 р.

І запозичалися так, що вже ніде не можу позичати — краще не жити! А от праці, праці всюди прошу. І ще дякую всім за те, що помогли мені авансом вийти з тої кризи, що була в нас у грудні.

А тепер вже нам ніщо не допоможе так радикально, як заробіток для чоловіка; щось почуваю, що спускаємося на «дно».

Як чоловік найде щось тепер для себе на вечірні часи, то, чи не можна буде сей місяць, поки я ще біля дитини, змінити часи урядування в Товаристві.

З поважанням Нат. Романович.

Чи таки дати на 2 кн[ижку] і Робертса маленьке^{39?}

Там з услугою в Товаристві зле: ніколи не докличешся буфетчика, чоловік мерзне завжди без дров (тепер морозно), як послати треба

куди — то буфетчик — нема часу. Вчора чоловік дав листа до Вас за № і під розписку (щоб перевірити буфетчика), а Ви й досі не одержали. Отсе усе так з посылками трудно.

ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 49–50 зв. Автограф.

№ 16

[Київ, до 15 (28) лютого 1910 р.]⁴⁰

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Якраз тоді, як я одержала Вашу записку, був в Бюро проф. Перетц. Я в його прохала рукописи, щоб віддати в друкарню. Він сказав, що рукописи в нього, як у редактора, і що він сам передасть в друкарню їх. Сказав, що сумнівається, чи вистачить в друкарні Кульженка⁴¹ шрифту на 5 аркушів, і взагалі сказав, що ще треба вяснити куди віддавати рукописи. Вчора було засідання історичної секції (закрите), був Орест Ів[анович]⁴² і казав, що Перетц йому листа писав, запитував про друкарню Кульженка, про те, скільки там шрифту. Одним словом, все се я пишу для того, щоб Ви знали, що ще книжка 7 не складається і не моя в тім вина. Медичний же збірник вже друкується в Кульженка. Завідующою конторою друкарні сказав, що як одночасово і «Записки» друкувати, то не вистачить шрифту. А Орест Ів[анович] каже, що переговорює з друкарнею, тоді може все вясниться. Тільки може затягнеться се вяснення.

Одне оповідання Кіплінга дала сьогодні до контори. Друге ще тільки розпочала. Велика й тяжка родинна втрата і разом з тим раптова зміна мого матеріального становища на гірше вибили мене з колеї звичайного життя і не могла який час нічого робити. Тому то і так мало переклала. Тепер вже взяла себе в руки, та й більше працювати мушу тепер, ніж раніше.

Не для всіх оповідань можна дістати англійський оригінал; бо тоді треба купити багато томів. Але по змозі дістаю.

Післала, як Ви писали, 10 прим[ірників] VI кн[ижки] і 3 прим[ірники] V [книжки] до Товариства імени Шевченка.

З поважанням Нат. Ром.

ЦДАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 36–37. Автограф.

№ 17

[Київ,] 15 (28) лютого [1910 р.]⁴³

15/II.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Вранці дістала листа вашого, зараз картку. За 3–4 дні буде готове й друге оповідання Кіплінга, постараюсь в п'ятницю дати до контори. І се обов'язково; то може б ще можна його до III кн[ижки]?⁴⁴ Прикро мені дуже, що вийшла така неакуратність з мого боку.

Сьогодні буде засідання Ради, скликав Ор[ест] Ів[анович], щоб рішити де друкувати «Записки». Ор[ест] Ів[анович] був в Кульженка, і там сказали, що шрифту не вистачить, щоб одночасово друкувати і «Записки», і «Записки медичної секції».

Взагалі тихо. Секретар хоче впорядити наукове прилюдне засідання. Та нема докладчиків. Ор[ест] Ів[анович] не може, а Микола Проккоп[ович]⁴⁵ теж не може.

В неділю відбулось закрите засідання статистично-економічної комісії. Голова комісії пропонує цікавий (як каже) доклад д[обродій]ки Корольової⁴⁶ для прилюдного засідання. Але, мабуть, вона не може виступити (студентка). На Раді сьогодні се обговорюватиметься. Теж обговорити треба сьогодні і питання з устаткуванням при конторі, бо буфетчик ро[з]щитується з Клубу.

Передплата потроху надходить.

Рубінштейнови про статю скажу. Сі два оповідання Кіплінга — те, що у Вас і те, що кінчаю, писалися без англійського тексту; мимо того, що до 1-го не дістала, ще й чоловіка немає в Києві вже третій тиждень.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 15–15 зв. Автограф.

№ 18

[Київ,⁴⁷ 3 (19) березня 1910 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Вже треба друкувати обложку для збірника медич[ної] секції⁴⁸. Може які оголошення підуть на обложку? Прошу написати мені.

З поважанням Н. Р.

3/III.1910.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 16. Автограф.

№ 19

[Київ, між 3 (19) та 12 (25) березня 1910 р.]⁴⁹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Рада ухвалила друкувати «Записки» у Кульженка, коли кінчиться медич[ний] збірник, а се буде певно за тиждень. Орест Ів[анович] казав, що ще спитати в одній друкарні, які там умови, щоб мати в запасі ще якусь друкарню, якщо доведеться паралельно з «Записками» ще що друкувати.

На зібранні історичної секції статті про «Унію»⁵⁰ не читалося, бо замало зібралось членів. Відложили до другого разу. Перетц в Петербурзі, прислав звідти рукопись до «Записок», що іде першою, і сю статтю Ор[ест] Ів[анович] вже передав до друкарні Кульженка. Огієнко теж в Петербурзі. Як вискладають рукопись, то хиба післати йому доведеться, а може ще й він сам до того часу приїде.

З першого тому Кіплінга крім того оповідання, що у Вас, ще йде двох: «Без благословення церкви» (вже готове, передала до контори) і «В шахті номер 22»⁵¹. З другого тому візьму ті, що Ви тепер зазначили і все се виготовлю до 12-го.

Маю охоту та сміливість прислати Вам оповідання (маленьке), що почала ще тої зими і тільки тепер могла скінчити; скінчу переписувати швидко й пришлю Вам. Може буде Ваша ласка прочитати його, хоч боюсь, що воно не дуже то...

Якщо правильно я прочитала одну фразу у Вашім листі (я часом недобре розбираю Ваше письмо), то Ви питаєте, що з моєю повістю? Правда, я восени казала Вам, що почала писати довшу річ, але думала, що Ви забули про се, бо й я вже майже чи не забула про неї і скільки написала літом, стільки й є, а тепер не можу взятись за неї. Все відкладається само собою надалі.

А ось єсть же ще одне оповідання в мене, яке Ви прийняли до «Вістника», яка його доля чекає? Ви мені дали охрестити його і я се зробила. Може передати до контори, чи ще нехай полежить у мене! Розуміється, я б хотіла, щоб воно швидче пішло, але тільки тому, що може ще що дам на сей рік, як я до осені ще що путнього напишу, а там уже розуміється Вам краще рішати.

Ще хочу попросити вас одну річ: щоб Ви забули і не надавали серйозного значіння тому, що я говорила в грудні про «боязнь літніх місяців». Се якось непродумано зірвалось в мене. Навіть тої самої хвили, коли я вам говорила, що мені ніби тяжко було, що моє оповідання пішло в вакаційнім місяці і що мені того не хотілося вдруге — навіть тої самої хвили мені стало соромно за себе. То ж в сути річи я того нічого не почуваю і мені байдужісінькі всі сі дрібниці, сама з себе сміюся, коли подумаю, що могла б надавати значіння таким дрібницям. Я зробила

собі «допрос», своєму внутрішньому «я», що сидить глибоко в душі і перевірилася, що ніякої «боязні літніх місяців» в мене нема. І чому я тоді все те Вам говорила, й сама не знаю. Та зо мною часто трапляється, що щось роблю або кажу й сама з себе дивуюся. Одним словом, мені тільки дуже важно, щоб Ви зрозуміли мене в сім і не надавали ніякого значіння тому, що я говорила в грудні. То говорило в мені не знаю що і того нічого немає в мене. А тепер я кажу як людина, що знає себе, перепитала себе й переконалася, і хочу бути в сім щирою з Вами. Я тільки писатиму, а все, що слідує далі за сім: друкувати чи ні, коли, в яким місяці і т. ін. — про се все я не думаю, се все вже рішає редактор, і мені воно байдужісінько. Розуміється, крім того, щоб довго залежувалось призначене до друку і се тільки тому, що хочеться ще давати. І знов відрекаюся «боязні літніх місяців» не тому, щоб хотіла бачити швидче, бачити моє оповідання в друку (не тому, щоб «хоч літом аби швидче» — ні), а просто тому, що не відповідає дійсності те, що я Вам говорила. Я хотіла зараз же потім спростувати, та рішила ще перевірити себе.

Наговорила багато, та не знаю чи до ладу, та чи сказала те, що хотіла. Та ще й часу Вам відібрала на читання довгого листа.

З поважанням Нат. Ром.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 33–35. Автограф.

№ 20

[Київ,]⁵² 12 (25) березня 1910 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Новини такі у нас, що досі не друкуються «Записки». Орест Іванович знов скликає Раду, щоб знов поговорити про друкарню. У Кульженка дорого хочуть за слов'янський шрифт і він (Ор[ест] Ів[анович]) не хоче туди давати.

В середу було засідання⁵³. У вівторок вечером з поліції приносили повідомлення, що не можна «публичні засідання уряджати без дозволу губернатора»; в середу Ор[ест] Ів[анович] ходив в поліцію і вияснив непорозуміння, так що засідання відбулося, і навіть дуже гарно вдалось.

Історична секція хоч і збиралася, та не читала «Про Гадяцьку Унію».

Медичний збірник має швидко вийти⁵⁴, якщо в нім стрінуться іноді не відповідні слова й терміни, то се не моя вина, бо автори-редактори дуже оберігали свої твори від поправок з боку мови і термі-

нольогії і виправляли в 2-й коректі знов по-своєму, уперезаючи мене, щоб я після них не виправляла.

Переклад до VI кн[ижки] я здала вже в контору⁵⁵.

З поважанням Нат. Ром.

12/III.1910.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 17–17 зв. Автограф.

№ 21

[Київ,]⁵⁶ 27 березня (квітня) 1910 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Проф[есор] Перетц прислав сьогодні до мене одного добродія просити, щоб шриффт славянський був переданий до друкарні Чоколова 42 й притім передавав претензію, що завжди задержка за Бюро. Не можу сказати, щоб приємна була роля «козла отпущения», яка нав'язується мені увесь час редактором «Записок» та коректором. Бо справді чи винно Бюро, що й досі не друкуються «Записки». Два тижні тому було засідання Ради, постановили друкувати у Чоколова. Я питала про рукописи. Рукописи у Ор[еста] Іванов[ича] й редактора й вони самі умовились між собою швидче почати друк «Записок», самі рішили віддати рукописи в друкарню і т. д. Про шриффт мені ніяких розпоряджень дано не було. А ще раніше доручено було скарбникови улаштувати передачу шрифту з старої друкарні до нової. При чім же тут Бюро, що й досі «не передано шрифту» і не друкуються «Записки»! Якби ж мені була доручена ся справа, а раз се доручено офіційній особі — скарбникови і він не звертається до мене, а сам ходить в сій справі до друкарні Спілки і там чогось тягнуть справу умисне вже котрий тиждень — то чого ж тут «в Бюро завжди задержка»?

Вибачайте, що описую Вам сі «тернії» моєї служби в Товаристві; є їх ще й більше та нема охоти зараз про них писати. А отся клясична фраза «в Бюро завжди задержка» — се так несправедливо й образливо навіть, що важко мовчати.

А в ту неділю, 21, я була «винна перед статистичною комісією».

Задумали вони собі засідання урядити, секретар секції порозсилав запрошення членам секції, а мене не сповістив. Прийшов він коло дванадцятої в неділю в Бюро, а двері, розуміється, замкнені, прийшов голова і багато членів приходило. Секретар їм поясняв, що чомусь я не прийшла й не відчинила дверей (так мені деякі члени комісії потім говорили). А коли я спитала його пізніше, чому б я мусіла прийти, коли я не знала, що у них призначено засідання, він сказав, що не сповістив

мене через те, що думав, що я прийду до Клубу з дітьми в 12 год[ин] і відчиню двері в Товариство.

Ви мені писали в одному з останніх листів, що треба з Кіплінга і «На полицейском посту»⁵⁷. А раніше ж воно не було визначено. Будьте ласкаві, напишіть, щоб я знала напевно, чи треба се оповідання, чи ні, крім тих, що пішли в IV кн[ижку], визначено ще тільки 3 оповідання.

З поважанням Нат. Ром.

27/III.1910.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 18–19 зв. Автограф.

№ 22

[Київ,]⁵⁸ 30 квітня (13 травня) 1910 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю два оповідання, одне вже читалося Вами й прийняте⁵⁹, друге нечитане; дуже прошу се останнє прочитати. Ви мені писали із Львова, що одне оповідання може піти літом, а друге при кінці року. Отже як «Горе-радість Івана Михайловича»⁶⁰ не здається до друку, то я дам на сей же рік иньше оповідання, яке кінчаю тепер.

З поважанням

Нат. Романович

30/IV.1910.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 20. Автограф.

№ 23

[Київ,]⁶¹ 31 травня (13 червня) 1910 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Так поволі йде справа з «Записками», що аж голова болить і боляче дивитися на се. А прискорити не в моїй власті і силі. Місяць тому Огієнко запитав, чому до нього ніхто не приходиться по коректу і заявив претензію, чому вона три тижні в нього лежить. А сталося так, що друкарня йому послала коректу просто додому (я в друкарні казала, щоб присилати тільки в Бюро коректу), а не через Бюро, бо він дає свою адресу; я ж не знала, що друкарня послала йому коректу, тому не могла до нього й послати. А він, здається, міг би не тримати 3 тижні коректи, а понести її або в Бюро, або в друкарню.

Ну, вияснила вже сю справу, і він сказав, що якнайшвидше буде вести коректу, щоб до 1-го червня вийшла книжка. Однак, завтра 1 червня, а ще не друкований ні один аркуш. Питаю в друкарні: чому? Кажуть, що Огієнко не звернув частину коректи, тої, що додому йому посилали. І що не дав ще статі Єрофеева, яка йде № другим. Про сю статю він мені казав ще 8 мая. Казав, що «завтра» здасть її в друкарню.

Була я і в Перетца, питала про рукописи всі до 7 к[нижки]; він дав дві, а про рукопись Єрофеева так сказав, що вона в Огієнка і що він невловимий став, не можна ніде його знайти і тепер він поїхав на дачу. Справді, в суботу я одержала записку від нього, в якій він прохає посилати йому коректу поштою. Одним словом мало надії на те, щоб до осені вийшла книжка. Я Вам посилала коректу 8 мая, але не одержала назад. Може вона де пропала.

Орест Ів[анович] передмови не дав і статі про «спів» теж ні. І нема його в Києві.

Тепер хочу ще сказати про ту коректу, що я роблю для Вас. Я дуже багато уваги звертала тепер, щоб не було помилок (Ви писали мені, що лишається багато помилок) і можу з певністю сказати, що, як Ви бачите, багато помилок в 2 коректі, то се значить друкарня не виправляє всіх; першу коректу вони дають тепер неможливу і очевидно не виправляють всіх помилок, які я правлю в 1-ій коректі. Часом трапляється, хоч і рідко, що я не розбираю в рукописи якого слова, писаного Вашою рукою і воно лишається не поправленим.

Ви писали, що можна ще одно невеличке оповідання дати. Сподіваюся скінчити одне і перешлю Вам. А то ще збираюся одне більше (може на аркуш) Вам прислати, вже швидко кінчу переписувати. А може не посилати, а восени передати?

З поважанням Нат. Романович.

31/V.1910.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 21–22 зв. Автограф.

№ 24

Васильків, 10 (23) липня 1910 р.

Васильків, 10/VII.1910.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Якщо вважаєте можливим, то позичте мені 200 руб. Ся сума мені потрібна до 19 липня с. ст. Се останній день. Уплачу сей довг Вам протягом 3-х років.

Вибачте. Пишу мов уві сні. Тяжко мені.

З поважанням Нат. Романович.

Прошу прислати відповідь: Київ, Золотоворотська, 4, кв. 17,
мені.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 23. Авто-
граф.*

№ 25

[Київ,]⁶² 23 вересня (6 жовтня) 1910 р.

23/IX.1910.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Щось неможливе робиться з друкуванням «Записок»! Мені доводиться вислухувати нарікання з двох боків. Огієнко все каже, що друкарня задержує, в друкарні нарікають, що коректор задержує і вони не можуть нічого далі робити; ще нарікають, що поплутали їм коректу — раніше прислали підписану для друку, а потім прислали другий примірник сеї же коректи з силою поправок. Я їх спитала, чому ж мені перестали присилати коректу (останню я відіслала 21-го серпня); відповіли, що проф. Перетц сказав йому присилати і ще сказано, що вони так не можуть, щоб багато хазяїв було, бо не знають кого їм слухати. Я знов потвердила, що всю коректу повинні «в Бюро» присилати. Мабуть будуть присилати, але тоді знов редактор і коректор нарікатимуть на «Бюро», що воно задержує. Я ж посилатиму коректу з тим самим хлопцем, який приносить мені з друкарні, бо в нас нема кому розносити, буфетчик не хоче ходити з коректою, каже, що не умовлявся і що далеко. Була б просто щаслива, якби впорядкувалося вже з коректою і щоб ніхто на мене несправедливо не нарікав. Я б з охотою приймала нарікання (як справедливі) і відповідала б за «Записки», якби я знала, що виправити коректу вчасно і відіслати вчасно залежить цілком від мене. Іван Матвієвич хоче скликати Раду для впорядкування справи з друком.

Мені треба було перебалакати з Огієнком і я написала йому, щоб прийшов; і ось досі він не йде, а друкарня каже, що він не прислав якоїсь шпальти і не можна далі робити. Писала йому про се — ніякої відповіді. Просто розпука бере. Дуже прохаю Вас, Михайле Сергієвичу, напишіть мені зараз, чи одержали Ви 2 коректу Єрофеева останній аркуш і чи відіслали вже назад. Бо я зараз ніяк не можу вияснити, чи був вже сей аркуш! (4-й аркуш «Записок») у Вас, чи ні, якщо не був, то вишлю Вам негайно. Я все записую, що й куди висилаю, а ось сього в мене не записано і пригадати ніяк не можу. Вибачте, що турбую Вас. Але річ ось в чім. Зараз мені Огієнко прислав по пошті сей четвертий

аркуш, не знаю — чи се 2 чи 3 коректа, бо цілий же місяць коректа йшла не через мене, і тільки отсей самий аркуш я взяла з друкарні тиждень тому і переслала Огієнкови, поправивши на останній сторінці багато помилок, які, думала, він проминув через недогляд. Так отсе прислав він мені сей аркуш, щоб одіслати для підпису, а я не знаю, що робити, бо Огієнко позакреслював деякі мої поправки: я, напр., справила «34 думі» на «34 думи», в він закреслив мою поправку; справила «сі записи» на «сї записи», теж закреслив. Тепер не знаю, що робити: післати так до підпису, значить так і надруковано буде. Та ще й не пригадаю, чи Ви читали сей аркуш. Знаєте, Михайло Сергієвичу, аж голова кругом іде; легче самому зробити, аніж контролювати інших, та ще й тих, які в контролі сим бачуть собі особисту образу і ставлять перешкоду.

Гроші взяла 30 руб. Дякую. Листа послала в Перікс; англійську книгу читаєм; більшу частину перечитали.

З поважанням Нат. Ром.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 24–25 зв. Автограф.

№ 26

[Київ, 28 вересня 1910 р.]⁶³

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Вчора, 27, відбулося засідання Ради Товариства. Був Волод[имир] Микол[айович] і сказав, що 4-й аркуш «Записок» (саме той, про який я Вас запитувала) вже підписаний ним до друку. А стаття Куліша⁶⁴ не піде до 7 кн[ижки], бо немає передмови. На Раді вирішили кілька питань про Музей, про реферати для наукового засідання і інші, а також обговорювали пекуче питання про друкування «Записок». Волод[имир] Микол[айович] відмовляється від редагування всієї книжки, каже, що може редагувати лише статі по своїй спеціальности. Підписувати до друку теж не хоче і каже, щоб і Огієнка увільнити від корект. Отже, останнє було ухвалено і рішили коректу передати мені. Волод[имир] Микол[айович] сказав, що 7 кн[ижку] кінчить вже він і Огієнко, а надалі, щоб їх увільнили. Було ще багато нарікань на неможливу організацію зносин з друкарнею через Бюро, а не безпосередньо і т. п., але про се вже не буду говорити.

Стара історія, й багато нервів мені коштує.

Наукове засідання відбудеться в неділю, 10-го жовтня, мабуть годині в 12-й.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 32–32 зв. Автограф.

№ 27

[Київ,]⁶⁵ 2 жовтня 1910 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Чи не дозволите мені взяти в Науковім Т[оварист]ві 50 рублів? За мною ще 35. Якщо буде се не дуже незручно, то прошу Вас дозволити.

Повірте. Прикро і тяжко мені все прохати авансів. Ще торік дала собі обіцянку не прохати більше авансів, бо щодалі, то тяжче мені се робити, тяжче все прохати та прохати. Іноді так тяжко, що волів би не жити — раз, що не можеш заробити скільки треба на життя і доводиться все просити ласки, завжди чогось просити і просити без кінця, але як маєш дітей, то будеш і жити, і просити. І нащоїдаєш людям, і лізеш до людей з своїми клопотами і все просиш, і просиш роботи, авансу, позички.

З поважанням Нат. Романович.

2/Х.1910.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 26–26 зв. Автограф.

№ 28

[Київ,]⁶⁶ 20 жовтня 1910 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Я так і думала, що Вам не треба посилати корект Стадника ще раз, але проф. Перетц написав, щоб післати, бо він не може історичних статей підписувати до друку — так каже він. Одержала я і Корольової, і Стадника коректу і послала в друкарню. Сьогодні прислано мені знов з друкарні — Корольової ще раз одбито, а Стадника той самий примірник, що я дала, т. є. той, на яким Ви підписали «можна друкувати».

З тим прислано, щоб я дала Перетцю для підпису. Не хочуть друкувати, доки він не підпише. Я пошлю йому зараз, але він казав вже, що не хоче підписувати інших статей, крім статей літературних, фільольогічних, та до того ще й виїхав він сьогодні, повернеться за днів 3–4. Як же тут його можна приспішити з книжкою?

Розпука бере та й годі. Та ще як він і не захоче підписувати. Що я робитиму?

Окладинки ще нема, та не знаю, хто й повинен її виготовити? Може я? То я б виготовила, до 6-ої книжки хтось иньший готував, а хто — не знаю.

Не знаю, може Вам видається дивним, що я досі не можу орієнтуватися в сій техніці — друкування «Записок». Але, знайте, я між

двох огнів: зроблю так, Перетц невдоволений, зроблю инакше — Ви пишете, щоб так більше не робити. До того з Перетцем не можу порозумітися, вяснити що-небудь. В нього завжди я винна, чи Огієнко рукопис (Єрофеєва) задержав на цілий місяць і спізнилася через се книга, бо Перетц дав сам сю рукопис[ь] в друкарню, не поглянувши, чи вона готова до друку, і через се було щось 5 чи 6 корект, бо сила помилок і прийдеться грошей більше платити за правлення корект — все-таки я винна.

Та до двох огнів прилучається ще маленький, але дуже пекучий вогник в виді претенсій Огієнка то на те, то на иньше.

Отже і оглядаєшся тепер на всі боки, щоб не [помилитися]. Тепер 5 та 6 аркуші лежатимуть днів 4, бо Перетця нема, хоч я й пошлю йому сьогодні, щоб у мене не лежало, але все-таки я буду винна, бо прислала тоді, коли він виїхав.

З поважанням Нат. Романович.

20.X.1910.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 27–28 зв. Автограф.

№ 29

[Київ, кінець жовтня 1910 р.]⁶⁷

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Отже щойно одержала другу коректу з статі Єрофеєва і посилаю її Вам, більше нічого нового в Т[оварист]ві. А я хотіла взяти в конторі 25 р. за оповідання, що в 8 книжці. Але Павло Пилип[ович] не рішився за оповідання дати, бо ще там рахунки не скінчені мої з конторою, і пропонував краще видати на рахунок «Київської Русі»⁶⁸ 25 р. Я і взяла, бо дуже, дуже скрутно мені прийшлося.

З поважанням Нат. Романович.

По скінченню листа одержала Вашу записку. Пошлю листа Єраріє⁶⁹! Й зроблю все, як пишете.

Н. Р.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 46–46 зв. Автограф.

№ 30

[Львів, перша половина
листопада 1910 р.]⁷⁰

В[исоко]поважана Наталіє Даниловна!

Отсе дістав коректу Єрофеева, завтра вишлю (на контору), будь-те ласкаві зайти до друкарні, щоб скорше прислати кор[екти] Стадника і взагалі прискорили. 25 р., що взяли, се добре, як буде треба, то візьміть по сій записці 20 руб. на ЛНВ. Книжку Фрагіє післяв скоро; прошу перекладати зазначене олівцем. Ще пришлю англійську книжку одну. Може з Вашим чоловіком спільно переложите?

Щиро прихильний

М. Грушевський.

IP НБУВ. — Ф. 121. — Од. зб. 52. — Арк. 1. Автограф.

№ 31

[Київ, перша половина
листопада 1910 р.]⁷¹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Книжку Фрагіє одержала; читаю її. А отсе зараз одержала листа, від Фрагіє, пересилаю його Вам. Фрагіє посилається на своїх видавців: їм треба заплатити за право перекладання — пише він. Отже перекладати чи ні?

Англійську книжку прошу мені прислати. Я порадилася з чоловіком і будемо перекладати.

Дякую за дозвіл взяти гроші в конторі ЛНВ. Я взяла 20 р. Вже більше місяця мені дуже, дуже скрутно приходиться, б'юся, шукаю заробітку, чоловік шукає собі — і нічого не виходить.

Стадник в 1-й коректі у Огієнка. В друкарні була, казала, щоб швидше далі складати.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 44–44 зв. Автограф.

№ 32

[Київ, до 24 листопада
(7 грудня) 1910 р.]⁷²

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Переклад з Робертса вишлю, як тільки буде готовий. Треба ж було нам всю книгу прочитати, щоб вибрати, яке оповідання перекладати.

Недавно скінчила читати і тепер перекладаю «Король огнених обручів»⁷³. Раніше, як через два тижні, мабуть, не буде готовий переклад, бо се далеко важче, ніж перекладати мені з французької мови.

Про аванс я очевидно буду говорити Ів[ану] Матв[ійовичу] і скарбникам, не знаю, що з того вийде.

Який же я вплив можу зробити в справі прискорення виходу «Записок». Моя роля поки що обмежена тим, що я як можна швидше розсилаю всі коректи, які сходяться в «Бюро». Звичайно відсилаю їх того ж дня, як одержала, хоч часом буває, що буфетчик все-таки він носить, інакше ніяк не можна було організувати того ж дня ввечері, не може нести до Огієнка (на Дмитровську ул.), а несе другого ранку.

А в друкарню я піду, поговорю, щоб швидше вже скінчили книгу. Посилаю Вам пропозицію «Книгоиздательства медицинской литературы», може Ви рішите прийняти її, то тоді оголошення, яке се видавництво просить надрукувати, поспіло би ще на 7 кн.

Наукове засідання не відбулося в неділю, нема кому читати. Може в сю неділю вже буде.

З Парижу нема відповіді від Кальмана-Леві⁷⁴; се шкода, бо я вже була трохи переклала.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 42–43. Автограф.

№ 33

[Київ, листопад 1910 р.]⁷⁵

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Одночасово з сим висилаю Вам оповідання Робертса⁷⁶. Перекладу ще одне, маленьке, і невдовзі пришлю, воно дуже гарне і може вподобається Вам.

Книжку англійську (Сінклера)⁷⁷ одержала сьогодні — також зараз перекладати її? Вже останній аркуш 7 кн[ижки] підписаний і зданий в друкарню, хожу і все підганяю.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 40. Автограф.

№ 34

[Київ, листопад 1910 р.]⁷⁸

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Хочу Вам пояснити, чому я посилала аркуш з Вашим підписом «Можна друкувати» ще до Перетця на підпис. Друкарня Чоколова знає тільки одного редактора — Перетця і вимагає, щоб усюди був його підпис. Инакше відмовляється друкувати. Він таки підписав уже все і «Хроніку» і вже все здано до друкарні.

Тепер я дала окладинку складати і зміст також. Перетц кілька днів тому прохав мене се зробити й послати в коректі Вам. Так, що коли я одержала Вашого листа, то окладинка і зміст були вже в друкарні. Тільки ще треба перекласти зміст по-німецьки і для сього посилаю Вам український текст змісту.

Поки що не буду спішити з другим оповіданнячком Робертса, про яке писала Вам в попереднім листі, а перекладати Сінклера. Від Кальман-Леві відповіді нема.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 41. Автограф.

№ 35

[Київ, листопад 1910 р.]⁷⁹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Річник «Зоря»⁸⁰ є в бібліотеці Т[овариств]а за 1891 рік, 92, 93, 94, 95, 96, 97 р.; думаю, що повні, по 24 числа.

Коло слова «Робертс» я поставила не знак запитання, а Ч., т. є. першу букву його імени «Чарльз». Чекаю від Вас оглаву в німецькім перекладі, тоді незабаром вишлю Вам всю окладинку в 2-й коректі.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 39. Автограф.

№ 36

[Київ,]⁸¹ 4 (17) грудня 1910 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Вже три дні, починаючи з середи ні я, ні чоловік не ходимо в Бюро, бо в нас доня заслабла на скарлатину і знов все в хаті перевер-

нулося, як минулої зими. Тільки тепер ще гірше, бо хвороба все-таки в самій нашій хаті. Я не можу відійти від дочки, розуміється; я ізольована з нею і вже нікуди не буду виходити, щоб не розносити хвороби. А чоловік, який вже ізольовався з здоровою дитиною в окрему хату і продезінфекціювався, може вже, очевидно, зноситься з людьми. Він буде заходити в Бюро, розішле книгу, яка вчора вийшла і яку він прийняв вчора увечері в Бюро і взагалі може залагоджувати біжучі справи Т[оварист]ва, але не може сидіти в Бюро від 4 до 8-ої, бо не може лишати нашого малого хлопця самого без себе в тій хаті, де він з ним живе ізольований. А по 8-ій год[ині] веч[ора], коли хлопчик спить, він може на годину-дві піти до Бюро і тепер же буде ходити, щоб розіслати книгу. За кілька днів я знатиму, чи приїде до нас моя мати. Тоді чоловік може бути в Бюро від 4–8 веч[ора]. Я тоді напишу ще Вам.

Що ж робити? Чи надрукувати в «Раді» про Бюро, чи почекати? На дверях там повісили записку; що «Бюро сьогодні зачинено», а коректу носитимуть з друкарні до чоловіка мого, а він вже сам відносить до друкарні і відсилатиме Вам і Перетцю.

Оповідання Робертса в мене, я перше, ніж дати його, продезінфікую його, так само як і сей лист.

Дуже мені прикро, що мушу тимчасово не ходити в Бюро, але нічого не поробиш. Для нас ся скарлатина — то страшенна матеріальна руїна взагалі. І досі було зле і не знали, чи виб'ємося коли на краще, а се вже нас зовсім підтяло.

З поважанням

Нат. Романович.

4/ХІІ.1910.

Мати сьогодні приїхала. Чоловік ходитиме з понеділка щодня в Бюро від 4 до 8 веч[ора].

Н. Р.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 143–144 зв. Автограф.

№ 37

[Київ,]⁸² 10 (23) грудня 1910 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Се я, яка вже обіцяла собі не прохати авансів взагалі, і зосібна авансів на рахунок ЛНВ. Прохаю тепер у Вас авансу, бо мушу його прохати.

Се мушу — недуга дитини і її наслідки. Наслідки — необхідність ізоляції (значить помешкання нам вдвічі дорожче тепер коштує,

ніж звичайно), і недопущення мого чоловіка в комерційну школу (де він читає політичну економію) під час недуги доньки, хоч він і ізольований. Тепер, за сей місяць, він не одержить і свого місячного жалування (бо є там приватним вчителем), жалування, яке останній час складає головну частину нашого місячного бюджету.

Рахунки мої з конторою ЛНВ по сей час такі: за мною 36 р. 65 коп, але отсе оповідання моє буде в 12-й кн[ижці]⁸³ і Робертс (те, що вже перекладене), коли буде надрукований, певне покрие сі гроші.

Отже, позаяк мушу прохати авансу, то вже мушу прохати не менше, як 100 р. Се велика сума, знаю, але позаяк зараз, щоб хоч трохи прийти до пам'яті, нам треба таку страшну суму, як 300 р., то все-таки рішаюся попрохати у Вас 100 р. авансу, на що досі не могла рішитися.

Та певне не в такий тяжкий для мене час, як отсе зараз, ніколи і не рішилася б. Якщо Ви дозволите, то напишіть, щоб хоч частками мені видали, як не можна відразу; я сама не вихожу (і щоб не лишати доньку саму, і щоб не розносити зарази), то чоловік міг би одержати в конторі гроші.

З поважанням

Нат. Романович.

10/ХІІ.1910 р.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 30–31. Автограф.

№ 38

[Київ,]⁸⁴ 18 грудня 1910 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Вчора одержала 25 р. з контори і дуже дякую Вам. Запитувала листом Павла Пилиповича, чи не можна до свят ще грошей одержати, та він не відповів нічого. Отже, я й не знаю нічого про се, і дуже просила б, якщо Ви принципіально не маєте нічого проти того авансу, який я просила, дозволити мені до свят ще взяти грошей. Посилаю разом з сим оповідання Робертса «Лорд скляного дому»⁸⁵ і своє оповідання, яке прохаю прочитати.

З поважанням Нат. Романович.

18/ХІІ.1910 р.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 29. Автограф.

№ 39

[Київ, 1910 р.]⁸⁶

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Вчора о 10-й вечора одержала я сю телеграму. Може її післати до «Ради»?

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 38. Автограф.

1911 рік

№ 40

[Київ,]⁸⁷ 3 січня 1911 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Мушу Вам написати, бо гнітить мене дуже отся річ, що картки, адресовані Вам, пролежали в Бюро півтора місяця — очевидно по моїй вині. Коли я їх одержала, то поклала разом з иньшою кореспонденцією, сподіваючися передати їх Вам, як приїдете, бо знала, що скоро маєте прийхати. Отак вкупі з усією кореспонденцією пролежали картки досі.

18-го листопада я виїхала з Київва; коли приїхала, 27-го, того ж дня була в Бюро. Але не встигла за иньшими справами переглянути папку з кореспонденцією, одклала се до слідуючого разу. Але більше вже і не заходила в Бюро, не могла... Я нічого не говорила тепер чоловікови спеціально про сі картки, бо певна була, що коли була без мене Рада, то вся пекуча кореспонденція була переглянута, і Ви, розуміється, взяли картки, адресовані Вам. Одним словом, се, що чоловік мені сказав про картки Вам, так мене вразило і пригнітило, що я рішила пояснити Вам при зустрічі, як сталося. (Хоч, зрештою, до чого б се пояснення придалося!). Прикро мені, що така неакуратність з мого боку сталася. Чекати зустрічі ще досить довго, мабуть, то я вже пишу — може менше буду гризтися. Вся вина моя, розуміється, хоч би й які причини сю вину оправдували. І мушу обіцяти Вам, і собі, що нічого подібного не допущу надалі; хоч би часом і трапилося таке, що чоловік мене замінить, то вже такі дам йому інструкції й докладно все поясню, що не трапиться ніяких непорозумінь.

Прошу Вас написати мені, на яку книгу треба Сінклера⁸⁸. Я думала, що виготовлю почате до свят, але — знов неакуратність з мого боку — не виготовила через серйозні перешкоди. Не можу ж я спільно з чоловіком працювати, коли ми не можемо навіть бачитися. Ось він поки сам працює, дочитує книгу, а коли нам можна буде разом бути, тоді вже й я працюватиму над перекладом. Але хотіла б знати, на яку книгу його треба.

Чоловік сказав, що мені можна взяти авансу з Тов[ариства] 50 р., дякую, що ухвалили. Се скарбник ще в листопаді говорив мені, що можна буде по новім році мені видати, який більший аванс, як Рада ухвалить.

24-го взяла я в конторі ще 25 р. Се значить п'ятдесят вже взяла з тих 100 р., про які прохала, та я й не знаю, чи можу ще взяти, не знаю. Але мушу все-таки прохати Вас дозволити мені взяти ще 50 р. і то в ближшій часі, коли можна не пізніше 10-го січня.

З поважанням Нат. Романович.

З/І.1911.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 47–48. Автограф.

№ 41

[Київ, січень 1911 р.]⁸⁹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Прошу мені прислати VII том⁹⁰.

Ви пишете, крім Сінклера (1½ арк[уша])⁹¹ ще щось і з Робертса дати на 2 книгу. Від чоловіка я вчора чула, що тільки з Сінклера треба 1½ арк[уша], а Робертса поки ні. Він вчора говорив з Вами, то хиба не зрозумів гаразд. Та й я би просила, щоб тільки з Сінклера, хоч би й більше, бо Сінклер вже підготовлений, а з Робертса ще й далеко важче, хиба може маленьке яке, тут є оповіданнячка коло ½ аркуша.

За гроші дуже дякую. Вчора чоловік не міг взяти, сьогодні піде.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 182. Автограф.

№ 42

[Київ, січень 1911 р.]⁹²

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Я запитав пр[офесора] Перетця про відбитки: він направив мене до Вас. Крім того, на обгортці нема місця для оголошень «Української Хати»⁹³ і «Природи України»⁹⁴, які ухвалили на Раді надрукувати в «Записках». Іван Матвієвич сказав, що зробить щодо реферата Порша.

З повагою М. Тк[аченко]⁹⁵.

Гроші за коректу мені передано. Дякую.

З поважанням Н. Ром.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 134. Автограф.

№ 43

[Київ, 5 лютого 1911 р.]⁹⁶

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

В повістках, розісланих членам, стоїть помилково «13 лютого», а не 6-е і чоловік мій, розсилаючи повістки, забув виправити на 6-е. Коли він мені се сказав, я мало не плакала з досади, бо може вийти непорозуміння. Але завтра в газетах з'являться оповістки, що засідання 6-го, та й певне члени, одержавши повістки перед сею неділею, зрозуміють, що засідання 6-го, а не 13-го.

У всякім разі — се мені дуже прикро, і не допустила б ніколи сього, але чоловік мій тепер такий заклопотаний і такий пригноблений, що доводиться зрозуміти його неухажність. Я можу зрозуміти і Вас прохаю вибачити. Я теж пригноблена — бо і досі нічого не знайшов чоловік, ніякого заробітку — але поки ще, думаю, на роботі моїй (коректі, перекладах) се не одбивається, ось тільки волосся сивіє в 26 років, а чоловік такий розтерняний, що часом неухажний. Але я тепер вже буду все контролювати, щодо Товариства, все до дрібниць.

А сю його помилку прошу вибачити.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 160–160 зв. Автограф.

№ 44

[Київ, лютий 1911 р.]⁹⁷

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю переклад і коректу, дві шпальти ще лишилося, увечері дали.

Дуже прошу на рахунок перекладу дати мені сьогодні 30 рублів; одроблю їх не пізніше двох тижнів.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 99. Автограф.

№ 45

[Київ, лютий 1911 р.]⁹⁸

30 руб[лів] одержано від проф. М. С. Грушевського на рахунок перекладу «Ілюстрованої історії».

Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 91а. Автограф.

№ 46

[Київ, лютий–березень 1911 р.]⁹⁹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

На суботу не я визначила засідання, а Чопівський¹⁰⁰; він був певний, що в суботу вільна заля, то я і не спитала в Клубі¹⁰¹; звичайно ж я питаю. Вчора ж в Клубі на Раді старшин Чопівський довідався, що в суботу не можна. Коли він прийде сими днями, спитаю, коли ж буде се засідання. Та я не знаю, чому Ви написали, що се буде засідання природничо-історичної секції, у нас же нема такої секції, є природничо-лікарська; то головою в такому разі хіба буде док[тор] Галін¹⁰², ще прийдеться мені і з ним порозумітися. Ярошевич¹⁰³ прислав сказати, що він їде і вернеться в п'ятницю або суботу і я тоді знов запитаю його, чи може він в середу читати; а то може прир[одничо]-лікарська секція буде в середу, якщо Клуб дасть середу. Я порозуміюся з ким треба і виясню, тоді напишу.

Був сьогодні Микола Прокопович, казав, може, за тиждень-два читатиме, сповістить, коли саме може, тільки в середу він не може, в четвер і второк може.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 146–146 зв. Автограф.

№ 47

[Київ, березень 1911 р.]¹⁰⁴

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Новицькому¹⁰⁵ відбитки послано, 2 серію «Записок»¹⁰⁶ теж. Стадника¹⁰⁷ відбитки тільки вчора ввечері принесли від Чоколова; сьогодні посилаю. Вчора Ів[ан] Матв[ійович] говорив з старшинами Клубу про середи; вони сказали, що всі середи в них заняті і середи вони не можуть дати, а хіба який иньший день.

Засідання природничо-лікарської секції буде якось на тім тижні — коли саме — ще порозуміюся з Галіним, Чопівським.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 148–148 зв. Автограф.

№ 48

[Київ, до 6 (19) березня 1911 р.]¹⁰⁸

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Вчора в 8 год[ин] Ярошевич сказав, що може читати не в середу (9/III), а в неділю, тільки 6-го. Може хочете урядити засідання в неділю, то посилаю Вам на підпис бумагу в поліцію. Мабуть, можна і без секретарської підписи обійтись. Бумага написана трохи в иньшій редакції, ніж раніше писалася, бо так зручніше. Поліція не причепиться, як причепилась була перед засіданням 23/II. Заголовок Ярошевича: «Чужоземні кольонії на Київщині і Волині і їх вплив на українське селянство».

З поваж[анням] Нат. Ром.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 158. Автограф.

№ 49

[Київ, до 6 (19) березня 1911 р.]¹⁰⁹

В[исоко]п[оважаний] Михайло Сергієвичу!

Вчора удень послали Вам бумагу для підпису. Будьте ласкаві, пришліть її зараз, бо треба вже в поліцію одіслати.

З поважан[ням] Н. Ром.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 157. Автограф.

№ 50

[Київ, після 10 (23) березня 1911 р.]¹¹⁰

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Перший дебют мій з технікою книжки вийшов неудачним. Лишилось після деяких статей багато порожнього місця, а певне сього не треба було б. Наприклад. Після статі Франка¹¹¹ на стор 61, хоч може я тут наполовину винна, бо підписував статю до друку проф[есор] Петретц, більш досвідчений в друкарській справі. Потім після статі Куліша¹¹² (ст. 87). Майже ціла чиста сторінка; ще після Стасюка¹¹³ (112 ст.). Також і ся 112 сторінка була складена до кінця, як зараз є, бо по сім іде цілком иньший розділ, і незручно почати сей розділ в 8 к. і то почати менше, ніж одною сторінкою. Але, здається, Ви бачили 112 стор.? В

усякім разі дефект є в сій книзі через мою недосвідність в техніці; посилаю Вам 5 примірн[иків] VIII кн[иги].

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 155–156 зв. Автограф.

№ 51

*[Київ, до 20 березня
(2 квітня) 1911 р.]¹¹⁴*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Якщо знайдете можливим, прошу Вас не відмовте мені ще в авансі на рахунок корект. Я взяла за коректу: 10 руб. від Вас в квітні 1910 р. + 25 в липні чи початку серпня в конторі (думаю, що сі 35 р. відроблені коректою «Киевской Руси» — у всякім разі, будьте ласкаві, напишіть мені, по скільки рахувати аркуш «Киев[ской] Руси» в 1-й коректі, щоб я могла зробити рахунок). Ще взяла 15 р. в лютім. І не дуже то воно випадає ще просити, бо не знаю, чи скоро відроблю — се ж залежить від того, чи матиму в ближчій часі коректу. Та се вже Вам видніше. Мені дуже треба 50 р.; але як се забагато, буду вдячна й за меншу суму.

На рахунок ЛНВ нема чого й думати просити, бо за мною коло 80 рублів.

А авансу, виданого Товариством, за мною 75 рублів.

А тут крізіс такий, якого ще й не було, бо чоловік за сі два місяці (20 січня – 20 марта) заробив всього 7 руб. (перепискою), та й то ще не одержав їх.

З поважанням Нат. Романович.

Прощу прислати мені відповідь при нагоді.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 145–145 зв. Автограф.

№ 52

*[Київ,]¹¹⁵ 21 березня
(3 квітня) 1911 р.*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю Вам лист з Харківського істор[ико]-філолог[ічного] общества¹¹⁶ і лист Сумцова¹¹⁷; прошу написати мені, чи подати текст обох листів для надрукування в «Раді». Ще посилаю лист Академії

наук¹¹⁸ і брошурку, прислану Академією — може скажете, що відповісти.

Завтра певне буде засідання секції, поліцію сповістили, до газет же послані оповістки, тільки не знаю, чи надрукують, бо тільки віднесено оповістки. Я вчора, в неділю, дала їх буфетчику віднести до російських газет; прихожу сьогодні в 4 год., й досі не віднесено було.

Тільки отсе зараз, по 4 год., однесли, не знаю чи встигнуть надрукувати. Членам повістки розіслала ще у суботу ввечері.

Клуб може здавати або в п'ятницю або четвер — ще не вирішено.

Ярошевич¹¹⁹ приніс доклад. Лишив мені, сказав, щоб ставили його, коли вгодно і як він буде під той час в Києві, то сам читатиме, а як ні, то нехай хтось інший прочитає. Доклад маленький, треба для засідання ще одного.

Чи є які статі на 9 кн[ижку]?

З поваженням Нат. Романович.

21/III.1911.

Сьогодні одержала 1 № «Славянства»¹²⁰. Чи послати «Записки» і які саме книги?

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 53–53 зв. Автограф.

№ 53

*[Київ, до 24 березня
(7 квітня) 1911 р.]¹²¹*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Будьте ласкаві, підпишіть сей рахунок за коректу VIII кн[иги], щоб я могла взяти собі гроші в скарбника. Оповістки дала в газети і розішлю членам.

З поваженням Нат. Романович.

Раніше такі рахунки підписував проф. Перетц; тепер же, як він відмовився від всяких рахунків, я не рішаюся йому посилати. Прошу рахунок прислати мені завтра додому, може будь який післанець йти з контори.

Н. Р.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 159. Автограф.

№ 54

[Київ,]¹²² 24 березня (7 квітня) 1911 р.

24 березня 1911 р.

25 рублів одержала за коректу.

Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 54.
Автограф.

№ 55

[Київ, до 29 березня
(11 квітня) 1911 р.]¹²³

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Рукописи Порша немає, посилаю післанця до Стешенка. Ключів від вітрини немає у нас.

Статю Стасюка конче треба, щоб або автор прочитав, або спеціаліст який і адреси автора немає; отсе посилали йому книгу по даній ним адресі і книгу звернули з написом, що Стасюка нема в Петербурзі.

Може я довідаюсь його адресу, але на се піде днів 5.

З поважанням Нат. Ром[анович].

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 154. Автограф.

№ 56

[Київ, березень 1911 р.]¹²⁴

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Все буде зроблено. Скличу засідання й рукопис Перетця буде.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 147. Автограф.

№ 57

[Київ, до 4 (17) квітня 1911 р.]¹²⁵

Шановний Д[оброд]ію!

Просимо Вас прибути у понеділок, 4-го квітня, в 6 годин вечора на спільне засідання фільольогічної та історичної спеції Українського Наукового Товариства, яке відбудеться в помешканні товариства (Ве-

лика Володимирська, 42, 3). Предмет засідання: а) Доклад В. М. Перетця: Повість про Індійське царство¹²⁶; б) Доклад М. П. Василенка «Ревізія маєтностей Стародубського полку»¹²⁷; в) біжучі справи.

За секретаря Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 150. Автограф.

№ 58

[Київ, середина квітня 1911 р.]¹²⁸

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Франкови¹²⁹ гроші і відбитки послано на ім'я Козловського¹³⁰ (так порадив мені Мих[айло] Лукич)¹³¹.

Вишивки сьогодні запаковано, завтра хочу відіслати. Завтра у вечорі їду з Києва, заступить мене в Бюро мій чоловік. А з 1-го червня до кінця серпня мабуть Бюро буде відчинене раз на тиждень. 9 кн[ига] друкується, але Ор[ест] Ів[анович] не дає статі своєї і мабуть не дасть.

З поваженням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 152. Автограф.

№ 59

[Київ,]¹³² 7 (20) травня 1911 р.

7/V.1911.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Я вже тиждень у Києві, працюю над статями до Технічного збірнику¹³³. Вже п'ять статей зовсім готові і з того тижня підуть до друку. Буде не менше як 8 аркушів в збірнику.

А з «Записками» справа стоїть так, що тільки стаття Перетця¹³⁴ друкується. Орест Іванович Левицький не дає статі і мабуть не дасть. Я його кілька разів бачила і нагадувала про статю, але він не обіцяє напевно. Василенко¹³⁵ обіцяє свою статю прислати незабаром, а матеріяли, що в додатку друкуватимуться, почне давати з 1 червня. Стешенка¹³⁶ стаття готова у Перетця. Пошлемо по неї. Ярошевич надрукував в «Раді» про кольонізацію, значить в «Записках» не буде. Стасюк ще є в 1-й колекті, читане вже автором.

Драгоманова¹³⁷ доклад Русов пропонує до «Записок» — чи взяти його на 9 кн[ижку]?

22/IV засідання не відбулося — чехи оповістили, що не будуть (не можуть, бо десь виїздять) і публіки не було. Було засідання 1/V з докладами Гехтера¹³⁸ і Драгоманова.

Друкарня Чокол[ов]а¹³⁹ переходить у друге помешкання і через те досі не присилає корект статі Перетця.

З поважанням

Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 55–56. Автограф.

№ 60

[Київ, після 10 (23) червня 1911 р.]¹⁴⁰

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Отже я вже другий тиждень у Києві — все працюю з чоловіком над Технічним збірником, і хочу Вам написати і про сей збірник і про 9 кн[ижку] «Записок»¹⁴¹.

В збірнику буде 11 аркушів, не менше. Видання його (друкарня, папер, переклади й коректа, й кліше) коштували не менше як 500 рублів. Редактори збірника просили мене написати про се, бо асігновано на збірник всього 400 р. і се значить переросхід. Але ж в збірнику буде 11 аркушів, і гонорарів автори не хочуть.

Збірник буде готовий в перших числах липня, і тоді ж ми напишемо до скарбника про гроші для друкарні й пошлемо йому рахунок.

Тепер про «Записки».

В той час, як справа з збірником йде дуже жваво (між иньшим ся друкарня, де дали збірник — 2-га Артіль — дуже акуратна й порядна), друкування 9-ої книги «Записок» йде мляво. Нема статей. Перетця складено всього 8 стор[інок], далі Перетц пише поставить Стешенка, а Стешенко досі не присилає статі (дав одну сторінку усього); Стешенка статя буде на 2 аркуші, потім Василенко (дав вже 10 червня) на 3 аркуші; потім ще є Стасюк на 2 арк[уші] 3 сторінки. Більше нема нічого. Матеріали Василенко дасть аж восени. А Драгоманова статя — вона невеличка — ще десь буде перероблятися і коли її дадуть — невідомо.

Ви мені писали, що оповідання «Фанти»¹⁴² слабе. Так слабеньке воно, я сама се чую і здається мені, що нічого вже я й не можу писать.

Велика моя повість, про яку я з таким захопленням говорила, не посувається щось наперед, і я сама в величезній апатії. У всякім разі перепишу те, що вже в мене готове, і пришлю Вам, бо мені дуже треба знати, яка буде Ваша думка.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 74–75. Автограф.

№ 61

[Київ,]¹⁴³ 1 (14) серпня [1911 р.]

1/VIII.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Клуб лишається в старім помешканню. Товариство теж, очевидно, лишається, бо нема іншого, кращого. Господиня просить дати їй зараз уже повідомлення на папері, що Т[оварист]во лишається. Отже, я просила б Вас прислати мені таке повідомлення (бо й контракт Вами був підписаний), а я передам господині.

«Історію» перекладаю, невдовзі скінчу те, що мені прислано (3-й арк.).

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 136. Автограф.

№ 62

[Київ,]¹⁴⁴ 6 (19) вересня 1911 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Вибачайте, що турбую Вас. Орест Іванович та Іван Матвієвич все збирались укласти текст привитання до Академії наук з приводу Ломоносовського ювілею¹⁴⁵. Вчора увечері Іван Матвієвич і прийшов для сього в Т[оварист]во, але спитав раніше, чи Ви приїхали, і довідавшись, що приїхали, доручив мені вже до Вас звернутися в сій справі і просити, щоб Ви уложили текст привитання і підписалися. Отже і прошу Вас се зробити, посилаю бланк. Думаю, що сьогодні треба й вислати. Може Ви самі й вишлете, а як хочете через Бюро, то прошу прислати мені листа в Бюро, я буду нині від 4 до 6.

З поважанням Нат. Ром.

6/IX.1911.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 59–59 зв. Автограф.

№ 63

[Київ,]¹⁴⁶ 16 (29) вересня 1911 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

15/IX було засідання Ради. Вирішено ще на рік лишатись в сім помешканні, намічено доклади для прилюдного засідання в сім місяці.

Я взяла недавно у Павла Пилип[овича] 25 руб., бо дуже треба було. Ще прошу Вашого дозволу взяти 50 руб.

Прошу Вас, Михайле Сергієвичу, написати мені, чи не могла б я від якого товариства для запомоги письменникам¹⁴⁷ (здається існують такі Товариства) одержати запомогу в формі позички більшої суми на три роки. Може я дуже наївна, щодо сеї справи і хочу неможливого. Але я й прошу у Вас поради: чи можливо се взагалі для мене і тоді — куди звернутися.

З поважанням Нат. Романович.

16/IX.1911.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 57–57 зв. Автограф.

№ 64

[Київ,]¹⁴⁸ 7 (20) листопада 1911 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

IX кн[ижка] «Записок» не матиме й 8 аркушів. Василенко так і не дав обіцяного матеріалу про Стародубський полк. Коректу, що одержала від Вас нині, ще раз покажу автору, хоч він уже й читав раз.

Привітання до Академії наук переписала і дала нині прочитати Стешенку й для підписи.

Мій чоловік прийде до Вас сими днями.

З поважанням Нат. Романович.

7/XI.1911.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 60. Автограф.

№ 65

[Київ, після 7 (20) листопада 1911 р.]¹⁴⁹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Вибачте, що знов турбую Вас. Іван Матвієвич пропонує свій текст привітання до Академії і просить післати його Вам на прочитання. Привітання доведеться послати телеграмою.

Прошу Вас написати, чи годитеся Ви на сей текст і вернути мені його, то я нині вишлю.

Згідно з Вашим листом я переписала Ваш текст і просила Ів[ана] Мат[війовича] підписати, але він не годиться на той текст.

З поважанням Нат. Романович.

Іван Матвієвич каже, що може дуже довгий текст, то лише першу частину післати, а кінець (з бажаннями) опустити. Чи може все післати?

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 226–226 зв. Автограф.

№ 66

[Київ, жовтень 1911 р.]¹⁵⁰

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Справа з IX кн[ігою] стоїть зараз ось як. Видруковано статтю Перетця і Василенка, зроблено I коректу статі Стешенка. Чи присилати Вам статтю Стешенка у 2-й коректі, чи тільки Перетцю післати і Стешенку? Так довго тягнеться друк сеї книги, бо задержують автори. Напр[иклад], стаття Перетця дана була зараз по Великодні в друкарню, а стаття Василенка, що йде зараз же після статі Перетця, прислана була автором для перекладу коло 10/VI; з перекладом не було задержки і вже 16/VI стаття була в друкарні. Другу коректу сеї статі послано 5 серпня і Василенкови, і Вам, однак, в той час, як від Вас незабаром одержано коректу, Василенко прислав свою аж в початку вересня. А друкарня страшенно нарікає на таку задержку і сама не спішить через те і сама тепер задержує і не хоче X кн[іги] друкувати, як не дамо всіх статей відразу. Проф[есор] Перетц теж нарікає на те, що книга поволі так друкується і по звичайній мантрі своїй обвинувачує Бюро. Однак Бюро протягом двох місяців видрукувало технічний збірник (10½ арк.), бо всі статі були відразу передані в Бюро і автори не задержували корект (хиба часом день-два зайвих продержать). Такі несправедливі докори нарешті вже дратують. На X кн[ігу] є вже стаття Добровольського¹⁵¹, більше нічого нема поки.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 227–227 зв. Автограф.

№ 67

[Київ, до 12 (25) листопада 1911 р.]¹⁵²

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Переклад II т. «Киевской Руси» візьму з охотою. Прошу прислати мені оригінал.

І т. «Киевской Руси»¹⁵³ у мене є і я його буду читати.

З поважанням Нат. Романович.

Збірник технічний¹⁵⁴ вийшов, на днях висилаємо. Всі видатки по виданню 499 р. 80 к.

Н. Р.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 73. Автограф.

№ 68

[Київ, до 12 (25) листопада 1911 р.]¹⁵⁵

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Розсилаю запрошення на Раду на суботу, 7 год[ин] веч[ора]. Тому на 7 год[ин], що більшість членів Ради не можуть прийти о 6-ій. Декому вже послала поштою, а декому розносить тепер посланець.

Може дозволите мені нині вечером взяти 15 (або 10) рублів у Павла Пилиповича на рахунок ЛНВістника. Буду дуже Вам вдячна.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 71. Автограф.

№ 69

[Київ,]¹⁵⁶ 12 (25) листопада 1911 р.

10 рублів на рахунок коректи й перекладів від М. С. Грушевського одержала.

Нат. Романович.

12/XI.1911.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 62. Автограф.

№ 70

[Київ,]¹⁵⁷ 15 (28) листопада 1911 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Вінки й стяжки замовлено¹⁵⁸. Готові будуть завтра о 10 год. Може вінки можна б одіслати завтра рано в книгарню ЛНВ для того, щоб Ви

могли кожної хвили їй взяти, бо в Т[оварист]во їй брати немає рації — до 4-ої години воно замкнено.

Прошу написати мені, як зробити.

З поважанням Нат. Романович.

15/XI.1911.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 61. Автограф.

№ 71

[Київ,]¹⁵⁹ 10 (23) грудня 1911 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Роботу, що Ви пропонуєте, — переклад¹⁶⁰, — я, розуміється, візьму і дякую Вам за неї. На умови Ваші вповні пристаю. Маю тільки прохання — дати мені сто рублів тепер же, авансом. Моє прохання викликано умовинами, в яких я зараз опинилась. І сі умовин аванс (і то більший) і на рахунок ЛНВістника; кілька днів я уже обмірковую свої справи і прийшла до того, що мені треба попрохати у Вас аванс на рахунок ЛНВістника і я рішила в неділю, як Ви будете на засіданню, поговорити про се. Отже завтра я докладніше Вам скажу, що я хочу просити. А тепер лише прошу про аванс на рахунок сеї роботи, що Ви пропонуєте. До 15 грудня я мушу, конче мушу, мати кілька сот рублів, все над сим думаю, де їй взяти — отже тому і прошу Вас зразу про аванс.

Перекласти можу скоро і постараюсь, щоб було добре.

З поважанням Нат. Романович.

10/XII.1911.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 63–63 зв. Автограф.

№ 72

[Київ,]¹⁶¹ 12 (25) грудня 1911 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю лист Павлову¹⁶². Книжки вишлю завтра; може послати на його адресу, у нас є його адреса, бо він передплачує «Записки».

Я забула, що власне відповісти Коломийченку, прошу Вас — напишіть мені.

В заголовку доклада Щербини¹⁶³ я не можу прочитати першого слова: «[...] по Якову Мик[олайовичу] Шульгині».

Стешенкови лист Перетця відсилаю.

Перекладати почала.

12/ХІІ.1911.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 64. Автограф.

№ 73

[Київ, після 12 (25) грудня 1911 р.]¹⁶⁴

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю 2½ аркуші, решту ще перевіряю і завтра пришлю.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 69. Автограф.

№ 74

*[Київ,]¹⁶⁵ 20 грудня 1911 р.
(2 січня 1912 р.)*

Двадцять рублів на рахунок перекладу «Ілюстрованої історії України» від проф. М. Грушевського одержала.

Нат. Романович.

20/ХІІ.1911.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 65. Автограф.

№ 75

*[Київ,]¹⁶⁶ 21 грудня 1911 р.
(3 січня 1912 р.)*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Я теж хотіла б, щоб і скоро й гарно перекласти, та не знаю, як се вдасться. Практика показує, що трудно се, але пишу увесь час, нічим опріч переклада на займаюсь, то може вдасться і скоро; постараюся, щоб добре було. Сьогодні передала в контору половину 3-го аркуша. Ще до свят потрохи передам, а найбільше працюватиму на святах, і тоді, по святах, передам багато.

Антоновичу¹⁶⁷ вже написала. Треба, значить, ще раз написати йому про титул. Напишу зараз. А Щербині теж напишу сьогодні. Новицькому пішло «Записки» і вимітку про членську вкладку.

З поважанням Нат. Романович.

21/ХІІ.1911.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 66–66 зв. Автограф.

№ 76

*[Київ, після 21 грудня 1911 р.
(3 січня 1912 р.)]*¹⁶⁸

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Дякую за гроші. Другу половину 3-го аркуша занесу завтра рано (зараз не маю її тут, лишила дома). Тих 6 аркушів, що нині дістала від Вас, перекладу як можна скорше.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 70. Автограф.

№ 77

*[Київ, після 24 грудня 1911 р.
(6 січня 1912 р.)]*¹⁶⁹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Прошу Вас порадити, як буде с засіданням 28-го¹⁷⁰. Передусім я досі не маю відповіді ні від Щербини, ні від Антоновича, чи можуть вони читати 28-го. (Я не запитувала — чи можуть, а просто повідомила, що призначено на 28). Та, мабуть, вони згодні на сей день, коли не відповідають. А ось головне те, що в поліцію понесли повідомлення тільки нині, хоч я казала занести ще 24-го. Тільки сьогодні я довідалась про се, казала зараз занести, та вже пізно — треба за 3 доби повідомляти поліцію. То як же бути? Чи повідомляти членів про засідання 28, чи відложити?

Оповісток теж немає ще, і не можна надрукувати, бо друкарні не працюють; можна, правда, написати її. До 24-го я не могла замовити їх, бо чекала, чи не буде негативної відповіді від референтів.

Прошу написати мені додому, чи уряджати засідання з огляду на пізні повідомлення поліції.

Відповіді чекатиму нині, бо нині ж мушу виготовити писані оповістки, якщо засідання буде. «Рада» в середу не вийде, і значить не може бути в ній оголошено про засідання.

4-й аркуш перекладу передала 24-го Павлу Пилиповичу. Далі увесь час перекладаю. Нова адреса моя: В. Підвальна, 36, кв. 16.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 210–210 зв. Автограф.

№ 78

[Київ, грудень 1911 р.]¹⁷¹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Мені дуже потрібно Вас сьогодні побачити. Два рази заходила до контори і чекала Вас довго. Позаяк ніхто не може сказати напевно, коли Ви будете, то прохаю Вас, пришліть по мене, коли будете сьогодні в конторі.

З поважанням Н. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 67. Автограф.

№ 79

[Київ, грудень 1911 р.]¹⁷²

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Я все чекала з друкарні аркушів, але не дочекалася; думала сьогодні пришлють, а позаяк нема — то вже посилаю Вам коректи всієї ІХ книги (могла б їх і вчора дати та не було одної статі, нині знайшла все). Розіслала 20 запрошень на завтра, 6½ г[одини].

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 221. Автограф.

№ 80

[Київ, грудень 1911 р.]¹⁷³

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

В п'ятницю вже в нас була скінчилася дезінфекція і я певна була, що в суботу піду в Бюро. Але в суботу ранком заслаб на скарлатину

мій хлопчик, і знов так стало, що чоловік був ізольований і може всюди ходити, а я знов біля хорої дитини і не можу нікуди ходити. Цілі півтора місяця оберігали хлопця, щоб не заразився — і то все марно.

Отже, доведеться чоловікови замінити мене в Бюро ще півтора місяця; мені самій не хотілося б уже сього — але я не винна, що так все складається.

З поважанням

Нат. Романович.

Переклад буде вчасно готовий.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 72. Автограф.

№ 81

[Київ, грудень 1911 р.]¹⁷⁴

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю Вам зміст ІХ кн[ижки] для переложення по-німецьки. Нового в Товаристві нічого.

Маю до Вас особисте прохання: чи не могли б Ви дати мому чоловікови рекомендацію до міського гласного Оргіса-Рутенберга. Якщо вважаєте се можливим, то будьте ласкаві, пришліть. Річ у тім, що чоловік хоче одержати посаду помішника юристконсульта в міській управі, Деякі члени управи обіцяли подати свій голос за нього, але дуже багато в справі залежить від Оргіса-Рутенберга.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 76. Автограф.

1912 рік

№ 82

[Київ,]¹⁷⁵ 5 (18) січня 1912 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Хоч готовий був сей аркуш в середу, та не було ким одіслати.

Отже нині передаю в книгарню, щоби Вам віднесли.

З поважанням Нат. Романович.

5/І.1912.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 77. Автограф.

№ 83

[Київ, до 12 (25) січня 1912 р.]¹⁷⁶

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю 9-й аркуш. По 10-й прошу прислати завтра рано: або від 8 до 11½ додому, або від 12 до 2-ої в Т[оварист]во.

Завтра ж передам «Записки», 9 ч.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 204. Автограф.

№ 84

[Київ, до 12 (25) січня 1912 р.]¹⁷⁷

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Засідання ревізійної комісії відбудеться в четвер, 12-го у 7 годин. Посилаю 11-й аркуш і бумагу в поліцію для підпису. Заголовки, які дасте, я вставляю.

З поважанням Нат. Романович.

Мені здається, що Ви хотіли запитати Семиренка, чи згоден він бути членом, чи ні? Отже, на повістку виставляються такі особи¹⁷⁸ Ганицькій, Єфремов (як дасть згоду, що досі нема), Леонтович, Львович, Павлов, Порш, Семиренко (?).

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 206–206 зв. Автограф.

№ 85

[Київ,]¹⁷⁹ 12 січня 1912 р.

Одержано від проф. М. Грушевського 100 руб. на рахунок перекладу «Ілюстрованої історії». 12 січня 1912 р.

Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 78. Автограф.

№ 86

[Київ, до 15 (28) січня 1912 р.]¹⁸⁰

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Який буде заголовок доклада Порша¹⁸¹, що призначено на неділю? Завтра рано хочу дати друкувати повістки, щоб завчасу розіслати.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 219. Автограф.

№ 87

*[Київ, після 21 січня
(3) лютого 1912 р.]¹⁸²*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Шукаючи зараз, як Ви прислали, 92 т. «Записок», я помилилась (спішила, бо в Бюро була деяка публіка і чекала на мене); у Васильєва кн[ига] V «Зап[исок]» за р. 1909, а кн[игу] VI, яка була теж випозичена Александровичем, принесено було до мене додому сими днями, коли Бюро було замкнено, а я її забула взяти з дому.

Отсе зараз я вже наново переглянула реєстр випозичених книг і побачила свою помилку, послала по книгу додому. Дуже прошу вибачити мені, мені дуже прикро, що так вийшло.

Які ж будуть реферати, прошу вже мені написати.

З поважанням Нат. Романович.

В протоколі Ради записано, що 15-го буде 3 реферати¹⁸³: Ваш, Василенка і Порша, але нема заголовків, прошу мені написати заголовки.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 211–211 зв. Автограф.

№ 88

*[Київ,]¹⁸⁴ 28 січня
(10 лютого) 1912 р.*

С. Ю. Гаєвський. Київські книжки повісти «Александрія»¹⁸⁵.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю статтю, що Ви хотіли. Друкарня обіцяла ще у четвер, що пришло у суботу книгу IX. Не прислала. Я була зараз там, і вже обіцяно

прислати в понеділок. Почекаю до 2 год[ини] в понеділок і знов піду в друкарню, як не буде.

З поважанням Нат. Романович.

28/І.1912.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 79. Автограф.

№ 89

[Київ, до 4 (16) лютого 1912 р.]¹⁸⁶

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Дякую за «Історію»¹⁸⁷.

Посилаю 5 прим[ірників] ІХ кн[иги]. Якщо можна буде одержати решту (25 р.) за переклад, буду дуже вдячна.

Там я маю ще з 1911 р. від Вас аванс за коректу, то я порахую коли матиму книги сі, скільки відроблено. Лише не знаю скільки числити за сю коректу: «Рух»¹⁸⁸ і «Про школу»¹⁸⁹.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 90. Автограф.

№ 90

*[Київ,]¹⁹⁰ 17 лютого
(2 березня) 1912 р.*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Не вважаючи на те, що сей аркуш, що посилаю, був готовий ще сьогодні рано, не вдалось передати його Вам раніше, як отсе вечером.

Се власне тому, що посланець Ваш прийшов в Бюро по 2-ій годині (певне щось кілька хвилин пізніше) і не застав уже там мого чоловіка, який заміняв мене сьогодні і якому я дала сей аркуш для передачі Вашому посланцю, якщо він прийде. Не заставши нікого в Бюро, посланець прийшов до мене додому (в 2 год. і 15 хвилин) і віддав мені записку, але перекладеного аркуша в моїх руках ще не було, бо чоловік з Бюро не додому пішов. Та я й не догадалась зразу написати Вам, чому се не передаю перекладеного аркуша і се може виглядати, що я дуже неакуратна й не точна...

Отже, посилаю 1 аркуш; другий буде готовий завтра рано (бо вже половина готова). І ще два будуть не пізніше четверга (кінчаючи 360 стор.).

Се безумовно мало 3 аркуші за 2 тижні, коли ж сей останній був такий якийсь важкий для мене: багато роботи було в Бюро, а головне я дуже погано почувала себе і поза роботою в Бюро не могла нічого робити; не було сили. Отже прошу вибачити.

Коректу Щербини¹⁹¹ друкарня лише вчора увечері прислала (першу); я поправила й дала вже в друкарню і в другій коректі пришлю Вам. Оресту Ів[ановичу] 3 рази вже нагадувала про статтю і пригадаю ще. Стаття Добровольського переложена.

За гроші (30 р.) дуже дякую.

З поважанням

Нат. Романович.

17/II.1912.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 51–52 зв. Автограф.

№ 91

*[Київ, до 19 лютого
(3 березня) 1912 р.]¹⁹²*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Про засідання на неділю повідомлено поліцію і друкується повістка для членів.

Маю лише один перекладений аркуш, його передати — постараюся перечитати сьогодні і поправити. Сьогодні я нездужаю, застудилася, не виходжу, і Т[оварист]во сьогодні зачинене.

Стаття Гаєвського¹⁹³ доложена секції і віддана в друкарню. Можна вже давати третю статтю для X кн[иги].

60 примір[ників] IX кн[иги] передам в книгарню для Львівської книгарні.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 207–207 зв. Автограф.

№ 92

*[Київ,]¹⁹⁴ 21 лютого
(5 березня) 1912 р.*

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Посилаю статтю Щербини¹⁹⁵ у 2-ій коректі, яку щойно прислали з друкарні.

Також і записку друкарні, в котрій вона просить переписати Вашу статтю¹⁹⁶. Чи переписувати?

З поважанням Нат. Романович.

21/II.1912.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 80. Автограф.

№ 93

*[Київ, після 21 лютого
(5 березня) 1912 р.]¹⁹⁷*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю статтю Гаєвського в 2-й коректі. Статтю Щербини друкарня дала сьогодні в 3-ій коректі; думаю ще взяти і ревізію і дозволити друкувати. Стаття Ваша у мене, чи переписати?

З поважанням Нат. Романович.

Ви мені вернули «Мандрівницю»¹⁹⁸? Чому? Може не годиться? Я дуже збентежена. Будьте ласкаві, напишіть.

Н. Р.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 138. Автограф.

№ 94

*[м. Київ, після 21 лютого
(5 березня) 1912 р.]¹⁹⁹*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Боюсь, що частина сього аркуша дуже нерозбірно написана. Надалі того не буде.

Корект ще нема. Вашу статтю друкарня рішучо одмовляється скласти і просить переписати. Сьогодні знов повернула статтю і дуже просить переписати. Що робити?

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 222. Автограф.

№ 95

[Київ, 18 (31) березня 1912 р.]²⁰⁰

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

З протоколу вчорашнього засідання Ради я довідалася, що не тільки аванс, якого просила, мені ухвалено ще й крім того 20 р. Дуже дякую Вам.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 216. Автограф.

№ 96

*[Київ,]²⁰¹ 19 березня
(1 квітня) 1912 р.*

25 руб[лів] на рахунок перекладу «Ілюстрованої історії» проф. М. Грушевського одержала 19 марта 1912 р.

Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 81. Автограф.

№ 97

[Київ, травень 1912 р.]²⁰²

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю Вам Хроніку і зміст X кн[иги]. Прошу написати, скільки аркушів повинна мати X кн[ига], то я буду знати, скільки статі Порша²⁰³ давати.

Статю Левицького²⁰⁴ вчора лише друкарня прислала до коректи, а нині я відіслала вже поправлену в друкарню. Статю Порша складено трохи, але далі друкарня не хоче складати, поки не видрукує попередніх статей, щоб увільнився шрифт. Видрукувати ж все попереднє зможе тоді, коли вже зроблено буде другу коректу ст[атті] Левицького.

Чи присилати в коректі ст[атті] Порша і Левицького?

Мені дуже прикро, що книга X не вийшла, поки Ви у Київі; але затримала статя Левицького, та й друкарня, правда, не дуже поспішає. Боюсь, що й друкарня Кульженка не швидше робитиме. Ось медичні статі²⁰⁵ (кілька перших) дано було в суботу, решта у понеділок і второк, і досі нема корект навіть першої невеличкої статі з тих, що в суботу дали в друкарню.

З поважанням Нат. Романович.

Чи можу взяти «Ілюстровану історію», 2-е видання²⁰⁶ і ті книги, що коректу їх читала я?

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 89–89 зв. Автограф.

№ 98

[до 3 червня (16 червня) 1912 р.]²⁰⁷

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю докінчення перекладу 1-го тому «Історії»²⁰⁸. Прошу мені написати, коли можу звернутися до Павла Фил[иповича] по гроші; хотіла б 1-го або найпізніше 3-го червня їх одержати, і якби можна — 100 руб. Переклад VIII т[ому]²⁰⁹ вишлю (крім останніх трьох аркушів, одержаних через І Артіль) 1-го, а найпізніше 3-го червня.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 189. Автограф.

№ 99

[Київ, вересень 1912 р.]²¹⁰

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Х кн[ижка] «Записок» ніяк досі не може вийти властиво через статтю добродія Порша; автор дозволяє собі так довго задержувати коректу, і так трудно передати йому її, — бо він або виїхав і не лишив адреси, або ціле літо на квартиру до нього не можна посилати корект, бо його цілий день дома нема і тільки крім його там нема кому лишити і треба засилати в «Раду», яка по два тижні не передає йому і т. п., і т. п. — що ціла книга стала. Тепер вже може можна буде видобути від автора корект, бо вже маємо безпосередню комунікацію з ним, а не через «Раду», і вже не посилаємо часто йому нагадування, щоб не задержував.

Об'єктивно беручися «біда» з авторською коректою наче й не могла б бути причиною запізнення книжки, не повинна б бути, власне. Але фактично вона є причиною і фактично не можна було від автора, що жиє в Києві, а не десь далеко, видобути ні одної коректи раніше, як через 2–3 тижні, а то й 4.

Може й моя вина тут є, бо все ж таки літом Бюро відчинено раз на тиждень, а не щодня і не так інтенсивно йшла вся робота, як в зимі (хоч коректи автор міг щодня занести і кинути в скриньку на листи, про що його не раз прохали; і не вважаючи на те, що раз на тиждень

відчинено Бюро, чоловік мій щодня заходив, вибирав пошту й коректи; вже ж за літній час і Медичний збірник²¹¹ скінчено і Технічний²¹² — незабаром скінчено буде).

Але мені дуже неприємно і прикро, що Х т. досі не міг вийти. Все таки таке завжди вражіння у членів, що хронічно «Записки» запізняються по моїй вині. От хотіла, щоб хоть Х кн[ига] вийшла протягом місяця-двох і не вдалося.

Поки на XI кн[игу]²¹³ нема нічого. Сьогодні буду бачити декого і поговорю про матеріяли на XI кн[игу].

Щодо коректи, яку Ви пропонуєте мені і на яку охоче згоджуюся, то се якоесь непорозуміння. Мені ніхто не прислав досі нічого. Коли я одержала отсе Вашого листа і зрозуміла, що Ви чекаєте коректи і ніби задержка за мною, я запитала в друкарні 1-ої Артїли, чи не знають там що про се. Одповіли, що хотіли мені ще місяць тому дати коректи, та мене не було в Києві і в «Раді» сказали, що я приїду 1-го вересня.

Се шкода, що друкарня не прислала мені на квартиру корект. Чоловік був би зробив. Тепер вже присилатиме друкарня.

З поважанням Наталія Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 162–163 зв. Автограф.

№ 100

[Київ, після 28 вересня 1912 р.]²¹⁴

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

В книзі Х очевидно буде сторінок 156 + 7 стор[інок] «Хроніки» — 163 стор[інки]. Инакше не можна було розділити Порша. Таблиці дійсно поплутано, поплутала друкарня; будем тепер розплутувати. Решту рукописи Порша дала йому на перегляд.

На XI кн[игу] його статі лишилося стільки ж, скільки пішло на Х кн[игу]. Обіцяв дати матеріял на Х кн[игу] М. Василенко.

Будемо умовлятися з друкарнею Мейнандера²¹⁵.

З коректами Вашими тепер вже я нічого не розумію. Знаю, що ще в серпні якась коректа пролежала чомусь довго у клубного швайцара (довідалась про се вже недавно), який при Бюро вже не служив і не дбав про те, щоб передавати прислане для Т[оварист]ва або для мене — і забрана була назад друкарнею.

Потім у вересні я умовилася з друкарнею через Бондаренка²¹⁶, що друкарня присилатиме мені коректи в Бюро Т[оварист]ва, а я вертатиму їх не пізніше, як другого дня перед полуднем або третього, коли коректу прислано перед святом у вечорі.

І починаючи з 13-го вересня я одержую коректи і не задержую їх довше того, як умовились. І як тепер вже, як сі коректи десь або зникають, або запізняються до Вас, то я вже не розумію, в чім причина.

За час від 13/IX по 28/IX я прочитала в першій коректі, рахуючи сторінками українського оригіналу від 176 по 239 ст. за чотири рази. Перший раз одержала коректу 13-го, одіслала 15 рано (14 свято); другий раз одержала 19-го, одіслала 20-го; третій одержала 27-го, одіслала 28-го. До ревізії мала 19/IX 3 аркуші (одіслала 20); в другій коректі мала 13 арк. (25/IX) і 14-й (26/IX). А 27 у вечорі одержала ще перегляд окладки і показчики (одіслала 28 рано).

Надалі так само не задержуватиму корект і з охотою читатиму.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 201–202. Автограф.

№ 101

[Київ, жовтень 1912 р.]²¹⁷

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Щодо коректи VIII т[ому] «Історії», то поділено її так: 1-шу коректу читає д[обродій] Лизанівський²¹⁸, 3-ю я. Не затримую, читаю уважно. Дійсно мені зараз важко було читати 1 коректу.

Щодо «Записок», то затрималися вони зовсім несподівано на статі Гаєвського. Порш вже зверстаний, все зверстано, але видруковано тільки 5 аркушів, бо проф[есор] Перетц сильно задержав коректу Гаєвського, більше 10 днів. Я посилала до нього часто по коректу, він і переказував, і відписував, що дуже зайнятий і сам пришле. Отсе вчора увечері прислав. То може за тиждень вийде книга, постараюся, щоб вийшла.

З поважанням

Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 130–130 зв. Автограф.

№ 102

*[Київ, після 19 жовтня
(1 листопада) 1912 р.]²¹⁹*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Коректу я мала 18/X, кінчаючи сторінкою 267 українського оригіналу, з 19-го/X 273 ст. — се остання.

Переклад робиться потрохи. Властиво, пише його мій чоловік, а я тільки прочитую його, бо тепер — і так буде до Нового Року — не маю зовсім часу. Се нічого? Написано буде читко і під моєю редакцією. Може вам прислати аркуш, щоб Ви поглянули чи добре буде? Коли приходиться говорити про X кн[игу] «Записок», то вже не знаєш, що й казати. Друкарня тільки вчора у вечорі прислала останню коректу ст[атті] Порша і «Хроніки». Сьогодні вже все підписано і дано в друкарню, обложка й оголошення. Тепер ще треба видерти з друкарні книгу; буду щодня посилати.

Щодо друкарні Мейнандера, то вона дала свої умови — виходить аркуш 29 руб. Чи се не буде дорого. Се ж дорожче, ніж Чоколова або 2-ї артілі. Якщо вже вирішаєте остаточно в друкарню Мейнандера дати, то вона готова хоч зараз почати друкувати.

Та ще в мене нема ніякого матеріялу.

Листи Ваші всі передала. Саме того вечора було засідання Ради.

Я прохала недавно у Павла Фил[иповича] на рахунок коректи Вашої статі 20 руб. і він мені дав. Казала йому, що відповідальність за се беру на себе перед Вами. Дуже критична хвилинка була і я подумала, що якби Ви були в Києві, я попросила б і Ви дали б. Отже може не будете гніватися за самовільний вчинок.

Коректу стараюся робити уважно, особливо 3-ю вважаю дуже.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 203–203 зв. Автограф.

№ 103

*[Київ,]²²⁰ 31 жовтня
(13 листопада) 1912 р.*

31/X.1912.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Сьогодні одержала Вашого листа. Значить питання про друкарню на Раді вирішиться. Я пішлю сьогодні нагадування тим, хто обіцяв статі на XI кн[игу].

Чому друкарня затыгає «Історію казачества»²²¹ — я не знаю. Я не задержую корект. Раз трапилося: що 20-й аркуш прислано було в 3-й коректі з силою помилок, навіть пороблено нові, і я просила ще раз його мені дати, щоб я перевірила, чи поправлено помилки.

А отсе одну коректу, яку друкарня вчора увечері прислала для мене, я одержала тільки сьогодні — се по вині сторожа. І сказала йому сьогодні, щоб сього більше не було.

Одним словом, я сама не затримую корект і все одсилаю їм в друкарню в тім порядку, як писала раніше, і записую, коли одержала і коли одіслала. Прочитую тепер кожну коректу 2 рази, а ще раз, щоб менше було помилок.

Важніша з постанов Ради Т[оварист]ва на мою думку отся: «Включити в чергові серії «Записок» видання Математичної і Природничої секцій». Серія третя складатиметься з ІХ і Х томів «Записок». 1-ої Медичної та І Природничо-Технічної. Серія ІV складатиметься з ХІ тома «Зап[исок]», ІІ медичного, ІІ-го прир[одничо]-техніч[ного] і ХІІ т[ому] «Записок».

Признаюся, що затрудняюся практично перевести сю постанову, [себто] виконати її. І ніхто зараз не вияснює мені, як се зробити. Можна розіслати всім передплатникам книжки секцій, але се вийде якась плуганина. Тут треба хиба оголошення потрібно друкувати [...] про такі зміни.

З більш важних постанов хиба ще отся «В бюджет 1913 р. внести видатки на 3 книжку Збірника природничо-технічної секції».

Вже є одна стаття на сей збірник.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 82–83 зв. Автограф.

№ 104

[Київ, жовтень 1912 р.]²²²

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Коректа, яку посилаю, лежить у мене з вторка, 4-ої години. Вона готова була вже в 6 год. вечора у вівторок, але я не могла одіслати, бо й сама не виходила з хати і не була в Бюро. Певне, Ваш післанець приходив по неї у вівторок у вечорі до Бюро, але не застав мене.

Кінець «Історії» перешлю у четвер у вечорі, вибачте, що ще не виготовила, але чую себе зовсім недужою, насилу виходжу з хати, отже і працюю поволі, чи швидше не можу зовсім писати; але в четвер на 6 год. буде готове.

Друкарня Кульженка, розуміється не послала, хоч як обіцяла, по 900 портретів Шульгина до книгарні, і тепер сі портрети вже одіслані при оказії до Львова — про се нині довідалася в книгарні. Значить доведеться у Львові переправляти ім'я²²³! Дуже се досадно мені, хоч винуватою я себе не почуваю в сій пригоді: сидючи в Бюро Т[оварист]ва я не знаю, що робиться в книгарні — чи забрала друкарня в неї портрети чи ні. А коли я, повертаючи портрети, прислані в Бюро, запитала запискою друкарню Кульженка — де ж 900 ще (чи в друкарні, чи де-

інде), щоб і їх поправити, друкарня відповіла, що вона знає де і пошле по них. То я вже не мішалась і лише сьогодні зайшла в книгарню спитати — чи забрано портрет. А вони вже у Львові.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 213–214 зв. Автограф.

№ 105

[Київ, листопад 1912 р.]²²⁴

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Мені здається, що я не задержую корект; навпаки, часом лежить коректа зроблена і по неї не приходять.

А отсю коректу я одержала в суботу. Треба б в друкарню переказати, щоб в Клубі лишали коректи, а краще кидали в Т[оварист]во, бо часом в Клубі лежить коректа кілька годин, та ще може загубитися. Аркуш перекладу буде готовий нині о 1-й годині, 2-й аркуш певне завтра рано.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 224–224 зв. Автограф.

№ 106

[Київ, листопад 1912 р.]²²⁵

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Я не хотіла б випускати з рук коректури — пока Ви не пояснили б мені деякі непорозуміння щодо правопису, але не побачивши Вас, доводиться і так лишити Вам коректуру. Там є мої замітки, не знаю, чи розберете що. Проте просила б, як будете в редакції, пришліть Дмитра по мене, то я скажу Вам де й що лишилось невиправленим, або може вже багато зайвого виправлено (бо і в рукопису не добре все виправлено).

Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 153–153 зв. Автограф.

№ 107

[Київ, листопад 1912 р.]²²⁶

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Прикро мені було довідатись, що ся коректа, про яку я дбала, щоб добра була, вийшла така лиха. Я не можу зрозуміти навіть як се трапилося, бо ся коректа «Козачества» з першої шпальти читається два рази: перший раз не я читала, а другий раз, для перевірки я. Може се тому, що я останній час нездужала і не було, мабуть, у мене відповідної уваги.

В кожнім разі далі коректа «Козачества» — доки я буду в Києві — піде краще; отсе зараз я прочитала шпальти 20–25, прошу, коли одержите їх, звернути увагу, чи добре так буде. А як я виїду, тоді вже не знаю, чи добра буде в мене дома робитися коректа, хоч мусить бути краща, ніж отсе тепер, про яку Ви пишете.

Час і охоту робити коректу маю і доки буду в Києві, постараюся, щоб була найкраща. Але хотіла б знати, чи не лиха коректа в отсих 20–25 шпальтах, які читала з найбільшою увагою, бо як і в сих шпальтах лиха, то, боюсь, що не зумію краще.

Вибачте, мені й самій прикро дуже знати, що так багато помилок в коректі.

Ор[ест] Ів[анович] ще нічого не прислав. Чи у Вас рукопис Олександра Сергійовича²²⁷?

Ів[ан] М[атвійович] не одповів мені нічого, чи чита[ти]ме доклад неприсутних; може перед засіданням хто згодиться.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 198–199. Автограф.

№ 108

[Київ, до 10 (23) листопада 1912 р.]²²⁸

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Порша дійсно не можна вирахувати правильно і ось чому: Порш читав першу коректу і повернув її сам у друкарню, залишивши рукопись у себе; я послала до нього по рукопись і він дав мені її без таблиць, не повідомивши мене, що не всю рукопись дав мені (я ж просила всю).

Тим часом рукопись мала вигляд вповні закінченої (таблиці були в додатку з окремою нумерацією) і по сій рукописі я вираховувала, вповні певна, що се ціла рукопись. А коли вже показалося, що забагато на сю книгу статі Порша (коли друкарня почала таблиці присилати в 2-й коректі), то ст[аття] Гаєвського була видрукована так: 8 та 9 аркуші

Порша і пізно було щось змінити. А Порша ділити я не зважувалась, думаючи, що незручно тільки 5 стор[інок] тексту залишати на XII кн[и-гу] (решта все таблиці); тепер же, знаючи, що Ви у Києві, я рішила за-питати у Вас.

І. М. Стешенко запитує, чи не можна скликати Раду на 6½ в неді-лю, або коли в иньший час, тільки швидче.

Оголошень мало буде тих, що Ви зазначили на окладинку, може дати оголошення «Ради»; вона ж містить оголошення Товариства одмін-но. Але й того мало буде, то можна і на одну сторінку окладинки дати те оголошення «до співробітників» і передплатників «Записок» фільо-льогічної секції Українського Наукового Товариства в Києві, яке місти-лося в перших V книгах «Записок»? Сьогодні друкарня не робить.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 186–186 зв. Автограф.

№ 109

[Київ, листопад 1912 р.]²²⁹

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Раду скликали на 6½ год. веч[ора] в суботу.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 179. Авто-граф.

№ 110

[Київ,]²³⁰ 13 (26) листопада 1912 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Будь ласка, дайте сьому післанцеві 25 руб.

З поважанням

Нат. Романович.

13/XI.1912.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1 — Спр. 721. — Арк. 84. Авто-граф.

№ 111

[Київ, листопад 1912 р.]²³¹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

На стор[інці] 7-ій, внизу, після слів: [Под влиянием Марковича написаны польские работы Глищинского:] «(Gliszczyński). Hetmani małogosijscy i Kozacy do czasów unii» я вставила ціле речення, яке знайшла в українському оригіналі і яке пропущене в перекладі, а саме: (Bibl. Warszaw., 1848, рус[ський] пер[евод] в жур[але] «Пантеон», 1856) і Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozia oraz hetmani małogosijscy i Kozacy do czasów unii²³². Так мені здавалося, що се помилково пропущено в перекладі, то я й вставила; але може не треба було вставляти, то й пишу Вам про се, щоб це могли викреслити, як не треба.

З поважанням Нат. Ром.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 68. Автограф.

№ 112

[Київ, до 13 (26) грудня 1912 р.]²³³

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Рукописи на XI книгу Кульженко звернув.

Пише, що може тільки на 1 лютого виготовити книгу. Сьогодні піду ще в 2 Артіль. 1 Артіль може тільки на 1 лютого, але ж як ні одна друкарня не згодиться до 7-го зробити? А як згодиться, то може краще умову таку письменно зробити, що буде книжка на обіцяний час.

Щодо засідання: може в газетах і на повістках членам писати, що читатиме «Верховинець»²³⁴, а не Костів, «Костів» же тільки для поліції?

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 137. Автограф.

№ 113

[Київ,]²³⁵ 13 (26) грудня 1912 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Рукописи вчора увечері віддано до друкарні 2-ої Артілі.

З поважанням Нат. Романович.

13/ХІІ.1912.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 86. Автограф.

№ 114

[Київ,]²³⁶ 29 грудня (12 січня) 1912 р.

29/ХІІ.1912.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Дайте, будь ласка, рукопись Русова²³⁷. Мені її дуже треба. Щодо окладинки: чи оголошення, яке з тих, що в Х кн[изі] викинути, щоб умістити зміст Х кн[иги]. Чи може вклеїти окремий листик для змісту.

Прошу написати. Оглав мені потрібний; чи є вже?

З поважанням Нат. Ром.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 85. Автограф.

№ 115

[Київ,]²³⁸ 31 грудня (14 січня) 1912 р.

31/ХІІ.1912.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю рахунок перекладу й коректи. Боюсь, що ХІ кн[ига] не вийде до 7-го.

Морока з авторами, з тими, що в незакінченім виді дали статі для перекладу: се — Добровольський²³⁹ і Каманін²⁴⁰. Їм не можна не давати коректи, бо їм треба щось ще вставити, додати, змінити. Добровольський, напр., каже, що мусив дуже нашвидку дати свою статтю для засідання і вона вийшла необробленою.

Дала йому І коректу частини статі, а він наплутав таке в ній, що ні наборщики, ні я не можемо розібратися. Послала йому і в другій коректі вчора увечері, сьогодні він вернув.

А з статьею Каманіна иньша біда і вона не редагована спеціалістом (другу її частину читав, правда, і виправив Орест Іванович²⁴¹, якому вона випадково трапила до рук), не читана й автором у перекладі; автор держав її більше тижня і вернув не читану, маючи надію в коректі читати; отже буде велика коректура сеї статі, як і статі Добровольського, як писати в статі Каманіна: «подвиги» чи «події»? Ор[ест] Ів[анович] в другій половині статі виправив «подвиги» на «події». Чи так всюди поставити? Чи всюди «подвиги»? Як же з окладинкою і оглавом? Дуже й дуже мені прикро буде, як не вийде ХІ кн[ига] до 7-го.

Тим більше прикро, що я хоч тепер і лежу з підвищеною температурою, увесь час пильную корект і дбаю, щоб ні півгодини зайвих не задержати. Посилаю до морочливих авторів двічі на день і взагалі роблю за поміччю чоловіка та Мини все, що од мене залежить, щоб швид-

ше все було. Можна, розуміється, не дати більше ні одної коректи автограм, але чи не гірше виглядатимуть статі? Та ще Ор[ест] Ів[анович] просив після Каманіна дати ще й йому прочитати його статю, але сього певне не можна.

Друкарня сумнівається, чи зробить до 7-го, говорить «коли умовлялись, то Павло Пилип[ович] не упередив, що багато таблиць (12) і не зможе кінчити через багато таблиць і через велику авторську коректу».

Щиро вітаю Вас з Новим Роком!

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 87–88 зв. Автограф.

№ 116

[Київ, 1912 р.]

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Прошу звернути увагу при читанні статті «Національно-територ[іальні] межі України» на мої помітки «...?». Я роблю їх там, де не могла сама виправити, не маючи рукописи, також ще в деяких місцях: напр., всюди уживається «євреї», замість «жиди», «картина» (російське слово), потім російське «Измаил»; пишеться «Измаил», а один раз «Измаільский» (459 ст.). Може б краще було писати «Измаїл». А на 456 стор. пропущено 3 рази слово «повіт» (я так думаю, але напевно не знаю і не вставляла його).

Нат. Ром[анович]

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 151. Автограф.

№ 117

[Київ, 1912 р.]

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Не знаю, чи се та книга, що Вам треба; тут є малюнок «Мотронинський монастир»²⁴² на стор[інці] 200.

Ви вчора мені казали, куди віддати тих 60 карб., що Стадник взяв авансом, але я не певна, чи правильно зрозуміла Вас: здається мені, що казали до книгарні ЛНВ сі гроші дати, а може я забула. Прошу написати мені, чи таки до книгарні... І прошу вибачити мені, що турбую Вас отсिम запитанням. Я тепер всі розпорядження стараюся записувати, бо в пам'яті чомусь нічого не держиться — дуже мене обсіли клопоти —

а от вчора — в суєті не записала. Все иньше пам'ятаю, тільки отсе, куди аванс Стадника передати, забула.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 161–161 зв. Автограф.

1913 рік

№ 118

[Київ, до 7 (20) січня 1913 р.]²⁴³

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Прилюдних наукових засідань було 9; на них прочитано 27 докладів.

Засідань історичної секції 3

Засідань фільольогіч[ної] секц[ії] 2

Засідань етнограф[ічної] комісії 2

Засідань статист[ичної] комісії 1

На зібраннях технічної секції прочитано 7 докладів.

На зібраннях мед[ичної] спекції — 7 докладів

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 165. Автограф.

№ 119

[Київ, до 7 (20) січня 1913 р.]²⁴⁴

Я й сама вже потім подумала, що треба було дати Вам оригінал, та вже було пізно, посилаю його.

Корект Добровольського ще не дали.

З поважанням Нат. Романович.

У понеділок у Клубі буде засідання секції, чи в Бюро?

Нема одної шпальти.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 218–218 зв. Автограф.

№ 120

[Київ,]²⁴⁵ 10 (23) січня 1913 р.

Одержано від дійсного члена товариства М. С. Грушевського членської вкладки на рр. 1912 і 1913 десять рублів.

10/І.1913.

За скарбника Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 91. Автограф.

№ 121

[Київ, після 14 (27) січня 1913 р.]²⁴⁶

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Чи прислати Вам окладинку й зміст в коректі? Гаєвського теж? Каманіна посилаю Оресту Івановичу.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 100. Автограф.

№ 122

[Київ, січень 1913 р.]²⁴⁷

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю, як є, відомости про друк «Записок» в друкарнях. Посилаю повістку для підпису. З Вашої записки я зрозуміла, що не всім членам треба посилати запрошення на секцію і вечірку, а тим, хто бере ближшу участь. Так і роблю.

Зараз одержала Вашу записку і аркуш «Історії». На жаль, не маю зараз ні одного аркуша готового, ще тільки почала 13-й аркуш. Думала власне взятися як слід за переклад з неділі, бо сього тижня мала иньшу пильну роботу, та й не знала — на коли саме потрібні сі аркуші. 13-й аркуш пришло в понеділок.

З поважанням Нат. Романович.

Яка адреса Леонтовича? Певне і йому послати запрошення на понеділок?

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 205–205 зв. Автограф.

№ 123

[Київ, січень 1913 р.]²⁴⁸

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Отже остаточно вийшло так, що засідання буде завтра, бо студентам не дозволено вечірку. Про се я довідалася лише в 6 годин і тоді ж потелефонувала в редакцію «Ради», щоб дали оголошення, що буде засідання (бо раніше, в п'ять годин я телефонувала в «Раду», що засідання відложено на середу — такі були звістки з «Родини»²⁴⁹, що доводилося одкласти). В «Киевск[ую] мысль»²⁵⁰ теж післала і телефонувала, щоб неодмінно надрукувала.

Повістки зараз, увечері, розсилаю, сподіваюсь, що уранці одержуть, а декому, хто ближче, розішлю раненько хлопцем.

Посилаю рукопись Кореневського і переклад.

З поважанням Н. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 131–131 зв. Автограф.

№ 124

[Київ, січень 1913 р.]²⁵¹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Говорила по телефону й з «Родиною», й з Синицьким²⁵² (він власне ближше нічого не знає, а порадив з економ[ом] «Родини» вяснити) і виявилось те, що звернути кошти студентам і відмовити їм незручно; неможливо (Синицький каже, що втрати студенти поробили великі для сеї вечірки). Ще є можливість, що вечірка ся недозволена і економ обіцяв вяснити се до 3-ої години і повідомити. Тоді я розішлю повістки, як студентам не дозволена вечірка. Посилаю Вам повістку; в ній багато помилок, бо не зрозумів мене друкар і замість дати в 2-й коректі ще раз, прислав вже видрукувану повістку. Поправлю помилки всі. А може, як одкладеться засідання то передрукувати?

З «Родини» кажуть, що тільки середа вільна на тому тижні.

Чи коректи окладинки ще у Вас? Будьте ласкаві, дайте, чи може Ви послали до друкарні?

Може зателефонуєте в справі засідання; я буду в Бюро.

З поважанням Нат. Романович.

Кореневського пришло у вечорі.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 220–220 зв. Автограф.

№ 125

[Київ, до 4 (17) лютого 1913 р.]²⁵³

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Я все-таки з перекладом поспішаю, оскільки можу; повільніше ж йде власне тому, що менше часу маю для перекладу щодня, аніж в грудні і святками — бо тепер доводиться учити самій дітей, що відбирає години 2–3 щодня.

Не знаю, чи добре розібрала заголовок доклада Ор[еста] Левицького «[Про] Вас[иля] Тяпи[н]ського...»²⁵⁴, як не так, то прошу ще раз написати виразніше.

Завтра дам надвечір оповістку до «Ради», як не пришлете до 2-ої години — буду думати, що правильно прочитала.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 209–209 зв. Автограф.

№ 126

[Київ, лютий 1913 р.]²⁵⁵

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Показалося, що на XI книгу забагато буде матеріялу, більше, ніж 10 аркушів, може 11; дозвольте мені, отже, або Добровольського²⁵⁶ переділити або Гаєвського²⁵⁷. Думаю, може краще Добровольського не цілого дати, а залишити біля аркуша на XII кн[игу]. Се може нічого, що він весь вже був в 3-й коректі? Прошу написати зараз.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 126. Автограф.

№ 127

[Київ, до 18 лютого
(3 березня) 1913 р.]²⁵⁸

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

До XII кн[иги] статю дав тільки Ор[ест] Левицький²⁵⁹, і вона вже в друкарні. Василенко не дав, та й не читав ще і мабуть не буде читати, писав мені, що дуже зайнятий тепер і не може дати. Добровольський²⁶⁰ ще може дати закінчення до своєї статі. Каманін²⁶¹ теж має дати, та й Стасюк²⁶². Пишу сьогодні знов їм всім, щоб швидше дали, копія поеми

Кухаренка готується²⁶³. Буде скоро скінчена: її ж переписувати треба новим правописом? Чи може так і лишити, як в оригіналі?

На 18 лютого призначено було доклади Василенка і Щербаківського. Але Василенко не може дати. Отже, мабуть, і засідання не буде.

Прошу дуже написати мені, чи треба на XI книгу писати, що вона присвячується пам'яті Лисенка²⁶⁴.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 98. Автограф.

№ 128

*[Київ,]²⁶⁵ 19 лютого
(4 березня) 1913 р.*

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

На XII кн[игу]²⁶⁶ вже вискладано статтю Левицького про Тяпинського. На якому ж місці поставити статтю Добровольського? Зараз він був, сказав, що занесе продовження праці і що на XII кн[игу] буде стільки, скільки на XI, т. є. 28 сторінок.

З XI книгою не щастить мені — стільки вже докорів за неї маю... Ось тепер показалося, що буде більше, ніж 10 аркушів, буде коло одинадцяти — і я вже не знаю, чи се великий гріх, що буде більше, ніж 10. Поему Кухаренка вже переписано. В той час, коли я запитувала Вас, яким правописом, вона вже була мало не ціла переписана сучасним. Запитала ж я тому, що взяв мене сумнів щодо правопису, хоч питала перед тим і Ор[еста] Левицького і І. М. Стеценка і вони вислівлялися за сучасний. Рішила спитати, щоб не сумніватися.

Того дня, як вийде XII кн[ига] вишлю її до Львова.

З поважанням

Нат. Романович.

19/II.1913.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 92. Автограф.

№ 129

[Київ, лютий–березень 1913 р.]²⁶⁷

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Корект, що прислали мені вчора увечері, не прочитала ще, не мала часу; все читала коректи XI книги. До вечора прочитаю. З рукописів Марка Вовчка маю тільки — «Гайдамаки»²⁶⁸; «Лист з Парижу»²⁶⁹ давно

звернула в контору ЛНВ ще на В[еликій] Володимир[ській], 28. Так само і аркуші, які мала, віддала.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 110. Автограф.

№ 130

*[Київ, після 19 лютого
(4 березня 1913 р.)²⁷⁰*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Не знаю, чи одержали Ви листа мого, висланого у вівторок. Я писала, що XI книга матиме не 10 аркушів, а більше 11-ти. Вже точно відомо, що має бути 11 і 2 стор[інки]. Але як сього не можна, ні в яким разі, щоб книга мала більше, ніж 10 аркушів, то ще можна змінити: видрукувано 10 аркушів тільки, а 11-й і 2 стор[інки] прислано сьогодні мені, щоб підписала до друку. То можна сих 25 сторінок статі Порша²⁷¹ залишити на XII книгу, додавши ще 2 стор[інки] з 10 аркуша, бо інакше розділити незручно.

Посилаю Вам 10 аркуш і далі весь кінець ст[атті] Порша, щоб Ви поглянули чи розділити її, чи всю пустити в XI кн[игу]. Прошу дуже зараз звернути мені коректу.

Під портретом Лисенка думаю поставити: Микола Лисенко, р. 1866.

Я пришлю Вам ще окладинку й портрет.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 185–185 зв. Автограф.

№ 131

*[Київ, до 31 березня
(13) квітня 1913 р.]²⁷²*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю квиток на 30 руб[лів]. Дуже дякую за гроші.

Посилаю замітку про уплату членської вкладки 10 р[ублів] і прошу підписати замітку про одержання гонорару на таку ж суму.

Як Ви поїдете, куди маю відсилати коректу VIII тому.

З поважанням

Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 101. Автограф.

№ 132

[Київ, до 10 (23) квітня 1913 р.]²⁷³

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Ось посилаю документ; але в друкарні сказали тільки для друкарні першої артілі, а для другої артілі треба ще взяти такий же дозвіл у губернатора.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 191. Автограф.

№ 133

[Київ,]²⁷⁴ 10 (23) квітня 1913 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Сьогодні в 6 ½ год. призначено засідання Ради Товариства.

З поважанням Нат. Романович.

10/IV.1913.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 93. Автограф.

№ 134

[Київ, кінець березня — поч. квітня 1913 р.]²⁷⁵

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

З XI кн[игую] таке: рукописи — кілька перших дано в друкарню ще у вівторок. В середу теж посилала дальші статі. В п'ятницю і суботу посилала по коректу — кажуть, що й не складали; в понеділок, тобто сьогодні, почнуть складати.

Може Ви б вплинули, бо дуже не поспішає друкарня.

В Т[оварист]ві я від 11½ до 1½ дня і від 7 до 8 вечора. X кн[игу] і Техніч[ний] з[бірник]к послано до Львова.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 164. Автограф.

№ 135

[Київ, квітень–травень 1913 р.]²⁷⁶

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю Вам коректу і рахунок друкарні. Вчора Рада не затвердила рахунку, не зважаючи сама се зробити, а просила Вам переслати, як Ви знайдете правильним, то тоді поплачу решту грошей. 300 рублів заплатила сьогодні.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 193. Автограф.

№ 136

[Київ, до 13 (27) квітня 1913 р.]²⁷⁷

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю примітку 7; чи се власне те, що Ви хотіли? Перекладаю щодня багато.

Записку Вашу і рахунок я одержала. Рахунок тому Рада не затвердила, що не було ніякої писаної умови щодо ціни, з якою можна було б перевірити рахунок. Проф[есор] Перетц зосібна вважає, що за брошюровку 10 арк[ушів] треба 10 р., а не 12 р. 50 к. і що за авторську коректу 30 р., а не 41 р. 70 к. Але я ходила вже торгуватись в друкарню і нічого не вийшло; кажуть, що не можуть нітрохи опустити. Може Пав[лу] Ф[илипови]чу уступлять, він, здається, умовлявся.

Стан XII книжки такий: статя Левицького видрукувана, Стешенка в 2-й коректі, Добровольського в 1-й кор[екті]. Статі Каманіна нема ще, хоч посилала недавно знов; теж нема і Ярошевича²⁷⁸, його постійно нема в Києві. Сподіваюсь все-таки по святках мати сі дві статі.

В четвер о 1-й год[ині] засідання фільольогічної секції.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 176–176 зв. Автограф.

№ 137

[Київ, до 22 квітня
(5 травня) 1913 р.]²⁷⁹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Стешенко читать не буде²⁸⁰. Він сказав, що Черкасенко²⁸¹ мав читати, послала до його, але відповіді нема ще. І од Олесья²⁸² ще нема

відповіді. Отже, може б Ви підписали папер, а я завтра впишу, хто ще читатиме. Тільки прошу підписати як можна нижче. Не знаю, чи добре писати, що читатимуться «промови», може не дозволять. Чи не краще поставити всюди «Пам'яті Коцюбинського». Будь ласка, напишіть щось. Посилаю примітки 8, 9.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 178. Автограф.

№ 138

[м. Київ, кінець квітня 1913 р.]²⁸³

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Отже скликаю Раду на 7½ год. веч[ора] у понеділок.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 129. Автограф.

№ 139

[Київ, квітень–травень 1913 р.]²⁸⁴

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Останнє число Хроніки, яке є, 51²⁸⁵, а 53²⁸⁶ нема.

В неділю, в 5 год[ин] веч[ора], засідання комісії мови.²⁸⁷

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 107. Автограф.

№ 140

[Київ, квітень–травень 1913 р.]²⁸⁸

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Будь ласка, передайте зміст і коректу.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 108. Автограф.

№ 141

[Київ, до 22 квітня
(5 травня) 1913 р.]²⁸⁹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю зараз 3 аркуші. 4-й завтра пришло, ще не перевірила. А ще два переложених вже — (1-й і 2-й з VIII т.); як Ви й казали, пришло потім, разом з 32, 33, 34, 35 аркушами, мабуть за днів 10. Може передасте коректу?

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 168. Автограф.

№ 142

[Київ, після 22 квітня
(5 травня) 1913 р.]²⁹⁰

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю аркуші 33, 34, 35 і початок 36-го, потім ще посилаю 1-й і 2-й аркуші.

Дуже й дуже просила би гроші, хоч за отсі 3½ (33, 34, 35 і 8 сторінок — разом з примітками 7, 8 та 9-ю — 36-го аркуша), себто 26 рублів. Звичайно, дуже була б вдячна, якби дали мені 50 руб., дуже мені скрутно зараз, але як не можна, то хоч сих 26 руб, які вже належать мені. Рахунок мій за сей переклад зараз в такому стані:

22-го одержала я від Вас 50 р. і післала Вам 4 аркуші, а тепер посилаю 5 аркушів з половиною (разом з примітками, зробленими раніше); отже, усього 9½ арк. За них мені належалося б 76 р., але 50 я одержала, лишається 26 р.

Вибачте, що турбую Вас своїми безконечними проханнями, але дуже потрібно сьогодні грошей.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 197–197 зв. Автограф.

№ 143

*[Київ, між 25 та 29 квітня
(8 та 12 травня) 1913 р.]²⁹¹*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю той лист Кульженка, в якому годиться друкарня мати по 17 р. 50 к. за аркуш. Такий змінтий сей папер, бо помилково був роздертий.

Замітку про засідання²⁹² ще пришлю.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 166. Автограф.

№ 144

[Київ, квітень 1913 р.]²⁹³

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Від щирого серця дякую за гроші.

Чи вирішили Ви, як буде далі з коректою? Після 15-го я їду, чоловік читатиме по змозі уважно і старанно, але, щоправда, може не так, як я; правда і за мною буває таке, що лишаю помилки.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 103. Автограф.

№ 145

[Київ, до 3(16) травня 1913 р.]²⁹⁴

Шановний Добродію!

Голова Комісії мови Українського Наукового Товариства К. Михальчук²⁹⁵ просить Вас прибути на засідання Комісії у п'ятницю, 3-го мая, в 7½ год. веч[ора] до нього на квартиру: Кирилівська, 41, завод.

За секретаря Н. Р.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 127. Автограф.

№ 146

[Київ,]²⁹⁶ 9, 11, 17 (30) травня 1913 р.

9/V.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Так докучають мені складачі друкарні Кульженка з своїми наріканнями на те, що рукописи «Медичного збірника» написані не чітко, а вони по-українськи не знають і т. п. — що я вже не знаю, як давати туди «Записки», а коректа просто страшна: таку силу помилок роблять складачі, що не стає нарешті місця, де правити. І щодня разів по два (і додому, і в Бюро) з'являється той складач, що складав «Мед[ичного] зб[ірнику]» і просто домовляється складати далі, просто переправити якоесь письмо, щоб можна було прочитати. Одно слово, страшний клопіт. І я говорила про се з Ів[аном] Матв[ійовичем], Олекс[андром] Григ[оровичем]²⁹⁷, вони думають, що «Записки» дійсно краще друкувати й далі в 2 артілі, тим більше, що до Кульженка треба дати всі рукописи зразу.

Ів[ан] Матв[ійович] просив мене, щоб я написала Вам про се, і як Ви згодні, то він на Раді проведе постанову, щоб друкувати й далі в 2-й артілі.

Дійсно, ще ні з одною друкарнею не було стільки клопоту і неприємностей, як отсе зараз з Кульженком. І прошу я Вас дуже, позвольте лишитися «Запискам» в 2-ій артілі.

Етнографічні матеріали²⁹⁸ теж в 2-й артілі.

11-го/V. Одержала зараз Вашу картку. 2) Можливо, що для Модзалевського²⁹⁹ не буде місця, бо Добровольського вийшло 49 сторінок, а не 38 (додав в коректі). 2) Не одержала ще Маркевича. Як одержу, зараз перекладу. 3) І артіль вже тиждень не дає мені корект «Козачества», пишу зараз в друкарню лист і взагалі якнайстаранніше допильную, щоб приспішили «Козачество»³⁰⁰.

І хоч виїду 15-го, та ще повернуся за пару днів і буду більшменш до 1/VI і думаю, що можна посилати мені коректу до Василькова; як згоджуєтесь я дам адресу в друкарню.

З поважанням Нат. Романович.

17/V.1913.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 94–95 зв. Автограф.

№ 147

[Київ, до 23 травня
(6 червня) 1913 р.]³⁰¹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Я вислала Вам лист в сих днях, чи дістали? Одповіла в нім на всі запитання, які були в картці. Тепер відповідаю на листа. «Хроніку» одержала, до неї ще додається справоздання скарбника (недавно отсе дав його скарбник), яке вже не буду посилати Вам, щоб швидче книгу випустити. Рукопись Возняка³⁰² одержала, одіслала пр[офесору] Перетцю, 23-го читатиметься на засіданні секції.

Отже трохи запізнила відповідь про виставку³⁰³, щоб вже написати Вам щось певне. А певне тільки сьогодні відомо. Сьогодні внесли гроші і маємо місце. І навіть поки сього добилися багато часу минуло, особливо через те, що не було кому клопотатись: я думала, що Стасюк швидче все налагодить, але побачила, що ніякої користі з нього, то вже сама з Мих. Ст. клопоталася. Не можна було до сьогодні внести гроші і закріпити місце за собою, бо невідомо було, чи годиться Комітет виставки на поділ сього місця, що дано було тільки між нашим і львівським Товариством. Нарешті видерли відповідь і вже місце є.

Тепер поставимо вітрини і перевеземо книгу; се вже в понеділок або у вівторок можна. І ось хочу Вас просити, щоб відповіли мені на отсе питання: всіх книг львівського Товариства, розуміється, не можна вмістити. То які виставити. Я думала, що можна «Записки» по 2 за кожний рік та інших видань по кілька томів. Тут нема з ким порадитися щодо сього, ніхто не знає, як і що, а хочеться, щоб все було як слід.

Чекаю інформаційної брошури з Львова; наша буде готова. Друкарню 1-[шу] підганяла; не знаю, чи посилає вже Вам коректу, мені посилає, хоч не кожного дня.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 187–188 зв. Автограф.

№ 148

[Київ, до 28 травня
(11 червня) 1913 р.]³⁰⁴

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

28-го висилаю переклад I тому, 30-го висилаю всі, скільки в мене є, 10 аркушів «Козачества». Більше Ви мені не дали поки що. Я дуже, дуже прошу Вас вислати мені гроші, чи чек так, щоб я могла одержати не пізніше 3-го червня, найкраще б 1-го, як можна.

Рахунок за I том в такому стані: сторінок всього переложено 235 — значить належало 117 р. 50 к. Грошей одержано: в 1911 р. 25 руб., в листопаді 1912 — 25 р., в грудні 1912 — 15 р., в січні 1913 — 30 р. — отже всього 95 р. Належить мені ще значить 22 р. 50 к.

Щодо історії «Козачества», то мені належить за сі 10 аркушів, що отсе вишло Вам 30-го, 80 рублів. Просила б отсе стільки і прислати мені тепер 80 + 22 р. 50 к., а тих 25 руб, що були ласкаві дати мені 3-го мая, просила б порухувати за коректу.

Вчора увечері вислала Вам листа про ріжні справи. «Записки» вийдуть 1-го або 4-го червня.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 139–139 зв. Автограф.

№ 149

[Київ, кінець травень 1913 р.]³⁰⁵

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Книга XI може буде завтра увечері. Все підписане до друку ще вчора ранком. Підганяю друкарню.

Як тільки вийде книга, пішлю до Львова.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 190. Автограф.

№ 150

[Київ, після 4 (17) червня 1913 р.]³⁰⁶

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

В середу і в четвер я післала Вам 2 листи, де писала про виставку та иньші справи; мабуть Ви не одержали.

Аркушів, післаних через друкарню першої артілі, в сю хвилию одержала.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 192. Автограф.

№ 151

[Київ, після 5 (18) червня 1913 р.]³⁰⁷

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Вчора вислала 7 аркушів перекладу: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Значить, крім присланих Вами пізніше чотирьох аркушів, ще лишилося два — 10-й і 11-й. Вибачте, що вислала трохи пізніше, ніж думала і обіцяла, але за клопотами щодо зміни помешкання та влаштування виставки — не мала змоги раніше переглянути і одіслати. Гроші, 50 р., одержала 5/VI, дякую. З помешканням вийшло так, що я шукала, шукала, знайшла нарешті три на вибір, показала їх Івану Матвієв[ичу], він став на тім, щоб вибрати неодмінно одне з сих трьох і запросили ми Люд[милу] Мих[айлівну]³⁰⁸, щоб спільно вже рішати. А вона сказала, що зараз не будем брати помешкання, бо доведеться платити ще два місяці і за старе, і за нове помешкання і шукатимемо в серпні, а тут тепер же вимовимо помешкання.

Щодо виставки, то й досі ще нічого не готово, але Мик[ола] Федотович³⁰⁹ обіцяє, що будуть зроблені вітрини вчасно і ще поспієм. Книжки і діаграма готові. Ще нема огляду діяльності львівського Товариства.

Стан рахунку на 1/VI такий:

Перекладу «Козачини» у квітні зроблено було 9½ аркушів (29, 30, 31, 32, 33, 34, 35+½ аркушів приміток і 1 та 2 аркуші) і належало мені за се 76 руб., які і одержала 22/IV і 30/IV.

Вчора послала 7 аркушів + 56 р., одержала 5-го на рахунок пер[екладу] — 50 р., ще належить мені — 6 р. та за перекл[ад] І тому лишилось мені одержати ще 22 р. 50 к. За тих 6 аркушів, що ще лишилося перекласти буде належати 48 р.

Отже, як вишлю Вам кінець перекладу, то просила би мені прислати 76 р. 50 коп. Але річ в тім, що в початку мая Ви мені дали 25 р. на рахунок або перекладу або коректи. Я б хотіла їх поррахувати на коректу, але може я в росписці написала на переклад, то тоді, розуміється, краще їх залічити на переклад і мені можна одержати по скінченню лише 51 р. 50 коп.

З поваженням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 124–125 зв. Автограф.

№ 152

[Олександрівка, 3 (16) липня 1913 р.]³¹⁰

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю одночасово 11, 12, 13, 14, 15 аркуші перекладу; 10-й аркуш вишлеться зараз з Києва, він готовий, тільки я не взяла його сюди з

собою. В останнім листі я подавала Вам стан рахунку за переклад, а зараз не можу пригадати точно, скільки мені належить, бо нема при мені моїх записів щодо рахунків за переклад. Пам'ятаю добре, що лишилося за I т[ом] Історії 22 р. 50 коп, а за VIII том ще належить щось 50 і кілька рублів.

Може Ви маєте під рукою той мій останній обрахунок, то там точно все обраховано. А я дуже й дуже прохаю прислати мені рублів 70 тепер же, бо на 16/VII с[тарого] с[тилю]. потрібно їх дуже. Прошу Вас не одмовити мені. Тоді, 16-го я буду у Києві і можу одержати, а зараз я на х. Олександрівці біля Лубен. Розуміється, якщо рахувати 20 р. від 3/V на рахунок перекладу, а не коректи, то мені належить не 70 р. з чимсь, а менше, але я б хотіла, щоб ті 25 р., що дали мені 3/V поррахувати на коректу, коли можна. А зараз просила би прислати таки 70 р. Дуже, дуже мені скрутно.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 120–121 зв. Автограф.

№ 153

[Київ, після 3 (16) липня 1913 р.]³¹¹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

XIII кн[ига] «Записок» в такім стані: зложена стаття Бучинського³¹², складається Возняк і більше немає статей.

Етнографічні матеріали³¹³ — тільки Сумцова³¹⁴ вже в 2-й коректі, більше нема нічого. Верховинець³¹⁵, мабуть, в кінці піде, бо так зручніше з нотами. Щербаківський³¹⁶ не дав ще того матеріялу, що мав переглянути. Медичний збірник буде в серпні готовий. Технічний ще не почав складатися, секція рішили восени почати.

Аркуші «Козачества» 10, 11, 12, 13, 14, 15 післано до Львова 3-го/VII. Одночасово післала листа Вам до Львова з проханням вислати мені 70 р. Те саме прошу й тепер і дуже прошу, бо опинилася в несподівано скрутному становищу; і чекаю від Вас, маючи надію тільки на Вас.

Більше аркушів у мене нема.

На виставці все зроблено, що мало бути зроблено і виставлено все; немає тільки зі Львова брошурки про діяльність Товариства ім. Шевченка.

Виставлено книги, діаграма, є брошурка з оглядом діяльності Наукового Товариства у Києві.

З поважанням

Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 122–123 зв. Автограф.

№ 154

[Київ, після 25 липня
(7 серпня) 1913 р.]³¹⁷

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Гроші 70 р. одержала 25/VII, дякую дуже.

На XIII кн[игу] нема поки матеріалу, крім Бучинського і Возняка.

Отсе може Стасюк дасть на осінь, але його стаття маленька.

«Козачество» зараз у мене в коректі, кінчаючи 576 стор. Рукописи.

Великий клопіт маю зараз з помешканням для Товариства. Тоді, в червні (чи в кінці мая), як постановили шукати знов спільно 5 кімнат за 100 руб в місяць мені і Івану Матв[ійовичу], ми найшли кілька відповідних помешкань і просили Людмилу Михайлівну оглянути, щоб спільно вибрати найкраще. Але Л[юдмила] М[ихайлівна] сказала, що оглядати не буде і вважає, що краще шукати тоді помешкання, коли вже кінчиться срок старому помешканню, щоб не платити протягом двох місяців за два помешкання. Казала, що вона тоді приїде, помешкання будуть і все улаштується. А тим часом вже надходить перше серпня, срок кінчається старому помешканню і воно вже комусь винаймлено, а Л[юдмили] М[ихайлівни] нема у Києві і нема нікого, хто б мав уповноваження винаймати помешкання. Павло Пилипович усувається від сеї справи. Доводиться щось робити д[обродію] Лизанівському і мені. Я, пам'ятаючи те, що говорилося на останнім засіданню Ради Товариства про зміну помешкання, спільно порадила з д[обродієм] Лизанівським і ми шукаємо, щоб винаймати на свою відповідальність. Мусимо взяти щось з тих помешкань, що є тепер (вже значно менші і гірші, ніж в червні були) і винаймати, перенестись, а контракт підпише Л[юдмила] М[ихайлівна], як приїде. Отак мусимо зробити, хоч і страшно брати на свою відповідальність. Хотіла ж адже, щоб Ви знали, як воно все вийшло. Може сьогодні нарешті пощастить винаймати 6 кімнат за 1300. Шукаємо властиво 5, але таких мало є, та й не всі хочуть отдавати для редакції, ще не знаю напевне чи і се помешкання в 6 кімнат віддадут. Вже другий тиждень сижу у Києві для помешкання, як і в червні теж лишалася для сього на тиждень, але даремно тоді тільки шукала, бо хоч і знайшла, та Л[юдмила] М[ихайлівна] не захотіла винаймати. Єдиного хочу тільки, щоб не було нарікань потім на мене за «самостійне» винаймлення помешкання (правда укупі з Лизанівським). Людмилі Михайлівні писали, але вона не одповіла нічого.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 180–181 зв. Автограф.

№ 155

[Київ, серпень 1913]³¹⁸

Високоповажний Михайле Сергієвичу!
Не розумію, чому Л. Чикаленко³¹⁹ пише, що не взято колекцій.
Ще в початку липня Мина привіз з станції 6 ящиків³²⁰ і вони в
Товаристві. Те, що пишете про Лизанівського, буде зроблено.
З поважанням Н. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 183. Авто-
граф.

№ 156

[Київ, до 10 (23) серпня 1913 р.]³²¹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!
Справу з помешканням³²² для Товариства і ЛНВістника полаго-
джено. Дякуючи тому, що в останню хвилю прийшов на поміч Павло
Пилипович, оглянув і признав помешкання відповідним для ЛНВ (а я
вважаю се ж помешкання відповідним для Товариства) і можна було ви-
наймати. Се єдине помешкання, яке згодилося для редакції винаймати
і то «щоб не було друкарських машин».

Помешкання — 6 кімнат на 2 поверсі, вхід з ulиці, для Товари-
ства 2 великі кімнати, одна маленька для ЛНВ. 1 — велика, дві менших;
на В[еликій] Підвальной, 36. 1300 р[ублів] на рік, платити по третям.

Вчора перенеслися.

Коректу «Козачества» зараз маю ст. 86 вже мого перекладу.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 111–111 зв.
Автограф.

№ 157

[Київ, серпень–вересень 1913 р.]³²³

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!
Друкарня мені прислала переломану коректу «Козачества», чи се
2 чи 3 коректа, не знаю, бо прислано мені разом з нею тільки ті шпаль-
ти, що я робила, а Вашої коректи не прислано.

Прошу коректу Добровольського³²⁴ і рукопис Модзалевського³²⁵.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 194. Авто-
граф.

№ 158

[Київ, серпень–вересень 1913 р.]³²⁶

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю аркуш 121–136 ст. (моїх 55–104); прошу дуже у понеділок прислати до мене додому подальші аркуші.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 208. Автограф.

№ 159

*[Київ, після 26 вересня
(9 вересня) 1913 р.]³²⁷*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Рада Клубу дає нам середу, 14-го, бо неділя, понеділок і втірок уже заняті. Отже розсилатиму повістки на середу, 7 год[ин] веч[ора].

З поважанням Нат. Романович.

Чи в понеділок буде Рада?

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 217. Автограф.

№ 160

[Київ, до 2 (15) жовтня 1913 р.]³²⁸

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Чи загальні збори призначити разом з засіданням пам'яті Лесі Українки³²⁹? Дуже Вас прошу, як вважаєте можливим, прислати мені на рахунок за коректу 30 руб.

Також прошу якої-небудь роботи, ще коректи або що иньше.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 105. Автограф.

№ 161

[м. Київ, до 16 (29) жовтня 1913 р.]³³⁰

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Посилала до Олек[сандра] Микол[айовича]³³¹, але він через щось не підписав, сказав: «Я сам прийду». Отже, може Ви самі підпишете. Чи може я не так написала, як треба.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 118. Автограф.

№ 162

[Київ, до 16 (29) жовтня 1913 р.]³³²

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Се вийшло непорозуміння вчора з Олекс[андром] Мик[олайовичем]. Він приходив пізніше й казав, що тому тільки не підписав, що се не була квітанція; квітанцію він підписав би, а се був лист з подякою³³³ і він не почував за собою права писати такі листи від Т[оварист]ва. Словом — непорозуміння.

Значить Тишкевич³³⁴ не має нічого проти виставлення його імени на докладі. Антонович³³⁵ приніс вже доклад, посилаю сьогодні Дорошенкові³³⁶.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 119. Автограф.

№ 163

[Київ, жовтень 1913 р.]³³⁷

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю далі статтю Стешенка³³⁸; посилаю ту саму, що він правив, бо може, Ви дещо зміните в поправках. Вашу коректу посилаю.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 200. Автограф.

№ 164

*[Київ, до 29 жовтня
(12 листопада) 1913 р.]³³⁹*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!
Вашу промову про Лесю У[країнку]³⁴⁰ широким корпусом скла-
дати, чи таким, як в ІХ книзі ЛНВ «Сорокалітній подвиг?»³⁴¹.
З поважанням Нат. Романович.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 128. Авто-
граф.*

№ 165

*[Київ, до 29 жовтня
(12 листопада) 1913 р.]³⁴²*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!
Я запитувала Вас у середу, яким шрифтом складати статі про
Л[есю] У[країнку] і Ви сказали «узьким корпусом». Так я і написала в
друкарню. І отсе зараз одержала коректи статі Стешенка³⁴³ і Ніковсько-
го³⁴⁴. Чи одіслати їх, щоб широким корпусом скласти, чи так лишити?
З поважанням Нат. Романович.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 104. Авто-
граф.*

№ 166

*[Київ, до 30 жовтня
(13 листопада) 1913 р.]³⁴⁵*

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!
З матеріялів на засідання є тільки доклад Падалки³⁴⁶. Його може
читати Черняхівський — так сказав Ів[ан] Матв[ійович].
Прошу написати мені заголовок Вашого докладу, вже пора в по-
ліцію писати, якщо, розуміється, буде засідання.
Крім Падалки нема нічого в мене.
З поважанням Нат. Романович.

*ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 114. Авто-
граф.*

№ 167

[Київ, перша половина
листопада 1913 р.]³⁴⁷

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Леонтович³⁴⁸ невідомо коли буде. Отже доклад Русової³⁴⁹ не читатиметься. Чи добре буде така оповістка для членів і в газети? Знов не пам'ятаю який порядок докладів і не знаю чи правильно поставила? Чи привітання Коршеви³⁵⁰, як члени Ради, можуть підписувати голови секцій й кандидати до членів Ради?

З поважанням Н. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 171. Автограф.

№ 168

[Київ, перша половина
листопада 1913 р.]³⁵¹

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Забула вчора попрохати у Вас трохи грошей на рахунок за коректу. А мені так дуже їх треба і прохаю, щоб дали, як можна, мені 10 рублів. Не думайте, будьте ласкаві, дуже, дуже скрутно.

Чи коректу дальших аркушів «Записок» Вам присилати, чи може друкувати без Вас. Там буде кінець Модзалевського і Возняк.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 113. Автограф.

№ 169

[Київ, перша половина
листопада 1913 р.]³⁵²

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Привітання в Полтаву очевидно посилати не треба поштою?

З поважанням Н. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 172. Автограф.

№ 170

[Київ, до 6 (19) листопада 1913 р.]³⁵³

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Чи у Вас доклад Русової?

Прошу Вас дуже, передайте мені Миною 10 руб на рахунок корект. Дуже Вас прохаю. Маю вже авансу 37 руб. 50 коп. на рахунок корект.

З поважанням

Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 135. Автограф.

№ 171

[Київ, після 6 (19) листопада 1913 р.]³⁵⁴

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

В протоколі останнього засідання Ради записано, що запропоновано в члени Товариства С. Русову і А. Слинько і я поставила їх на повістку, але нема писаних пропозицій про них; Мені Олекс[андр] Григ[орович] передав тільки книгу протоколів, пропозицій про нових членів не давав. Отже, може Ви були б ласкаві написати, що пропонується в члени Русова і Слинько і я ще дістала б підпис Івана Матв[ійовича] чи Олекс[андра] Григ[оровича].

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 225–225 зв. Автограф.

№ 172

[Київ,] до 10 (23) листопада [1913 р.]³⁵⁵

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Голова Комісії мови має честь прохати Вас на засідання Комісії в неділю 10/XI о 5½ год[ині] веч[ора].

За секретаря Н. Ром[анович].

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 170–173 зв. Автограф.

№ 173

[Київ, до 12 (25) листопада 1913 р.]³⁵⁶

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Мабуть, треба дати в «Раду» текст телеграми Еварницькому³⁵⁷, а потім (як пішлемо) і текст привітання.

Дуже дякую за гроші.

Посилаю привітання для підпису. Мабуть, папер не такий, як Ви хотіли, але на Подвальной ул. не знайшла кращого, а не мала часу піти на Хрещатик в який порядний магазин.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 112. Автограф.

№ 174

[Київ, 12 (25) листопада 1913 р.]³⁵⁸

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Прошу дати коректуру статуту³⁵⁹. Вчора я забула сказати, що Іван Матв[ійович] пропонує в члени-співробітники Цимбала й Бородая; їх можна буде вписати в протокол вчорашньої Ради і може б Ви були ласкаві написати пропозиції їх в члени, а Ів[ан] Матв[ійович] підпише, щоб вже на загальних зборах їх можна було обрати.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 115. Автограф.

№ 175

[Київ,]³⁶⁰ 15 (28) листопада 1913 р.

Одержала від проф. М. С. Грушевського 10 руб[лів] на рахунок за коректу «Козачества», т. 2-й, по-російськи.

Нат. Романович.

15/XI.1913.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 96. Автограф.

№ 176

[Київ,]³⁶¹ 23 листопада
(6 грудня) 1913 р.

Високоповажана Марія Сильвестровна!

Прошу ласкаво дати статю п. Кузели³⁶² для читання на засіданню Товариства.

З поважанням Н. Романович.

23/XI.1913.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 97. Автограф.

№ 177

[м. Київ, до 11 (24) грудня 1913 р.]³⁶³

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

За поміччю ріжних засобів «папер» вже відіслано в канцелярію губер[натора] за № 22726. Не знаю, чи видадуть його кому-будь без уповноваження від Товариства³⁶⁴. Мабуть, його тільки Вам видадуть. Я не пам'ятаю, як було в той раз з дозволом для «Записок».

Повістки на засідання розіслано.

З поважанням Нат. Романович.

Чи запросити Верховинця jako члена-співробітника на етногр[афію]?

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 116. Автограф.

№ 178

[Київ, після 4 (17) грудня 1913 р.]³⁶⁵

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Статю Луцкевича³⁶⁶ дала д[обродію] Лизанівському і сказала, щоб на рахунок XII книги.

Дорошенко³⁶⁷ приходив і казав, щоб його доклад оголосити під псевдонімом «Жученко», як він і друкуватиметься в ЛНВ.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 117. Автограф.

№ 179

[Київ, 1913 р.]

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

На коли саме скликати Раду. Не скликала досі, бо не знала напевне, в який день краще.

Чи не можна на понеділок, бо невідомо, чи у вівторок, середу та четвер матиме час Іван Матвієвич.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 106. Автограф.

№ 180

[Київ, 1913 р.]

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Можна сьогодні Вам особисто до 3-ої години взяти дозвіл, а то перешлють через поліцію.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 109. Автограф.

№ 181

[Київ, 1913 р.]

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Дуже велика неприємність трапилася мені з повісткою: два рази справляла я сю помилку (дві коректи на сей раз брала, щоб вже не трапилось нігде в прізвищах членів помилки), а друкарня не поправила.

Якби не свято, дала б передрукувати, бо дуже прикро мені. Чаю не треба на нинішнє засідання?

В 7 ½ воно?

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 102. Автограф.

1914 рік

№ 182

[Київ, після 5 січня 1914 р.]³⁶⁸

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Дуже мені прикро, що вчора через мою неприсутність Ви стратили даремно вечер і інші теж. Се тим більше болить мене, що залежить мені на тім, щоб бути акуратною й точною в виконанні своїх обов'язків. Обставини мої родинні склалися так, що не могла вчора бути у вечері в Т[оварист]ві; знала про се раніше (жалкую, що не здогадалася повідомити Вас про се) — тому, щоб з спокійною совістю пропустити вчорашній вечір, я працювала в Т[оварист]ві у вівторок вдень, у вечері, і вчора вдень. Але бачу, що ліпше було б, власне, учора у вечері бути в Т[оварист]ві.

Якщо трапиться так ще коли, що не зможу прийти, я сповіщу Вас, але не думаю, щоб трапилось — вчора виїмковий випадок, хиба часом занедужаю.

З поважанням Нат. Романович.

Вознякови відбитки з зміною пагінації чи без?

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 229–230. Автограф.

№ 183

*[Київ, після 23 січня
(5) лютого 1914 р.]³⁶⁹*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Прошу дуже вибачити, що не зразу відповіла. Дуже рука боліла права і я не могла писати.

Передплатників на «Україну»³⁷⁰ є 124; книга XIII «Записок»³⁷¹ повинна вийти коло 1-го, 8 аркушів видрукувано, буду підганяти друкарню.

На засіданню 22-го не читався доклад Попова³⁷², бо і Ор[ест] Ів[анович] і Ів[ан] Матв[ійович] вважали незручним його читати; тому власне і день засідання перемінили з вівторка на середу, щоб встигнути повідомити поліцію про зміну предмету засідання.

23-го була Рада (бо 22-го не було кворума) власне для того, щоб намітити список наукових інституцій, яких бажано було б запросити до участі в Шевченків[ських] святах³⁷³, але се в протоколи не записано.

Шмигельський³⁷⁴ прислав листа, в якому обіцяє щороку давати 50 руб. і повідомляє, що вислав тепер вкладку 5 р. і 12 за видання Т[оварист]ва. (Мабуть за те, що було йому післано).

Олекс[андр] Мик[олайович] вложив вже гроші, 1500 р., в «Союз-банк», але умови для Дробиша ще не вироблено.

Комісія мови збереться щотижня, так само і природничо-технічна секція!

Докладів на прилюдне засідання нема.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 141–142. Автограф.

№ 184

[Київ, до 7 (20) лютого) 1914 р.]³⁷⁵

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Коректу Вашу одіслала ще вчора. Посилаю вимітку членів, обраних в 1913 р. і осіб, кому післано листи про підмогу.

Чи післати теж і гр. Тишкевичови?

З поважанням Н. Романович.

Хотіла рано се одіслати до Вас, але Мина, мабуть, не зрозумів мене і не зайшов до мене, а пішов до Ол. Ів. і досі його нема.

Посилаю хлопця.

Н. Р.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 140. Автограф.

№ 185

[Київ, 11 лютого 1914 р.]³⁷⁶

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Ніхто мені не казав, що Ви викликали мене по телефону, хоч я й була цілий ранок дома і мене могли б покликати. Але взагалі ранками, від 9 до 1-ої години, мене нема дома, в мене уроки.

Статі Возняка нема.

Окладинка в друкарні, вчора хлопець дав мені, і я її післала.

Засідання³⁷⁷ сьогодні буде.

Від 1-ої години я зазвичай буваю в Товаристві останній час і до 4, до 5 години, бо багато роботи.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 133–133 зв. Автограф.

№ 186

[Київ, лютий 1914 р.]³⁷⁸

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Прошу тільки підписати отсей один папер, се останній. Не написано тексту, бо отсе недавно розбила собі руку і не можу гарно писати. Всього кращого.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 212. Автограф.

№ 187

[Київ, березень 1914 р.]³⁷⁹

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Прошу написати адресу Дробиша в Полтаві. Посилаю прислане гр. Тишкевичем.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 169. Автограф.

№ 188

[Київ, березень 1914 р.]³⁸⁰

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Будьте ласкаві, подивіться, чи так лишити заголовки, як поправив Олександр Миколаєвич (тоді ж і на першій стор[інці], і на 12 буде однаковий заголовок)? Потім О[лександр] М[иколайович] змінє слова (як напр.) «записів» замість «записей» і т. п. На сторінці 1-й і просто після нього не правити. Наставляє багато запятих і просить їх не викидати, — а я не знаю, що робити.

Возняка я половину вчора відіслала (цілого не встигла зробити — там же його багато й важко читати коректу його статі), а половину сьогодні.

З поважанням Н. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 132. Автограф.

№ 189

[Київ]

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Дякую за гроші. Посилаю бумагу в поліцію, будьте ласкаві, завтра пришліть мені її назад.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 149. Автограф.

№ 190

[Київ]

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Дякую дуже за гроші.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 167. Автограф.

№ 191

[Київ]

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю записку Левицького. Як же бути? Чи буде засідання? Мені треба зараз знати, бо в поліцію пора післати.

З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 195. Автограф.

№ 192

[Київ]

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Ваша записка мене застала дома, а не в Товаристві. Через те я не можу зараз дати вимітки; пришлю сю вимітку завтра рано.

Не була в Т[оварист]ві і не буду ще й вечером, бо в мене трапилось велике нещастя і не можу нині вийти з дому, оставити дітей одних.

З поважанням Нат. Романович.

Як дуже треба нині вимітку, то як Ви пришлете — я на хвилю зможу піти в Бюро.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 215. Автограф.

№ 193

[Київ]

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!
Раду скликали на понеділок, в 6½ год. вечора.
З поважанням Нат. Ром[анович].

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 184. Автограф.

№ 194

[Київ]

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!
Засідання в неділю не може відбутися, бо зала Клубу занята.
З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 223. Автограф.

№ 195

[Київ]

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!
Прошу підписати сей рахунок, щоб я могла одержати гроші.
З поважанням Нат. Романович.

ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 721. — Арк. 231. Автограф.

Відень, 8 квітня 1922 р.

Wien. VII, Kirchengasse, 41,

8.IV.922.

Високоповажана і Дорога Наталіє Данилівно!

Дуже Ви нас усіх порадували Вашим листом (дата листу 14.III., поштовий штемпель київський 27.III), адресованим на сю адресу Kircheng[asse], 41. Се не тільки перший лист від Вас, хоч на ньому стоїть № 3), але взагалі перша відповідь на мої листи, посилені до Київа. Перед тим, а потім я одержав оден лист від Олександра Сергійовича³⁸¹. Але з нього побачив, що він моїх листів не одержав. Я від місяця вересня і поштою, і через руки — через місії і приватних людей, писав не менше як кільканадцять разів — і Ол[ександру] Серг[ійовичу], і Фед[ору] Пил[иповичу]³⁸², і Лілі, і Вам, і не було відповіді. Я вже думав, що якась зла доля стереже мої листи, не вважаючи на їх нічого не винний зміст, але нарешті дістав [...] Вашого. Не зовсім ясно бачу з нього, чи прийшли посилки, адресовані на ім'я Ф[едора] П[илиповича] для членів Т[оварист]ва, і чи дістав Ам. С. двічі посилені на його ім'я. Крім того [...] 2-доларові я післав на 15 адрес. Прошу не зраджувати і таки писати і Вас, і інших якнайбільше, може хоч з 5 листів [...] дійде!

Я тепер з тим більшою енергією почну калатати до амер[иканських] земляків по поміч. Завтра неділя, а в понеділок пішлю знову на адресу Наук[ового] Т[оварист]ва ще кілька долар[ових] посилок. Чи дістають наші члени з того, що посилається на адресу Академії: тут і Черв[оний] Хрест, і місії радянські, і різні інституції попереджають, щоб посилати в адрес Академії. На її ж адресу пішли з Чехії папір, олівці й інші такі річі; чи користає з того більше-менше рівно-мирно вся пишуца і працююча братія, чи посилати в різні адреси? Чи посилати грошима — бо кажуть, що купити все можна, чи краще натурою?

Пошлю Анні Сергіївні³⁸³, і коли ласка ще напишіть адреси, якщо не вдасться мені скоро вернутись, то хоч тим способом старатимусь бути корисним.

Книги мною (Укр[аїнським] Соціол[огічним] Інститутом³⁸⁴ і мною), видані за кордоном, я кілька разів ріжними способами передавав до бібл[іотеки]. Шкода! Не відмовте ще написати про жите і діяльність Т[оварист]ва — бо листи пропали — чи функціонує друкарня, чи можна друкувати etc. Витаю сердечно всіх працюючих і прошу [...] на поштові марки кредити, щоб Ви і інші могли писати мені більше. Я це поста-раюсь відслужити. Дружина і донька Вас сердечно витають.

Ваш щирый МГ.

Яка адреса Академії мистецтва і українських театрів. Я післав на кілька адрес, які знав, а хотів би ще.

ІР НБУВ. — Ф. 121. — Од. зб. 48. — Арк. 1–2.

№ 197

[Баден біля Відня], 13 червня 1922 р.

12.VI.922.

В Укр[аїнське] Наук[ове] Товариство, Київ, В[елика] Підвальна, 36. На руки п[а]ні Романович-Ткаченко.

Я тільки що одержав через Місію Вашого листа № 4, посланого 15.V. (здебільшого копія, як Ви пишете — але первотвору я не одержав). З тяжким жалем прочитав я Вашу сумну повість. Тим сумнішу, що супроти страшних розмірів нужди наші ресурси зникаючо малі. По тім, як проекту минулого серпня, коли я мав виступити з мандатами Черв[оного] Хр[еста] і Комітету допомоги ученим, нічого не вийшло, прийшлося тепер, коли Черв[оний] Хр[ест] звернувся удруге — в незмірно гірших обставинах, і результати наших заходів можуть себе виявити тільки згодом.

Алекс[андру] Сергієвичу я послав нумери всіх посилок, а тепер пишу ще Квіслінгу³⁸⁵, копії долучаю³⁸⁶. Коли ще не одержали, то робіть з свого боку заходи.

Сими днями з профес[ором] Броком³⁸⁷, котрий багато потрудивсь коло помочи рос[ійським] ученим, ми намічали ріжні методи спроб подвигнути західні круги до помочи також українцям. Буду писати тепер на всі боки. У нас тут грошей немає. Може щось дадуть американ[ські] земляки — але вони випорожнили всі кешені на підписку для галицького уряду Петрушевича³⁸⁸, і ми просимо їх посилати безпосередньо на Укр[аїну]. Тому поки що посилок АРА³⁸⁹ не можна посилати, та й маємо сумніви, чи Ви за ті гроші не могли б купувати дешевше у себе муку й иньше, чим се виходить через АРА. 10 долярів се на тутешні [...] величезні гроші.

Між иньшим необхідно негайно выяснити, на яку адресу могли б направляти жертви для України культурним робітн[икам] в Одесу? Бо може удасться організувати поміч морем. Прошу Вас і [...] се выяснити і написати. Взагалі бажання послужити у мене величезне, тільки сил мало і обставини трудні.

Олекс[андру] Григ[оровичу]³⁹⁰ напишу пізніше. Зараз ресурсів у нас на медичні видання нема. Я думаю, що якби гроші, то у Вас друкувати дешевше. Тут всі видавництва опустили руки після вістей про голод — вся надія була на збут на Україну, на закупки кооперативів і т. д. Сі надії упали, і видавництво спинилось.

Страшно прикро, що пишете про Ваш ревматизм і т. ин. На жаль, лічення в Чехії се страшно дорога річ, а я не маю в Празі ніяких майже зв'язків. Але тамошні громад[ські] організації може зможуть щось зробити. Прага тепер — [часть] укр[аїнської] еміграції, яка за виїмком кількох б[увших] дипломатів тощо, пробуває в дуже і дуже скрутних умовах.

Поклон всім! Моя сім'я Вас сердечно вітає.

Перекажіть зміст листу Ол[ександру] Сергієвичу.

Ваш М. Грушевський.

Тільки що принесли листа А[нни] Серг[іївни], що Наук[ове] Т[овариство] дістало посилки. Ну, нарешті! Тепер допильнуйте ще 2-х долярних! Хто дістав половину 10-дол[арових], той нехай уже не бере 2-х доларної поки що!

ІР НБУВ. — Ф. 121. — Од. зб. 49. — Арк. 1–2.

№ 198

Баден біля Відня, 30 жовтня 1922 р.

Baden bei Wien. Schlossergasse.

30.X.922.

Високоповажана Наталіє Даниловно!

Одержав В[ашого] листа з 9–10.X. На попередній не відписав особисто, бо писали з Союзу «Гол[одним] Укр[аїни]»³⁹¹, а крім того, по правді був я дуже пригноблений вістею про загублення посилки № 5, все ждав, що може напишете, що віднайдено. Жаль не тільки досить значних грошей, вложених в ту посилку і праці, що пішла на спорядження і відправку, але страшно і того вражіння, яке зробиться на жертвувателів, і на всіх доказующих, що нема чого старатись посилати, бо все одно не дійде. Нетерпеливо чекаю відомости про посилку № 6³⁹², післану місяєю через транспортну контору в адресу Черв[оного] Хреста (Київ), вона пішла з місяць тому, час би вже бути відомости.

Те, що Ви пишете в останнім листі теж дуже сумне, в своїм роді, і без того тяжко зібрати навіть ту дрібку долярів, і без того приходить ся виносити всякі прикrostи, клевети і інсинуації з ріжних сторін: еміграція хоче, щоб на неї збирано, большевики — щоб до пражської радян[ської] місії все йшло, бо вона має представництво Центральної всеукраїнської комісії помочи голодаючим. А як до того виходить, що у Вас сі посилки викликають тільки напруженість, невдоволення, нарікання — постає питання, чи варто взагалі затрачувати стільки енергії задля такого сумнівного результату!! Те, що Ви пропонуєте: що те, що буде йти на В[ашу] адресу, буде для літератів, а Ол[ександр] Серг[іювич] обслуговуватиме учених, чи професорів, а Анна Серг[іївна] — буде

дбати про безробітну інтелігенцію, цілком розминається з ідеєю провідного Союзу «Гол[одним] України». Він хотів організувати можливо рівномірну поміч ширшим кругам укр[аїнців], і се є бажання українського громадянства, которе дає гроші. Як Ви хочете, щоб де-небудь в Америці, робітники, які не знають українського життя, для котрих крім Шевченка і Франка иньші літературні ймення — порожній звук, рішали куди їм післати зібрані 20 доларів — чи на літератів, чи на учених, чи на безробітних? Вони хочуть дати їх українцям, які найбільше потребують! А се річ колегії мати спис тих, що «потребують». Заслуговують громадської помочи і те, що приходить на адреси кого-небудь з членів колегії для розподілу — розділювати по одному спільному списку. І я прошу Вас і иньших членів колегії укріпити сей принцип колегійального ведення і спільного списку. Инакше вернеться до старого: емігранти будуть старати посилки для рідні і близьких; будуть одержувати 10–15 більш звісних людей в своє розпорядження, а решта не буде нічого діставати. Коли ж колег[іально] робити неможливо, тоді напишіть лиш ясно і одверто, щоб я не витрачав дурно час і працю на безконечну переписку з членами колегії і жертводавцями. Я кілька разів просив Вас — особисто Вас і ин[ших], щоб Ви мені дали якийсь нейтральний адрес для колегії, щоб написане на сей адрес було не персонально до X, Y, Z, а до колегії, але я не дістав досі такого адреса. Тутешні праві лякають, що ми взагалі підводимо колегію під чека за її діяльність: коли є справді така небезпека, то напишіть щиро, і розуміється, і нехай справа краще вертається до персональних посилок. Коли ні, то конче прошу нейтральної якоїсь адреси для колегії, яко такої, бо не маю змоги по кілька разів писати те саме на ріжні персональні адреси, – тим більше що листи, мабуть, пропадають, і я мушу по 3–4 рази повторяти те саме — і таки не дістаю відповіді. Я кілька разів просив по 2–3 адреси з більших міст (напр., Херсона, Полтави, Чернигова, Житомира, Николаєва, щоб там організувати розподіл, питав, напр., адресу [Чернявського])³⁹³ — дарма!

Як іде взагалі Ваша кооперація з Українським Червоним Хрестом? Комітет в Ньюарк (не Нью-Йорк) післав на його адресу (київську) посилок на 500 доларів в розпорядження колегії. Чи сі посилки прийшли і колегія розділила?

Посилок з одежею для окремих осіб після пропажі № 5 більше не буде. Організувати постійну поміч деяким спеціальним особам річ дуже дражлива, по якому принципу їх вибирати? А треба Вам сказати, що ті факти скрути, які Ви й ин[ші] наводите тут не дуже трапляють до фантазії. Бо скрізь тепер література, наука, інтелігентні робітники переживають страшну кризу. Не тільки серед еміграції — де, напр., Чикаленко³⁹⁴ теж працює на фабриці, а літерати просять місця сторожа і т. д., — але серед корінної інтелігенції. В Америці інтелігенти ідуть на фабрики теж. Світової слави професори, як Ягич³⁹⁵, напр., годуються в добродій-

них столовках, дуже не авантажних. Розпродують книги, річи. Платні прямо курйозні. Бібліотекари університету дістають 4 тис[ячі] місячно, і оден обід в добродійній столовці коштує в день 4 тис[ячі]! Книга стала предметом роскоші. Книгарні, видавництва ледво живуть — старими ресурсами. Все перебивається з дня на день — може дотягнемо до лекших часів.

Останній лист до колегії пішов на ім'я Євг[ена] Констан[тинови]ча³⁹⁶. Чи він його одержав і доложив? Ми там просили включити в кол[егію] Дурдуковського³⁹⁷. Чи він братиме участь? Чи дістав він 3 посилки Союзу для трудової школи, післані на його ім'я ще в серпні!

Привіт Вам від усіх. Ваш Грушевський.

ІР НБУВ. — Ф. 121. — Од. зб. 49. — Арк. 1–4.

№ 199

[Баден біля Відня], 12 лютого 1923 р.

12.ІІ.923.

Високоповажана Наталіє Даниловно!

Лист Ваш, писаний ще в падолисті, нещодавно тільки дійшов до мене, та й я не спішив відповідати, бо як член колегії Ви зістаєтесь більше-менше в курсі всього, та зрештою маєте і самостійні відносини з закор[донним] світом. Дуже мені прикро, що для Вашого ревматизму, очевидно не в [змосі] ми будемо нічого тут зробити. Заходи [...] тутешніми [законними] організаціями для уможливлення лікування в тутешніх курортах, розбилися о крайньо підозріливу і неприхильну позицію, заняту офіціальними радянськими кругами в сій справі. Взагалі ті заяви готовності допомогти нашій акції, которі з власної ініціативи поробив повперед віденський Коцюбинський³⁹⁸ при заснованню нашого Союзу, показалися цілком пустими: і він сам, і його попутники потім виявили не принципність, а неприхильність цілій нашій роботі. І без того трудно було щось зробити, добути якісь кошти і т. д., а тут ще треба було на кожній хвилі обмахуватись від усяких інсинуацій з сього боку. І так убито справу виїзду на лікування культури[н]их] робітників і збирання книг для українських шкіл і установ.

Ваш МГ.

ІР НБУВ. — Ф. 121. — Од. зб. 51. — Арк. 1.

КОМЕНТАРІ

¹ Місце написання листа встановлено за змістом.

² Франс Анатоль (1844–1924) — французький прозаїк, літературний критик. Лауреат Нобелівської премії з літератури (1921).

³ Йдеться про оповідання: Франс Анатоль. Пилат / З франц. пер. Наталя Романович // ЛНВ. — 1908. — Т. 42. — Кн. IV. — С. 108–118.

⁴ Місце написання листа встановлено за змістом.

⁵ Йдеться про оповідання французького письменника, журналіста, публіциста Декава Люсьєна (1861–1949). Був одним із засновників Гонкуровської академії; в 1900–1944 рр. — секретар, від 1945 р. — директор академії. У перекладі Н. Романович опубліковано: Люсьєн Декав. Їх діти; образки // ЛНВ. — 1909. — Т. XLV. — Кн. III. — С. 611–614; Вихідний день; образки // Там само. — С. 614–618; Жебраки; образки // Там само. — Т. XLVI. — Кн. IV. — С. 134–136; Три арешти; образки // Там само. — С. 136–139.

⁶ Місце та дату написання листа встановлено за листом Ю. Тищенка (Сірого) до М. Грушевського від 18 жовтня [1908 р.]: «Сьогодні заходила п. Романович і говорила, що має дозвіл від Вас на 25 руб. Прийдеться видати...» (див.: Листування Михайла Грушевського. — Т. VI: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. — Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2012. — С. 115).

⁷ Йдеться про Тищенка Юрія Пилиповича (1880–1953) — громадського діяча, видавця, журналіста, письменника. У 1907–1913 рр. довірена особа М. Грушевського у Києві. Був відряджений М. Грушевським до Києва під прізвиськом Лаврова Павла Пилиповича у вересні 1907 р. Від того часу завідував київською редакцією «Літературно-наукового вісника». Опікувався виданнями Українського наукового товариства у Києві, організацією діяльності книгарні НТШ в Києві тощо.

⁸ Місце та дату написання листа встановлено за змістом. Можливо, йдеться про доповідь М. Грушевського «Виговський і Мазепа», назву якої не бажано було оприлюднювати у пресі, прочитану ним на засіданні історичної секції 28 квітня 1909 р. (див.: «Записки УНТ». — 1910. — Кн. VII. — С. 111). Була опублікована в: ЛНВ. — 1909. — Т. XLVI. — Кн. VI. — С. 417–428. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін. — Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори» (1907–1914) / Упор. І. Гирич, С. Панькова. — Львів: Світ, 2005. — С. 386–396. Друга доповідь була О. Грушевського «Матеріали московських архівів про часи Мазепи» (див.: «Записки УНТ в Київі». — 1910. — Кн. VII. — С. 111–112).

⁹ Місце написання листа встановлено за змістом. Дату написання листа встановлено за щоденником М. С. Грушевського, який у цей період перебував у Києві: «28 [травня 1909 р.]. Вечером було засідання секції, читав я і Саша...».

¹⁰ Галевич Валентин Олександрович, діяч кооперативного руху, член Бюро Київської спілки установ дрібного кредиту.

¹¹ Місце та дату написання листа встановлено за інформацією, вміщеною у часописі «Рада»: «З Українського наукового товариства нас сповіщають, що бюро Українського наукового товариства в Києві буде зачинене з 28, 29 і 30 сентября, через те, що в його помешканні робитимуть ремонт» (див.: Рада. — № 218. — 1909, 27 сентября (10 жовтня). — С. 2).

¹² Йдеться про видання: Марко Вовчок. Посмертні оповідання (з портр. автора). — К., 1909 (див.: Рада. — 1909, 20 ноября (2 студня). — № 263. — С. 4).

¹³ Місце та дату листа встановлено за змістом.

¹⁴ Місце та дату написання листа встановлено за змістом: йдеться про коректу VI книжки «Записок», в якій було опубліковано дослідження Б. Бучинського, В. Перетца, І. Єрофеева. М. Сумцова, І. Огієнка та Є. Тимченка. V книжка «Записок» вийшла у жовтні (див.: Рада. — 1909, 30 сентября (13 жовтня). — № 220. — С. 3). У лист М. Грушевського до М. Біляшівського згадується про Н. Романович: Пошивання Романовичкине справді дуже дорого виходить (Листування Михайла Грушевського. — Т. II / Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. — Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2001. — С. 82).

¹⁵ Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) — історик літератури. Професор Університету св. Володимира (1903–1914). Дійсний член УНТ в Києві, голова Філологічної секції, член Редакційного комітету.

¹⁶ Йдеться про: Записки Українського наукового товариства в Києві, 1909 р., кн. V. Вийшла друком у жовтні 1909 р.

¹⁷ «Діло» — перша українська газета; виходила у Львові у 1880–1939 рр. Від 1888 р. — щоденна.

¹⁸ Кіплінг Джозеф Редьярд (1865–1936) — відомий англійський письменник, поет, новеліст. Лауреат Нобелівської премії з літератури (1907).

¹⁹ Місце та дату листа встановлено за змістом.

²⁰ Йдеться про публікацію: Проф. Перетц. Панегірик «Везерункъ цнотъ превел. о. Є. Плетенецкого» року 1618 // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Кн. VI. — С. 54–68.

²¹ Йдеться про публікацію: Єрофеїв Іван. Українські думи і їх редакції // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Кн. VI. — С. 69–83.

²² Йдеться про публікацію: Проф. М. Сумцов. Фільольогічна вага перекладу Потебні «Одисеї» // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Кн. VI. — С. 84–87.

²³ Гетш Отто (1876–1946) — німецький історик, професор Берлінського університету, один з керівників Німецької спілки східних пограничних областей.

²⁴ Українською мовою ці оповідання були опубліковані у збірці, яку видала київська редакція: Кіплінг Р. Оповідання / Пер. з англ. Н. Романович. — К.: Друкарня Першої Київ. друк. спілки, 1910. — 112 с.

²⁵ Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

²⁶ Йдеться про публікацію: *Бучинський Б.* Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506 // *Записки Українського наукового товариства в Києві.* — 1909. — Кн. VI. — С. 5–53.

²⁷ Йдеться про публікацію: *Огієнко Іван.* Двійне число в українській мові // *Записки Українського наукового товариства в Києві.* — 1909. — Кн. VI. — С. 88–128. Доповідь І. Огієнка «Двійне число в українській мові» було заслухано на науковому засіданні 16 вересня 1909 р. (див.: «Записки УНТ в Києві». — 1909. — Кн. VII. — С. 109).

²⁸ Першу серію «Записок УНТ в Києві» склали I–IV книги.

²⁹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³⁰ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³¹ Йдеться про *Стешенка Івана Матвійовича (1873–1918)* — педагога, літературознавця, письменника, перекладача. Дійсний член УНТ у м. Києві, секретар (від 9 вересня 1907 р.), заступник Голови Українського наукового товариства в Києві (від січня 1911 р.).

³² Місце написання листа встановлено за змістом. Ймовірно, датою написання листа є місяць грудень. Наприкінці грудня «Рада» повідомляла про видання шостої книги (див.: *Рада.* — 1909, 22 декабля (4 січня). — № 289. — С. 1).

³³ Див. коментар до листа № 9.

³⁴ Можливо, йдеться про книги, які замовляло УНТ. Питання про список книг, які бажано було б одержати від Петербурзької АН, розглядалося на засіданні Ради від 16 вересня 1909 р. (див.: *ІР НБУВ.* — Ф. X. — № 32919. — Арк. 17 зв.).

³⁵ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³⁶ Йдеться про: *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* — Львів, 1909. — Т. ХСІІ. — Кн. VI. — 254 с. (том присвячено 200-річчю Полтавської битви).

³⁷ *Васильєв Михайло Калинович (1863–1912)* — інженер-дослідник цукроваріння, етнограф і фольклорист. Закінчив Санкт-Петербурзький технологічний інститут. Працював інженером, директором на цукроварнях М. Терещенка. Член Природничо-лікарської секції УНТ у м. Києві. Див. про нього: Від редакції. Михайло Васильєв, посмертна згадка // *Збірник природничо-технічної секції Українського наукового товариства.* — 1912. Кн. 2. — С. 5–12.

³⁸ Місце написання листа встановлено за змістом.

³⁹ У другій книзі «ЛНВ» за 1910 рік оповідання Ч. Робертса у перекладі Н. Романович не публікувались.

⁴⁰ Місце та дату написання листа встановлено за змістом та за листом Ю. Тищенка до М. Грушевського від 16 лютого 1910 р.: Романовичка казала, що вона теж встигне і була тому задержка, що у неї умер якийсь родич» (див.: *Листування Михайла Грушевського.* — Т. VI: *Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Виняр, І. Гирич.* — Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2012. — С. 188).

⁴¹ *Кульженко Василь Стефанович (1865–1934)* — книговидавець, педагог, культосвітній діяч.

⁴² Йдеться про Левицького Ореста Івановича (1848–1922) — історика, правознавця, археографа, белетриста. Закінчив Київський університет (1874). Заступник голови УНТ у м. Києві (від 1907 р.). Академік УАН (1919).

⁴³ Місце і рік написання листа встановлено за змістом та протоколом засідання Ради товариства від 15 лютого 1910 р., на якому заслухано доповідь заст. голови О. І. Левицького про умови друкування «Записок УНТ в Києві» у різних друкарнях (див.: Протоколи ... — Арк. 21 зв.). Сьома книга «Записок УНТ в Києві» вийшла друком наприкінці 1910 р., про що повідомляла «Рада» (див.: Рада. — 1910. — № 278, 8 (21) грудня. — С. 3).

⁴⁴ У третій книзі «ЛНВ» за 1910 рік оповідання Р. Кіплінга у перекладі Н. Романович не публікувалися.

⁴⁵ Микола Прокопович Василенко (1866–1935) — історик права, громадський і політичний діяч. Закінчив Дерптський університет (1890). Попечитель Київського навчального округу (1917). Голова Ради Міністрів Української Держави (1918). Академік УАН (1920). Голова Історичної секції УНТ в Києві. Член редакційного комітету.

⁴⁶ Публічне засідання УНТ в Києві, на якому було прочитано доповідь О. В. Корольової «Поділ українського народу на зростаючі групи по перепису 1897 року», відбулося 10 (23 березня) 1910 р. (див.: Рада. — 1910. — № 56, 10 марта (23 березня). — С. 2). Збереглася «Оповідка» на це засідання за підписами: тов. голови О. Лотоцького, секретаря І. Стешенка (див.: Списки членів секцій... — ІР НБУВ. — Ф. І. — № 3849. — Арк. 31). Була опублікована в: Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1910. — Кн. VII. — С. 86–106.

⁴⁷ Поштова листівка. Адреса. Австрія. Österreich. Lemberg. Львів. Ул. Понінського, 6. Вп. Професор Мих. Грушевський. Місце написання листа встановлено за змістом.

⁴⁸ Кошти на друк першої книги “Збірника медичної секції Українського наукового товариства в Києві” були виділені на засіданні Ради товариства від 4 січня 1910 р. в сумі 450 карб.: (див.: Протоколи ... — Арк. 20 зв.).

⁴⁹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

⁵⁰ Мається на увазі дослідження: Гадяцька унія. Написав Микола Стадник // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1910. — Кн. VII. — С. 65–85; 1911. — Кн. VIII. — С. 5–39.

⁵¹ Йдеться про публікацію: *Кіплінг Р.* З індійських оповідань. Без благословення церкви / Переклала Н. Романович // ЛНВ. — 1910. — Т. L. — Кн. IV. — С. 130–174; Серед одкинутих // Там само. — С. 149–168; Близнята // Там само. — С. 168–174. Окремою приміткою зазначалося: З нагоди двадцятипятиліття творчости Редьярда Кіплінга хочемо дати вибірку з його оповідань, взагалі мало звісних в нашій суспільности. В ЛНВістнику свого часу були подані переклади двох лише оповідань його з індійського життя («Ліспет», «Чудо Пуран-Бапата»).

⁵² Місце написання листа встановлено за змістом.

⁵³ Йдеться про засідання Ради товариства 12 березня 1910 р. Були присутні О. І. Левицький, О. Г. Черняхівський, О. М. Шрамченко, М. А. Галін, І. М. Стешенко. На ньому прийнято рішення: 1) ...друкувати «Запис-

ки» у друкарні І. Чоколова; 2) ... при[й]няти до «Записок» реферат д. Стасюка...; 7) ... про зачаток друком у Чоколова 7 книги «Записок» з таким порядком статей: Требіна, Левицького, Єрофеева, Куліша, Слостіона, Тимченка (див. Протоколи засідань... — Арк. 22).

⁵⁴ Йдеться про видання: Збірник медичної секції Українського наукового товариства в Києві, 1910. — Кн. 1.

⁵⁵ Очевидно, йдеться про переклад наступних оповідань Р. Кіплінга, вміщених в «ЛНВ»: *Kipling P. Повінь* // ЛНВ. — 1910. — Т. L. — Кн. VI. — С. 522–529; *Заздрість орангутанга* // Там само. — С. 529–534; *Всі ми троє* — одно // Там само. — С. 534–541; *Суд Дунгари* // Там само. — С. 541–548.

⁵⁶ Місце написання листа встановлено за змістом.

⁵⁷ Оповідання Р. Кіплінга: «В шахті номер двадцять другий», «В лісі», «На поліцейській стражниці» опубліковано в: ЛНВ. — 1910. — Т. L. — Кн. V. — С. 365–372; 342–365; 372–375.

⁵⁸ Місце написання листа встановлено за змістом.

⁵⁹ Можливо, йдеться про публікацію: *Романович-Ткаченко Наталя. А дух переможе колись!* // ЛНВ. — 1910. — Т. LI. — Кн. IX. — С. 432–447.

⁶⁰ Йдеться про публікацію: *Романович-Ткаченко Наталя. Горе-радість Івана Михайловича!* // ЛНВ. — 1910. — Т. LII. — Кн. XII. — С. 472–480.

⁶¹ Місце написання листа встановлено за змістом.

⁶² Місце написання листа встановлено за змістом.

⁶³ Місце та дату написання листа встановлено за змістом, а також за протоколом засідання Ради товариства від 27 вересня 1910 р., на якому були присутні О. Левицький, О. Шрамченко, В. Перетц, І. Стешенко, М. Галін. Після доповіді В. Перетца Рада прийняла наступне рішення: З огляду на труднощі вести коректуру «Записок» не в бюро товариства, постановили ... передати її в бюро (див.: Протоколи ... — Арк. 24 зв.).

⁶⁴ Йдеться про публікацію: *Куліш П. Українофілам, недрукована стаття з передмовою Ореста Левицького* // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1911. — Кн. VIII. — С. 62–85. У передмові автор зазначав, що текст статті, писаний рукою самого П. Куліша, випадково потрапив до редакції «Записок» і за змістом стосується історії українського національного руху 1860-х рр., тому редакція публікує статтю.

⁶⁵ Місце написання листа встановлено за змістом.

⁶⁶ Місце написання листа встановлено за змістом.

⁶⁷ Місце та дату написання листа встановлено за інформацією в часописі «Рада»: *Киевская Русь. Вийшла історична праця М. Грушевського рос. мовою «Киевская Русь»* (див.: Рада. — 1910. — № 236, 19 жовтня (1 листопада). — С. 3).

⁶⁸ Йдеться про підготовку до друку російськомовного варіанта I тому «Історії України-Руси»: *Грушевский М. Киевская Русь*. — СПб., 1911. — Т. 1. Введение: Территория и население в эпоху образования государства. Н. Романович працювала над коректами цієї праці (див.: Листування Михайла Грушевського. — Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія

Тищенко / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. — К.; Нью-Йорк: УІТ, 2012. — С. 184–238.

⁶⁹ Йдеться про Леона Ежена Фрап'є (Frapié; 1863–1947) — французького письменника, драматурга, критика журналіста. Лауреат Гонкурівської премії (1904). Автор роману «Дитячий світ», оповідань «Школярка», «Скринька для дітей», «Казка дитячого саду» та багатьох ін.

⁷⁰ Місце та дату написання листа встановлено за листом № 29.

⁷¹ Місце та дату написання листа встановлено за листами № 29, 30.

⁷² Місце та дату написання листа встановлено за протоколом засідання Ради товариства від 24 листопада 1910 р. (див.: Протоколи ... — Арк. 25 зв.).

⁷³ Йдеться про переклад оповідань канадського письменника Роберта Чарльза Дугласа (1860–1943). Оповідання: Робертс Чарльз. Король огнених обручів (The King of the Flaming Hoops) / Переклала Н. Романович // ЛНВ. — 1911. — Т. LIII. — Кн. II. — С. 373–391).

⁷⁴ Кальман-Леві (Calmann-Lévy) — французьке видавництво, засноване у 1836 р. родиною Кальман-Леві з Фальсбурга. Друкувало великими тиражами твори Бальзака, Гюго, Жорж Санд, Франса та ін. письменників. На рубежі XIX–XX ст. було другим за масштабами видань та прибутками у Франції.

⁷⁵ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

⁷⁶ Можливо, Н. Романович вислала оповідання: Робертс Ч. Небезпека зеленої саги / Пер. Н. Романович // ЛНВ. — 1911. — Т. LIV. — Кн. IV. — С. 135–141.

⁷⁷ Йдеться про американського письменника Сінклера Ептона Білла (1878–1968).

⁷⁸ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

⁷⁹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

⁸⁰ «Зоря» — літературно-науковий та громадсько-культурний журнал. Виходив у Львові в 1880–1897 рр. Періодичність — 1 раз на два тижні. Наприкінці 1897 р. у зв'язку з 25-річчям від дня заснування Наукового товариства імені Шевченка реформований у «Літературно-науковий вісник».

⁸¹ Місце написання листа встановлено за змістом.

⁸² Місце написання листа встановлено за змістом.

⁸³ Див. коментар до листа № 22.

⁸⁴ Місце написання листа встановлено за змістом.

⁸⁵ Оповідання Ч. Робертса «Пан скляного дому» («The Lord of the Glass House»), з серії: Kings in exile у перекладі Н. Романович опубліковано в: ЛНВ. — 1911. — Т. LIII. — Кн. I. — С. 208–215.

⁸⁶ Місце написання листа встановлено за змістом, рік — вказано відповідно до дати, вказаної в автографі в архіві.

⁸⁷ Місце написання листа встановлено за змістом.

⁸⁸ З оповідань Ептона Білла Сінклера у «Літературно-науковому віснику» було опубліковано: Сінклер Аптон. Герой капіталу (A captain of industry by Upton Sinclair). (Докінчення буде) / Переклала Н. Романович // ЛНВ. — 1911. — Т. LIII. — Кн. II. — С. 404–431); Сінклер А. Герой капі-

талу / Переклала Н. Романович (докінченне) // ЛНВ. — 1911. — Т. LIII. — Кн. III. — С. 599–613).

⁸⁹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

⁹⁰ Ймовірно йдеться про «Історію України-Руси», том сьомий. Вийшов друком як повідомляла «Рада» у серпні 1909 р.: Вийшла з друку нова книга проф. Михайла Грушевського. Том VII. Історія України-Руси. Історія української козаччини. Том перший. До року 1625. Київ-Львів, 1909, стор. 624» (див.: Рада. — 1909. — № 170, 29 липня (11 серпня). — С. 4). У вступному слові М. Грушевський повідомляв читачів: «Сим томом починається третій круг (цикл) «Історії України-Руси», присвячений часам козацьким, XVII–XVIII вв. Третій круг, що мусить містити теж не менше трьох, або чотирьох томів (від сьомого до дев'ятого або десятого) буде присвячений історії національного відродження за поміччю нового соціально-національного чинника (фактора) — козаччини» та висловлював розчарування: «Практика друкарської штуки в Києві зісталася непереможною перешкодою на сім пункті, нею ж пояснюється значне спізнення сеї книги, що мала вийти ще в лютому сього року, а виходить в червні». Розділи I–V відповідали першому тому його російськомовної праці: Грушевский М. История украинского казачества: до соединения с московским государством. — К.: Тип[ография] 1-й Киевской артели печат[ного] дела, 1913. — Т. I: До начала XVII века (Извлеч[ение] из VII т. «Історії України-Руси»), над яким працювала Н. Романович.

⁹¹ Див. коментар до листа № 38.

⁹² Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

⁹³ «Українська хата» — літературно-критичний та громадсько-публіцистичний часопис. Виходив з 23 березня 1909 р. по вересень 1914 р. у Києві за редакцією П. Богацького та М. Шаповала. Співробітниками часопису були М. Євшан, А. Товкачевський, Г. Чупринка, М. Рильський та ін. Вийшло 64 номери. Закритий владою.

⁹⁴ Йдеться про вміщення оголошень у VIII книзі «Записок» про відкриття передплати на видання, зокрема: «Открывается подписка на 1911 год на новый периодический журнал “Природа Украины”, изд. Кружком натуралистов при Киев. ин-те под ред. проф. Ю. Н. Вагнера и В. Р. Зеленского. Будет выходить в количестве 4-х выпусков в год от 5–7 печатных листов каждый». Рішення про друкування оголошень в «Записках» було прийнято на засіданні Ради товариства від 31 грудня 1910 р. (див.: Протоколи ... — Арк. 26). Восьма книга вийшла, як повідомлялось на засіданні Ради, 11 лютого 1911 р.

⁹⁵ Ткаченко Михайло Степанович (1879–1920) — адвокат, член РУП, пізніше УСДРП. У 1917 р. — член Центральної та Малої Рад, генеральний секретар судових справ. Від березня 1918 р. — Генеральний секретар внутрішніх справ. Після розколу УСДРП у січні 1919 р. очолював ліву, «незалежну» фракцію, яка у 1920 р. була перейменована на Українську комуністичну партію. Чоловік Н. Романович-Ткаченко. Працював у Бюро за відсутності Н. Романович, вичитував коректи, перекладав.

⁹⁶ Місце та дату написання листа встановлено за змістом та за протоколом засідання Ради товариства від 6.ІІ.1911 р. (див.: Протоколи засідання Ради... — Арк. 29).

⁹⁷ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

⁹⁸ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

⁹⁹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁰⁰ Чопівський (Фещенко-Чопівський) Іван Антонович (1884–1952) — металург, технолог, громадський і політичний діяч. Член Української Центральної Ради (1917). Дійсний член УНТ у м. Києві. Від січня 1911 р. обраний секретарем Ради УНТ (див.: Протоколи... — Арк. 28).

¹⁰¹ Йдеться про Український клуб (офіційна назва «Киевское украинское общественное собрание» — першу легальну національну політично-культурологічну організацію. Статут клубу затверджений 19 березня 1908 р. Установчі збори відбулися 27 квітня 1908 р. Наразовував бл. 300 членів. Розміщувалася за адресою: вул. В. Володимирська, 42. Головою був обраний М. Лисенко. Проіснував 5 років. У жовтні 1912 р. закритий за зберігання нібито нелегальної літератури. Під час обшуку було знайдено кілька номерів американського часопису «Свобода», не дозволеного в Росії, хоча часопис одержували легально через пошту (див.: Рада. — 1912. — № 232, 12 (25) жовтня. — С. 2). М. В. Лисенко помер 24 жовтня 1912 р.

¹⁰² Галін Мартирій Андроникович (1856–1943) — клініцист, доктор медицини. Дійсний член УНТ у м. Києві, голова Медичної секції. Очолював термінологічну комісію УНТ.

¹⁰³ Йдеться про доповідь А. Ярошевича «Статистика залізниць як джерело економічної географії» на засіданні статистично-економічної комісії 28 березня 1910 р. (див.: «Записки УНТ». — 1911. — Кн. ІХ. — С. 124).

¹⁰⁴ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁰⁵ Йдеться про Новицького Олексія Петровича (1862–1934) — історик мистецтва, бібліограф. Дійсний член УНТ у м. Києві. Від 1922 р. жив у Києві. Був обраний дійсним членом ВУАН (1922). Авторам статей, розміщених у «Записках», редакцією видавалося 50 відбитків без зміни складу і пагінації. Вони також мали право коштом гонорару замовляти відбитки, але не більше 100, з окремою пагінацією і в обкладинці. Очевидно в даному випадку йдеться про публікацію: Новицький О. Службник святительський р. 1665. Мініатюри і орнаменти (з 4 образками) // Записки Українського наукового товариства в Київі. — 1911. — Кн. VIII. — С. 5–38. Цей реферат був зачитаний автором на засіданні Історичної секції 31 грудня 1910 р. та схвалений до друку.

¹⁰⁶ 2-гу серію «Записок» складала книги V–VIII.

¹⁰⁷ Див. коментар до листа № 19.

¹⁰⁸ Місце і дату написання листа встановлено за змістом та за протоколом засідання Ради товариства від 29.ІІІ.1911 р.: ІІ. Відбулися такі прилюдні засідання: 29 березня — доповідь А. І. Ярошевича «Чужоземні кольонії на Київщині і Волині і їх вплив на українське селянство» (див.: Протоколи... — Арк. 29). Про це засідання повідомлялося і в часописі «Рада» (див.: Рада. — 1911. — № 71, 29 марта (11 квітня). — С. 2).

¹⁰⁹ Місце та дату написання встановлено за змістом.

¹¹⁰ Місце та дату написання листа встановлено за змістом. На засіданні Ради товариства від 10 березня 1911 р. було повідомлено про вихід VIII кн. «Записок» (див.: Протоколи... — Арк. 30 зв.) У VIII кн. були вміщені дослідження Стадника М., Новицького О., Франка І., Куліша П., Стасюка М.

¹¹¹ Йдеться про публікацію: Франко І. Молитва за своїх ворогів // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1911. — Кн. VIII. — С. 53–61.

¹¹² Див. коментар до листа № 26.

¹¹³ Йдеться про публікацію: Стасюк Микола. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі (докінчення буде) // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1911. — Кн. VIII. — С. 87–112.

¹¹⁴ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹¹⁵ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹¹⁶ Йдеться про «Харьковское историко-филологическое общество». Засноване у 1876 р. при Харківському університеті. У 1900-х рр. нараховувало бл. 130 членів. Припинило свою діяльність у 1919 р. після встановлення радянської влади. Від 8 лютого 1991 р. відновило діяльність під назвою «Харківське історико-філологічне товариство» як громадська організація.

¹¹⁷ Сумцов Микола Федорович (1854–1922) — фольклорист, етнограф, літературознавець. Професор Харківського університету (1880–1922). Академік ВУАН (1919). Член-кореспондент Російської АН (1905). Дійсний член УНТ у м. Києві.

¹¹⁸ Ймовірно йдеться про запрошення Петербурзької АН до участі у виставці «Ломоносов и Елизаветинское время». Пропозицію Петербурзької АН було заслухано на засіданні Ради товариства 29.III.1911 р. та прийнято рішення відмовитись від участі у виставці «...позаяк нема нічого характеристичного» (див.: Протоколи... — Арк. 31).

¹¹⁹ Йдеться про доповідь А. Ярошевича «Чужоземні кольонії на Київщині та Волині і їх вплив на українське селянство» на публічному науковому засіданні 29 березня 1911 р. (див.: «Записки УНТ». — К., 1912. — Кн. X. — С. 159).

¹²⁰ «Славянство» — часопис, який почав виходити у Санкт-Петербурзі від 1911 р. Від. редактор В. М. Строев. Видавці В. Сімеонов та Ю. І. Клецанда. Заявляв про себе як прогресивний, безпартійний, незалежний журнал, метою якого є об'єктивне ознайомлення з культурою, політичним та економічним життя (особливо сучасним) всіх слов'янських народів. У ньому брали участь О. О. Шахматов, Ф. К. Волков (Вовк), М. М. Ковалевський, Т. Масарик, С. О. Єфремов та ін.

¹²¹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹²² Місце написання листа встановлено за змістом.

¹²³ Місце та ймовірну дату написання листа встановлено за протоколом засідання Ради товариства від 29 березня 1911 р., на якому статтю М. Стасюка було запропоновано до публікації в XI кн. «Записок».

¹²⁴ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹²⁵ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹²⁶ Доповідь В. Перетця «Про Індійське царство» була заслухана на засіданні Філологічної секції 4 квітня 1911 р. (див.: «Записки УНТ в Києві». — 1912. — Кн. X. — С. 160).

¹²⁷ Доповідь М. Василенка «Слідство про маєтності Стародубського полку» була заслухана на засіданні Історичної секції 4 червня 1911 р. (див.: «Записки УНТ». — 1912. — Кн. X. — С. 160).

¹²⁸ Місце та дату написання листа встановлено за змістом та листом М. Грушевського до Ю. Тищенка (див.: Листування Михайла Грушевського. — Т. VI: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. — Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2012. — С. 250).

¹²⁹ Можливо, йдеться про гонорар за публікацію І. Франка: *Франко І.* Молитва за своїх ворогів // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1911. — Кн. VIII. — С. 53–61.

¹³⁰ Йдеться про Козловського Всеволода Олександровича (1877–?). Громадський діяч, бібліотекознавець. Був секретарем редакції першої української щоденної газети «Громадська думка». Після її закриття у 1906 р. виїхав до Львова. Член Виділу НТШ (після 1906 р), скарбник.

¹³¹ Йдеться про співробітника київської редакції «Літературно-наукового вісника» Леопольда Лукича Будая, який нелегально перебував у Києві під іменем Михайла Лукича Котика.

¹³² Місце написання листа встановлено за змістом.

¹³³ Йдеться про: Збірник природничо-технічної секції Українського наукового товариства. — 1911. — Кн. 1. — 168 с. На засіданні Ради товариства від 12 листопада 1911 р. було оголошено про його вихід з друку (див.: Протоколи ... — Арк. 32), хоча планувалось видати у травні.

¹³⁴ Йдеться про публікацію: *Перетц В.* Український список «Сказання про Індійське царство» // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1911. — Кн. IX. — С. 5–12. Доповідь автора на цю тему була прочитана на засіданні Філологічної секції 4 квітня 1911 р. та ухвалена до друку в «Записках» (див.: «Записки УНТ в Києві». — 1912. — Кн. X. — С. 160).

¹³⁵ Йдеться про публікацію: *Василенко М. Г.* Н. Теплов і його «Записка о непорядках в Малороссии» // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1911. — Кн. IX. — С. 13–54. Доповідь автора на цю тему була прочитана на публічному науковому засіданні 30 січня 1911 р. (див.: «Записки УНТ». — 1912. — Кн. X. — С. 159).

¹³⁶ Йдеться про публікацію: *Стещенко Ів. Енеїда Котляревського і Котельницького в порівнянні з іншими текстами* // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1911. — Кн. IX. — С. 55–85. Доповідь автора було заслухано на засіданні Філологічної секції 21 травня 1911 р. та ухвалено до друку (див.: «Записки УНТ». — 1912. — Кн. X. — С. 160).

¹³⁷ Йдеться про доповідь С. Драгоманова «Дрібне землеволодіння на Полтавщині по переписи 1900 р.», прочитану на публічному науковому засіданні 1 травня 1911 р. (див.: «Записки УНТ». — 1912. — Кн. X. — С. 159).

¹³⁸ Йдеться про доповідь М. Гехтера «Нова культура на Україні (про розведення бавовняника)», прочитану на публічному науковому засіданні 1 травня 1911 р. (див.: «Записки УНТ». — 1912. — Кн. X. — С. 159).

¹³⁹ Йдеться про власника друкарні, купця, гласного міської думи Чоколова Миколу Івановича (1845–1932). Його друкарня була розташована на вул. Житомирській, 20.

¹⁴⁰ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁴¹ Зміст ІХ книги було затверджено на засіданні Ради товариства від 29 березня 1911 р. До публікації у збірнику запропоновано статті Перетца В., Левицького Ор., Василенка М., Стасюка М. та Ярошевича А. (див.: Протоколи ... — Арк. 31). На засіданні Ради товариства 30 січня (12 лютого) 1912 р. було оголошено про завершення друку ІХ книги (див.: Протоколи... — Арк. 37).

¹⁴² Оповідання Н. Романович «Фанти» було написане у 1911 р. Опубліковано у збірці: Життя людське (оповідання). Нат. Романович-Ткаченко. — Черкаси: Вид-во «Сіяч», 1918, № 32. — С. 100–108; ЛНВ. — 1919. — Т. LVI. — С. 307–315.

¹⁴³ Місце та рік написання листа встановлено за змістом.

¹⁴⁴ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁴⁵ 8 листопада 1911 р. виповнилося 200 років від дня народження видатного російського вченого М. В. Ломоносова. Планувалося широке відзначення ювілею. З цієї метою було створено спеціальну комісію (1909 р.). Але коштів вистачило лише на влаштування виставки «Ломоносов и Елизаветинское время» у Санкт-Петербурзі. Із 17-ти відділів виставки лише один було присвячено безпосередньо М. В. Ломоносову. У підготовці виставки до відкриття брав участь дійсний член УНТ у м. Києві О. Грушевський — готував «Малоросійський відділ». У 1911 р. Петербурзька АН запропонувала УНТ в Києві взяти участь у виставці. Пропозиція обговорювалась на засіданні Ради товариства (див.: Протоколи... — Арк. 31).

¹⁴⁶ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁴⁷ Можливо, Н. Романович мала на увазі Товариство підмоги українській науці, літературі і штуці, засноване у Києві за матеріальної підтримки В. Симиренка. Засновники М. Грушевський, В. Леонтович, Є. Чикаленко, М. Лисенко.

¹⁴⁸ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁴⁹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом та за протоколом засідання Ради від 12 листопада 1911 р.: «10) Послано привітання на Ломоносовський ювілей АН» (див.: Протоколи ... — Арк. 32).

¹⁵⁰ Місце і дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁵¹ Йдеться про статтю Л. Добровольського «Варіант пісні 18-го віку про земляні роботи». Була опублікована в: Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1912. — Кн. X. — С. 31–48).

¹⁵² Місце і дату написання листа встановлено за протоколом засідання Ради товариства від 12 листопада 1911 р.: 9) I том «Збірника природничо-технічної секції вийшов» (див.: Протоколи ... — Арк. 32).

¹⁵³ Перший том видання «Грушевский М. Киевская Русь» вийшов друком у жовтні 1910 р.: Сьогодні «Киевскую Русь» розіслали. Посилаємо і Вам посилкою завтра (див.: Листування Михайла Грушевського. — Т. VI: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. — К.; Нью-Йорк: УІТ, 2012. — С. 238).

¹⁵⁴ Див. коментар до листа № 59.

¹⁵⁵ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁵⁶ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁵⁷ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁵⁸ Йдеться про похорон українського історика, педагога, громадського діяча, дійсного члена НТШ ім. Шевченка (1899) та дійсного члена УНТ у м. Києві (1907) Якова Миколайовича Шульгіна (1851–1911). Дослідник історії Коліївщини. Помер 14 листопада 1911 р. У X книзі «Записок» (1912) вміщено статтю В. Щербини «Пам'яті Шульгіна» (з портретом). Некрологом на смерть Я. Шульгіна відгукнувся М. Грушевський (ЗНТШ. — 1912. — Т. CVII. — Кн. I. — С. 5–9). Передрук: *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич та ін. — Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)» / Упор. М. Капраль, А. Фелонюк. — Львів: Світ, 2007. — С. 575–578.*

¹⁵⁹ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁶⁰ Можливо, йдеться про переклад текстів для видання «Ілюстрована історія України» російською мовою. Див. лист № 72 (Н. Романович одержала аванс, як просила, перед виконанням «сеї роботи»).

¹⁶¹ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁶² Йдеться про члена-співробітника УНТ в Києві Павлова М., який пожертвував на товариство 100 рублів (див.: Протоколи ... Арк. 33).

¹⁶³ Йдеться про доповідь «Пам'яті Шульгіна» на науковому засіданні УНТ 30 грудня 1911 р., присвяченому пам'яті Я. М. Шульгіна Щербини Володимира Івановича (1850–1936). Український історик, киевознавець, педагог, громадський діяч. Закінчив Київський університет (1873). Учень В. Антоновича. Входив у Стару громаду спільно з М. Драгомановим. В. Антоновичем, О. Русовим, Я. Шульгіним. Від 1879 р. працював у Києві. Дослідник історії Правобережної України та Києва. Дійсний член УНТ у м. Києві (див.: Протоколи... — Арк. 33 зв.).

¹⁶⁴ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁶⁵ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁶⁶ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁶⁷ Йдеться про Антоновича Дмитра Володимировича (1877–1945). Український історик мистецтва і театру, політичний діяч, син В. Антоновича. Від 1895 р. навчався у Київському університеті. Від 1897 р. продовжив навчання у Харківському університеті. Один із засновників Української студентської громади та видавництва «Гурт» у Харкові, Революційної української партії (1900) та його осередку у Києві (1902). Дійсний член

УНТ у м. Києві. На науковому засіданні, присвяченому пам'яті Я. М. Шульгіна виступив з доповіддю «Арки Скаліджерів в Вероні» (див.: Протоколи... — Арк. 33 зв.).

¹⁶⁸ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁶⁹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁷⁰ Наукове засідання, присвячене пам'яті Я. М. Шульгіна відбулося 30 грудня 1911 р. З доповідями виступили В. Щербина та Д. Антонович (див.: Протоколи... — Арк. 33 зв.). У часописі «Рада» повідомлялося про це засідання (див.: Рада. — 1911. — № 293, 30 грудня (12 січня). — С. 2).

¹⁷¹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁷² Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁷³ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁷⁴ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁷⁵ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁷⁶ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁷⁷ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁷⁸ Йдеться про членство в Українському науковому товаристві у м. Києві. На загальних зборах товариства 15 січня 1912 р. у дійсні члени були обрані: Ів. Ганицький, В. Леонтович, М. Порш; у члени-співробітники: Г. Львович, М. Павлов (див: «Записки УНТ». — 1913. — кн. XIII. — С. 158 та «Протоколи... — Арк. 35 зв.»). Єфремова С. О. обрано в дійсні члени УНТ на загальних зборах УНТ 29 квітня 1913 р.

¹⁷⁹ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁸⁰ Місце та дату написання листа встановлено на підставі інформації часопису «Рада» про проведення засідання (див.: Рада. — 1912. — № 11, 14 (27) січня. — С. 2).

¹⁸¹ Можливо, йдеться про доповідь М. Порша «Економічні відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку на підставі першого загального перепису», прочитана у неділю (15 (28) січня 1912 р. (див.: Рада. — 1912. — № 11, 14 (27) січня. — С. 2).

¹⁸² Місце та дату написання листа встановлено за протоколом засідання Ради товариства 21 лютого 1912 р., на якому було прийнято рішення провести публічне наукове засідання 15.ІІ або 14.ІІ.

¹⁸³ Наукове засідання відбулося 19 ютого 1912 р. З доповідями виступили М. Грушевський («Портрети гетьманів Літопису Величка») та М. Василенка («З історії скасування монастирського землеволодіння на Україні»).

¹⁸⁴ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁸⁵ Йдеться про статтю С. Гасвського «Київські списки повісти “Александрія”». Була обговорена на засіданні Філологічної секції 13 лютого 1912 р. (див.: Записки історичної та фільологічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XII. — С. 160). Опубліковано в: Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1912. — Кн. X. — С. 19–30.

¹⁸⁶ Місце та дату написання листа встановлено за змістом. IX книга «Записок УНТ в Києві» як повідомляв часопис «Рада» вийшла 4 лютого (див.: Рада. — 1912. — № 28, 4 (16) лютого. — С. 1).

¹⁸⁷ Можливо йдеться про видання: Ілюстрована історія України, Київ; Львів, 1812 р. (див.: Рада. — 1911. — № 279, 11 (24) грудня. — С. 2).

¹⁸⁸ Йдеться про: *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. — К.; Львів, 1912. — 248 с. У книзі зібрані нариси з історії культурного і національного руху, який «приготував перше національне відродження». У передмові до книги М. Грушевський зазначав: «Популярно написані начерки сього руху (вибрані з моєї великої історії України і відповідно перероблені) я ілюструю тут зразками тої артистичної культури, яка розвинулась на ґрунті національного руху в них описаного. Перші тринадцять глав в сій популяризованій формі були прочитані мною як публічні лекції (уряджені київським науковим товариством) в Києві і потім надруковані в ЛНВ; дальші чотири виходять в сій популяризованій формі вперше». Див.: ЛНВ. — 1908. — Т. 41. — С. 282–296, 491–506; Т. 42. — С. 87–107, 438–458; Т. 43. — С. 208–228, 428–450. Друге видання праці: *Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці / М. С. Грушевський.* — Вид. 2-е. — Б. м., б. в., 1919. — 248 с. Праця була видана в середині квітня 1912 р. Ю. Тищенко повідомляв М. Грушевському: «Культурно-національний рух розсилаємо... З друкарні Кульженка прислали вже до Вас «Руху» 858 п.» (див.: Листування Михайла Грушевського. — Т. VI: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. — Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2012. — С. 294).

¹⁸⁹ Йдеться про збірку: *Грушевський Михайло.* Про українську мову і українську школу. — К., 1912. Перше видання книжки вийшло накладом автора. У збірці вміщено статті про українську мову і шкільну освіту, що публікувалися М. Грушевським у часописі «Село» в 1909–1910 рр. Друге видання збірки здійснено видавництвом «Відродження»: Проф. Михайло Грушевський. Про українську мову і українську школу. Друге видання. — Вид-во «Відродження, No 11. — 1913. За другим виданням видавництво «Веселка» здійснило перевидання збірки: Про українську мову і українську школу / М. Грушевський, передм. Я. Гояна. — 2-е вид. — К.: Веселка, 1991. — 45 [1] с. Передрук праць, вміщених у збірці: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, І. Гирич та ін. — Т. 3. Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917) / Упоряд. С. Панькова. — Львів: Світ, 2005. — С. 379–412). Збірка була опублікована у квітні 1912 р. та відразу конфіскована, забрали з друкарні. 27 квітня 1912 р. конфіскату було знято (див.: Листування Михайла Грушевського. — Т. VI: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. — Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2012. — С. 295–296).

¹⁹⁰ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁹¹ Йдеться про статтю В. Щербини «Памяти Якова Шульгина (з портретом)», вміщену в: *Записки Українського наукового товариства в Києві.* — 1912. — Кн. X. — С. 5–13).

¹⁹² Місце та дату написання листа встановлено за змістом. Чергове засідання товариства відбулося 19 лютого 1912 р. Див. коментар до листа № 86.

¹⁹³ Див. коментар до листа № 88.

¹⁹⁴ Місце написання листа встановлено за змістом.

¹⁹⁵ Див. коментар до листа № 91.

¹⁹⁶ Йдеться про публікацію: *Грушевський Мих.* Сучасна вірша про неволю Вишневецького // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1912. — Кн. X. — С. 14–18. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. — Т. 8: Історичні студії та розвідки (1906–1916) / Упоряд. Мирон Капраль, Андрій Фелонюк. — Львів: Світ, 2007. — С. 116–119.

¹⁹⁷ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

¹⁹⁸ Йдеться про повість-трилогію Н. Романович «Мандрівниця», присвячену Софії Русовій. Первісна назва повісті «Революціонерка». Була змінена з цензурних міркувань. Опублікована в: *Романович-Ткаченко Нат.* Мандрівниця. Повість присвячується Софії Русовій // ЛНВ. — 1913. — Т. 61. — С. 308–323, 442–484; Т. 62. — С. 88–118, 341–355, 500–516; Т. 63. — С. 115–152. *Романович-Ткаченко Нат.* Манівцями, друга частина трилогії «Мандрівниця» // ЛНВ. — 1914. — Т. 65. — С. 117–157, 291–332, 502–532; Т. 66. — С. 123–168. *Романович-Ткаченко Нат.* За водою, третя частина трилогії «Мандрівниця» // ЛНВ. — 1918. — Т. 69. — Кн. II–III. — С. 195–226; Т. 70. — Кн. IV–V–VI. — С. 24–55; Т. 71. — Кн. VII–VIII. — С. 58–88, 203–223; Т. 72. — Кн. IX. — С. 32–72, 174–201.

¹⁹⁹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²⁰⁰ Місце та дату написання листа встановлено за протоколом засідання Ради товариства від 17.III.1912 р.: Видати ... Н. Ткаченко — 20 карб. і авансом — 100 карб. (див.: Протоколи ... Арк. 40).

²⁰¹ Місце написання листа встановлено за змістом.

²⁰² Місце та дату написання листа встановлено на підставі листа Ю. Тищенко до М. Грушевського про публікацію другого видання «Люстрованої історії України» (див.: Листування Михайла Грушевського. — Т. VI: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенко / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. — К.; Нью-Йорк: УІТ, 2012. — С. 298) та протоколами засідання Ради Товариства, які свідчать, що від 24 квітня до до 10.XI. 1912 р. М. Грушевський не був на засіданнях Ради.

²⁰³ Йдеться про першу частину статті М. Порша: *Порш М.* Робітництво України: Нарис по статистиці праці (докінченне буде) // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1912. — Кн. X. — С. 91–157.

²⁰⁴ Йдеться про публікацію: *Левицький Ор.* Церковні справи на Запоріжжі в XVIII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1912. — Кн. X. — С. 49–75.

²⁰⁵ Йдеться про видання: Збірник медичної секції Українського наукового товариства у Києві. Кн. 2, Київ, 1912 р., 104 ст. з малюнками + 7 табл. 400 прим. На засіданні Ради товариства 19 березня 1912 р. було прийнято рішення друкувати XI кн. і медичний збірник (книга друга) у Куль-

женка (див.: Протоколи... — Арк. 41). За повідомленням «Ради» медичний збірник вийшов на початку жовтня (див.: Рада. — 1912. — № 223, 30 вересня (13 жовтня). — С. 4).

²⁰⁶ Йдеться про видання: *Грушевський Михайло. Проф.* Ілюстрована історія України. — 2-е вид. доп. і перероб. — Київ: Друк. С. В. Кульженка, 1912. — 258 стор., 4000 прим.

²⁰⁷ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²⁰⁸ Йдеться про видання: *Грушевський Михайло.* Історія України-Руси. До початку XI віка. Т. I, Київ, 1912 р. Вид. автора. 3-є доповнене, 648 + 2 нен., 1500 прим. (див.: Рада. — 1913. — № 31, 7 (20) лютого. — С. 4). Над коректами цього тому працювала Н. Романович (див.: Листування Михайла Грушевського. — Т. VI: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. — К.; Нью-Йорк: УІТ, 2012. — С. 319, 322).

²⁰⁹ Йдеться про видання: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VIII. Частина перша: Від Куруківщини до Кумейщини, pp.1626–1638. Київ-Львів, 315 стор. Друге видання цього тому здійснено у 1922 р. У передмові до нього автор зазначав: «Так випускаю тепер отсю книгу, майже без змін против першого видання. Технічні труднощі змушують мене випускати поодинокі книги в різних місцях і в ріжнім форматі. 1.IV.1922». Про перше видання тому повідомляла «Рада» (див.: Рада. — 1913. — № 82, 9 (22) квітня. — С. 3).

²¹⁰ Місце та дату написання листа встановлено за змістом та листом Ю. Тищенка до М. Грушевського (див.: Листування Михайла Грушевського. — Т. VI: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. — К.; Нью-Йорк: УІТ, 2012. — С. 319).

²¹¹ «Збірник медичної секції Українського наукового товариства в Києві» вийшов за повідомленням часопису «Рада» у вересні (див.: Рада. — 1912. — № 223, 30 вересня (13 жовтня). — Арк. 4).

²¹² Йдеться про видання: Збірник природничо-технічної секції Українського наукового товариства у Києві. Кн. 2. Київ, 1912 р. II+148+17 л. малюнк., 500 прим. (див.: Рада. — 1912. — № 251, 2 (15) листопада. — С. 3).

²¹³ Зміст XI кн. «Записок» ухвалено на засіданні Ради товариства 3 грудня 1912 р. (див.: Протоколи... — Арк. 45).

²¹⁴ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²¹⁵ Прізвище власника друкарні М. Менандр.

²¹⁶ Йдеться про управителя друкарні Першої Київської артілі друкарської справи В. Бондаренка.

²¹⁷ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²¹⁸ Йдеться про Лизанівського Івана Миколайовича (1892–1934). Прибув до Києва зі Львова для роботи в київській редакції «Літературно-наукового вісника».

²¹⁹ Місце написання листа встановлено за змістом.

²²⁰ Місце написання листа встановлено за змістом.

²²¹ Йдеться про підготовку російськомовного видання: *Проф. М. Грушевский*. История казачества до соединения с московским государством. — К.: Тип[ография] 1-ой Киевской артели печат[ного] дела. 1913. — Том первый. До начала XVII века (Извлеч[ено] из VII тома «Исторії України-Руси»). — 408 с.

²²² Місце та дату написання листа встановлено за листом Ю. Тищенко до М. Грушевського від 28 вересня та 8 жовтня (ст. ст.) 1912 р. В цей період Н. Романович працювала над останніми коректами першого тому «Исторії України-Руси», 3-є вид.: У вівторок на минулім тижні була закінчена друком «Исторія», I том» (див.: Листування Михайла Грушевського. — Т. VI: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенко / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. — К.; Нью-Йорк: УІТ, 2012. — С. 320).

²²³ Йдеться про помилку, допущену в імені Я. Шульгина під його портретом, вміщеним в X книжці: опубліковано — Микола Шульгин, замість — Яків Шульгин.

²²⁴ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²²⁵ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²²⁶ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²²⁷ Йдеться про Олександра Сергійовича Грушевського (1877–1942). Историк, літературознавець, етнограф. Дійсний член УНТ у м. Києві. Член Ради товариства (1908–1909), кандидат у члени Ради (1910). Член Историчної секції товариства. Автор публікацій в «Записках»: *Грушевський О.* Нові матеріали до біографії Костомарова // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1908. — Кн. I. — С. 71–81; *Грушевський О.* З життя української старшини XVIII в. Земельні мастки п. Леонтія Свічки // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1908. — Кн. III. — С. 149–158; *Грушевський О.* М. Гоголь і сучасна українська суспільність // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Кн. V. — С. 3–19. Можливо, в даному листі йдеться про підготовку наступної статті О. Грушевського до публікації, зокрема: *Грушевський О.* З настроїв і думок кирило-мефодіївців // Україна. — 1914. — Кн. I. — С. 71–83.

²²⁸ Місце та дату написання листа встановлено на підставі протоколів засідання Ради товариства за період від 24 квітня по 10 листопада 1912 р., які свідчать, що М. Грушевський не був присутній на цих засіданнях. Про його відсутність свідчить і лист до С. Єфремова від 7 (20) вересня 1912 р.: Я давніше сподівався бути в Києві в вересні, тепер бачу, що не буду... (див.: Листування Михайла Грушевського. Т. I / Упор. Г. Бурлака, ред. Л. Винар. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — Т. I. — С. 168).

²²⁹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²³⁰ Місце написання листа встановлено за змістом.

²³¹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²³² Йдеться про виправлення у передмові до першого тому російськомовного видання: *Проф. М. Грушевский*. История украинского казачества. До соединения с московским государством. — Том первый: До начала

XVII века (Извлечено из VII тома «Истории Украины-Руси»). — К.: Тип[ография] 1-й Киевской артели печат[ного] дела, 1913. — 408 с.

²³³ Місце та дату написання листа встановлено за змістом та на підставі оголошення про наукове засідання товариства 17 (30 грудня) 1912 р., на якому з доповіддю «Українські весільні мелодії» виступив В. Верховинець (див.: Рада. — 1912. — № 286, 15 (28) грудня. — С. 3).

²³⁴ Верховинець Василь Миколайович (1880–1938) — український композитор, диригент, хореограф, педагог, актор. Закінчив Самбірську учительську гімназію. Працював хормейстером у «Руському народному театрі». Від 1906 р. на запрошення М. Садовського працював у його театральній трупі. Від М. Садовського одержав і псевдонім Василь Костів. Вивчав українські народні танці, проводив етнографічні дослідження, обґрунтував теоретичні можливості та необхідність створення українського класичного балету на основі українського танцювального фольклору. Автор праці «Теорія українського народного танцю» (1919), збірки дитячих ігор з піснями «Весняночка» та ін. праць. У 1912 р. здійснив повний запис весільного обряду у с. Шпичинці Сквирського повіту Київської губернії, до якого ввійшли 140 весільних пісень і 70 мелодій. 17 грудня 1912 р. на публічному засіданні УНТ виступив з доповіддю «Українські весільні мелодії» (див.: Записки історичної та фільольогічної секції Українського Наукового Товариства в Києві. — 1913. — Кн. XII. — С. 160). У першому томі «Українського етнографічного збірника» опубліковано його дослідження: *Верховинець В. Українське весіле // Український етнографічний збірник.* — К., 1914. — Т. I. — С. 71–101. Розстріляний у 1938 р. як «активний учасник контрреволюційної націоналістичної організації».

²³⁵ Місце написання листа встановлено за змістом.

²³⁶ Місце написання лис та встановлено за змістом.

²³⁷ Йдеться про статтю О. О. Русова «М. Лисенко — науковий дослідник законів української музики». Вміщено в: Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XI. — С. 15–24.

²³⁸ Місце написання листа встановлено за змістом.

²³⁹ Йдеться про статтю Л. Добровольського «Михайло й Золоті ворота» (Старі й нові записи, література до сього питання) // Записки історичної і фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XI. — С. 25–52.

²⁴⁰ Йдеться про статтю І. Каманіна «Українські богатирі козацької доби» // Записки історичної і фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XI. — С. 53–74. Переклад статті з російської мови на українську для публікації в «Записках» здійснила Н. Романович-Ткаченко.

²⁴¹ На засіданні Ради товариства 8 січня 1913 р. прийнято рішення, щоб історичні статті редагував О. І. Левицький, філологічні — І. М. Стещенко, економічні — О. О. Русов (див.: Протоколи... — Арк. 47).

²⁴² Мотронинський монастир — Свято-Троїцький жіночий монастир (на Чигиринщині). Виник в один історичний період з Києво-Печерською

лаврою. Підтримував тісні зв'язки із Запорізькою Січчю. За свою історію неодноразово зазнавав руйнувань. Був відбудований і є пам'яткою архітектури національного значення.

²⁴³ Місце та ймовірну дату написання листа встановлено за змістом. 7 (13) січня 1913 р. було заслухано на загальних зборах звіт про роботу товариства у 1912 р. (Див.: Протоколи... — Арк. 47 зв.).

²⁴⁴ Місце та дату написання листа встановлено за змістом та на підставі оголошення про наукове засідання, призначене на понеділок, 7 (13) січня 1912 р. (див.: Рада. — 1913. — № 5, 6 (19) січня. — С. 2).

²⁴⁵ Місце написання листа встановлено за змістом.

²⁴⁶ Місце та дату написання листа встановлено за листом від 31 грудня (14 січня) 1912 р.

²⁴⁷ Місце написання листа та ймовірну дату встановлено за змістом.

²⁴⁸ Місце написання листа встановлено за змістом. Ймовірну дату написання листа встановлено на підставі протоколу засідання Ради товариства 8 (21) січня 1913 р. (див.: Протоколи... — Арк. 47).

²⁴⁹ «Родина» — київське громадське зібрання. Організаційні збори відбулися 11 серпня 1911 р. Зареєстровано Київським губернським по справам про товариства присутствієм 11 серпня 1911 р. Очоловав «Родину» А. І. Ярошевич. Після закриття Українського клубу (21 жовтня 1912 р. відбулися ліквідаційні збори Українського клубу) було укладено угоду на купівлю майна Українського клубу на суму 2000 карб. та укладено контракт на помешкання до 1 серпня 1914 р. Ухвалено розпочати діяльність 28 жовтня (10 листопада) 1912 р. (див.: Рада. — 1912. — № 241, 23 жовтня (5 листопада). — С. 3). В його приміщенні проходили засідання Українського наукового товариства у м. Києві.

²⁵⁰ «Киевская мысль» — щоденна політична та літературна газета. Виходила у Києві в 1906–1918 рр.

²⁵¹ Місце написання листа встановлено за змістом. Ймовірну дату написання листа встановлено на підставі протоколу засідання Ради товариства 8 (21) січня 1913 р. (див.: Протоколи... — Арк. 47).

²⁵² Синицький Максим Стратонович (1880–?) — адвокат, адміністратор газети «Рада» та Українського клубу, одним із організаторів якого він був.

²⁵³ Місце та дату написання листа встановлено за змістом та інформацією у часописі «Рада» про засідання УНТ: В понеділок, 4 лютого, д. О. І. Левицький на засіданні ... прочитав свій доклад «Про Василя Тяпинського, що переклав Євангеліє на українську мову в XVI ст.» (див.: Рада. — 1913. — № 31, 7 (20) лютого. — С. 3).

²⁵⁴ Йдеться про доповідь «Про Василя Тяпинського, що переклав Євангеліє на просту мову». Опублікована: *Левицький О.* Про Василя Тяпинського, що переклав Євангеліє на просту мову (Критична розвідка) // Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XII. — С. 5–21.

²⁵⁵ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²⁵⁶ Йдеться про публікацію: *Добровольський Л.* Михайло й Золоті ворота // Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XI. — С. 25–52. Стаття Л. Добровольського була поділена на дві частини. Друга опублікована у XII книзі: *Добровольський Л.* Михайло й Золоті ворота // Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XII. — С. 22–71.

²⁵⁷ Йдеться про публікацію: *Гаєвський С.* Великодні та різдвяні вірші // Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XI. — С. 75–106.

²⁵⁸ Місце і дату написання листа встановлено за змістом. Доповідь «Про архітектуру українських церков» В. Щербаківський повинен був читати 4 (17) лютого, але через пізній час його було перенесено на наступне засідання (див.: Рада. — 1913. — № 31, 7 (20) лютого. — С. 3).

²⁵⁹ Див. коментар до листа № 123.

²⁶⁰ Йдеться про публікацію: *Добровольський Л.* Михайло й Золоті ворота // Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XII. — С. 22–71.

²⁶¹ Йдеться про публікацію: *Каманін І.* Походження Богдана Хмельницького // Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XII. — С. 72–77.

²⁶² Стаття М. Стасюка у XII книжці не публікувалась.

²⁶³ Йдеться про публікацію: *Стешенко І.* Новий твір Я. Кухаренка «Харько, запорізький кошовий» // Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XII. — С. 80–130.

²⁶⁴ Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) — видатний український композитор, піаніст, диригент, педагог, збирач і дослідник пісенного фольклору. Член Старої громади. У 1904 р. відкрив першу в Україні національну музично-драматичну школу (від 1913 р. — імені М. Лисенка). Організатор (спільно з О. Кошицем) і голова музично-хорового товариства «Київський Боян». Дійсний член УНТ у м. Києві. Член Ради товариства. У 1908–1912 рр. був головою правління Українського клубу, де проводились засідання УНТ у м. Києві. Помер 6 листопада (24 жовтня) 1912 р. Про смерть М. Лисенка М. Грушевському повідомив телеграмою Ю. Тищенко-Сірий: *Pomer Mykola Lysenko. Lawrow* (див.: Листування Михайла Грушевського. — Т. 6. Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред Л. Винар, І. Гирич. — К.; Нью-Йорк: УІТ, 2012. — С. 323). 3 (16) грудня 1912 р. відбулося публічне наукове засідання УНТ, присвячене пам'яті М. Лисенка. М. Грушевський, який прибув до Києва, виступив з промовою: «Пам'яті Миколи Лисенка». Окрім М. Грушевського М. Лисенку присвятили свої доповіді Олена Пчілка («Микола Лисенко (спогади і думки)») та О. Русов «Лисенко — науковий дослідник законів української музики» (див.: Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XII. — С. 160). В XI книзі «Записок» вміщено портрет М. Лисенка та посвята:

«Незабутній пам'яті Микола Лисенка», а також промову М. Грушевського (с. 5–12), промову І. Стешенка «Над труною М. Лисенка» (с. 13–14) та статтю О. Русова (с. 15–24). Передрук промови М. Грушевського див.: *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич та ін.* — Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)» / Упор. М. Капраль, А. Фелонюк. — Львів: Світ, 2007. — С. 579–583.

²⁶⁵ Місце написання листа встановлено за змістом.

²⁶⁶ План видання XII книги «Записок» було обговорено на засіданні Ради товариства 8 (21) січня 1913 р. (див.: *Протоколи...* — Арк. 47).

²⁶⁷ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²⁶⁸ Йдеться про повість української письменниці Марко Вовчок (1833–1907) — «Гайдамаки». Була опублікована в: ЛНВ. — 1908. — Т. 41. — С. 229–244, 449–479.

²⁶⁹ Йдеться про публікацію: Вовчок Марко. Лист з Парижа // ЛНВ. — 1908. — Т. 41. — С. 297–311.

²⁷⁰ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²⁷¹ Йдеться про публікацію: Робітництво України (Нарис по статистиці). Без закінчення // *Записки Українського наукового товариства в Києві.* — 1913. — Кн. XI. — С. 107–162.

²⁷² Місце і дату написання листа встановлено за листами М. Грушевського до І. Джиджори. Можливо у листі йдеться про від'їзд М. Грушевського до Москви. (див.: *Листування Михайла Грушевського. Т. IV: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С. Панькова, В. Пришляк, ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич.* — Київ; Нью-Йорк, 2008. — С. 260–263).

²⁷³ Місце та дату написання листа встановлено за протоколом засідання Ради від 10 (23) квітня 1913 р. про одержання свідоцтва від київського губернатора про видання «Записок» у друкарні 2-ї артлі.

²⁷⁴ Місце написання листа встановлено за змістом.

²⁷⁵ Місце і дату написання листа встановлено за змістом та інформацією у часописі «Рада» про публікацію X книги «Записок» (див.: *Рада.* — 1913. — № 74, 30 березня (12 квітня). — С. 3).

²⁷⁶ Місце та дату написання листа встановлено за змістом. 22 квітня (3 травня) 1913 р. на засіданні Ради затверджено рахунок на оплату одинадцятої книги в сумі 420 карб. десять коп. (див.: *Протоколи...* Арк. 50).

²⁷⁷ Місце та дату написання листа встановлено за змістом. Великдень у 1913 р. святкувався 14 (27) квітня.

²⁷⁸ Стаття А. Ярошевича у XII книзі не публікувалася.

²⁷⁹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом. УНТ присвятило пам'яті М. Коцюбинського, який помер 13 (26) квітня 1913 р., наукове засідання (див.: *Рада.* — 1913. — № 90, 20 квітня (3 травня). — С. 2).

²⁸⁰ Йдеться про вшанування пам'яті українського письменника, громадського діяча, голови товариства «Просвіта» у м. Чернігові Коцюбинського Михайла Михайловича, який помер 13 квітня 1913 р. Засідання Українського наукового товариства у м. Києві, присвячене пам'яті письменника,

відбулося 3 травня 1913 р. На ньому виступили: М. Грушевський, С. Черкасенко (доповідь «Останній період творчості Михайла Коцюбинського»), Л. Черняхівська, В. Леонтович, М. Євшан. На смерть М. Коцюбинського М. Грушевський опублікував у «Літературно-науковому віснику» некролог під назвою «Сумний Великдень» (див.: ЛНВ. — 1913. — Т. LXIII. — Кн. V. — С. 194–198).

²⁸¹ Черкасенко Спиридон Феодосійович (1876–1940) — український письменник, драматург, педагог. Закінчив Новобузьку учительську семінарію. Від 1910 р. жив і працював у Києві в редакції педагогічного журналу «Світло», входив до редакції часопису «Дзвін». У 1919 р. виїхав за дорученням уряду УНР до Відня для підготовки підручників для українських шкіл. Від 1923 р. проживав у м. Ужгород (тоді у складі Чехословацької республіки). У 1929 р. змушений був переїхати до Праги, де і помер (1940).

²⁸² Олесь Олександр Іванович (справж. прізвище Кандиба; 1876–1944) — український письменник, поет, редактор. Працював у київській редакції «ЛНВ». Друкував свої твори в «ЛНВ», «Раді», «Дзвоні», «Світлі» та ін. У 1919 р. виїхав за кордон, мешкав у Берліні, Відні, Празі. Остаточо оселився у Чехословаччині.

²⁸³ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²⁸⁴ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²⁸⁵ Йдеться про видання: Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка. — 1912. — Ч. 51.

²⁸⁶ Йдеться про видання: Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка. — 1913. — Ч. 53.

²⁸⁷ Комісія мови була заснована з ініціативи Філологічної секції УНТ в Києві. Перше засідання для її уконституювання було скликане на 25 квітня (8 травня) 1913 р. Головою комісії обрано К. М. Михальчука, заступником — І. І. Огієнка, секретарем — І. М. Стешенка (див.: Протоколи ... — Арк. 50, 51 зв.).

²⁸⁸ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²⁸⁹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²⁹⁰ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²⁹¹ Місце та дату написання листа встановлено за протоколом засідання Ради товариства 29.IV.1913 р, на якому було прийнято рішення про друк кн. XIII «Записок» у друкарні С. В. Кульженка по 18 карб. ра друк та набір (див.: Протоколи... Арк. 50 зв.).

²⁹² Наукове засідання відбулося 29 квітня 1913 р. (див.: Рада. — 1913. — № 96, 27 квітня (10 травня). — С. 3). Можливо, мається на увазі інформація про наукове засідання 22 квітня (5 травня) 1913 р. (див.: Рада. — 1913. — № 94, 25 квітня (8 травня). — С. 3).

²⁹³ Місце та дату написання встановлено за змістом.

²⁹⁴ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

²⁹⁵ Михальчук Костянтин Петрович (1840–1914) — мовознавець, етнограф. Дійсний член УНТ в Києві. Входив до редакційного комітету

«Записок». Спільно з Є. Тимченком розробили «Програму до збирання діалектичних одмін української мови» (див.: «Записки УНТ», кн. V–VIII). У 1913 р. Комісія мови при Українському науковому товаристві опублікувала звернення до читачів «Ради»: «Пристаючи до складання паралельного словника російської та української літературної мови, з рекомендованих до вжитку слів, Комісія звертається до всіх, хто може допомогти товариству в сій справі з проханням надсилати рукописні збірки слів, що маються де-небудь, або записувати найбільш цінні слова з вуст народу. До слова, записаного на картку, треба додавати приклад і вказівку на місце, де воно записане і в кого, місцевість. Для перевірки того, чи це слово не записано вже в тому самому значінні може слугувати словник, виданий «Киевскою стариною». За всякими запитаннями можна звернутись у Київ, до Конст[антина] Петр[овича] Михальчука, Кирилівська ул., 41» (Рада. — 1913. — № 128, 6(19) червня. — С. 3). У 1915 р. УНТ в Києві опублікувало «Фільольогічний збірник пам'яті К. Михальчука».

²⁹⁶ Місце написання листа встановлено за змістом.

²⁹⁷ Йдеться про Черняхівського Олександра Григоровича (1869–1939) — лікаря-гістолога. Дійсний член УНТ у м. Києві, секретар Природничо-лікарської секції УНТ у Києві.

²⁹⁸ Етнографічну ком ісію УНТ було утворено рішенням загальних зборів від 18 грудня 1911 р. Головою комісії обрано О. М. Шрамченка та прийнято рішення «...випускати етнографічний збірник на зразок “Записок”» (див.: Протоколи ... — Арк. 36 зв.). На засіданні Ради 23 вересня 1913 р. було повідомлено про друкування першого тому етнографічного збірника.

²⁹⁹ Йдеться про публікацію: Модзалевський В. До історії коломийці у Гетьманщині // Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XII. — С. 79–79.

³⁰⁰ Йдеться про підготовку видання: Проф. Мих. Грушевский. Истори́я украинского казачества до соединения с московским государством. — Том второй. Первые десятилетия XVII века. (Извлечено из VII и VIII томов «Исторі́и України-Руси»). — 1914. — 476 с. Очевидно на пропозицію М. Грушевського Н. Романович перекладала тексти на російську мову.

³⁰¹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом та протоколом засідання Ради УНТ від 28 травня 1913 р. (Протоколи... — Арк. 51 зв.).

³⁰² Йдеться про дослідження «Епізоди культурних зносин галицької і російської України в 1-й полов. XIX в.» історика літератури, дійсного члена УНТ (від січня 1913 р.) Возняка Михайла Степановича (1881–1954). Опубліковано у виданні: Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XIII. — С. 54–142.

³⁰³ Йдеться про Всеросійську виставку промисловості та сільського господарства 1913 р. в м. Києві. 4 вересня 1912 р. затверджено офіційну назву виставки — «Фабрично-заводская, сельскохозяйственная, торгово-промышленная и научно-художественная выставка». Для її підготовки та проведення створено комітет з п'яти осіб на чолі з графом О. Тишкевичем. Виставка відкрилася 1 червня 1913 р. на Троїцькій площі біля Черепанової гори, де було збудовано для учасників виставки 162 павільйони. Тривала

до 15 вересня 1913 р. Українське наукове товариство на своєму засіданні прийняло рішення про участь у виставці. З цією метою створено комітет у складі О. Русова, М. Біляшевського, О. Корчака-Чепурківського, М. Стасюка (див.: Рада. — 1913. — № 11, 13 (27) січня. — С. 3) та розроблено план, яким передбачалося показати наочно розвиток українського книгодрукування у російській Україні за 1900–1912 рр. в діаграмі «Загальне число українських книжок на російській Україні за 1900–1912 рр. і поділ їх по галузям науки й знаття». На засіданні Ради 28 травня (11 червня) 1913 р. було заслухано інформацію І. М. Стешенка про одержання місця на виставці та сплату за нього 138 руб. (див.: Протоколи ... — Арк. 51 зв.). Кіоск УНТ у м. Києві було оформлено в українському стилі. Експонувалися килими, плахти, доріжки, гончарні вироби, портрети українських письменників. В окремих вітринах виставлено видання українських видавництв: «Лан», «Дзвін», «Час», М. Грушевського, Б. Грінченка, Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг (м. Петербург). На окремому столі представлено дитячу та педагогічну літературу. З книжок найбільшим попитом у відвідувачів користувався «Кобзар» (див.: Рада. — 1913. — № 174, 31 липня (13 серпня). — С. 3; № 183, 11 (24) серпня. — С. 4).

³⁰⁴ Місце та дату написання листа встановлено за змістом. «Рада» 21 травня (6 червня) 1913 р. повідомила про вихід XI кн. «Записок».

³⁰⁵ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³⁰⁶ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³⁰⁷ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³⁰⁸ Йдеться про Старицьку-Черняхівську Людмилу Михайлівну (1868–1941) — українська письменниця, поетеса, перекладач, громадський діяч. Член правління Літературно-артистичного товариства. Дійсний член УНТ у м. Києві. Член Ревізійної комісії товариства.

³⁰⁹ Йдеться про Біляшівського Миколу Федотовича (1867–1926) — українського археолога, етнографа, фундатора музейної справи в Україні. Входив до складу комітету з організації виставки УНТ на Всеросійській виставці промисловості та сільського господарства 1913 р.

³¹⁰ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³¹¹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³¹² Йдеться про статтю: Бучинський Б. «Грамота Місаїла» і «Грамота Нифонта» // Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1914. — Кн. XIII. — С. 5–44. Цю розвідку українського історика, дослідника історії церковної унії XV–XVI Бучинського Богдана Мелітоновича (1883–1907) запропонував до публікації М. Грушевський на засіданні Історичної секції 22 грудня 1912 р. Див. дет.: Грушевський М. Богдан Бучинський. Посмертна згадка // ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVIII. — Кн. II. — С. 176–178. Передрук: Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін. — Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)» / Упор. М. Капраль, А. Фелонюк. — Львів: Світ, 2007. — С. 541–542.

³¹³ Йдеться про видання УНТ в Києві: Український етнографічний збірник. — К., 1914. — Т. 1.

³¹⁴ Сумцов Микола Федорович (1854–1922) — український етнограф, фольклорист, літературознавець. Дійсний член НТШ імені Шевченка та УНТ у м. Києві. Його стаття «Слобідсько-українські історичні пісні» вміщена у виданні: Український етнографічний збірник. — К., 1914. — Т. 1. — С. 5–14.

³¹⁵ Йдеться про публікацію: Верховинець В. Українське весіле // Український етнографічний збірник. — К., 1914. — Т. 1. — С. 71–121.

³¹⁶ Йдеться про Щербаківського Вадима Михайловича (1876–1957) — українського історика, археолога, етнографа. Від 1903 р. досліджував українську архітектуру. Від 1907 р. — співробітник Національного музею у Львові. Його стаття «Люзійне підвищення внутрішньої високости українських церков» була опублікована в: Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1914. — Кн. XIII. — С. 155–167.

³¹⁷ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³¹⁸ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³¹⁹ Чикаленко Левко Євгенович (1888–1965) — археолог, публіцист, громадсько-політичний діяч. Від 1909 р. вивчав антропологию у Петербурзькому університеті під керівництвом професора Ф. Вовка. Брав участь у наукових експедиціях Ф. Вовка в с. Мізин Кролевецького повіту на Чернігівщині (1910, 1912, 1914, 1916 рр.). Дійсний член «Русского антропологического общества». Від 1920 р. перебував у еміграції.

³²⁰ Можливо, йдеться про перевезення археологічної колекції Ф. К. Вовка, пересланої з Петербурга. На засіданні Ради 28 травня 1913 р. було прийнято рішення про виділення коштів на перевезення цієї колекції (див.: Протоколи ... — Арк. 51 зв.).

³²¹ Місце та дату написання листа встановлено за оголошенням у часописі «Рада»: Бюро Українського наукового товариства у Києві міститься тепер на В. Підвальной вул., № 36, пом. 8 (див.: Рада. — 1913. — №. 182, 10 (23) серпня. — С. 1).

³²² На засіданні Ради товариства 23 вересня 1913 р. було заслухано інформацію, що з 1 серпня найнято друге помешкання разом з редакцією «ЛНВ» за ціну 600 карб. на рік, які припадають на товариство з загальної суми 1300 карб.

³²³ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³²⁴ Йдеться про публікацію: Добровольський Л. Михайло і Золоті ворота // Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XII. — С. 22–71.

³²⁵ Модзалевський Вадим Львович (1882–1920) — історик, архівіст. Директор музею української старовини у м. Чернігові (1914–1917). Дійсний член УНТ у м. Києві. Очевидно, йдеться про публікацію статей В. Модзалевського: *Модзалевський В. До історії коломийців у Гетьманщині // Записки історичної та фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XII. — С. 78–79; Модзалевський В. До історії млинського права в Гетьманщині // Записки історичної та фільольогічної*

секції Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. XIII. — С. 49–53.

³²⁶ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³²⁷ Місце та дату написання листа встановлено за змістом та протоколом Рад и товариства від 26 вересня (9 жовтня) 1913 р., на якому було прийнято рішення про проведення засідань УНТ по середах (див.: Протоколи... — Арк. 54).

³²⁸ Місце та дату написання листа встановлено за протоколом засідання Ради товариства від 26.XI.1913: “7) призначити на середу, 2 жовтня, засідання пам’яти Лесі Українки...” (див.: Протоколи ... — Арк. 54). У повідомленні УНТ, опублікованому в “Раді”, повідомлялося, що наукове засідання відбудеться в помешканні Громадського зібрання «Родина» (Велика Володимирська, 42). Предмет засідання: 1) Вступне слово М. Грушевського; 2) Доклад Л. М. Черняхівської «Елементи творчости Лесі Українки»; 3) Доклад І. М. Стешенка «Памяти Лесі Українки»; 4) Доклад А. В. Ніковського «Екзотичність сюжета і драматизм у творах Лесі Українки» (див.: Рада. — 1913. — № 224, 1 (14) жовтня. — С. 2).

³²⁹ Леся Українка (1871–1913) — видатна українська поетеса, драматург, перекладач. Померла 19 липня (1 серпня) 1913 р. у м. Сурамі (Грузія). Похорон відбувся 7 серпня 1913 р. на Байковому кладовищі в м. Києві.

³³⁰ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³³¹ Очевидно, мається на увазі Олександр Миколайович Шрамченко (1859–1921) — педагог, етнограф. Закінчив Київський університет (1887). У 1902–1906 рр. — співробітник «Киевской старины». Дійсний член УНТ у м. Києві, скарбник (від 9 січня 1910 р.), секретар, голова Етнографічної комісії УНТ у Києві від 1911 р.).

³³² Місце та дату написання листа встановлено за змістом. У листі згадується про лист з подякою. Можливо, йдеться про подяку Митрофану Дробишу.

³³³ Можливо, йдеться про лист з подякою від імені Українського наукового товариства полтавському меценату Митрофану Дробишу, дійсному члену УНТ (від грудня 1913 р.). М. Дробиш ініціював створення фонду імені Насті Дробиш, передавши до нього 1500 рублів на премії за наукові праці молодим ученим. (лист М. Дробиша було заслухано на загальних зборах товариства 2 жовтня 1913 р. (див.: Протоколи ... — Арк. 54 зв.). На початку 1914 р. кошти, одержані від М. Дробиша, покладено до Союзбанку на 2 роки, вклад № 256 (див.: Протоколи ... — Арк. 61).

³³⁴ Йдеться про доповідь «З історії української іконографії», прочитану графом Тишкевичем М. С. на науковому засіданні товариства 18 (31) грудня (див.: Рада. — 1913. — № 290, 20 грудня 1913 р. (2 січня 1914 р.) — С. 3).

³³⁵ Йдеться про доповідь «Дама з горностаєм галереї Чарторійських у Кракові», прочитану Антоновичем Д. В. на науковому засіданні 16 (29) жовтня 1913 р. (див.: Рада. — 1913. — № 235, 15 (28) жовтня. — С. 2).

³³⁶ Йдеться про Дорошенка Дмитра Івановича (1882–1951). Історик, публіцист, бібліограф. Від 1906 р. співробітничав в часописах «Громадська

думка», «Хлібороб», «Український вестник», «ЛНВ», «Україна» та ін. Дійсний член УНТ (від вересня 1913 р.), секретар (від грудня 1913 р.). Входив до складу Української Центральної Ради (1917). Міністр закордонних справ (1918). Від 1920 р. в еміграції.

³³⁷ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³³⁸ Можливо, йдеться про виправлення коректи дванадцятій книжки «Записок УНТ в Києві», де публікувалась стаття І. М. Стешенка «Новий твір Я. Кухаренка (?). Харько, Запорозький кошовий» («Записки УНТ в Києві, 1913, кн. XII, с. 80–130»). Вийшла з друку наприкінці року.

³³⁹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом. На засіданні Ради УНТ від 26.IX.1913 р. прийнято рішення про проведення 2-го жовтня засідання, присвяченого пам'яті Лесі Українки (Протоколи ... — Арк. 52 зв., 54). «Рада» повідомила, що Х кн. ЛНВ, де опубліковано промову М. Грушевського, вийшла 29 жовтня (12 листопада) 1913 р.

³⁴⁰ Йдеться про публікацію вступного слова М. Грушевського, виголошеного на засіданні Українського наукового товариства у м. Києві, присвяченому пам'яті Лесі Українки. Опубліковано в: ЛНВ. — 1913. — Т. 64. — Кн. X. — С. 10–11. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін. — Т. 11: Серія «Літературно-критичні та художні твори»: Літературно-критичні праці (1883–1931), «По світу» / Упор. Г. Бурлака. — Львів: Світ, 2008. — С. 328.

³⁴¹ Йдеться про публікацію: *Грушевський М.* Сорокалітній подвиг // ЛНВ. — 1913. — Т. 63. — Кн. IX. — С. 258–259. Передрук: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін. — Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори» (1907–1914) / Упор. І. Гирич, С. Панькова. — Львів: Світ, 2005. — С. 464–465. Стаття написана з нагоди 40-річчя літературної діяльності І. Франка.

³⁴² Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³⁴³ Йдеться про публікацію: *Стешенко Ів.* Поетична творчість Лесі Українки // ЛНВ. — 1913. — Т. 64. — Кн. X. — С. 32–48.

³⁴⁴ Йдеться про публікацію: *Ніковський А.* Екзотичність сюжета і драматизм у творах Лесі Українки // ЛНВ. — 1913. — Т. 64. — Кн. X. — С. 57–70.

³⁴⁵ Місце та дату написання листа встановлено на підставі оголошення про наукове засідання УНТ 30 жовтня (13 листопада) 1913 р., на яке була запропонована доповідь Л. В. Падалки «Перещепинський скарб» (див.: Рада. — 1913. — № 247, 28 жовтня (11 листопада). — С. 3).

³⁴⁶ Падалка Лев Васильович (1859–1927) — український історик, археолог, етнограф, культурно-громадський діяч. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1884). Член Полтавської громади, дійсний член УНТ (1913). Автор публікацій документів і матеріалів з історії Полтавщини XVII–XIX ст.

³⁴⁷ Місце та дату написання листа встановлено за оголошенням у часописі «Рада» про наукове засідання та доповідь на ньому С. Ф. Русової «Балканська література і українська література» (див.: Рада. — 1913. — № 253, 5 (18 листопада). — С. 2).

³⁴⁸ Леонтович Володимир Миколайович (1866–1933) — письменник, видавець, громадський і земський діяч, меценат. Був небожем дружини відомого українського мецената В. Симиренка, який давав кошти на УНТ, та виступав посередником між ним і М. Грушевським у фінансуванні українських видань. Заступник голови Українського наукового товариства у м. Києві.

³⁴⁹ Йдеться про доповідь «Балканська література і українська література» Русової Софії Федорівни (1856–1940). Український педагог, прозаїк, громадський діяч, співзасновник педагогічного журналу «Світло». Дійсний член УНТ у м. Києві (від 12 листопада 1913 р.).

³⁵⁰ Йдеться про привітання з нагоди 45-ліття наукової діяльності та 70-річчя від дня народження російського філолога, перекладача, члена-кореспондента Петербурзької АН Корша Федора Євгеновича (1843–1915). Представник школи порівняльно-історичного мовознавства. Знав українську мову. Захищав право українського народу на рідну мову і національний розвиток. Був особисто знайомий з М. Грушевським.

³⁵¹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³⁵² Місце та дату написання листа встановлено за змістом. Можливо, йдеться про вшанування пам'яті І. П. Котляревського у зв'язку з 75-ю річницею від дня його смерті. М. С. Грушевський звітував на засіданні Ради товариства 6 (19) листопада 1913 р. про покладення вінка до пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві (див.: Протоколи ... — Арк. 57).

³⁵³ Місце та дату написання листа встановлено за протоколами засідання Ради УНТ від 6.XI.1913 та 12.XI.193 р. (див.: Протоколи... — Арк. 57, 59).

³⁵⁴ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³⁵⁵ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³⁵⁶ Місце та дату написання листа встановлено за протоколом загальних зборів УНТ в Києві від 12.XII.1913: «2) Заслухано відозву в справі ювілею Д. Яворницького. Ухвалено післати привіт через Д. Дорошенка, яко делегата Товариства» (див.: Протоколи ... — Арк. 59). Урочисте засідання Катеринославської архівної комісії, присвячене ювілею Д. Яворницького відбулося 24 листопада (7 грудня) 1913 р. Рада. — С. 2.). Народився Яворницький 25.10. (6.11).

³⁵⁷ Йдеться про Яворницького (Еварницького) Дмитра Івановича (1855–1940). Український історик, археолог, етнограф, фольклорист, письменник. Дійсний член УНТ у Києві (від 18 грудня 1913 р.). Дослідник історії українського козацтва та автор багатьох наукових праць з історії запорізького козацтва. Від 1902 р. — директор Катеринославського обласного музею ім. О. М. Поля. Від 1918 р. — один з перших професорів Катеринославського університету. Дійсний член ВУАН (1929). 24 листопада 1913 р. у Катеринославській вченій архівній комісії відбулося святкування 30-ліття науково-літературної діяльності Д. Яворницького.

³⁵⁸ Місце та дату написання лис та встановлено за змістом та протоколом засідання Ради товариства від 11.XII.1913: «8) Пропоновано у члени-

співробітники: Бородая, Цимбала, Биковського, В. Лозинського» (див.: Протоколи ... — Арк. 58 зв., 59 зв.).

³⁵⁹ Ймовірно йдеться про статут Наукового товариства імені Шевченка в редакції 1913 р. Питання про зміну статуту виникло на загальних зборах 29 червня 1913 р. Зміни ініціювала опозиційна до М. Грушевського група членів НТШ, зокрема С. Томашівський, В. Охримович, С. Рудницький. Текст статуту, розроблений опозиціонерами, був розісланий для попереднього ознайомлення членам НТШ. Група членів НТШ з 15 осіб, до якої входили і наддніпрянці М. Василенко, Ор. Левицький, В. Перетц, О. Русов, К. Антонович, М. Біляшівський, К. Михальчук, О. Черняхівський висловилися проти реформи статуту взагалі.

Від імені наддніпрянців була складена протестна заява «У справі з міни статуту Наукового товариства імені Шевченка», яка була привезена Є. Чикаленком, В. Леонтовичем та В. Шеметом на загальні збори НТШ 26 грудня 1913 р. (див.: *Зінаїда Зайцева*. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст. — Київ, 2006).

³⁶⁰ Місце написання листа встановлено за змістом.

³⁶¹ Місце написання листа встановлено за змістом. Лист написано на бланку УНТ в Києві. В. Підвальна, 36, 8.

³⁶² Йдеться про Кузеля Зенона Францисковича (1882–1952). Етнограф, бібліограф. Учень М. Грушевського. Доповідь З. Кузеля «Статистичні відомості про Галичину й Буковину після перепису 1910 р.» було заплановано прочитати 21 січня (3 лютого) 1914 р. (див.: Протоколи ... — Арк. 59 зв.).

³⁶³ Місце та дату написання листа встановлено за протоколом засідання Ради УНТ від 11.XII. 1913 р. (див.: Протоколи... — Арк. 58 зв.).

³⁶⁴ Можливо, йдеться про дозвіл від губернатора на отримання свідоцтва про видання часопису «Україна» за редакцією К. Михальчука (див.: Протоколи ... — Арк. 58 зв.).

³⁶⁵ Місце та дату написання листа встановлено за змістом. 4 (17) грудня 1913 р. на науковому засіданні товариства М. Луцкевичем була прочитана доповідь «Етнографічні та економічні замітки про Полісся» (див.: Рада. — 1913. — № 276, 3 (16) грудня. — С. 3).

³⁶⁶ Йдеться про публікацію: *Луцкевич М.* На Поліссю; етнографічні та економічні замітки про Поліссю по річці Припеті // ЛНВ. — 1913. — Т. 64. — Кн. XII. — С. 533–539.

³⁶⁷ Йдеться про доповідь Д. І. Дорошенка «Д. І. Яворницький», яка була прочитана ним на науковому засіданні 18 (31) грудня 1913 р. (див.: Рада. — 1913. — № 290, 20 грудня (2 січня 1914 р.). — С. 3). Опубліковано: *Жученко М.* Дмитро Іванович Яворницький, до 30-літнього ювілею його наукової діяльності // ЛНВ. — 1913. — Т. 64. — Кн. XII. — С. 506–513.

³⁶⁸ Місце та дату написання листа встановлено за протоколом засідання Ради УНТ від 5.I.1914: 4) Ухвалено дозволити окремі відбитки дд. Тишкевичу і Возняку (див.: Протоколи ... — Арк. 60).

³⁶⁹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом. У листі згадується, що засідання Ради відбулося 23 січня 1914 р.

³⁷⁰ Йдеться про новий періодичний орган «Україна». Назва періодичного органу УНТ в Києві — «Україна» — була запропонована засновниками товариства у 1906 р. На засіданні Ради товариства 6 (19) листопада 1913 р. було прийнято рішення: «... видавати регулярно трьохмісячник з поширеною програмою і окремо видавати матерьяли. Заголовок «Україна», «Українознавство» (див.: Протоколи ... — Арк. 57). 11 (24) грудня 1913 р. отримано дозвіл київського губернатора на видання «...під редакцією та одвічальністю К. Михальчука». З метою вирішення питань підготовки та видання нового часопису створено комітет у складі М. Грушевського, М. Василенка, В. Перетца, І. Стешенка, Ор. Левицького, Д. Дорошенка (Арк. 58 зв.). Зміст першої книги затверджено на засіданні Ради 11 (24) лютого. На засіданні Ради 5 (18) березня було заслухано інформацію про завершення друку першої книги «України» (арк. 64).

³⁷¹ XIII книга «Записок» вийшла друком, як повідомлялось на засіданні Ради товариства, на початку лютого 1914 р. (Див.: Протоколи ... — Арк. 63).

³⁷² Доповідь О. Попова «Юридична природа злучення України з Московою 1654 р.» передбачалося заслухати на засіданні 21 січня 1914 р. (див.: Рада. — 1914. — № 15, 19 січня (1 лютого). — С. 4). Натомість наукове засідання було перенесено на 22 січня та оголошено заслухати наступні доповіді: В. Модзалевського — «Листування М. Бакуринського до М. Глібовича-Піроцького в справі сватання свого сина» та З. Кузелі — «Статистичні відомости про Галичину й Буковину після перепису 1910 р.» (див.: Рада. — 1914. — № 16, 21 січня (3 лютого). — С. 2). Стаття В. Модзалевського була опублікована в: [Модзалевський В.] Шляхетське сватання. — Два листи Мик. Бакуринського до Мик. Глібовича-Піроцького 1645–1647 рр. // Україна. — 1914. — Кн. 2. — С. 64–67.

³⁷³ Йдеться про святкування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. Циркуляром міністра внутрішніх справ заборонялись прилюдні вшанування пам'яті Шевченка, найменування його іменем шкіл і вулиць, призначення стипендій і збирання пожертв у фонд імені поета, незалежно від того, на які б потреби не призначалися зібрані гроші. Відкриття пам'ятників і бюстів не повинно було носити характер свята, а збирання з приводу ювілею не дозволялися. Українське наукове товариство на засіданні Ради 11 лютого 1914 р. прийняло рішення про проведення публічного засідання, присвяченого пам'яті Т. Г. Шевченка 25 лютого. На ньому передбачалося заслухати доповіді М. Грушевського, І. Стешенка, Ор. Левицького, М. Василенка. Київська міська дума на своїх зборах ліквідувала Комісію з підготовки Шевченківських свят у Києві (див.: Рада. — 1914. — № 30, 6 (19) лютого. — С. 2). Через заборону вже на засіданні Ради 23 лютого було прийнято рішення не проводити публічного засідання.

³⁷⁴ Йдеться про дійсного члена УНТ від 18 грудня 1913 р. Шмигельського М., який зобов'язався щороку жертвувати на УНТ у Києві 50 рублів.

³⁷⁵ Місце та дату написання листа встановлено за змістом. Можливо, інформація, про яку йдеться у листі, потрібна була на загальні збори на 7 лютого 1914 р.

³⁷⁶ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³⁷⁷ Можливо, йдеться про засідання від 11 лютого 1914 р., на якому розглядалося питання про зміст часопису «Україна», де передбачалось опублікувати статтю М. Возняка «Початки української комедії».

³⁷⁸ Місце та дату написання листа встановлено за змістом.

³⁷⁹ Місце та дату написання листа встановлено за змістом. У першій половині березня було вирішено всі питання з надісланим фондом Митрофана Дробиша.

³⁸⁰ Місце та ймовірну дату написання листа встановлено за змістом. Можливо, йдеться про підготовку до видання часопису «Україна» чи «Українського етнографічного збірника».

³⁸¹ Йдеться про Олександра Сергійовича Грушевського (1877–1942). Очолював комісію при УНТ у м. Києві з розподілу закордонної допомоги.

³⁸² Йдеться про Федора Пилиповича Калиновича (1891–1967). Був знайомий з М. Грушевським з часу навчання на філософському факультеті Львівського університету. У березні 1918 р. обраний секретарем президії Головної Тимчасової Ради галицьких, буковинських і угорських українців. За освітою математик. Член УНТ у м. Києві. Секретар спеціальної термінологічної комісії товариства, створеної у 1918 р. У співавторстві з її головою М. Кравчуком уклали «Словник математичної термінології» (ч. 1. — 1925; ч. 2. — 1926; ч. 3 — 1931). Про нього див.: *Микола Кучеренко*. Матеріали Федора Калиновича: <http://vnam.org.ua/uk.802>: Матеріали_Федора_Калиновича.

³⁸³ Йдеться про Грушевську Ганну Сергіївну (у заміжжі Шамраєва; 1869–1943) — сестра Михайла та Олександра Грушевських. Закінчила Владикавказьку жіночу гімназію (1887) У 1909–1912 рр. співробітничала в часописах «Засів», «Село», «ЛНВ», заснованих М. Грушевським. Була членом-співробітником історичної секції Українського наукового товариства у Києві (1918–1921). У 1920-ті рр. — редактор мови видавництва «Книгоспілка», Державного видавництва України.

³⁸⁴ Український соціологічний інститут — наукова інституція, заснована М. Грушевським восени 1919 р. Знаходився у Женеві (24.XI.1919–2.IV.1920), Празі (2.IV.1920–IX.1920) та Відні (25.IX.1921–03.1924). 218 Відкун Абрагам Лоріц Квіслінг (1887–1945) — представник місії Ф. Нансена у радянській Росії у 1920-х рр.

³⁸⁵ Йдеться про лист Уповноваженому Верховного Комісаріату Міжнародного Червоного Хреста д-ра Ф. Нансена капітану К. Колингу у м. Харкові.: Копія (друкарський примірник, чорнило синє) листа М. Грушевського зберігається в ЦДІА України, м. Київ (Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1062. — Арк. 44–44 зв.).

³⁸⁶ Подаємо текст листа: Г. Уполномоченному Верховного Комісаріата Международного Красного Креста Д-ра Ф. Нансена капитану К. Колингу в Харькове. Глубокоуважаемый г. Уполномоченный. Проф[ессор] Олаф Брок, с которым я имел удовольствие видеться на днях и говорить по интересующему всех нас вопросу — помощи голодающему населению

б[ольшевистской] России, и в частности деятелей науки, литературы и искусства, посоветовал мне непосредственно обратиться к Вам и просить Вашего содействия в деле помощи культурным силам Украины. Как старый работник общественный и научный, я теперь всецело занят этой мыслью о помощи населению Украины и её культурным силам. Комитет «Голодным України», организовавшийся здесь под моим председательством, после того как нам, наконец, удалось войти в непосредственные сношения с общественными организациями Украины, изыскивает всяческие меры помощи. Разные полезные указания дал мне теперь проф. Брех, так много потрудившийся в этом деле. По его совету я напишу непосредственно д-ру Нансену. Проф. Гейдингу и другим лицам. Но прежде всего обращаюсь к Вам, прося Вашей помощи и информации, что делается уже в данное время в этом смысле. Представитель Украин[ского] Красного Креста д-р Холодный писал нам, что Вы получили в свое распоряжение несколько тысяч 2-х долларовых посылок для научных и культурных сил Украины. Если это правда, могу ли просить Вас в деле распределения, в интересах [согласованности] войти в сношения с нижеследующими организациями и учреждениями, которым мы направляем помощь отсюда (пока в очень скромных размерах).

Українське наукове товариство, Киев, Б. Подвальная, 36, г-же Романович-Ткаченко

Украинская академия наук, Киев, Б. Т. Шевченко, д-ру Корчак-Чепурковскому

Киевский университет, проф. Александру Грушевскому

Киев[ская] мед[ицинская] академия, проф. Евгению Черняховскому

Киевская академия художеств, проф. Кричевскому Василию

Киевский театр Народного Дома (Троицкая пл.) Ивану Марьяненко.

(Я называю лиц, которых мы просили ближайшим образом заняться распределением. Киев является самым крупным культурным центром, его общественные организации имеют лучшие связи с провинцией, и в нем же нужда особенно остра, поэтому рекомендуем Вам особенно киевские учреждения и организации).

Затем позвольте еще обратить Ваше внимание на то, что посылки, отправляемые через АРА и Интер[национальный] Красн[ый] Крест (Ком[иссариат] Д-ра Нансена), чрезвычайно запаздывают. По нынешний день я не имею известий о получении посылок АРА. Я только что получил из Киева известие от 29 мая, что часть посылок АРА наконец получена, именно адресованные Украинскому науковому товариству. Но с каким опозданием. Отправленные в феврале, доставлены вместе с отправленными в апреле. Значит первые лежали в Киевской конторе, или в другом месте целых полтора месяца. Нельзя ли эту машину несколько лучше наладить. Через Ваш Комиссариат я от правил следующие 2-х долларовые посылки — о получении которых не имею сведений: (даю номера квитанций женеvского бюро).

Оресту Левицкому (умер)

Петру Стебницкому

Марии Гринченко
Екатерине Антонович
Сергею Ефремову
Евгению Тимченко
Николаю Сумцову
Аг[атангелу] Крымскому
Н. Романович-Ткаченко
Элизе Василевской
Алекс[андру] Черняховскому
Федору Калиновичу
Мих[аилу] Бойчуку
Ник[олаю] Биляшевскому
Вас[илию] Кричевскому
Е. Реину
В. Паскевичу
Варваре Житецкой
Анне Красицкой

Покорно прошу ускорить выдачу этих посылок, и в случае смерти или безвестного отсутствия адресатов, неврученные посылки направить в Украинское Наукове Товариство (адрес выше — в распоряжение проф. А. Грушевского, для распределения нуждающимся). В остальном ожидаю Вашего любезного ответа и указания, на каком языке Вы предпочитаете, чтобы Вам писали. С истинным почтением М. Грушевский.

³⁸⁷ Брок Олаф (1867–1961) — норвежский славист, перекладач. Іноземний член НТШ (1914). Детально про листування М. Грушевського з О. Брокком див.: *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського до Олафа Брока // *УІЖ*. — 2018. — № 3. — С. 184–199).

³⁸⁸ Петрушевич Євген Омелянович (1863–1940) — український громадсько-політичний діяч, доктор цивільного та церковного права (1891). Голова Української національної ради Західноукраїнської Народної Республіки.

³⁸⁹ Американська адміністрація допомоги (American Relief Administration). Першим офіційним документом українського уряду про міжнародну допомогу була угода з АРА, яку підписали В. Д. Гувер та Х. Раковський 10 січня 1922 р. у Москві. Реальна допомога АРА почала з'являтися на Україні у травні 1922 р.

³⁹⁰ Йдеться про Черняхівського Олександра Григоровича (1869–1939).

³⁹¹ Союз «Голодним України» — заснований 21 квітня 1922 р. у Відні на чолі з М. Грушевським. До складу Союзу входили представники таких організацій: Український жіночий союз, Об'єднаний робітничий союз допомоги голодним, Український соціологічний інститут, Українська секція інтернаціональної допомоги, Товариство соціалістичної молоді ім. Драгоманова, Академічне товариство «Січ», Український союз журналістів і письменників, Український вільний університет, Жіноча ліга миру і свободи. Серед засновників і діяльних членів Союзу були Н. Суровцева (перший го-

лова), О. Олесь, І. Коссак, М. Чечель, Ю. Тищенко та ін. Ліквідаційні збори відбулися в грудні 1923 р.

³⁹² Опис посилки № 6 зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1062. — Арк. 185 (Список речей, висланих на руки Наталії Ткаченко-Романович).

³⁹³ Чернявський Микола Федорович (1867–1938) — педагог, поет. Закінчив Катеринославську духовну семінарію (1889). У 1901–1903 рр. працював земським статистиком у Чернігові. Від 1903 р. вчителював у Херсоні. Друкував свої твори в «Літературно-науковому віснику». Розстріляний трійкою НКВС України по Миколаївській області у 1938 р.

³⁹⁴ Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929) — землевласник, агроном, громадський діяч, благодійник, видавець. Ініціатор заснування ТУП (1908). Витрачав кошти на підтримку НТШ імені Шевченка, українських видань. Видавець української щоденної газети «Рада» (1906–1914). Від 1920 р. у еміграції — спочатку в Австрії, від 1925 р. — в Чехо-Словаччині.

³⁹⁵ Ягіч Ватрослав (1838–1923) — хорватський філолог, славіст, фольклорист, лінгвіст, палеограф та археограф. Член Берлінської, Віденської, Краківської та Російської АН, Королівського товариства лінгвістів Чехії.

³⁹⁶ Йдеться про Тимченка Євгена Костянтиновича (1866–1948) — мовознавець, перекладач. Закінчив Київський університет. Від 1918 р. — голова Комісії для складання історичного слованика української мови УАН. Дійсний член УНТ у м. Києві.

³⁹⁷ Дурдуковський Володимир Федорович (1874–1938) — педагог, літературний критик, громадський діяч. Один із засновників видавництва «Вік».

³⁹⁸ Йдеться про Коцюбинського Юрія Михайловича (1896–1938) — радянський партійний, державний та військовий діяч. У 1920–1922 рр. перебував на дипломатичній роботі в Австрії. Від 1934 р. переслідувався радянською владою за звинуваченням у належності до контрреволюційної троцькістської організації. Страчений у 1938 р. Реабілітований 1956 р.

Ігор Гирич (Київ)

**Листи Миколи Галія до Володимира Дорошенка
з архіву УВАН (США). До історії виходу першої
посмертної книги публіцистики Михайла Грушевського
(Нью-Йорк, 1960 р.)**

У 1960 р. в Нью-Йорку (США) вийшов вперше за час після смерті Михайла Грушевського том публіцистичних творів великого українського вченого і політичного діяча¹. Книжка мала назву «Вибрані праці». Під назвою на титульній сторінці стоїть: «Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959)». Тут також на титулці рядком зазначено, що твори, вміщені у видання, «зібрав та упорядкував Микола Галій». Книжку грифував вгорі титульного аркуша Демократичний український координаційний центр Америки, але внизу, перед датою виходу книжки, вказувалося на місці видавця, що праця виходить «Накладом Головної управи ОУРДП в США», тобто Об'єднання українців революційно-демократичних переконань (далі — ОУРДП). Зворот титулки повідомляє, що мовну редакцію здійснював Володимир Дорошенко, керівниками видавництва виступали Кость Приходько і Віктор Кирейко. Обкладинку виконав Петро Холодний. Друкарські роботи здійснила українська друкарня «Прометей», що містилася в українській частині Нью-Йорка на Третій вулиці Давнтауна на Мангетені. Титульні сторінки мають англійський і український текст, а на авантитулі зазначено: «Михайло С. Грушевський. Публіцистично-наукові праці, історичні етюди, промови, вибрані матеріали з ювілейного святкування».

Книжці цій в царині грушевськознавства належить особливе і почесне місце. Від 1934 і до 1960 року, а також від 1960 р. і до часів Незалежності публіцистику М. Грушевського послідовно видавав лише засновник наукового грушевськознавства, голова Українського історичного товариства, професор Любомир Винар. Власне, поза Л. Винаром і крім лише Миколи Галія протягом п'ятдесяти років від смерті М. Грушевського ніхто не цікавився суспільно-політичною спадщиною головної людини, що спричинилася до постання новітньої української держави у ХХ ст.

¹ *Грушевський М.* Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959) / упоряд. М. Галій. — Нью-Йорк: Накладом Головної управи ОУРДП в США, 1960. — 263 с.

Біографія Миколи Галія

Хто ж такий Микола Галій, і чому саме йому спало на думку відновити історичну справедливість стосовно Михайла Грушевського — творця модерної української держави? Офіційні доступні джерела мало проливають світла на цю безперечно небуденну фігуру нашого суспільного і культурного життя. Енциклопедія сучасної України² подає, що Микола Степанович Галій, журналіст, діяч української діаспори народився 7 грудня 1892 р. в с. Боків на Підгаєччині (Тернопільська область). Помер у Нью-Йорку 2 жовтня 1971 р. у притулку для німців. Більше інформації є у краєзнавчих томах Степана Колодницького про Підгайці і Підгаєччину³. Походив з селянської родини. НТШівське видання «Мандрівна земля Підгаєччини»⁴ додає, що М. Галій — громадянин-державник, належав до «провідної верстви загальноукраїнського значення». З молодих літ мав таланти музиканта, співака, майстра мистецького слова. Виступав у численних хорах і аматорських театрах. Навчався в гімназіях Бережан і Перемишля. Брав участь у національно-визвольних змаганнях з відновлення української державності у 1917–1923 р. Воював від 1915 р. в австрійській армії на Італійському та Галицькому фронті. Від березня 1918 р. перебував в її складі на Наддніпрянській Україні. Після закінчення війни повернувся додому. А 16 листопада 1918 р. вже був призначений комендантом від ЗУНР Підгайців (повітової Підгаєцької військової команди). Від березня 1919 р. командир скорострільної сотні 1-го Бережанського куреня Української Галицької Армії. Служив у Х бригаді УГА. Брав участь у бойових діях. Учасник Чортківської офензиви, походу на Київ, полонення старших у Тухолі. Був у Чотирикутнику смерті. 1 березня 1919 р. одержав звання поручника.

Перебував у таборах для інтернованих в Чехо-Словаччині. Закінчив навчання в Українському вільному університеті з дипломом доктора філософії в ділянці філології (1932).

По війні здобув докторат з філософії в Карловому університеті Праги. У міжвоєнний період проживав у Празі, займався журналістикою, працював редактором. Він спільно з Б. Новицьким був співавтором книги «Геть маску! Національна політика на Радянській Україні в світлі документів» (Прага; Львів, 1936).

² Мельничук Б. Галій Микола // Енциклопедія сучасної України. — Реж. Доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=28410

³ Гуцал П. Підгаєччина в період Західноукраїнської Народної Республіки // Підгайці та Підгаєччина. 350-річчю Підгаєцької битви гетьмана Петра Дорошенка присвячено: Науково-краєзнавчий збірник / упоряд. С. Колодницький. — Випуск 2. — Тернопіль: Астон, 2017. — С. 171–210.

⁴ Мандрівка землями Підгаєччини (фотоальбом) / Матеріали зібрав і опрацював В. Папіж при співпраці рідколегії. — Т. XXIVa. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ; Український архів, 1980. — С. 85–86.

На початку 1945 р. виїхав до Німеччини. Був начальником табору переміщених осіб в Ашаффенбурзі (Німеччина), де видавав газету. Викладав англійську мову в таборовій українській гімназії. З 1950 р. жив у Нью-Йорку. Належав до редколегії суспільно-політичного та науково-історичного журналу «Вільна Україна». У «Вільній Україні» з'явилося аж три дописи М. Галія історико-публіцистичного характеру про постань М. Грушевського, приурочені до століття з дня народження історика⁵. В них ішлося про висвітлення особи та діяльності М. Грушевського в радянських енциклопедіях, про нападки червоної Москви на історика у 1920-х – 1930-х рр., про вшанування пам'яті про нього в США⁶. Усі вони вийшли вже після появи книжки «Михайло Грушевський. Вибрані праці». М. Галій — автор праці «Організований голод в Україні 1932–1933» (Чикаго, 1963), а також автор спогадів «На свободній землі», друкованих у 1970 р. в краєзнавчому збірнику «Бережанська земля: історично-мемуарний збірник»⁷. Підготував він і рукопис «Кривавої книжки Карпатської України» (документи і спогади), яка не була видана.

Не зазначено в обох енциклопедичних статтях, що М. Галій був членом Об'єднання українців революційно-демократичних переконань («Вільна Україна» і була друкованим органом цієї партії). А позаяк книжку творів М. Грушевського видавало на свої гроші саме ОУРДП, стає зрозумілим, що видання книги мало не лише культурне, а й суспільно-політичне значення.

В архіві-музеї Української вільної академії наук (США) у фонді 76 «Володимир Дорошенко» зберігаються листи М. Галія до В. Дорошенка. Усі вони присвячені темі підготовки книжки публіцистики Михайла Грушевського. В. Дорошенко виконував функцію мовно-літературного редактора та й фактично був співупорядником М. Галія. Його функція визначена в книзі занадто скромно — «мовна редакція». Фактично він не лише правив тексти, але й відповідав за змістовне наповнення тому, визначав, друкувати ту чи іншу статтю чи не друкувати. В. Дорошенко написав для книжки дві передмови. Отже, концепція ви-

⁵ Галій М. М. Грушевський і Українська Радянська Енциклопедія // Вільна Україна. — 1964. — Ч. 42. — С. 29–38; його ж. Як Москва знищила М. Грушевського // Вільна Україна. — 1966. — Ч. 52. — С. 20–24; його ж. Вшанування Михайла Грушевського в ЗДА // Вільна Україна. — 1967. — Ч. 53. — С. 57–59.

⁶ Галій М. М. Грушевський і Українська Радянська енциклопедія // Вільна Україна. — 1964. — Ч. 53. — С. 29–38; його ж. Вшанування М. Грушевського в ЗДА // Там само. — 1967. — Ч. 53. — С. 57–59; його ж. Як Москва знищила М. Грушевського. — 1966. — Ч. 52. — С. 20–24 (посилання подаються за покажчиком Л. Винара).

⁷ Галій М. На свободній землі // Бережанська земля: історично-мемуарний збірник. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970. — С. 445–446.

дання насправді належить не лише М. Галію, але й В. Дорошенкові як людині, яка особисто знала Михайла Грушевського.

В. Дорошенко про М. Грушевського

На загальнобіографічних його даних зупинятися не будемо. Вони добре знані з численних енциклопедичних статей.

Саме М. Грушевський спричинився до вибору книгознавчо-бібліографічного фаху В. Дорошенка, бо дав Володимирі Вікторовичу роботу в бібліотеці НТШ. Володимир Вікторович Дорошенко (3 жовтня 1879, м. Петербург (Росія) — 25 серпня 1963, м. Філадельфія (США)) увійшов до золотої скарбниці української культури як визначний бібліотечний діяч, книгознавець та бібліограф. Менше його поціновано за низку статей і книжок як літературознавця. Фактично він став одним з перших істориків національного руху ХІХ — початку ХХ ст. Започаткував Революційну українську партію (разом з товаришем по РУП Андрієм Жуком) (РУП), і став її провідним істориком, багато писав про Союз визволення України (СВУ), чільним діячем якого у 1914–1918 рр. був сам. Про співпрацю В. Дорошенка з М. Грушевським свого часу писав Любомир Винар⁸. Самі листи В. Дорошенка до львівського професора були підготовлені до друку і прокоментовані Галиною Бурлакою⁹. Зберігаються вони в особовому фонді Грушевських у ЦДІА України в м. Києві (фонд № 1235).

Листи М. Грушевського та інших культурних діячів першої половини ХХ ст. В. Дорошенко перед еміграцією в Німеччину та Америку склав у депозиті в архівах Праги, місті, де перебував найдовше через вимушену еміграцію зі Львова. До втрати зв'язку з цим архівом Володимир Вікторович поставився як до величезної життєвої катастрофи. І про це він писав в листі до Володимира Міяковського 26 серпня 1948 р.: «Речінець кінчається в 1950 р., і як до того часу я не відберу, то мій архів — книжки, рукописи і фото переходять на власність тих установ. Там є повна збірка всіх моїх де-небудь друкованих праць, величезна збірка листів від багатьох визначних наших людей (майже за сорок років, від 1908 р. до 1945): М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка, В. Винниченка, В. Стефаника, Б. Лепкого, О. Маковея, В. Леонтовича, С. Сірополка, А. Ливицького, В. Корольова, П. Феденка, І. Мазепи, С. Єфремова, М. Федюшки (Євшана), М. Вороного, М. Шаповала, Д. Дорошенка, І. Огієнка, О. Бочковського, А. Жука, М. Меленевського,

⁸ *Винар Л.* Передмова: Листи В. Дорошенка до М. Грушевського // Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. — С. 224–227. — (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»). Ще перед смертю В. Дорошенко встиг написати заяву на вступ в УІТ.

⁹ Листи В. Дорошенка до М. Грушевського // Там само. — С. 223–269, 377–388.

О. Скорописа[-Йолтуховського], В. Сімовича, Ю. Сірого, М. Возняка, В. Біднова, П. Холодного, О. Лотоцького, П. Зайцева, М. Черемшини (Семанюка), О. Дорошкевича, Ю. Іванова-Меженка, І. Кривецького, І. Джиджори, М. Мочульського і т. д. і т. д. З переліку імен Ви бачите, що ця кореспонденція представляє чималу вартість. Це все кореспонденція з мого еміграційного життя. Листування до 1908 р. пропало, а там були листи Б. Грінченка, А. Кримського, О. і М. Русових»¹⁰.

Любомир Винар, писав, що В. Дорошенко й М. Грушевський познайомилися на курсах українознавства, влаштованих львівським професором у Львові в 1904 р., після політичної еміграції. У 1908 р. М. Грушевський запросив В. Дорошенка до постійної праці в бібліотеці НТШ. Заступником директора І. Кривецького і директором бібліотеки НТШ В. Дорошенко залишався до своєї остаточної еміграції з України у 1944 р. Уже через це можна зрозуміти пієтет В. Дорошенка до М. Грушевського. Якщо додати, що, як «людина історика», він входив до гуртка людей, наближених до М. Грушевського, — співробітників товариства¹¹, виконував на замовлення голови НТШ багато бібліографічної та науково-інформаційної праці, то стає цілком зрозумілим, чому саме до В. Дорошенка звернувся М. Галій з пропозицією за невеличкий гононар виконати упорядницьку роботу з видання творів М. Грушевського.

В. Дорошенко належав до другої генерації публіцистичних співробітників М. Грушевського. Він умістив лише в «Записках НТШ» до ста рецензій, і не лише на книгознавчі та бібліографічні видання. На громадсько-політичні праці, а також й історичні дослідження з історії українського громадського руху вийшло до 100 його рецензій, оглядів і статей¹². В «Літературно-науковому віснику» В. Дорошенко надрукував близько 250 рецензій, оглядів, нотаток з хроніки суспільного та

¹⁰ М'яковський В. Володимир Вікторович Дорошенко (1879–1963) // Український історик. — 1969. — Ч. 1–3 (21–23). — С. 52–53.

¹¹ С. Панькова, відома дослідниця життя і творчості М. Грушевського, цілком обґрунтовано вважає В. Дорошенка учнем М. Грушевського в його ще не визнаній наукою публіцистичній школі. І дійсно, його ім'я варто поставити поруч з такими знаменитими суспільно-політичними літераторами, як М. Лозинський, М. Залізник, М. Євшан. Опосередковано до людей, які стали знаменитими в громадянстві через співпрацю в періодичних виданнях М. Грушевського варто назвати й О. Лотоцького, В. Доманицького, С. Єфремова, Ф. Матушевського і В. Прокоповича (про наявність публіцистичної школи без зазначення персонального складу див.: Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.: Дис. канд. іст. наук. — Дрогобич, 2018. — С. 45–46).

¹² Бібліографія «Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I–CCXL. — Львів, 2003. — С. 603.

культурного життя, некрологів і літературознавчих розвідок¹³. Щоправда, це стосується не лише періоду редагування «Літературно-наукового вісника» (далі — ЛНВ) М. Грушевським, але й часів редакторства Д. Донцова (1920-ті роки). Взагалі В. Дорошенко був одним з найактивніших дописувачів до «ЛНВ». І за показником публікацій поступається явно лише С. Єфремову, який мав близько 400 публікацій. В. Дорошенко був постійним автором статей в газетах М. Грушевського «Село» і «Засів».

До початку грушевськознавчих досліджень Л. Винара, В. Дорошенко був одним з найактивніших дослідників життя і діяльності М. Грушевського; залишив низку споминів про нього як голову НТШ та головного редактора «ЛНВ». Професор Винар нараховує десять публікацій Володимира Вікторовича про нашого найбільшого історика¹⁴. Перша публікація з'явилася ще в часах Першої світової війни. Саме В. Дорошенко рекламував М. Грушевського як майбутнього лідера новопосталої держави. У статті у «Віснику СВУ» він писав: «Михайло Грушевський — се великий вчитель нації, учитель, що сягнув у глибину давноминутих століть, добув з них скарби національної минувщини, вернув нації... її історичну гідність»¹⁵. Як один з керівників СВУ та один з основних редакторів усіх її видань, В. Дорошенко сприяв перекладам на різні мови та друку популярних нарисів М. Грушевського з історії України. Остання стаття про М. Грушевського вийшла друком за рік смерті В. Дорошенка¹⁶. Не рахуємо рецензій на праці М. Грушев-

¹³ Ясинський Б. Літературно-науковий вісник. Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932). — К.; Нью-Йорк: Смолоскип, 2000. — С. 108–117.

¹⁴ Mykhailo Hrushevs'kyi. 1866–1934. Bibliographic Sources / Editor L. Wynar. — New York; Munich; Toronto, 1985. — P. 178–179.

¹⁵ Вісник СВУ. — 1916. — № 3. — 3 грудня.

¹⁶ Дорошенко В. Історія України проф. М. Грушевського // Вісник СВУ (Відень). — № 67. — 1916. — С. 781–783; його ж. Михайло Грушевський // Життя і знання (Львів). — 1935. — Т. 8. — № 1. — С. 1–2; його ж. Літературно-науковий вісник. — Авгсбург: УВАН, 1947. — 14 с.; його ж. Огнище української науки. Наукове товариство ім. Т. Шевченка — Нью-Йорк: НТШ, 1951. — 116 с.; його ж. Михайло Грушевський — його життя і діяльність // Українські вісті (Новий Ульм). — 1954. — № 3–7. — 3 січня – 16 квітня 1954; його ж. Перший президент відновленої української держави // Овид (Чикаго). — 1957. — Ч. 2–3. — С. 25–26, 27–32; його ж. Михайло Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист // Овид (Чикаго). — 1957. — Ч. 6, 10, 11. — С. 15–19, 23–26, 18–19; його ж. Заслуги М. Грушевського для української культури // Овид (Чикаго). — 1957. — С. 18–22; його ж. Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність (Мюнхен). — 1962. — №1. — С. 16–36; його ж. Життя і діяльність Михайла Грушевського // Михайло Грушевський. Вибрані праці / упоряд. М. Галій. — Нью-Йорк, 1960. Остання стаття не є оригінальним твором, а майже дослівним передруком статті з «Овиду» «Перший президент відновленої української держави».

ського, які друкувалися в «Записках НТШ» та «ЛНВ». Цікаво, що у 1913 р. В. Дорошенко разом з О. Назаріївим та М. Залізнякам перекладав російською мовою сьомий і восьмий томи «Історії України-Руси» М. Грушевського, що вийшли під назвою «История украинского казачества», т. 1 і 2¹⁷.

Очевидно, 40-річній ювілей Української революції міг спонукати В. Дорошенка до думки написати окрему книжку про М. Грушевського як лідера змагань за незалежність. Його три статті в журналі «Овид» виглядають як окремі глави невеличкої монографії, написаної на кшталт книжок про «ЛНВ», «НТШ» та Івана Франка. У бібліографії С. Микитки (автором бібліографії та, можливо, частково біографічного нарису про себе напевно був сам В. Дорошенко), виданої до 75-річчя з дня народження Володимира Вікторовича сказано, що ним на 1955 р. була підготовлена до друку книжка «Михайло Грушевський — його життя і праця»¹⁸. Крім того, в «опрацюванні» знаходилися спогади про М. Грушевського. Очевидно, це був окремий уривок тих спогадів про Львів і довоєнне життя, які друкував В. Дорошенко у 1952–1953 рр. в газетах «Америка» і «Свобода». В останніх теж згадувався М. Грушевський. Можливо, частково вони були використані для написання нарису в «Сучасності» «І. Франко і М. Грушевський».

На американській чужині М. Грушевський асоціювався для В. Дорошенка з золотою добою його життя, матеріальним статком, улюбленою працею серед книжкового моря друків, виконанням робіт, приємних серцю. В листах до В. Міяковського він часто згадував свою молодість і піклування молодими з боку М. Грушевського. Нове НТШ не проявляло до нього того батьківського ставлення, яке він завжди відчував від М. Грушевського. Він писав Володимирі Варламовичу в листі від 18 березня 1952 р.: «Ніхто не заохочує брати участь і не інформує. Це тільки М. С. Грушевський дбав за співробітників... Якби на чолі НТШ чи УВАН стояв Михайло Сергійович, то він негайно подав би мені помічну руку»¹⁹.

В. Дорошенкові імпонувала редакторсько-видавнича методика праці колишнього голови НТШ. Ці зразки наукової організації праці він прикладав до реалій нової ситуації в американському НТШ і УВАН, яка сприймалася прогративною у порівнянні з «ідеальною» добою М. Грушевського в НТШ. «Рішуче не розумію редакційно-видавничої політики УВАН... Пам'ятаю, як було в НТШ за М. Грушевського, — писав В. Дорошенко В. Міяковському. Секція обговорювала на своєму засі-

¹⁷ Микитка С. Володимир Дорошенко. З нагоди 75-річчя визначного вченого й громадянина. — Філадельфія, 1955. — С. 22.

¹⁸ Там само. — С. 25.

¹⁹ Міяковський В. Володимир Вікторович Дорошенко // Український історик. — 1969. — Ч. 4 (24). — С. 32.

данні предложену розвідку, і вона йшла чи то до “Записок”, де був редактором Михайло Сергійович, чи то до відповідного збірника, чи іншого видання, що мало свого редактора. І чоловік знав, з ким має діло, до кого вдатися — до Грушевського, чи до Франка, чи до Гнатюка, чи до кого іншого, хто був редактором»²⁰.

У статті «Михайло Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист» спеціальну третю главу В. Дорошенко присвятив роз’ясненню, чому М. Грушевський не був відвертим самостійником, а вимушений був ховатися за ширмою автономіста / федераліста. Одним з перших Володимир Вікторович, полемізуючи з Д. Донцовим і Р. Бжеським (Млиновецьким), говорив, що не М. Грушевський був неготовий до ідеї незалежності, а суспільство не готове було сприймати цю ідею. І Михайлові Сергійовичу доводилося готувати суспільство до думки про потребу державної незалежності для України. Шлях такої духовної підготовки йшов через федералізм. В. Дорошенко писав: «Мусимо ми оцінювати публіцистику М. Грушевського з історичної перспективи, а не з того стану національного розвитку, до якого дійшли по їх написанні. Візьмемо хоча б, наприклад, справу самостійності України. Самостійна Українська Держава була у тому часі для величезної більшості нашої свідомої інтелігенції, а не то для широких народних мас, тільки ідеалом, далеким від здійснення. В усякім разі тодішні наші діячі по обох боках Збруча ніяк не припускали можливості здійснення його не тільки за їхнього життя, але й за життя їхніх дітей. Це могло статися після розбиття двох імперських потуг, а такого не міг припустити ніхто»²¹. Це здавалося неможливою фантастикою.

«Зміна вік» в суспільній opinii щодо постаті М. Грушевського в другій половині 1950-х років і потреба доказів державницького мислення вченого

Кінець Другої світової війни перекреслив сподівання українців на здобуття незалежності. Лідером у боротьбі за Українську соборну самостійну державу (УССД) була Організація українських націоналістів (далі — ОУН), і передусім її радикальний відлам — бандерівці (ОУН (б)). Ідеологія інтегрального націоналізму, в основу якої увійшла теоретична спадщина Дмитра Донцова відмовлялася від усього попереднього етапу українського визвольного руху; перекреслювала всі позитиви національно-демократичного етапу національного визвольного руху XIX — початку XX ст. Ставлячися за більшовицьким прикладом абсолютно нігілістично до всього, зробленого попередниками, і виписуючи істо-

²⁰ Міяковський В. Володимир Вікторович Дорошенко. — С. 34.

²¹ Дорошенко В. Михайло Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист // Овид. — 1957. — Ч. 6 (83). — С. 17.

рію з «чистого аркуша» починаючи від себе, націоналісти Д. Донцова та політичний провід ОУН (б) всю провину за поразку визвольних змагань покладали на попередню національну еліту, її неготовність вести боротьбу з російським великодержавним шовінізмом, звинувачували її у нецінненні власної держави, бажанні знайти компроміс з відвічними поневолювачами. На їхнє переконання на місце старої мала прийти нова еліта, готова піднімати суспільство на збройну боротьбу з окупантом. Оскільки стару національну еліту уособлювала фігура Михайла Грушевського — саме його особа ставала для волонтаристичного націоналізму втіленням усіх негараздів України. Байдуже, що саме М. Грушевський підготував у нестерпних умовах масової асиміляції провідної верстви активну частину інтелігенції, яка зуміла в 1917 р. протиставити український інтерес російському імперському духові; байдуже що саме завдяки М. Грушевському вдалося проголосити відродження Української держави у ХХ столітті. Закладалися негативні стереотипи мислення, до яких можна віднести протиставлення федералізму самостійницькій ідеології — так, ніби федералізм заперечує самостійництво, а отже, є протиставленням української незалежності.

Націонал-демократична складова підпала критиці як з крайнього лівого, так і з правого таборів. Гетьманські консерватори виставляли на карб демократії і М. Грушевському те ж саме. Теоретичні постулати праць В. Липинського та істориків-державників посилювали негативізм щодо громадсько-політичної діяльності М. Грушевського.

Після 1945 р. більшості українського суспільства, яке потрапило за межі впливу російського тоталітаризму, стало зрозумілим, що є необхідним нове теоретичне переозброєння, переосмислення цінностей. Світ вступав у мирний період свого існування, і потрібне було нове підґрунтя, щоб довести доконечність української самостійності. Потрібно було вибудування традиції демократичних державницьких цінностей від доби передреволюційної до післявоєнного світу. І спадщина М. Грушевського давала найкращі зразки для обґрунтування політичної окремішності України.

До Другої світової ідеологічні поправки, спрямовані на реабілітацію політичної діяльності М. Грушевського почали робити члени ОУН (м). Власне, радше ті діячі, які орієнтувалися на Провід українських націоналістів, ще не роз'єднаної організації, і передусім на Є. Коновальця. Голова Проводу українських націоналістів (далі — ПУН) стверджував, що УНР треба розглядати як інтегральну частину боротьби Української військової організації (далі — УВО) — ОУН за незалежність, а С. Петлюру вважати центральною постаттю війни за державність у часах Української революції. М. Грушевський був тією людиною, яка встановлювала режим УНР, і тому його діяльність не можна було відокремлювати від діяльності Симона Васильовича.

Існуючий уряд та Державний Центр УНР в екзилі фактично залишався правонаступником України часів Центральної Ради і Михайла Грушевського. І діячі УНРади, які несли традицію державності часів М. Грушевського, зокрема А. Ливицький та його оточення (О. Шульгин) теж намагалися реабілітувати постать М. Грушевського для сучасної України. Володимир Дорошенко був одним з ключових діячів, що намагалися зберегти постать М. Грушевського на авансцені вільного національного життя у нетоталітарному світі Північної Америки і Західної Європи.

Попри це, інерція донцовського світовідчуття історії, яке волило спрощувати і схематизувати історичний процес, ще відчутно панувала в українському емігрантському середовищі. Одна з постійних кореспондентів В. Дорошенка Анастасія Біловус в листі від 22 липня 1953 р. писала у відповідь на присилку Володимиром Вікторовичем книгу «Огнище української науки»²², друкованої в газеті «Америка» в 1949–1950 рр.: «Вашу працю вже перечитала. Буду щира, мені та праця не подобалась. Грушевського представились те гігантною особою в ній. Запитаю Вас, таку колосальну працю Грушевський проробив, масу томів написав і що з того? Так ті томи виховали генерацію. Але чи здібна та генерація будувати щось дійсно тривалого? Чи був здібний сам Грушевський своєю наукою збудувати державу. Будьмо щиро правдивими і критичними»²³. Далі А. Біловус за лекалами державницької історіографії протиставляє М. Грушевського гетьманцям, правдивим, на її думку, будівничим української держави.

Діяльність студентського наукового товариства «Зарево», наближеного до політичної складової ОУН (м) і таких інтелектуалів, як Л. Винар, Марко Антонович, М. Плав'юк та ін., вже з середини 1950-х була спрямована на зміну громадської opinio щодо М. Грушевського. Цьому сприяла і діяльність партії І. Багряного — УРДП (далі — Української радикально-демократичної партії), яка мала в Німеччині (Новий Ульм) свій пресовий орган — газету «Українські вісті» і була головним ідеологічним конкурентом ОУН революційній у боротьбі за вплив на широкий загал еміграції в Європі і Північній Америці. Ця партія пов'язана з публіцистичною діяльністю Г. Костюка, І. Майстренка, Ю. Лавриненка, В. Гришка; їй співчував видатний літературознавець Ю. Шевельов та низка інших емігрантів зі Східної України. В цьому інтелектуальному середовищі помітне місце займав і Володимир Дорошенко.

Микола Галій був партійцем УРДП. Багато зробив для пропаганди ідей про уенерівську державність тернополянин Володимир Лисий,

²² *Дорошенко В.* Огнище української науки // Америка. — 1949–1950. — Листопад – грудень, січень – травень. (Окремий відбиток — 1950).

²³ *Архів-музей УВАН.* — Фонд № 76: Володимир Дорошенко. Листи А. Біловус.

адвокат і учасник визвольних змагань 1917–1921 років. Емігрувавши до США, він утворює Українську вільну громаду і стає редактором суспільно-політичного і історичного журналу «Вільна Україна» (з 1954 р.), де друкувався і працював у редколегії Микола Галій. Журналу «Вільна Україна» належить поважне місце у справі пропаганди демократичної і соціалістичної форми української державності у часах Української революції. Творці «Вільної України» одними з перших в суспільно-політичній думці спробували заперечити тезу донцовців: «М. Грушевський — добрий науковець, але поганий політик». Вони якраз спробували захищати тезу, що і як громадсько-політичний діяч М. Грушевський — вершинне явище в нашій політичній історії. Зокрема на це звертав увагу видатний український мислитель соціал-демократичного табору Панас Феденко²⁴. М. Галій у «Вільній Україні» був автором низки статей загальноісторичного характеру, у яких порушував питання ідеологічної боротьби з панівними імперськими советсько-російськими міфами²⁵. Зокрема його цікавила тема голоду 1933 р., репресій проти носіїв національно-державної ідеї в Україні, терору проти діячів культури, що відстоювали українську культурну окремішність, тощо.

До певної міри книжку «М. Грушевський. Вибрані праці» можна розглядати і в контексті діяльності цього журналу та активної праці в США ОУРДП. На другу половину 1950-х років припадає перевидання «Книгоспілкою» в США двох найвизначальних праць М. Грушевського — «Історії України-Руси» та «Історії української літератури».

Справжній ренесанс інтересу до особи М. Грушевського розпочався з 1960-х років, коли Любомир Винар²⁶ заснував журнал «Україн-

²⁴ Феденко П. Михайло Грушевський в науці і політиці // Вільна Україна (Нью-Йорк). — 1966. — Ч. 52. — С. 1–17.

²⁵ Галій М. Павло Петрович Постишев реабілітований // Вільна Україна. — 1957. — Ч. 16. — С. 19–22; його ж. До історії людоловства // Вільна Україна. — 1958. — Ч. 19. — С. 17–19; його ж. Народовбивство і нищення культури — нові способи боротьби з українською національно-державною ідеєю // Вільна Україна. — 1958. — Ч. 19. — С. 29–33; його ж. Советська законність і засекречений злочин // Вільна Україна. — 1958. — Ч. 20. — С. 8–18; його ж. Советська законність і засекречений злочин // Вільна Україна. — 1959. — Ч. 21. — С. 17–21; його ж. Трагічна історія української кінематографії // Вільна Україна. — 1961. — Рік VIII. — Ч. 31. — С. 31–36; його ж. Терор проти діячів української культури // Вільна Україна. — 1961. — Рік VIII. — Ч. 32. — С. 30–35; його ж. Про фальшування історії // Вільна Україна. — 1962. — Ч. 34. — С. 40–45; його ж. Знущання над українською культурою // Вільна Україна. — 1965. — Ч. 47. — С. 9–15.

²⁶ Докладніше про інтелектуальний внесок Любомира Винара і його революційний вплив на інтелектуальне середовище діаспори див.: Гирич І. Любомир-Роман Іванович Винар (1932—2017) [некролог] // Український археографічний щорічник. — Вип. 21/22. — К., 2018. — С. 950–961.

ський історик» та Українське історичне товариство (далі — УІТ), залучив до роботи Олександра Оглоблина, мабуть, найбільшого концептуаліста української історії XIX ст. І в рік сторіччя від дня народження М. Грушевського Л. Винар засновує нову гуманітарну наукову дисципліну — грушевськознавство²⁷. Близько контактував з Л. Винаром та його журналом Володимир Міяковський, який поділяв ідеї В. Дорошенка і перебував з останнім в тісних науково-книгознавчих контактах. В архіві УВАН збереглося кількасот листів Володимира Варламовича до Володимира Вікторовича. У 1970-х — 1980-х Л. Винар продовжує справу М. Галія — В. Дорошенка, перевидавши на сторінках «Українського історика» публіцистичні праці М. Грушевського. Він звертає увагу на книгу «На порозі Нової України», яку голова УІТ називає політичним заповітом видатного історика і громадсько-політичного діяча²⁸. Так само на це дивився і сам М. Грушевський.

Історія створення книги «Михайло Грушевський. Вибрані праці»

Отже, нью-йоркське видання творів М. Грушевського розпочало добу переоцінки внеску історика в політичну історію України кінця XIX — початку XX ст. та теоретичного внеску в національну суспільно-політичну думку. І сьогодні це видання в ділянці грушевськознавства є визначною історіографічною пам'яткою. Спробуємо відновити за листами М. Галія хронологію появи цієї книжки.

В липні 1959 р. М. Галій почав листуватися з В. Дорошенком у справі видання публіцистики історика. Концептуально погляди Володимира Вікторовича і Миколи Степановича збігалися. Останній наводить уривок розмови з традиційним донцовцем:

М. Г.: «Без Грушевського Ви б не були б людиною!»

Співбесідник: «А чим же, биком?», — питає.

М. Г.: «Навіть не биком, — відповідаю, — бо коли бика ведуть на торг, то теж виробляють паспорт!» (лист від 26 липня 1959 р.).

М. Грушевський дав українцям метрику на їхнє історичне існування, що свідчить про державницьке розуміння політичного майбутнього України.

В. Дорошенко відразу погоджується на редакторське виконання проекту, бо сам уже готує книгу про М. Грушевського до видання. У вересні 1959-го М. Галій вже віднайшов 11 статей М. Грушевського з книжки «На порозі Нової України». У вересні — жовтні того ж року вони обговорюють план уміщення, крім статей самого М. Грушевського, ще

²⁷ Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. — К.: УІТ, Міжнародне товариство ім. М. Грушевського, Вид-во О. Теліги, 1998. — 216 с.

²⁸ Грушевський М. На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали / ред., вст. ст., комент. Л. Винара. — Нью-Йорк: УІТ, 1992. — 278 с.

й статей про нього. Планується надрукувати як вступне слово статтю авторства Володимира Вікторовича з журналу «Овид» — «Перший президент відновленої української держави», а також вмістити бібліографію, ним укладену, вибраної публіцистичної спадщини голови Центральної Ради (листи від 7 вересня – 19 жовтня 1959 р.).

Від самого початку проект розглядався не просто як видання творів самого М. Грушевського, а й як збірник матеріалів про оцінку постаті М. Грушевського науковцями, політичними діячами і публіцистами з різних таборів. Причому і перший, і другий розділи мали бути достатньо великими за обсягом. Отже, відразу йшлося принаймні про два томи видання. В. Дорошенко сподівався навіть на три–чотири томи. На жаль, вийшла лише одна книжка. Третьою частиною книжки упорядникам уявлялося широке представлення матеріалів вшанування у 1926 р. М. Грушевського у ВУАН у зв'язку з 60-річчям від дня народження.

У середині вересня 1959-го М. Галій розпочав збирання проти-грушевських випадів комуністичної преси, які з'явилися на початку 1930-х в журналі «Україна» (лист від 16 вересня 1959 р.). В середині жовтня того ж року М. Галій вже відібрав 42 позиції статей (незрозуміло, чи йшлося про статті самого Грушевського, чи й про публікації про нього). У книжці 1960 р. було надруковано 33 статті М. Грушевського. Отже, відразу стало ясно, що засяги первинної праці з вишукування і добору матеріалу далеко виходили за межі одного тому.

М. Галій пропонує фірмувати видання обома головними науковими установами українців у США — НТШ та УВАН. Якщо перше ніби відразу давало згоду, то друга не погоджувалася на це. Про причини цього листи нам відповіді не дають (лист від 19 жовтня 1959 р.).

23 жовтня з цього питання в УВАН відбулася нарада за участю М. Галія, В. Міяковського, І. Замши, В. Голубничого й Г. Костюка. УВАН ухилилася від фірмування. НТШ — погодилося. Політичні кола так само не поспішали підтримувати це наукове починання, яке, схоже, відразу ставало ініціативою самого М. Галія. Голова демократичного блоку навіть не відповів останньому на лист (лист від 27 листопада 1959 р.).

Робота над збіркою творів М. Грушевського розподілялася таким чином: частину творів копіював на машинці сам М. Галій, потім відправляв на мовну редакцію директорів бібліотеки НТШ, частину творів фотокопіювали і ксерокопіювали, теж відправляли В. Дорошкові, і він шукав друкарку в себе і оплачував їй друкарські послуги за гроші ОУРДП, які одержував від М. Галія.

Наприкінці 1959 р. М. Галій почав копіювати статтю М. Кордуби про М. Грушевського²⁹. Матеріал збірника накопичувався швидко, але загальних масштабів його на кінець 1959 р. не уявляли добре ні М. Га-

²⁹ Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик // ЛНВ. — 1926. — Т. ХІ. — Кн. 12. — С. 346–357.

лій, ні В. Дорошенко. Тому останній радив спочатку зосередитися на евристичній роботі, а приступати до видавничих справ лише тоді, коли вибірка потрібних творів буде вже закінчена або підходить до кінця.

На кінець грудня 1959 р. упорядники мали промову М. Грушевського на останній сесії Центральної Ради в грудні 1917 р. та на ювілейному зібранні з приводу 60-річчя від дня народження академіка ВУАН у 1926 р.³⁰, меморандуми «До народів цивілізованого світу»³¹ та, очевидно, «Поклику [Комітету незалежної України]» (КНУК) — обидва до учасників Паризької мирної конференції 26 липня 1919 р. за підписами М. Грушевського, М. Лозинського і Д. Ісаєвича (не названо ще секретаря М. Грушевського Федора Савченка)³² (лист від 31 грудня 1959 р.).

На початок січня 1960 р. почала вимальовуватися структура збірки публіцистики М. Грушевського. Перший розділ — праці історика, другий — статті про нього. Праці історика мали друкуватися в повному обсязі, статті про нього — у найважливіших витягах. Брошура «На порозі Нової України» була в працівника УВАН Д. Горняткевича, який дав її для використання М. Галієві. В. Дорошенко мав доповнити бібліографію праць про М. Грушевського для того, щоб їх пошукав у Нью-Йоркській бібліотеці Микола Семенович. Були відправлені до Філадельфії скопійовані брошури Я. Бідло³³, стаття М. Кордуби та брошура ювілейного збірника на пошану М. Грушевського з матеріалами привітань від наукової громадськості³⁴.

На початку лютого 1960 р. М. Галій будує великі плани з розгортання видавничої праці над творчою спадщиною Михайла Грушевського. З його подачі Демократичний український координаційний центр (далі — ДУКЦ) Америки приймає рішення створити видавництво полі-

³⁰ *Грушевський М.* Промова на заключному засіданні восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р. // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 1: доба Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918. — Львів: Світ, 2013. — С. 82–83. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

³¹ *Грушевський М.* До народів цивілізованого світу // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 2: листопад 1918 – жовтень 1926. — Львів: Світ, 2013. — С. 259–262. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

³² *Грушевський М.* Поклик [Комітету незалежної України] // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 1: доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918. — Львів: Світ, 2013. — С. 235–236. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

³³ *Bidlo J. Michal Hruševs'kyj.* — Praha: Nákladem Česká akademie věd a umění, 1935. — 43 s.

³⁴ Ювілей академіка М. С. Грушевського, 1866–1926. — I: 1. Ювілейні засідання, 2. Привітання. — К.: Вид. ювілейного комітету, 1927. — 143 с.; Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. — Т. 1. — К.: Українська академія наук, 1928. — 492 с.

тичної літератури ім. М. Грушевського. В цей час визначається коло найцікавіших статей, які мали передруковуватися у «Вибраних працях» М. Грушевського. В. Дорошенко пропонує повністю перевидати у «Вибраних працях» брошуру «На порозі Нової України». Визнаючи виняткову важливість цієї праці у творчому доробкові Голови Центральної Ради, він ніби випереджав у цьому баченні Любомира Винара, який у часи відновлення незалежності України в 1992 р. перевидав «політичний заповіт» М. Грушевського³⁵. Ініціатор видання розпочав до копіювання статей зі збірника Михайла Сергійовича «Вільна Україна» (лист від 2 лютого 1960 р.).

8 лютого 1960 р. до В. Дорошенка було відправлено першу посилку скопійованого матеріалу. М. Галій розпочав передрук на друкарській машинці брошури «Якої автономії і федерації хоче Україна» (за виданням саме СВУ). Багато часу пішло на пошуки брошури М. Грушевського 1911 р. «Наша політика». З неї збиралися взяти бодай одну статтю. Книжки М. Грушевського в Америці було важко знайти. М. Галій віднайшов лише три числа журналу «Борітеся — поборете», і то не зразу, тому статті з цього видання УПСР він скопіював найпізніше (лист від 14 лютого 1960 р.). Деякі матеріали йому надавали приватні колекціонери, як Д. Горняткевич й В. Кедровський. Про деякі такі випадки є спеціальні зазначення на сторінках «Вибраних праць».

На середину лютого 1960 р. були віддруковані на машинці і переслані В. Дорошенкові статті з «На порозі Нової України». Також починається підготовка статей М. Грушевського про В. Антоновича і М. Костомарова³⁶. У третій декаді лютого М. Галій веде подальший розшук статей М. Грушевського. В поле його зору потрапляють статті «Виговський і Мазепа» та «В Балканському антракті»³⁷. Також у цей час обговорювалося питання, яку з трьох статей В. Дорошенка з журналу «Овид» про М. Грушевського дати як передмову до збірника. М. Галій вибрав «Перший президент відновленої української держави». У збірнику вона пішла під іншою назвою: «Життя і діяльність Михайла Грушевського». Тексти передмови до «Вибраних праць» та статті в «Овиді» майже тотожні. Є незначні вставки окремих слів у дужках. Крім

³⁵ *Грушевський М.* На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали / редакція, вступна стаття, коментарі Л. Винара. — Нью-Йорк: УІТ, 1992. — 278 с.

³⁶ *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 10, кн. 1: 1924–1930. — Львів: Світ, 2015. — С. 288–313. — (Серія: Історичні студії та розвідки); *його ж.* З соціально-національних концепцій Антоновича // Там само. — С. 266–287.

³⁷ *Грушевський М.* Виговський і Мазепа // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 386–396. — (Серія: Суспільно-політичні твори); *його ж.* В Балканському антракті // Там само. — С. 442–452.

того, у книзі скорочено закінчення статті в «Овиді», де критикувалася державницька діяльність М. Грушевського в кінцевий період його державотворчої діяльності. В. Дорошенко пропонував переглянути ще дві його статті: добре знану із «Сучасності» «І. Франко і М. Грушевський» та відсутню в покажчиках статтю «Михайло Грушевський — популяризатор і белетрист». Про них М. Галій не знав і їх не читав. Визначився і попередній обсяг книжки: формат — «вісімка»; 15 друкованих аркушів; тираж — 2000 примірників (лист від 21 лютого 1960 р.).

Завдання збірника статей М. Грушевського та матеріалів про нього Микола Галій бачив таким: «...замкнути “писки” деяким донцовським ненависникам про зраду М. Грушевського і вияснити громадянству, яку федерацію мав на увазі Грушевський» (лист від 24 лютого 1960 р.).

Як бачимо, і М. Галій, як і В. Дорошенко, вважав ключовим теоретичним завданням книжки показати, що федерацію М. Грушевський розумів не як противагу самостійності, як стверджували Д. Донцов і В. Липинський, а як проміжну, першу фазу підготовки суспільства до ідеї незалежності, як своєрідну особливість українського самостійництва. Матеріали видання мали свідчити, що М. Грушевський розглядав українську самостійність у контексті федерації усіх або частини європейських країн.

У кінці лютого 1960 р. до майбутнього змісту збірника, або радше двох збірників, долучається і праця М. Грушевського «“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці» (лист від 28 лютого 1960 р.).

Деякі статті М. Грушевського М. Галію доводилося спочатку переписувати від руки, а потім видруковувати на машинці, що значно сповільнювало роботу. Лютий – квітень 1960 р. — найнапруженіші місяці у підготовці книжки. Це період найактивнішого листовного контакту між М. Галієм і В. Дорошенком. Збереглося 18 листів, написаних за ці три місяці, що складає третину листів за весь період листування, який тривав чотири роки.

На початку березня М. Галій продовжує копіювання концептуальних історіософських статей М. Грушевського середини і кінця 1920-х, друкованих в журналі «Україна» До збірки вже відібраних праць він долучає статті про І. Франка³⁸, М. Драгоманова³⁹, О. Лазаревського⁴⁰, П. Куліша⁴¹ і Т. Шевченка⁴² (лист від 7 березня 1960 р.).

³⁸ Грушевський М. Апостолові праці // Україна. — 1926. — Кн. 6. — С. 3–20.

³⁹ Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. — 1927. — Кн. 2–3. — С. 3–28.

⁴⁰ Грушевський М. Кілька слів про його [О. М. Лазаревського] наукову спадщину та її дослідження // Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 3–17; його ж. В двадцять п'ять років смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його

У середині березня 1960 р. М. Галій нарешті знайшов в бібліотеках Нью-Йорка статтю «Виговський і Мазепа»⁴³ та програмну статтю М. Грушевського з першого номера журналу «Борітеся — поборете»⁴⁴ (лист від 14 березня 1960 р.).

У березні М. Галій і В. Дорошенко умовилися, що бібліографія і передмови-статті Володимира Вікторовича для двох збірників публіцистики М. Грушевського будуть надруковані окремою брошуркою-відбитком. Очевидно, директор бібліотеки НТШ хотів видати книжку про М. Грушевського коштами ОУРДП. Він навіть готовий був відмовитися від більш ніж скромного гонорару у 100 доларів, про що писав в листі до Шинкара (див. додаток).

У третій декаді березня 1960 р. М. Галій висилає для редакційної праці В. Дорошенкові статті М. Грушевського про М. Костомарова та О. Лазаревського. Нарешті віднайшовся том «ЛНВ» за 1909 р. зі статтею «Виговський і Мазепа». Також М. Галій готує до відправки у Філадельфію статті Я. Рудницького і Л. Біласа про Грушевського і статтю львівського професора про галицьку політику⁴⁵ з брошури «Наша політика» (лист від 21 березня 1960 р.).

У цьому ж листі Микола Галій підсумовує певний період своєї жертвовної праці над книжкою про М. Грушевського: «Я вже, хвалити Бога, працюю над цією справою дев'ятий місяць з суботами і неділями включно, вдень і вночі. Але це не важко, головне докажемо, що все можна зробити, якщо є в людини бажання і розуміння до справи». Отже, коли відняти дев'ять місяців від березня 1960 р., виходить, що М. Галій з липня 1959 р. почав займатися цим видавничим проектом.

У березні 1960 р. обговорюється план двох передмов до «Вибраних праць», які мав написати В. Дорошенка. Одна — це «Життя і діяльність Михайла Грушевського», друга — не підписана автором передмова — «Від видавництва»⁴⁶.

наукову спадщину та її дослідження // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 10, кн. 1. — С. 219–237.

⁴¹ *Грушевський М.* В тридцять роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. — 1927. — Кн. 1–2. — С. 9–38.

⁴² *Грушевський М.* В шістдесят четверті Шевченкові роковини // Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 3–5.

⁴³ *Грушевський М.* Виговський і Мазепа // ЛНВ. — Львів, 1909. — Т. XLVI. — Кн. VI. — С. 417–428.

⁴⁴ *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів. Програма зі вступною довідкою делегації [УПСР] // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 2. — С. 205.

⁴⁵ *Грушевський М.* Два роки галицької політики // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 2. — С. 261–275.

⁴⁶ *Грушевський М.* Вибрані праці. — С. 7–9.

У кінці березня 1960 р. М. Галій відібрав для вміщення у книжці дві статті зі збірки «Наша політика»⁴⁷ та ще одну статтю про Т. Шевченка, мабуть, написану на 48-мі роковини з дня смерті⁴⁸ (лист від 22 березня 1960 р.).

На початок квітня 1960 р. майже половини статті з програмою партії соціалістів-революціонерів була передрукована. Несподівано виникли ускладнення з випозиченням журналу «Борітеся — поборете» з бібліотеки УВАН. В. Міяковський відмовився давати книгу за межі будинку УВАН, і М. Галію довелося брати друкарську машинку на 100-ту вулицю і передруковувати журнал у стінах УВАН. Друкарські роботи провадив і В. Дорошенко. Він винаймав на гроші, отримані від М. Галія друкарку, яка передруковувала окремі статті Грушевського з фото-і ксерокопій (лист від 3 і 4 квітня 1960 р.).

5 квітня 1960 р. М. Галій висилає Дорошенкові статті «Виговський і Мазепа», «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання»⁴⁹, «В сорок восьмі роковини Шевченка». Під назвою «Декларація» у листі треба розуміти очевидно «Поклик [Комітету незалежної України]» або «До народів цивілізованого світу», фотокопії «На переломі»⁵⁰ та «Слово в сорок восьмі роковини Т. Шевченка». М. Галій пропонує вибрати з двох статей про Т. Шевченка одну, кращу. Вимальовується і кількість сторінок у збірнику — 320 (5 квітня 1960 р.).

Також планувалося умістити ще дві статті М. Грушевського — «Історія і її соціально-виховне значення» з «На порозі Нової України» та «Ганебній пам'яті» — стаття з «України» середини 1920-х років.

У кінці квітня М. Галій висилає В. Дорошенкові дві промови М. Грушевського на ювілейному зібранні⁵¹ та пропонує вибрати з двох статей про Т. Шевченка ранню, написану до Першої світової війни, бо там підкреслювалося вселюдське значення творчості Тараса Григоровича. В. Дорошенко з цим погодився. І саме ця стаття увійшла до збірника (лист від 23 квітня 1960 р.).

⁴⁷ Грушевський М. На українські теми: Два роки галицької політики // ЛНВ. — Львів, 1909. — Т. XLVII. — Кн. 8. — С. 340–355; його ж. На українські теми: «Малі діла» // ЛНВ. — Львів, 1909. — Т. XLVIII. — Кн. 11. — С. 333–341.

⁴⁸ Грушевський М. В сорок восьмі роковини Шевченка // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 2. — С. 382–385.

⁴⁹ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 2. — С. 57–94.

⁵⁰ Грушевський М. На переломі // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 1. — С. 226–231.

⁵¹ [Виступ М. Грушевського на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.) // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 2. — С. 345–349 та [Заключне слово М. Грушевського, виголошене на ювілейному засіданні...] // Там само. — С. 350–351.

1 травня 1960 р. М. Галій вже приготував до вислання скопійовану другу статтю про Т. Шевченка з журналу «Україна»; в це час він розшукував статті В. Винниченка і М. Шаповала з «Нової доби» про М. Грушевського, хотів скористатися зі щоденника М. Шаповала, що знаходився у Сави Зеркала. Також обіцяє вислати Дорошенкові шовіністичний пасквіль на працю М. Грушевського книжку А. Дикого «Неизвращенная История Украины-Руси», видану у 1960 р.

На перше травня 1960 р. друкарня «Прометей», що видавала книжку почала набір «Вибраних праць» з брошури «Вільна Україна» (лист від 1 травня 1960 р.).

Ще не встигли розпочатися поліграфічно-друкарські роботи, як виникли різні фінансові проблеми й неузгодження. Робітний Союз дав на видавничий фонд «Прометей» лише 50 доларів. М. Галій резюмував: «Цього я ніколи не забуду і більше з тими панамі не хочу мати ніякого діла» і дякував В. Дорошенкові: «Тільки завдяки Вашій великій духовій і моральній допомозі появиться оця збірка великого сина України» (лист від 14 липня 1960 р.).

На 20 липня 1960 р. розпочався набір перших 7-ми друкованих аркушів збірника. Папір було закуплено на весь тираж. Наступного дня М. Галій збирався вислати В. Дорошенкові гранки початку книжки (20 липня 1960 р.).

Галій робить низку зауважень до передмови Володимира Вікторовича, вказує на важливі невідповідності, зокрема на називання М. Грушевського Президентом України, хоч таким він не міг бути до скликання Установчих зборів. Хіба В. Дорошенко цього не знав? Напевно знав, але називав так голову Центральної Ради в силу традиції — називати першу особу держави Президентом. Так називали М. Грушевського і М. Андрусак, і М. Возняк. Також Микола Степанович радить не вживати глузливе визначення росіян «старший брат», щоб зберегти нейтральність, а отже, науковість, стосовно росіян.

23 липня 1960 р. М. Галій повідомляє, що вихід збірника планується на вересень того ж року. Усе, що не вмістилося у першій книжці піде в другу. У липні виникло бажання вмістити до збірника знамениту «Звичайну схему “руської” історії...». Треба було знайти для неї місце. Стаття зрештою потрапила до «Вибраних праць». Нею завершувався розділ статей М. Грушевського в томі (23 липня 1960 р.).

Збірник все ще розраховувався на 320 сторінок. На друк пішов якісний 60-фунтовий папір. Наклад видання було обраховано на 2 тисячі примірників.

31 липня 1960 р. обговорюється проект другого тому збірника. Пропозицію В. Дорошенко запланувати 3–4 томи М. Галій відкинув через брак коштів, але другий том планувався напевно. Структура другого тому так само мала поділ на дві частини: перша — статті історика, друга — матеріали про нього. Згадується й бажання видання моногра-

фій М. Грушевського, але не зазначається, про які праці конкретно йдеться. Матриця вступної статті В. Дорошенка зберігалася, щоб згодом додати до неї передмову з другого тому та окрему бібліографію праць М. Грушевського, бо планувалася ще окрема книжка авторства В. Дорошенка (31 липня 1960 р.).

Збірник творів М. Грушевського мав бути апофеозом республіканської соціально-демократичної державності України. М. Галій не хотів уміщувати статті М. Грушевського про Варшавську угоду С. Петлюри і Ю. Пілсудського, з нищівною критикою цієї угоди (лист від 24 серпня 1960 р.).

У вересні 1960 р. ще обговорювалось уміщення статті М. Грушевського «Між Москвою і Варшавою». Мабуть, йшлося про другий том, бо перший вже був сформований. Про причини передруку привітань з ювілейного засідання 1926 р. Микола Галій писав: «Я не думаю, що хтось після цього з наших наукових карликів відважиться щось написати проти М. Грушевського. А яке враження це зробить на старшого брата по цей і по той бік залізної занавіси. Якраз тепер, коли американські політики після промови Нікіти [Хрущова] розхиталися і почали наступати на п'яти» (лист від 7 вересня 1960 р.).

Проте друк збірника на кінець літа 1960 р. дуже сповільнився. Замість сподіваних семи друкованих аркушів на початок осені було надруковано лише два. Довелося відмовитися від друку програми УПСР через її великий обсяг, — більше 50 сторінок. Тепер вже вихід збірника очікували на кінець листопада 1960 р. З часом знову дата виходу відсунулася на середину січня 1961 р. (лист від 15 вересня 1960 р.).

Зрештою лише 12 січня 1961 р. наклад було поліграфічно надруковано, але не оправлено у палітурку (лист від 12 січня 1961 р.). Отже, дата видання — 1960 рік насправді не відповідає фактичному станові речей. Реально книжка вийшла лише у кінці січня — в лютому 1961 р. У США, як і в наших обставинах, книжку, що виходить на початку наступного року, одержує датування роком минулим.

23 лютого 1961 р. М. Галій пише про закінчення робіт і розсилку обов'язкових примірників «Вибраних праць». Виявилось що коштів для друку ОДУК не мав від початку, справу врятував ОУРДП, надавши потрібні гроші. Тому і книжка одержала два грифи. Доповнило нещастя те, що єдиний примірник надійшов до В. Дорошенка без палітурки. Микола Галій мав виплатити борг у 700 доларів. Крім того, мусив тижнями сидіти в друкарні й контролювати роботу; він ще й пересварився з друкарями через відмову надати їм усі гроші відразу.

Залишився прикрий осадок від роботи і у В. Дорошенка, який не дочекався окремої книжки своїх передмов із бібліографією і змушений був задовольнитися першим томом видання. Не одержав він і сподіваного гонорару, через що розсварився з М. Галієм. Останнього теж підвели товариші по партії. Видання книжки творів М. Грушевського вия-

вилосся офірою лише двох людей, які ідеалістично поринули у працю: Миколи Галія і Володимира Дорошенка. «Книжка мусіла вийти, — писав ініціатор “безнадійної справи”, — бо інакше ми всі, а головню українська демократія була б скомпромітована до кінця... Ніколи я не приписував і не приписую до сьогодні, що це тільки моя заслуга в тому, що книжка появилася... Ані я без Вас, ані Ви без мене не могли нічого вдіяти» (лист від 12 вересня 1961 р.).

Остаточної відмови від видання другого тому не було, але В. Дорошенко дуже вірив, що праця буде продовжена, тому і написав людині, яка не справдила його сподівань про «дулю», яку одержав за роботу. Володимир Вікторович лякав М. Галія товариським громадським судом, скаржився на нього партійному керівництву: К. Приходьку і П. Шинкару (див. листи в додатках). Розійшлися обидва упорядники з прикритим почуттям. Підігріло невдоволення й те, що рівнорядності внеску до книжки не вийшло. На титулі стояло прізвище упорядника — Миколи Галія, на звороті титулу вказувалося, що В. Дорошенко здійснював лише мовну редакцію, що насправді не відповідало дійсності. Володимир Вікторович був реальним співупорядником видання. За ним, на прохання самого ж М. Галія, залишалося останнє слово у відборі праць до друку.

До честі Миколи Галія, він не образився на терпкі слова В. Дорошенка, великодушно зазначаючи в останніх листах: «Моя ідея не була пов'язана з матеріальним успіхом в ніякій мірі, і сьогодні я можу сказати, що цей замір справдився, бо ці твори М. Грушевського, які були недоступні не тільки чужим науковцям, але багатьом з наших громадян, зараз виставлені в університетах Японії, Туреччини, Відня і Ізраїлю. Така була моя ідея. Вона справдилася. Нагорода за цю працю, яку я вложив на протязі довгих днів і ночей» (лист від 1 листопада 1961 р.).

Схоже, В. Дорошенко намагався заспокоїти М. Галія, бо ще в листопаді 1961 р. про другий том велися перемовини між обома співниками. У березні 1962 р. Микола Степанович писав, що у квітні вирішиться питання з коштами (лист від 8 березня 1962 р.). Проте вже в листі від 9 травня 1962 р. говорилося, що видавництво збанкрутувало, і ще не викупленими на складі лишилися 500 примірників «Вибраних праць».

Останній лист написаний 5 вересня 1962 р., в якому М. Галій остаточно відмовився від ідеї другого тому. Варто процитувати квінтесенцію проекту, висловлену автором: «Книжка вийшла, бо вона мусіла вийти, щоб врятувати честь еміграції. Що еміграція поставилась до 25-річчя смерті найбільшого українського історика байдужісінько, мене не дивує. Нам прийдеться ще довго працювати, щоб з того племені, що “валенсається” по чужих завулках і гонорно викрикує про амбасадорство, перетворити в зрілу націю, свідому своїх обов'язків і завдань супроти Батьківщини».

Усіх зусиль упорядники книжки М. Грушевського докладали проти загальної течії еміграції, долаючи, здавалося б, нездоланні стереотипи. Упорядники не вірили, що ця праця зможе бути доступною в Україні, вони її виконували лише для еміграції. Але завдяки їхнім зусиллям почала скресати крига забуття, спадати з імені М. Грушевського як громадсько-політичного діяча. Справу підхопили наступні покоління істориків і політиків. Ряди симпатиків збільшувалися. Без «Вибраних праць» М. Грушевський не став би таким популярним у перші роки після здобуття незалежності.

Зміст другого невиданого тому

З першого тому, що вийшов, В. Дорошенко і М. Галій познімали усі статті, що не належали М. Грушевському, залишивши лише коротенькі цитати окремих істориків про нього та деякі ювілейні виступи з 1926 р. Про це писатимемо далі.

Тут спробуємо відновити список автури і статей, запланованих до другої частини другого тому. З наклепницько-помийних публікацій проти М. Грушевського, мабуть, йшлося передусім про статтю І. Кравченка «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії»⁵². В «Україні» ще була стаття Л. Окіншевича про концепції М. Грушевського в ділянці українського права⁵³, але вона не мала такого брутально-лайливого характеру. До того ж, Л. Окіншевич опинився в еміграції і писав цілком наукові історико-правничі праці, будучи одним з творців української правничої школи серед діаспори. Отже, навряд чи упорядники хотіли б його таким передруком образити.

Одним з перших у списку авторів «про М. Грушевського» стояв Сергій Єфремов, але планувалася чомусь не його відома стаття з «Украинской жизни» «На сторожі національної гідності» 1916 р. (до 50-річчя від дня народження історика), а уривок з «Історії українського письменства»⁵⁴.

Видно, що упорядники хотіли представити не лише adeptів по статі М. Грушевського, але й його ідейних ворогів — передусім комуністичних істориків і політиків, які з ідеями М. Грушевського воювали не менш запекло, ніж з інтегральним націоналізмом Д. Донцова.

⁵² *Кравченко І.* Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії // Записки історично-археографічного інституту. — 1934. — №1. — С. 9–54.

⁵³ *Окіншевич Л.* Національно-демократичні концепції історії права України в працях М. Грушевського // Україна. — 1932. — Кн. 1–2. — С. 93–109.

⁵⁴ *Єфремов С.* 90-ті роки // Історія українського письменства. — К.; Ляйпціг: Українська накладня, 1919. — Т. 2. — Вид. 4-те з змінами й додатками. — С. 238–245.

У листах згадуються й інші прізвища істориків, зокрема Ярослава Бідло — знаного чеського історика, який мав з М. Грушевським плідні наукові взаємини; М. Грушевський висував його кандидатуру на закордонного академіка ВУАН⁵⁵. Як співробітник «ЛНВ», В. Дорошенко пам'ятав статтю одного з найвідоміших учнів історика — Мирона Кордуби, надруковану 1926 р. Напевно, її він і мав запропонувати М. Галію⁵⁶. Згадано й статтю М. Стахова — напевно йдеться про публікацію у «Вільній Україні»⁵⁷. Названо й прізвище Лева Біласа. Його стаття з «Української літературної газети» цілком відповідала концепції видання⁵⁸.

У листах названо і статтю «Останні дні життя М. Грушевського»; напевно, йдеться про публікацію літературознавця Григорія Костюка⁵⁹. Йдеться в листах про газету «Українські вісті». У 1952 р. там друкувалася стаття ще однієї людини з кола УРДП і наближеної до УВАН — публіциста Федора Пігідо⁶⁰.

Очевидно, основний вибір припадав на статті, що з'явилися друком у 1950-ті. В них найкраще було відбито тенденцію ідейної «зміни віх». 1954 р. в «Сучасній Україні» (Мюнхен) з'явилася стаття визначного німецького україніста Ганса Коха, присвячена двадцятиріччю з дня смерті М. Грушевського. Активно захищав думку про позитивну для України суть соціально-політичної концепції М. Грушевського ще один знаний історик-емігрант — Микола Андрусак. У 1954 р. у «Свободі» була надрукована його стаття про ідейні основи творчості М. Грушевського⁶¹. Можна припускати, що саме ці статті мали б потрапити до другого тому розглядуваного видання. Деякі з них були скопійовані М. Галієм / В. Дорошенком.

Зі статей М. Грушевського до другого тому мало бути включено не менше позицій, ніж до першого. Більше того, за обсягом цей том мав бути очевидно, значно більшим. У листах згадується «Нарис» М. Грушевського. Ми зробили висновок, що йдеться про «Очерк истории украинского народа», бо з такою вийшла в світ лише одна моно-

⁵⁵ Очевидно планувалася вступна стаття його з книги *Bidlo J. Michal Hruševs'kyj*. — Praha: Nákladem Česká akademievědaumění, 1935. — 43 s.

⁵⁶ *Кордуба М.* Академік Михайло Грушевський як історик // ЛНВ. — Львів, 1926. — Т. ХСІ. — Кн. 12. — С. 346–357.

⁵⁷ *Стахів М.* Учений і суспільний філософ як Президент держави // Вільна Україна. — 1958. — Ч. 17. — С. 2–9.

⁵⁸ *Білас Л.* Криза нашого образу історії. Михайло Грушевський // Українська літературна газета. — Мюнхен, 1957. — № 10 (28). — С. 1–8.

⁵⁹ *Костюк Г.* Останні дні життя академіка М. Грушевського // Український збірник. — Мюнхен, 1954. — № 1. — С. 83–94.

⁶⁰ *Пігідо Ф.* Михайло Грушевський та його історичні установи // Українські вісті. — Новий Ульм, 1952. — № 94–95.

⁶¹ *Андрусак М.* Ідеї Михайла Грушевського // Свобода. — Нью-Джерзі, 1954. — №№ 301–303.

графія М. Грушевського. Що готується до видання саме монографія є кілька непрямих згадок. Обсяг «Очерка» становив майже півтисячі сторінок тексту і значно переважав обсяг збірника публіцистичних праць 1960 р. Можливо, йшлося не про всю монографію, а лише про ті останні глави, темою яких було про національне відродження кінця XIX – початку XX століття? З другого боку, незрозуміло, навіщо упорядника вдаватися до перекладу? Жодної перекладної іншої речі М. Грушевського упорядники не друкували. Чому було не взяти приміром, аналогічні тексти з «Ілюстрованої історії України»?

Далі назвемо усі статті М. Грушевського, які мали увійти до не надрукованого тому в хронологічному порядку згадки про них у листах:

1) «До народів цивілізованого світу»; 2) «З публіцистичних писань Костомарова»; 3) «З соціально-національних концепцій Антоновича»; 4) «В Балканському антракті»; 5) «“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці»; 6) «Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості»; 7) «В двадцять п’ять роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження»; 8) «В шістдесят четверті Шевченкові роковини»; 9) «Апостолові праці»; 10) «Місія Драгоманова»; 11) «Два роки галицької політики»; 12) «Українська партія соціалістів-революціонерів. Програма зі вступною довідкою делегації [УПСР]»; 13) «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії»; 14) «Між Москвою й Варшавою». (Місця друку зазначено у підрядкових примітках текстів листів і передмови — переважно за 50-томником творів Михайла Грушевського виданим у 2000-ні роки).

Привертає увагу, що лівова частина статей представляє журнал «Україна» 1920-х. Отже, упорядники мали намір показати, що живучи і працюючи під більшовиками М. Грушевський підносив на щит людей, які незабаром усі стали «українськими буржуазними націоналістами». Друга річ — саме статті з «України» М. Грушевського були тим напівполітичним матеріалом, бо зачіпали проблеми українського життя XIX – початку XX ст. Усі персоналії, про яких писав М. Грушевський, були тими інтелектуалами, що розвивали теорію будівництва окремишньої від російської, української культури. Більше того, напередодні Української революції вони асоціювалися з українською національною політикою в суспільно-політичній сфері. Тому вибір В. Дорошенка і М. Галія не можна не визнати дуже слушним.

Характерна деталь. Любомир Винар у 1980-х роках якраз на ці ж статті звернув свою публікаторську увагу і видав низку їх на сторінках «Українського історика».

Зміст виданого тому та ідейні напрями вибраного для друку матеріалу

Саме через вищезгадане матеріали тому не підібрані згідно із хронологією, радше навпаки, вони подані у зворотній, а також змішаній хронологічній послідовності. Спочатку статті з брошури «На порозі Нової України» (1918 р.), потім статті зі збірки «Вільна Україна» (1917 р.). Далі стаття «Ганебній пам'яті» 1926 р. з журналу «Україна». Після окремої статті друкується брошура 1917 р. «Якої ми хочемо автономії і федерації?». Продовжується нова хронологічна синусоида — до кінця 1917 р. і друкується промова М. Грушевського на засіданні Центральної Ради. Закінчується хронологічний підйом 1920 роком і статтею з «Борітеся — поборете»: «В першій делегації УПСР». Потім стрибок у 1926 р. і друк передмови до книжок белетристики «Під зорями»: «Як я був белетристом». І знову повернення до 1920 р. — стаття «Культурна криза на Україні» з газети «Український голос» (Вінніпег). Закінчується блок статей М. Грушевського трьома публікаціями: «Виговський і Мазепа» («ЛНВ», 1909), «Слово в 48-мі роковини Т. Шевченка (там само, 1909) та «Звичайна схема “русскої історії”» (1904) насамкінець. Далі йдуть ще два блоки — матеріали ювілейних святкувань М. Грушевського у 1926 р. і цитати з висловів вчених про значення М. Грушевського для світової науки.

Отже, виходить, упорядники переслідували у структуруванні матеріалу не хронологічну, а змістову мету, вибудовуючи порядок статей М. Грушевського за їхнім значенням у висвітленні проблеми самостійності України. Тому на першому місці стоять 19 статей з брошури «На порозі Нової України» — праці, яка і мала обґрунтовувати завдання побудови незалежної демократичної Української Народної Республіки. Після цих матеріалів М. Галій хотів умістити статті, які б показували, про яку автономію / федерацію мріяв голова УЦР, демонстрували державні тенденції в автономізмові М. Грушевського. Тому спочатку подано було брошуру «Вільна Україна», потім — «Якої ми хочемо автономії і федерації». Між цими двома аналогічними за темами брошурами чомусь опинилася стаття «Ганебній пам'яті». Перший її варіант М. Грушевський написав перед революцією, і присвячена вона була скасуванню Емського указу 1876 р. в часах першої російської революції. Друкувався ж саме другий варіант 1926 р., в якому М. Грушевський проводив паралель між часами дореволюційними і советськими, коли почала вибудовуватися Всесоюзна академія наук. Вона домінувала над академіями національними, які потрапляли в підрядне становище до російської науки, бо АН Російської Федерації не створювалося. Українська мова — чинник незалежності, — дуже важливий момент державницького значення публіцистики М. Грушевського.

У промові від грудня 1917 р. М. Грушевський писав по перехід України з федеративних рейок на самостійницькі, про необхідність зробити вибір між установами українськими і російськими та про перспективу державного будівництва в Україні.

З матеріалів історика в журналі «Борітеся — поборете» так само обрано було не статтю «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» (1921 р.), де М. Грушевський обґрунтовував необхідність повернутися до гасла федерації і відмовитися від самостійності, а статті раннього часу. Саме вищеназвану статтю йому ставили на карб представники державницької школи в історіографії та донцовського напрямку публіцистики. Тема державна ніби не заторкується у статті про письменницьку стезю М. Грушевського. Культурологічні аспекти передовсім розглядаються в статтях про Т. Шевченка і про культурну кризу.

Єдина стаття, присвячена науковій проблематиці, стосувалася державницької діяльності І. Виговського та І. Мазепи. Вона мала безпосередній стосунок до тези про ствердження державницького мислення М. Грушевського ще у передреволюційний час. У цій статті він підкреслював спільну лінію на унезалежнення від Росії і Польщі в діяльності усіх гетьманів середини XVII – поч. XVIII ст., від Б. Хмельницького і до І. Мазепи. М. Грушевський високо оцінює значення Гадяцької унії, протиставляючи їй Переяславську угоду 1654 р. Цікавою для політичних інтенцій М. Грушевського є згадка про федеративні настрої української козацької еліти в часах Гетьманської України і поєднання їхнього ніби автономізму з вищими цілями здобуття незалежності у далекій перспективі. В цій статті М. Грушевський якраз висловив думку про співвідношення федеративних устремлінь з культурною окремішністю. Стаття дає багато для розуміння політичної лінії М. Грушевського на посаді голови Центральної Ради, коли через автономію він підводив суспільство до розуміння необхідності й конечності української самостійності.

В останній частині збірника, не оформлені у вигляді окремого розділу, подані привітання М. Грушевському з нагоди 60-річчя від окремих вчених і установ. М. Галій згадує кілька разів про «знамениту» промову М. Грушевського⁶² й неодмінно хоче її надрукувати. Його можна зрозуміти, адже у промові висловлено квінтесенцію тих завдань української інтелігенції для советської доби 1920-х, які дозволили б постати незалежній соціалістичній Україні. М. Грушевський першим таким завданням вважав українізацію міста і ставку на міських мешканців для здобуття найвищої мети — української держави. Про цю мету він ніде не зазначає прямо і відверто, але думка про незалежність присутня в кожному абзаці виступу Михайла Сергійовича. Другим завданням він

⁶² *Грушевський М.* Вибрані праці. — С. 233–234.

бачив набуття соборності українських земель — об'єднання Східної і Західної України. Метафорично на святі прозвучав відомий уривок з «Мойсея» Івана Франка. Це вже не натяк, а безпосередній заклик до незалежності.

«Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі.
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі».

* * *

На сьогодні виявлено 57 листів М. Галія до В. Дорошенка. На жаль, не знаємо про долю листів В. Дорошенка до ініціатора видавничого проекту. Листування велося протягом 1959–1962 рр. — тобто чотири роки. За інтенсивністю листування розподіляється на три періоди. Перший період — час попередньої домовленості про співпрацю. Другий — конкретна робота над книжкою, яка тривала аж до кінця 1960-го р. Третій — 1961–1962 рр. — час розповсюдження «Вибраних праць» М. Грушевського та з'ясування планів про підготовку другого тому публіцистичних творів великого історика. Хронологічно вони розподіляються таким чином: за 1959 р. збереглося 9 листів, 1960 — 37 листів, 1961 — 5 листів, 1962 р. — 4 листи.

В архіві УВАН розміщується фонд № 232 — «Галій Микола (–1971), журналіст»⁶³. Попрацювати з ним не було, на жаль, часу. В ньому можуть зберігатись і листи В. Дорошенка до М. Галія, і матеріали виданого та невиданого збірників публіцистики М. Грушевського.

Нижче друкуємо всі виявлені листи М. Галія до директора бібліотеки НТШ, писані з Нью-Йорка до Філадельфії, де після переїзду до США мешкав В. Дорошенко. Усі мовно-стилістичні особливості тексту збережено. Втручання робилося лише у випадку явних помилок на письмі, які виправлялися без застережень. Датування автора листів.

⁶³ Скрипка Т. Архів ім. Дмитра Дорошенка Української вільної академії наук // Реж. доступу: <http://uvan.org/archives/>

ДОКУМЕНТИ

№ 1¹

Демократичний Український
Координаційний Центр Америки,
Відділ Нью-Йорк

Нью-Йорк, 12 липня 1959

До Вельмишановного проф. Володимира Дорошенка

Філадельфія

Вельмишановний Пане Професоре!

Звертаюся до Вас від імені Демократичного Українського Координаційного Центру з наступним проханням:

В місяці листопаді ц[ього] р[оку] мине 25 років від смерті світлої пам'яті Михайла Сергійовича Грушевського. Я вважаю, що цей смутний ювілей українська демократія в Америці повинна достойно відзначити. Уважаю, що крім наукових конференцій, про які подбають напевно УВАН і НТШ, українська демократія мусить улаштувати величаву Академію, а крім цього видати бодай невелику книжку, присвячену пам'яті великого історика, першого президента української державности, визначного публіциста й громадського діяча. Я в цій справі роблю певні приготування та збираю по бібліотеках відповідний матеріал. Хочу ввічливо просити Вас, Пане Професоре, подати мені певні свої сугестії про це, який на Вашу думку матеріал мав би увійти до цієї книжки. Я знаю, що Ви в цій ділянці найліпше визнаєтесь між українцями й Ваші вказівки й поради були б для мене дуже цінними. Я вважаю, що крім статей деяких визначних наших науковців, туди повинні би увійти теж важливі статті самого Михайла Сергійовича, н[а]пр[иклад] «Наша політика», що була друкована у «Літературному Вістнику» 1912 або 13 р.². «Армія»³, друкована в добі Центральної Ради, а теж Його знаменита промова під час Його таки ювілею в Києві. Крім поради відносно матеріялу, я просив би Вас написати теж статтю на тему, яку Ви самі будете уважати за найліпшу для такого видання. Може, щось з діяльності Грушевського за Його побуту в Галичині. На цьому я закінчив би мої інформації з проханням подати мені Ваші цінні зауваження.

Залишаюсь з привітом і глибокою пошаною до Вас

М. Галій.

№ 2

Нью-Йорк, 26 липня 1959

Вельмишановний Пане Професоре!

Вчора вислав Вам листа, але забув запитатися, чи не маєте Ви Грушевського: «Очерк історії українського народу», писаний й мабуть друкований по російськи та в російськiм журналі⁴. Я щось собі пригадую, що в «Овиді» в 1957–58 рр.⁵ Ви щось про це писали. Я вже понаписував листи до Вашингтону в справі матеріалів. Там маю в бібліотеці знайомого Др. Кушніренка⁶, а крім цього надіюсь, що й В. Кедровський⁷ щось pomoже. Як матеріал збиру на протязі серпня й вересня, тоді книжка вийде в листопаді.

Щиро вітаю й залишаюсь з поважанням

М. Галій.

№ 3

Нью-Йорк, 26 липня 1959

Вельмишановний Пане Професоре!

Дуже й дуже сердечно Вам дякую за листа й прошу ввічливо вибачення, що зразу не відповів. Ваші цінні вказівки щодо видання книжки, присвяченої світлій пам'яті Михайла Сергійовича в 25-річчя Його трагічної смерті й щиро людські Ваші думки, підтримують мене морально й додають ще більшої охоти й фізичних сил для зреалізування задуманого діла. Я невимовно Вам за це вдячний і, якщо книжка вийде, перший примірник буде присвячений Вам Достойний Пане Професоре. Всі Ваші вказівки й подані джерела, з яких можна черпати цінний матеріал, я взяв до уваги й почав переглядати й виписувати матеріал в бібліотеках так публічних, як і приватних. Надіюсь, що матеріал буде зібраний. Тяжко воно, дуже тяжко, а найважніше, якась незрозуміла неохота деяких людей, які могли б допомогти небагато, тільки переписати бодай одну статтю з книжки, а вони й від цього відмовляються, мовляв, така чудесна погода, а ви вимагаєте, щоб я замість на пляж поїхати, сидів в бібліотеці. Або інша категорія людей формату Донцова⁸: «Та для кого вона потрібна, книжка про Грушевського?» Для вас, кажу, бо без Грушевського Ви не були б людиною! «А чим же, биком, питає?» Навіть не биком відповідаю, бо коли бика ведуть на торг, то теж виробляють метрику-пашпорт!

Отож не добре діється в нашій громаді. Дітей денационалізують, молодь гонить за фантомами, а т. зв. амбасадори відживають національну субстанцію. Але, незважаючи на все, Михайла Сергійовича тре-

ба тим людям об'явити у всій Його величі. Тоді багато з них поверне назад до тієї субстанції, від якої відірвався або від якої його відірвали.

Вибачте, Пане Професоре, що попав в такий мінорний тон, але часами буває, що людина, передумуючи нашу «амбасадорську» дійсність, мимоволі забігає не туди куди треба. Тож дякую Вам ще раз за Вашу ласкавість й прошу не забути поділитися зо мною, якщо пригадаєте щось нового про Михайла Сергійовича. Я завжди Вам буду дуже вдячний за кожен думку й пораду.

Залишаюсь в глибокій пошані до Вас з побажанням здоров'я й сил для Вашої цінної праці

М. Галій.

№ 4

Нью-Йорк, 26 серпня 1959

Вельмишановний Пане Професоре!

Сердечно дякую за карточку й прошу вибачення за спізнену відповідь. Я вернув сьогодні з відпустки. Роз'їжджав по знайомих, щоб дещо придбати для книжки. В клівлендській бібліотеці з поміччю професора Радзикевича⁹ відшукав статтю С. Єфремова про М. Грушевського. Крім цього маю одержати спомини: два короткі, а один довший від осіб, які співпрацювали з Михайлом Сергійовичем після Його повороту на Україну. Добалакався теж з професором Горняткевичем. Дуже мило прийняв мене й приобіцяв всесторонню поміч в збиранні матеріалів. В суботу їду в Ньюарк з фотографом, бо переписування забрало б багато часу. Дуже вдячний, що Ви пригадали про книжку М. Грушевського «На порозі Нової Доби», я її використаю до краю.

Відносно адреси Др. М. Кушніренка, на превеликий жаль, не можу Вам подати тому, що її не маю. Я звертався до нього через полковника В. Кедровського. Відповідь одержав від Кедровського, але без адреси Кушніренка. Сьогодні написав вже листа в справі матеріялу й просив за адресою. Вишлю Вам негайно, як лише одержу.

В першому листі я просив Вас, Пане Професоре, про статтю для книжки від Вас особисто. Тепер прошу Вас ввічливо повідомити мене про Ваше рішення в цій справі.

На рахунок видання книжки, висилаю Вам марки для оплати поштових видатків. Надіюсь, Пане Професоре, що цей мій крок не буде ніякою образою для Вас, бо прийдеться мені ще нераз просити Вас про різні справи в зв'язку з виданням книжки.

Залишаюсь з правдивою пошаною до Вас і привітом

М. Галій.

Нью-Йорк, 7 вересня 1959

Вельмишановний Пане Професоре!

Вибачте, що пізно відписую на листа з 28 серпня. Дуже й дуже я занятий збиранням матеріалу. Три дні вільного мав. Замість виїхати бо-дай над океан, я сиджу вдома й довбаю на машинці, як дятел на дубі. Але радий, що приготував вже багато матеріалу. Найважливіше, придбав багато статей Михайла Сергійовича. Матеріал прекрасний із збірки «На порозі Нової України». Перестудіювавши все написане Михайлом Сергійовичем, пізнається, яку велич духа мали ми в його особі. Я дуже радий і не жалію трьох днів, бо матеріал, тобто ця частина в папці, готова до друку.

Статтю С. Єфремова про Грушевського¹⁰ я вже одержав від проф. В. Радзиковича. Вона є в його «Історії українського письменства» II-ий том, видання 1919 р. Назви статті проф. Радзикович не подав, ма-буть забув, але вона вміщена на стр. 238–244. Я на днях зайду до бібліотеки, щоб виписати назву і Вам негайно напишу, а можливо, якщо вспію переписати статтю на машинці, пішлю Вам копію. Проф. Радзикович згадує в листі про те, що в їхній бібліотеці є збірник белетристичних творів Грушевського п. н. «Під Зорями»¹¹, виданий у 20-тих роках В-вом «Рух» з цікавою передмовою Грушевського. Цю передмову¹² я певно одержу. Назви статей Грушевського, які я зібрав:

1) «Українсько-російські відносини»¹³; 2) «Армія»¹⁴; 3) «В огні і бурі»¹⁵; 4) «На переломі»¹⁶; 5) «Український герб»¹⁷; 6) «Свято Шевченка у Львові 1909 р.»¹⁸ (промова). Тяжкі думки президента. Це моя назва коротких і саме важливих думок Грушевського про різні проблеми, вибраних з різних статей.

Відносно Вашої праці, я з великою охотою подам Вам все, що назбираю для збірника. За старокраєвими статтями після смерті Грушевського, я теж шукаю, на жаль, наша «Свобода» немає «Діла», прийдеться сидіти в пуб[лічній] бібліотеці, але це вже відложу на сам кінець, коли буде зібраний головний матеріал. Надіюсь, що станеться це в кінці цього місяця. «Борітеся — поборете» знайшов кілька зошитів, але знайшов цікавий матеріал, розуміється, для збірника тільки в 3-тньому зошиті¹⁹ т[о] є поїздка Грушевського з Станіслава до Праги, а потім в Париж і Люцерну²⁰. Її я теж використовую.

Відносно статті, я ніяк не хотів би Вас використовувати, Пане Професоре. Хотів би тільки Вашого дозволу на передрук статті, що була друкована в «Овиді» 1957 р. «Перший Президент Відновленої Української Держави»²¹. Уважаю, що редакція «Овиду» нічого не мала б проти того, що статтю використати в збірнику, зрештою, стаття без «копі-

райт», отже, можна би передрукувати. Я прошу тільки Вашого дозволу в надії, що Ви не відмовите.

Залишаюсь з правдивою пошаною й привітом

М. Галій.

№ 6

Нью-Йорк, 16 вересня 1959

Вельмишановний Пане Професоре!

Сердечно дякую за карточку й листа і прошу вибачення, що не відповів раніше. Праці маю дуже, дуже багато, а крім цього не можу дістатися до «Свободи»²², бо всі заняті приїздом «царя» Росії. Все, що Вам потрібне, по змозі зроблю. Я зв'язався з шефом бібліотеки Конгресу у Вашингтоні. Маю надію, що одержу, при допомозі наших співпрацівників, цікавий матеріал. Бібліографію теж дістану і негайно Вам вишлю. Написав до професора Чижевського²³ в Гайдельбергу. Просив, щоб написав статтю про Грушевського як дослідника староруської літератури. Матеріалу назбирав вже багато. Відшукав брошуру «Вільна Україна»²⁴ зо всіма статтями з часів Центральної Ради, готові статті до друку з книжечки «На порозі Нової України». В бібліотеці замовив 11 статей. В неділю одержу «Україну» з матеріалом, що відноситься до обжалоби Грушевського більшовиками. Словом, все можна зробити, коли б тільки час, а найважніше — бажання. Правда, вільного часу залишається в мене не багато, але нічого, витримали панщину, витримаємо й слободу, як казали в Галичині.

Я дуже радий, що Ви погодились дати статтю до збірника. Питаєте яку? Ваші статті всі цінні тож вибирайте самі. Мені в тій моїй суматосі вилетіли два числа «Овиду» і ніяк не можу їх відшукати, а здається мені, що там була одна стаття про Грушевського як першого президента. Ніяк не можу пригадати повної назви. Але, як кажу, Ви, Пане Професоре, самі рішайтеся.

Щиро Вас вітаю і бажаю всього найліпшого

М. Галій.

№ 7

Нью-Йорк, 19 жовтня 1959

Вельмишановний Пане Професоре!

З глибокою пошаною і великою радістю вітаю Вас від себе й бажаю Вам ще довгого, здорового й міцного віку на славу нашої науки і користь поневоленій Батьківщині.

Сердечно дякую за карточку. Подяку за привітання передам всім організаціям, що є членами ДУКЦА²⁵.

Дорогий Пане Професоре, я після одержання Вашої картки зрозумів, чому не одержав від Вас відповіді на листа, що я його був вислав на другий день, одержавши від Вас листа. Що сталося з моїм — не знаю, а мені так залежало на Вашій відповіді, бо просив Вас про деякі джерела до матеріалів. Я Ваш матеріал одержав і вибрав до збірника першу статтю, але, якщо буде потреба, можна ще вибрати котрусь іншу. Ваша пропозиція відносно бібліографії для мене була великою несподіванкою і напевно, якщо бодай трішки дозволять фінанси, а треба так робити, щоб дозволили, я з великою приємністю: та не тільки з приємністю, а з одушевленням прийму до збірника.

В цьому тижні кінчу працю, зв'язану із збіркою матеріалу. Розуміється, що не відмовлюся, якщо знайдеться щось цікавого. Цікавого ще багато, але потрапити на нього нелегко. Досі я зібрав 42 позицій. Книжку мабуть буде фірмувати Комісія УВАН. Уважаю, що така розв'язка вийде на користь книжці. Я хотів зробити презент демократичному блоку, але тому що голова в цій справі не виказав найменшого зацікавлення, навіть на довжезного від мене листа, що я йому вислав два і пів місяця тому, до сьогодні взагалі не відповів, тож ліпше залишити таку фірму і розглянутись за другою.

А тепер, Пане Професоре, ось яке прохання до Вас:

В п'ятницю 23 ц. м. я хочу відбути нараду з представниками від ВУАН в справі матеріалу. Будуть там пп. Міяківський²⁶, Замша²⁷, Голубничий²⁸, Подоляк²⁹ і я грішний. Мені було б дуже важно й приємно, якби і Ви взяли участь у цій нараді, тобто суді. Ми зійдемося о год. 10.30 і, якщо Вам буде можливо, ми Вас сердечно привітаємо.

Залишаюсь з пошаною і привітом.

М. Галій.

№ 8

27 листопада 1959

Вельмишановний Пане Професоре!

Вибачте прошу, що так довго не відписував на Ваші запити. Я здорово перехорувався двома наворотами. Перший раз надто скоро вийшов з хати і тому мусив відбути грипу «репете». Вчора підвівся з ліжка і вертаю до праці. Стаття Др. Мирона Кордуби «Академик Михайло Грушевський як історик» була поміщена в «Літературно-Науковому Вістнику», Львів 1926 річник XXV, т. ХСІ книжка XII за грудень, ст. 346–357.

Матеріал вже в редакції, надіюсь, що після Академії 12 грудня якась частина буде готова. Клопотів тепер більше, ніж було тоді, коли

я збирав матеріал. Найбільше неприємностей з Академією. Я хотів і просив, щоб Академія відбулась під патронатом наших наукових централей: НТШ і УВАН. НТШ погодились, а УВАН відмовилась. Взагалі, якась нерозбериха серед т. зв. амбасадорів. Оповідали мені, що у Вас в Філадельфії відбулась Академія на пошану Грушевського в присутності 50 осіб. Я все казав і кажу, що нам не державу, а насамперед треба навчитися будувати курник. Побачимо, як випаде Академія в Нью-Йорку, а після того буде можна вже сказати – «нині отпущаєши»...

Сердечно здоровлю і бажаю всего найліпшого.

М. Галій.

№ 9

Нью-Йорк, 31 грудня 1959

Вельмишановний Пане Професоре!

Вітаю Вас з Новим Роком і святками Різдва Христового. Бажаю всего найліпшого, а передовсім міцного здоровля на радість нам всім і на славу і збагачення української культури, якій Ви, Достойний Пане Професоре, присвятили все своє життя і далі присвячуєте.

При цій нагоді звертаюся до Вас з важливим для мене і для нас всіх проханням. Звертаюся як до одного з найліпших знавців життя і творчости сл. п. Михайла Грушевського.

Свого часу Ви писали мені, щоб не спішити з виданням збірника аж доки не збиремо приблизно весь важний матеріал, який порозкиданий по різних журналах і пресі та не легко його зібрати. Вашу пораду я запам'ятав і пристосувався до неї. За той час, тобто від останнього мого листа до Вас, мені пощастило дещо придбати: а) Останню промову М[ихайла] Сергійовича на сесії Центральної Ради, що відбулась 17 грудня 1917 року³⁰; б) Меморандум, підписаний М. Грушевським, Михайлом Лозинським і Ісаєвичем до конгресу II Інтернаціоналу в справі агресивної політики большевиків проти України³¹. Документ важливий тим, що обороняє не лише Наддніпрянщину, але й усі українські землі, отже, виступ ясно соборницький, а далі, що акція трьох представників відбулась якраз в той час, коли представники УНР вели переговори у Варшаві, а представники ЗОУНР в Києві, зглядно в Москві. Крім цього, я надіюсь ще щось вишукати в бібліотеці, а найважливіше, написав вже до родича по стороні дружини М. Грушевського, який перебуває в Бофалло, й просив, чи він не має деяких документів про Михайла Сергійовича. А тепер про це прохання:

Я хочу Вас просити, Пане Професоре, щоб Ви перебрали редакцію збірника. Розуміється, що праця Ваша була б гонорована і в цій справі ми побалакали б або у Вас в Філадельфії або в Нью-Йорку, якщо

Ви приїхали б. Важливе для мене Ваша Згода, а про всякі інші справи ми напевно порозуміємось.

В очікуванні Вашої скорої відповіді, залишаюсь з пошаною до Вас.

М. Галій.

№ 10

Нью-Йорк, 9 січня 1960

Вельмишановний Пане Професоре!

Перед хвилиною одержав листа від Вас. Сердечно дякую і зараз же відписую, щоб не проволікати справи з редакцією збірника. Відносно гонорару, річ самозрозуміла для мене і я ніколи не відважився б просити Вас, Пане Професоре, взятися за працю, не маючи певности, що ця праця буде гонорована. Отже, принципово це питання для мене ясне. Треба би тільки устійнити висоту гонорару, тому я хочу просити Вас подати приблизно свої вимоги. Надіюсь, що ми якось догодимось, бо, якщо Ваші вимоги будуть не по моїй кишені, тоді я напишу, коли ж навпаки, то зразу приступимо до праці.

Як Ви знаєте приблизно з цього, що переглядали, матеріял поділений на два розділи: 1) статті М. Грушевського, які, на мою думку, всі треба використати у збірнику з певними мовними корективами, про які тільки Ви будете рішати; 2) статті різних людей і професій про М. Грушевського. Цей матеріял багатий. Уважаю, що деякі статті підуть в цілості до збірника, з інших треба буде вибирати речі найважливіші. Зрештою, Ви зорієнтуєтесь, коли будете мати весь матеріял у себе. Щодо першого розділу я мав би деякі побажання до Вас. Напевно є деякі статті Грушевського, яких немає в моєму матеріялі, але про які Ви знаєте і уважаєте, що їх треба би конче вишукати і доповнити. В такому разі Ви листовно мене повідомите, а я постараюсь винайти їх в Нью-Йорській бібліотеці. Не в порядку теж справа з поданням джерел. Надіюсь, що і в цьому Ви, Пане Професоре, маючи свій бібліографічний збірник, скорегуєте і доповните прогалини. Наприклад: статті М. Грушевського, що були друковані 1918 року в «Новій Раді», а потім вийшли в збірнику «На порозі Нової України»³². Я їх виписав з брошури «Вільна Україна»³³, яка була видана в Нью-Йорку. «На порозі Нової України» має проф. Горняткевич³⁴, але ця збірка недоступна. Вибратися з фотографом до проф. Горняткевича і фотографувати цілу брошуру мені не по силам, а позичити він таки не хоче.

На цьому я кінчу і прошу конче відповісти по можливості негайно, щоб вислати Вам матеріял.

Залишаюсь з пошаною до Вас.

М. Галій.

Р. С. Брошуру про ювілей М. Грушевського³⁵ вишлю Вам з матеріалом. Додам ще і статтю проф. Бідло на чеській мові³⁶. Статтю д-ра Кордуба я взяв із ЛНВ 1926 кн. 12³⁷.

№ 11

Нью-Йорк, 2 лютого 1960

Вельмишановний Пане Професоре!

Простіть, що я негайно не відповів на Вашого дуже ділового листа. Були дуже важні причини. Найважливіше, що я кілька днів тому одержав оцю «Табу» брошуру. Тобто не до рук вона мені попала, а до УВАН, де я тільки там міг її використовувати. Справа дуже скомплікована, бо переписати її треба було посвятити найменше два місяці, бо ні машинки до писання та й часу не вистарчає, бо ж я, крім збирання матеріялів, маю ще іншу працю. Друга перешкода: після Академії М. Грушевського мені доручено приготувати Свято 22 Січня. Людей, охочих до праці, в нас обмаль і прийшлося самому кидатись і полагоджувати все потрібне. Сьогодні я вже вільний від всіх академій і займаю тільки одною справою — збірника. Тепер хочу відповісти на всі Ваші питання. Збірник має видати головна управа ОУРДП³⁸. Голова цієї організації весь час бомбардує мене, щоб дати матеріал. Крім цього ми мали три засідання головної управи ДУКЦА з представниками всіх демократичних організацій. Я поставив питання, щоб ДУКЦА активував Видавництво політичної літератури ім. М. Грушевського. Пропозиція була прийнята прихильно. Мій плян змобілізувати 100 осіб, які на ту ціль дали б по 25 дол., був прийнятий одногolosно. В короткому часі має відбутись ще одно засідання, присвячене тільки цій справі.

На програмці посилаю Вам список статей, друкованих в брошурі «На порозі Нової України». Підкреслені червоним олівцем я дав скопіювати фотографові, завтра будуть готові. Коштує це досить дорого, але я рішився покрити кошти, бо іншої ради немає. Будь ласка, перегляньте список і повідоміть мене негайно, що, на Вашу думку, належало б ще доповнити з цієї брошури. Статті, які я переписав з «Вільної України», були друковані в «Новій Раді» н[оме]р[и] 1–15 з 25 березня до 15 квітня. В котрому числі котра стаття була поміщена, не подано. Відносно «Нашої Політики»³⁹ я пошукаю ще в бібліотеці. Про видання цілої брошури «На порозі Нової України» не може бути мови, а якщо в збірник увійдуть найважливіші, тоді й не потрібно ще раз видавати те саме. Прошу ще раз переглянути список і подати мені, що крім тих, які я підкреслив, належало б ще відфотографувати. В четвер висилаю Вам весь матеріал М. Грушевського. Відносно другого матеріалу про Грушевського вишлю в другому тижні після перевірки. Я дуже хотів би, щоб збірник складався з двох частей. Це важно з огляду на матеріал про Гру-

шевського, особливо тепер, коли білогвардейщина видала вже «Неизвращенная История Украины-Руси», а крім цього треба конче вдарити по донцовщині.

Залишаюсь з пошаною і привітом.

М. Галій.

№ 12

[Без дати]*

Вельмишановний Пане Професоре!

На цьому вичерпаний матеріал, який я виписав з різних журналів, газет і брошур. В найближчих днях буду в бібліотеці, щоб вишукати:

1) «Якої автономії і федерації хоче Україна»⁴⁰. Ця стаття була друкована в окремій брошурі, яку видав Союз Визволення України у Відні 1917 року на ст. 22. Здається, що ця брошура є в УВАН. Пошукаю, як тільки вернеться до ВУАН п. Міяківський. Він зараз хворий, і ніхто крім нього не має вступу до архіву. На мою думку, ця стаття мусить увійти до збірника, бо вона з'ясовує, про яку федерацію мріяв М. Грушевський.

2) Розглянусь в бібліотеці за брошурою «Наша політика», щоб з неї переписати бодай одну статтю.

В нинішній посилці долучую «На порозі Нової України» — це вступне слово М. Грушевського до брошури «На порозі Нової України»⁴¹. Фотостат цієї брошури приблизно 89 сторінок вишлю в середу, а після того упорядкую матеріал до II-ої частини збірника. До кінця цього тижня будете мати, Пане Професоре, матеріал в комплекті.

З пошаною і привітом.

№ 13

Нью-Йорк, 8 лютого 1960

Вельмишановний Пане Професоре!

Прошу вибачити, що Вам докучаю. Минулого понеділка вислав Вам листа з певними міркуваннями про матеріал і збірник. В четвер вислав першу посилку з матеріалом, а сьогодні відсилаю другу. Від Вас не одержав відповіді й боюся, що лист міг затратитись в дорозі. В сьогоднішнім пакунку подаю інформації про остаточне упорядкування решти матеріалу і висилку, що надіюсь, станеться на протязі цього тижня.

Прошу ввічливо подати відомість, чи висланий мною матеріал і лист Ви одержали та які Ваші міркування й побажання?

Залишаюсь з пошаною й привітом.

* Лист розміщено за змістом.

№ 14

Нью-Йорк, 14 лютого 1960

Вельмишановний і Дорогий Пане Професоре!

Сердечно дякую за листа. Дуже зрадів Вашою відповіддю, бо за час Вашої мовчанки неблагі думки роїлись в моїй голові. Зараз, слава Богу, прийшов знову до нормального настрою. А тепер до діла.

Післязавтра, тобто в понеділок, висилаю Вам цілу паку матеріялів і це вже буде все, що я зібрав, крім «Ювілейного Збірника Української Академії Наук»⁴². Цей збірник вишлю найпізніше в середу, бо зараз він в руках проф. Крилова. Крилов пише статтю-відповідь московському борзописцеві на його пашквіль про М. Грушевського, що був поміщений в «Новому Русскому Слові», і хоче виписати деякі документи з розділу привітань закордонних наукових установ і науковців поза залізною заслоною.

Найважніші статті із збірника «На порозі Нової України» висилаю в першій пачці. Тому що листки без маргінесу, я до кожного листка наліпив білий папір того самого формату, що фотостат, щоб Ви без клопоту і затрати часу могли перевести коректуру. Всі статті відфотографованні в цілості і є їх багато більше від зазначених Вами в програмці. Відносно «На переломі»⁴³ і «В огні і бурі»⁴⁴ — перша виписана в цілості, це слово, що не належить до комплексу статей, а т. зв. слово до читачів вміщене на першій сторінці. Щодо другої статті, я її виписав з «Вільної України» давно перед тим заким одержав брошуру «На порозі...» і через недогляд не перевірів. Зроблю це негайно. З інформаційних статей я переписав найважніші уривки про «Герб». Статтю, про яку Ви згадуєте в листі, хоч і не називаєте, ледви чи ми дістанемо, бо в Нью-Йорку є тільки 3 числа «Борітеся — поборете». Я прошу Вас подати назву тієї статті. Відносно заповдання джерел я буду ввічливо просити Вас, Пане Професоре, перевірити всі джерела і поробити корективи, бо напевно в моїх джерелах знайдете чимало недоладностей. Це цілком зрозуміло, коли взяти до уваги всі труднощі, які я мав з вишукуванням матеріялів. Я радий, що Ви поділяєте мою думку, що збірник повинен складатися з двох частин.

Відносно передмови, скорочення статей і розміщення, рішаєте Ви, Пане Професоре, маєте цілком вільну руку. Щодо деяких виписків пр[а-ці] «Тяжкі думки Президента» й ін. прошу не дивуватися, бо на початку заким я прийшов до дійсних джерел, переписував все, що попало в руки і не диво, що тепер появляється дублювання деякого матеріялу. Розуміється, що їх тепер не потрібно два рази друкувати. Та ж сама історія з малими цитатами. Про Костомарова⁴⁵ й Антоновича⁴⁶ постараюся дещо вишукати хоч не легко, бо немає в Нью-Йорку «Вістників».

Вашу статтю «Життя й діяльність М. Грушевського» висилаю з матеріялом до II-ої частини. Інші матеріяли я, як Ви писали давніше,

залишив в УВАН. Якщо Ви їх не взяли, вишлю і вибирайте, що уважаєте за потрібне. Вашу бібліографію обов'язково подамо до збірника, бо тоді повага й вартість багато піднесеться. Само собою зрозуміло, що гонорувати за Вашу працю будемо. Статтю М. Стахова⁴⁷ теж посилаю⁴⁸.

Щодо мови М. Грушевського я вповні погоджуюсь з Вами. Важна справа, яку Ви порушили в листі, це питання Редактора. Ні, Пане Професоре, я з Вами не погоджуюся. Ви збірник редагуєте, Ви найбільше допомогли мені в праці своїми цінними вказівками й порадами, тож та честь належиться Вам. На цьому я стою і з місця не рушусь. Про мою працю можете згадати в передовій. Я буду вповні щасливий, коли ми з Вами випустимо той збірник на пошану великого й геніяльного Михайла Сергійовича. І якщо він вийде, то в цьому буде Ваша заслуга не менша моєї. Це мій підхід до справи цілком щирий і з повної душі й серця бажаний.

Тож бажаю Вам багато сил, терпіння й найкращого успіху в праці.

Ваш завжди відданий

М. Галій.

№ 15

Нью-Йорк, 21 лютого 1960

Вельмишановний і Дорогий Пане Професоре!

Листа одержав, дякую. Радий, що моя друга посилка у Ваших вже руках, а то я завжди тремчу, щоб в дорозі не сталося що-небудь, як то бувало в емігрантських «державках» в Німеччині. Третій пакуночок, що я його вислав в четвер, одержите певно у вівторок. А тепер до діла:

З нових матеріалів додам напевно ще цього тижня: «Якої автономії і федерації хоче Україна»⁴⁹. Вишлю найпізніше в четвер. Розуміється, цілу брошуру, а Ви вже вибирайте, що найважливіше, бо всенький матеріал ледви чи треба буде використати. Крім цього, у вівторок буду в бібліотеці, щоб вишукати і приготувати статті «Соц[іально]-національні концепції В. Антоновича»⁵⁰, «Виговський і Мазепа»⁵¹ і «В Балканським антракті»⁵². Відносно статей з «Борітеся — поборете» буде трудніше, тому що тих журнальчиків не можна в Нью-Йорку одержати. Одну статтю чи навіть дві я вислав в першій посилці, а багато цитатів є у Вашому нарисі, тож можна би на цьому спинитися. Комплекту ЛНВ в публ[ічній] бібліотеці немає, а є тільки деякі книжки з поодиноких річників, а в «Свободі» немає взагалі нічого. Щодо Др-а Стахова, то цю статтю⁵³, що я Вам вислав в II-ій пачці, це його вибір після того, як я просив його, щоб дав щось до збірника.

Тепер приходжу до Вашого нарису. Я вибрав «Життя й діяльність М[ихайла] Г[рушевського]» не тому, що вагався використати інші статті, а тому, що Ви, Пане Професоре, коли передавали мені нарис, ска-

зали: «Виберіть, що будете уважати, що треба помістити в збірнику». Я думав, що Ви проти того, щоб використати цілий нарис, але тепер я з радістю годжуся, щоб цілий нарис друкувати, крім одного розділу – «Кінець державної діяльності М. Грушевського», тобто вважаю, що сторінку 44 треба би якось переробити, бо деякі фрази, зазначені мною червоним олівцем на 44 ст. (підготовляючи то боком вилазить)⁵⁴, а далі від А знов у журналі «Воля» до «На порозі нової України») мене страшенно дразнять і я їх боюся, особливо останньої фрази... «Так пере-креслив... І ще одна справа». В статті «М. Грушевський – громадський діяч, політик, публіцист і державник» – багато цитатів з тих статей, які підуть в цілості до збірника. Чи варто їх дублювати, чи не ліпше відіслати читачів до сторінки, де буде надрукована відповідна стаття? Те ж саме в статті: «М[ихайло] Г[рушевський] — популяризатор і Белетрист»⁵⁵, і тут багато цитатів, які є в його ж таки статті: «Як я став Белетристом»⁵⁶. Це всі мої жалі. Отже, я погоджуюсь і буду радий, якщо нарис піде до збірника в цілості. Тому посилаю Вам другу, більшу частину нарису, а Ви вже зверніть увагу на згадані місця, а опісля давайте вже цілий нарис. Вашої розвідки «Франко і Грушевський»⁵⁷ я не маю і ніколи від Вас не одержав. Це якась помилка мусить бути, бо всі листування і визичені документи я тримаю під ключем і ніхто не має до них доступу, крім мене. Я переглянув архів і нічого подібного не знайшов, і не міг знайти, бо, крім нарису, я нічого іншого не позичав від Вас. Перешукайте свій архів або пригадуйте кому позичили. Тепер на закінчення.

Друк збірника запевнений фінансово. Бібліографію включимо. Винагороду за працю вишлю негайно, як тільки перша частина буде готова до друку. Збірник можна готовити на 15 аркушів 8°, тираж 2000. Така умова з видавцем. На цьому кінчу, ага! Прошу подати приблизно висоту гонорару за бібліографію. З привітом і пошаною

Ваш М. Галій.

№ 16

Нью-Йорк, 24 лютого 1960

Вельмишановний і Дорогий Пане Професоре!

Вернувши пізно вночі з праці, застав Вашу листівку. Сердечно дякую. Здається, що й пошта сприяє нашій праці, бо доставляє нашу переписку і мої посилки Вам дуже й надсподівано акуратно.

Ювілейним Збірником не турбуйтеся. Держіть його в себе, як довго він Вам буде потрібен. Завтра вишлю другу частину Вашого нарису і статті з брошури «Якої автономії й федерації хоче Україна». Уважаю, що деякі з них варто помістити у збірнику, щоб замкнути «писки» дея-

ким донцовським ненависникам про зраду М[ихайла] Г[рушевського] і вияснити громадянству, яку федерацію мав на увазі Грушевський. Окрім цього шукаю: «Виговський і Мазепа»⁵⁸, «Соціально-національні концепції В. Антоновича»⁵⁹ і «В Балканським антракті»⁶⁰. Надіюсь, що до кінця цього тижня й це питання вирішиться сьак або так. Цим і закінчу збірку матеріялу. В останньому листі, якого Ви напевно вже одержали, я порушив справу одної статті з Вашого нарису. Не ставлю цієї справи ультимативно, все ж таки Ви передумайте й зробіть так, щоб було добре. Друкувати почнемо негайно після одержання від Вас зредагваної частини матеріялу. 15 аркушів треба розуміти не друкарських по 32 сторінки, а 16. І ще одна справа:

Я пропоную, щоб на першій сторінці вмістити щось в роді «мото» такий вірш Івана Франка:

Важке ярмо твоє, мій рідний краю,
Не легкий твій тягар!
Мов під хрестом отсе під ним я упадаю
З батьківської руки твоєї допиваю
Затросний пугар.

Благословлю тебе! Чи ждять тобі ще треба
Поваги й блиску від будуччини,
Чи ні, – одного лиш тобі благаю з неба,
Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найліпшії сини.

Щоб сячів твоїх їх власне покоління
На глум не брало і на сміх.
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодючеє насіння
Ще при життю обкидувано їх.

Подумайте й повідоміть, яка Ваша думка? Я вже приготавляю відповідні знимки⁶¹ з життя й діяльності Михайла Сергійовича.

Сердечно вітаю

Ваш М. Галій.

№ 17

Нью-Йорк, 28 лютого 1960

Вельмишановний і Дорогий Пане Професоре!

В п'ятницю вислав Ваш нарис від 16 сторінки і «Якої автономії і федерації хоче Україна». Відфотографовані і переписані всі статті в цілості з брошури, яку Ви певно редагували, працюючи в Союзі Визволення України. У вівторок вишлю: 1) «Малоросійскія песни» Макси-

мовича і століття української наукової праці»⁶²; 2) «З соціально-національних концепцій Антоновича». Ця стаття була поміщена в Україні 1928 р., кн. 5, ст. 3–16. За мною залишаться — «Мазепа і Виговський» і «В Балканських антракті». В Нью-Йорку цих статей не видобуду. Всі «Вістники» в праці, мабуть, роблять з них мікрофільм і нікому не дають і не будуть давати на протязі місяця. Я вже звернувся до Вашингтону і надіюсь, що одержу, як не обі статті, то бодай «Виговського і Мазепу». На цьому і закінчу збірку матеріялу і заінтону: «Нині отпущаєши раба Твого...»

Я не робив маргінесу на двох останніх фотостатах тому що, на мою думку, мова виправлена перед тим, ніж УВАН дала до друку.

З привітом і побажаннями здоровля і сил

Ваш М. Галій.

№ 18

Нью-Йорк, 1 березня 1960

Пане Професоре!

Обіцяв вислати сьогодні дві статті. Не встигаю. Вишлю в четвер рано: «Антонович і Максимович». Можливо, в суботу вишлю про Костомарова⁶³. Стаття довга, знаменита. Перепишу рукою, а вдома другий раз машинкою. Чекаю ще «Виговського і Мазепу». Чи одержали «Нарис»⁶⁴ і «Федерацію».

Вітаю Ваш М. Галій.

№ 19

Нью-Йорк, 7 березня 1960

Вельмишановний і Дорогий Пане Професоре!

Здається мені, що наші листи минулись в дорозі, бо нічого не згадуєте ні про те, що було написано в моєму листі, ні про те, чи одержали дві статті (фотостати) про Максимовича й Антоновича. Сьогодні пишу дуже коротко, бо маю багато праці з придбанням нових статей про Костомарова, Куліша⁶⁵, Лазаревського⁶⁶, Шевченка⁶⁷ і Франка⁶⁸. Статтю «Виговський і Мазепа» не вишлю, бо якраз одержав з Вашингтону листа, що ЛНВ в Конгресовій бібліотеці немає. Про ньюйорську бібліотеку я вже Вам писав в останньому листі. Є ще стаття про Драгоманова⁶⁹, але вона така довга, що боюсь починати її переписувати. В цю середу вишлю Куліша, Промову М. Грушевського на останній сесії Ц[ентральної] Ради⁷⁰ і, якщо зможу — Костомарова. Тому проредагований матеріял залишіть ще у себе. Постараюсь в цьому тижні викін-

чити все, що мало б увійти до збірника, розуміється, якщо не забракне часу і сил.

Відносно Вашого нарису, я вже писав в попередньому листі і ще раз пригадую, — погоджуюсь вповні з Вами і використовуйте так, як сказано в останньому Вашому листі тільки, Ваш коментар... про перекреслення того, що М[ихайло] Г[рушевський] писав «На порозі Нової України», змягчіть. Гурка і той матеріал, який я подав, не давайте. Взагалі викидайте все, що непотрібне. Даю Вам вільну руку у всьому. Відбитку Вам зроблю, тільки прошу повідомити, чи Ваша бібліографія піде до збірника, як ми домовились, чи тільки до відбитки з нарисом? Коли закінчу замовлені вже статті, оглянуся за «Борітеся — поборете».

На кінець хочу ще сказати. Не рахуйтеся з моєю амбіцією, я збирав все, що попало під руки, але був свідомий того, що багато з придбаного матеріалу не можна містити в збірнику. Мені залежало й залежить, щоб той ювілейний збірник був під кожним оглядом якнайкращий. Вам, Пане Професоре, подвійно на цьому залежить і тому я прошу Вас ще раз робіть так, щоб твір цей був гідний нашого наукового і політичного Велетня. Через два дні напишу більше. Спішу на працю.

Сердечно вітаю

Ваш М. Галій.

№ 20

Нью-Йорк, 14 березня 1960

Вельмишановний Пане Професоре!

Знов спізнився з листом. Прошу вибачення, але, кажуть, що кожний початок тяжкий, а в мене виходить навпаки.

В п'ятницю вислав Вам дві статті: «Апостолові праці»⁷¹ і «Місія Драгоманова»⁷². Останню енергію змобілізував, щоб закінчити, і все не виходить. Фотографую й переписую, комбіную, як бачите по статті про Драгоманова, щоб скорше та й дешевше, а воно все не виходить. Залишилось ще дві статті: «Костомарів» і «Лазаревський». Надіюсь, що в цьому тижні закінчу остаточно і в п'ятницю відішлю. Це буде все, що я, придержуючись Ваших інформацій і побажань, виконав по змозі, що було в моїх силах. Я дуже вдоволений і вдячний за Ваші поради, бо без тих статей, які я вислав на протязі останнього місяця, збірник був би неповний і менше вартісний. Відносно «Виговського і Мазепи» справа не певна. Я написав три листи, якщо хтось змилосердиться і вишле, тоді наша виграла і я негайно вишлю Вам для коректи, якщо ж ніхто не відгукнеться, тоді прийдеться зрезигнувати. Програмової статті з «Борітеся — поборете» немає нігде.

Ще одно прохання.

Якщо можливо та якщо Ви готові з коректою матеріялу до першого розділу включно з двома останніми статтями, які я Вам вишлю при кінці цього тижня, прошу ввічливо вислати приготований до друку матеріял поштою: порученим листом або пакунком асекурованим на 100 дол. Гроші на поштові видатки вишлю в листі разом з статтями. Уважаю, що пакунком вийде дешевше. Зрештою, Ви самі зорієнтуєтесь ліпше на пошті.

Щиро здоровлю і залишаюсь з пошаною.

Ваш М. Галій.

П. С. Про відбитку Вашого нарису залишаєсь так, як було сказано в мойому останньому листі. Важко, чи дозволите друкувати бібліографію теж і в збірнику?

Яка Ваша думка відносно мотта І. Франка, що я подав в листі?

№ 21

Нью-Йорк, 21 березня 1960

Достойний і Дорогий Пане Професоре!

В минулому тижні вислав Вам дві статті й листа. Листи наші і цим разом сказали собі в дорозі «гуд бай» і поплили, Ваш до мене, а мій до Вас. Сьогодні висилаю знову дві статті: «Костомарів» і «Лазаревський». Залишається ще — «Виговський і Мазепа» ну і, якщо боги будуть ласкаві, програмова стаття з «Борітеся – поборете». ЛНВістник з 1909 р. я все-таки віднайшов, там є дві статті Грушевського: «Виговський і Мазепа» та «Галицька політика»⁷³. Обі перепишу і вишлю Вам. Якщо не пізно, повідоміть проф. Рудницького, щоб не вислав тої самої статті, але це не конче, щоб не образився. Видатки, якщо зробить фотостат, я покрию. Рівно ж висилаю Вам «мани ордер» (10 дол.) на поштові витрати. Прошу ввічливо готовий до друку матеріял вислати, бо я хотів би розпочати друкувати ще в цьому тижні.

А тепер про деякі головні питання.

Я прошу Вас, якщо це можливе, придбати статтю з «Волі» від Вашого кореспондента. Я буду Вам дуже вдячний за це, бо я вже дійсно вибився з сил. Я був би перервав цю працю давно, якби це не особа Михайла Сергійовича. Я вже, хвалити Бога, працюю над цією справою дев'ятий місяць з суботами і неділями включно, вдень та вночі. Але це не важно, головне, докажемо, що все можна зробити, якщо є в людини бажання і зрозуміння до справи. В статті Др. Біласа⁷⁴ є недокладности, але в «Свободі» не в тій статті, що я Вам вислав. Бо редакція [«Свободи»] деякі місця змінила «про боно» декого... З відбиткою в порядку. Все зроблю по Вашому бажанню. Дорогий Пане Професоре, відносно Вашого нарису мале непорозуміння. Я абсолютно нічого не квестію-

ную і прошу Вас дати до збірника повний нарис. В мене був лиш сумнів відносно одної фрази, про що я Вам раніше писав. Якщо її не можна змягчити, тоді давайте так, як написано в «Овиді». Тепер щодо порядку: я вважаю, що Ваш нарис повинен би піти на самому початку, як перша стаття в першому розділі. Уважаю, що крім цього Ви і від себе напишите «Передслово» чи «Слово до читача», або щось в роді того. Це обов'язково. В статтях Гр[ушевського] є деякі речі маленькі, які, на мою думку, треба би виправити, напр[иклад] «а» на «я», думаю не «класа», а «кляса» і ще деякі дрібні зміни.

Щодо скорочування, я теж думаю, що їх скорочувати не варто, маю на увазі статті Грушевського. Не знаю, яка Ваша думка відносно другої брошури «Якої автономії і федерації хоче Україна?». Чи друкувати всі статті з цієї брошури чи тільки найважливіші? Обі промови ювілейні обов'язково підуть. Теж само з «На порозі Нової України». Одним словом, Пане Професоре, що і як Ви зробите і запропонуєте, я у всьому з Вами згідний.

Подумайте над назвою і яка Ваша думка відносно мотта І. Франка, що я його Вам післав в листі.

Бажаю Вам здоровля і всякого добра.

Ваш М. Галій.

П. С. Передслово, як Ви його назвете, буде, розуміється, з Вашим підписом як головного редактора. Чекаю на Вашу відповідь і матеріал.

№ 22

Нью-Йорк, 22 березня 1960

В[ельми]шановний Пане Професоре!

Ще маленький додаток до вчорашньої посилки. Не знаю, чи я не можу відчепитися від статей М[ихайла] Сергійовича, чи статті від мене. Після того, як вислав Вам, здавалося, останні статті, зайшов до знайомого і, уявіть собі, найшов у нього дві статті із збірника «Наша Політика» і одну, але не ту, що Вам вислав, про Шевченка⁷⁵. Ну і що ж? Забрав оба ЛНВ і знову тюкаю. Це такі знамениті речі, що не можна від них відірватися. Як тільки перепишу, зараз Вам вишлю, але Ви тим часом висилайте зрадагований матеріал, щоб не було довгої перерви. Отже, за мною довг — 4 статті з «Виговським» включно. Якщо можна, позначіть, де їх всадити. Наразі це все.

Залишаюсь з привітом

Ваш М. Галій.

№ 23

Нью-Йорк, 29 березня 1960

Дорогий Пане Професоре!

Картки від Вас одержав. На першу не відписав, бо я дуже і дуже занятий. Рано лечу до УВАН і до 3 год. переписую «Програму». Вона жахливо довга — 51 стор. «Виговський» переписаний. Завтра починаю друкувати. Все, що Ви зробили зауваги, провірив і виправив. Питання: в статтях з «Вільної України» Ви залишили «інший», чи не треба виправити на «инший», як було напевно в «Новій Раді»? Подавати джерела під кожною статтею? Відносно переписування статей з фотостатів. На цю справу офірую 20 дол., більше ніяк не можу, бо я без того видав все, що заробляю на праці.

По Вашим розрахункам це було 6–7 сторінок за годину або 70 ст. за 10 год = 15 дол. 35 –”– 5 –”– = 7.50. Отож за 105 ст. офірую 22.50.

Решту вишлете мені і я буду переписувати, бо 50 дол. я не можу ніяк заплатити, а Приходько⁷⁶ видав за матеріял друкарський понад 300 дол. Заким Ви виправте переписаний матеріял, я тим часом вишлю дві статті готових. Мусимо собі яюсь помагати. Програма⁷⁷ по мойому це наукова студія і з неї, може, зробимо відбитку. Пишу рукою, бо машинка в УВАН і я зараз туди біжу. Позичити «Борітеся — поборете» не хочять і мені приходиться втрачати багато часу бездурно.

Чи Ви одержали від К. Приходька листа з чеком на 50 дол. Це перша посилка за Вашу працю, розуміється, з відбиткою нарису залишається, як було договорено. Пишіть! Я спішу, щоб не тратити часу.

Вітаю

М. Галій.

P. S. Не забудьте написати, як з «інший»?

№ 24

Нью-Йорк, 3 квітня 1960

Дорогий Пане Професоре!

Листа й третю посилку одержав. Щоб не проволікати праці, *дайте переписати всі фотостати*. Гроші від Приходька і від мене одержите цими днями. П[риходько] захворів і тому спізнився з висланням грошей. Сьогодні вечером напишу ще одного листа і опишу докладно, чому в минулому тижні перервав листування з Вами. Мав клопіт з УВАН задля першого числа «Борітеся — поборете». Програмову⁷⁸ статтю переписав до 20 ст. і на цьому увірвалось. Кінчиться щасливо, бо винайшов те саме число [«]Б[орітеся —] п[оборете]» в іншому місці. Завтра

вишло: «Виговського і Мазепу», «Деклярацію» і частину переписаної програмової статті. Завтра даю до друку Ваш нарис. *Повідоміть, чи Ви згодні з моєю пропозицією, щоб нарис розпочинав збірник?* Докладніше в слідуєчому листі, що його вишлю ще сьогодні.

Вітаю.

Ваш М. Галій.

№ 25

Нью-Йорк, 4 квітня 1960

Вельмишановний і Дорогий Пане Професоре!

Вибачте, що в останньому тижні я цілком був перервав кореспонденцію з Вами. Сталося це тому, що в той час я мав велику мороку з відписуванням статті з першого числа «Борітеся — поборете». Справа дуже неприємна і тому хочу розказати про це тільки Вам одному.

Я просив п. М[іяківського], щоб випозичив мені з архіву ВУАН «Борітеся — поборете» ч. I. Коли ж п. М[іяківський] відмовив, я вимагав, щоб зробити фотостат, щоб з фотостату переписати на машинці. Коли ж і це було мені відмовлено, я погодився приходити кожний день до УВАН і там переписувати. В минулий понеділок приніс машинку і почав роботу. Але воно не йшло легко. Витрата часу на подорож 2 год., при цьому подвійна витрата на харчування довели мене до розпуки. Довше не можна було витримати і в п'ятницю я вирішив справу вяснити так або інакше. В розмові з п. М[іяківським] і Л[евком] Ч[икаленком] я переконався, що брошури не одержу, а продовжувати літати до УВАН, а звідтам прямо на працю теж неможливо. Всякі мої переконання про те, що брошурі не може ніщо статися в моїх руках, не були достаточо переконливі, крім цього, що пп. дозволили зробити фотостат. Тоді я рішився покінчити історію з переписуванням і вислати Вам тільки це, що вже було переписане на протязі трьох днів (16 ст.). Тож подякував за ласкавість, забрав під паху машинку і в препоганім настрою вийшов на вулицю. По дорозі роздумував, що далі? Вернувши додому, розпочав нагінку за брошурою. По довгім шуканню, знайшов. Отже, твердження панів з УВАН, що це унікат мається тільки в УВАН, не оправдався. Завтра тобто в понеділок почнеться: «res porro tractatus et absolvitur»⁷⁹.

Настрій поправився, але все ж таки залишився певний «нахгешмак» через те головно, що академія не сприяла академікови. Щодо мене, справа неважна. Так щасливо й цілком припадково неприємна історія з «Борітеся — поборете», ч. I.

В листі, що я його вислав сьогодні раненько, писав, щоб, Ви Пане Професоре, дали передрукувати на машинці фотостати, які залишились

у Вас. Так воно і залишається. Гроші 50 дол. висилає П[риходько] завтра, або післязавтра. Я висилаю тим часом 20 дол. Завтра починають набирати Ваш нарис, і як тільки буде набраний, вишлю Вам відбитку для перевірки. Я зрозумів такий порядок нарису:

1) За час від 25 листопада 1934-го року, коли і т. д. ... коли він очолював Історичну Секцію Всеукраїнської Академії Наук. / підпис, Видавництво.

2) Володимир Дорошенко, І. Життя й діяльність Михайла Грушевського.

1. Молоді роки.

Після того слідує текст за порядком аж до кінця 50 ст.

Завтра висилаю: 1. «Деклярацію»⁸⁰ 2. «Виговський і Мазепа». 3. «Українська партія соц[іалістів]-революціонерів та її завдання»⁸¹ (16 ст.), остання неповна. Продовження висилатиму частинами і надіюсь, що в цьому тижні закінчу. Відносно фотостатів, я з Вами вповні погоджуюсь, що їх ані виправити ні лінотипістові набирати не можна. Тому зробіть так, як я вже писав в попередньому листі й тепер повторив.

Відносно статей «Історія і її соц[іально-]вих[овне значення]»⁸² і «Ганебній пам'яті»⁸³. Першої *не даємо* до збірника, щодо другої, я був би за тим, щоб її все ж таки дати тому, що Антологія Дивнича дорога і її мало хто читає. Зрештою, подумайте ще раз і повідоміть, я пристану на Ваше остаточне рішення. Ще раз відносно грошей: 50 дол. Ви, Пане Дорогий Володимире Вікторовичу, напевно одержите на днях, 20 дол. від мене вишлю завтра. Прошу дуже не турбуйтеся тим, бо ця робота, яку Ви робите неоціненна, а про Ваше відношення до мене й моральну піддержку то тільки я можу сказати, бо відчуваю її в кожному Вашому слові. 20 дол. прийміть на поштові видатки. І ще одно до Вас прохання: уважаю, що оригінальні уступи з творів Костомарова і Франка передовсім треба буде набирати петитом, тому прошу Вас зарядити так, щоб пані під час переписки, або Ви при коректі зазначили ці місця літерою «П».

На цьому сьогодні кінчу, сердечно Вас, Пане Професоре й Дорогий Володимире Вікторовичу, вітаю й бажаю доброго здоров'я та довгого віку.

Ваш М. Галій.

P. S. Висилаю теж другу статтю про Шевченка.

№ 26

Нью-Йорк, 5 квітня 1960

Дорогий Пане Професоре!

Висилаю свіжий матеріал:

1) «Деклярація»; 2) «Виговський і Мазепа»; 3) «Українська партія соц[іалістів]-революціонерів та її завдання» (недокінчена, продовження вишлю при кінці тижня без огляду на те, чи Ви вирішите друкувати цілу статтю чи тільки деякі розділи); 4) три сторінки «На переломі»⁸⁴ (фотостат); 5) «Слово в сорок восьми роковини смерти Шевченка»⁸⁵.

Пригадую, що подібну, а може навіть ту саму статтю я Вам вислав⁸⁶, тільки не пригадую, чи це було «Слово в 48 роковини», бо цитатів, які є в цій статті, мабуть не було, так мені здається. Провірте й вирішіть, котра з них ліпша й сильніша для теперішнього читача.

Посилаю теж «мани ордер» на 20 дол. Прошу повідомити мене, як одержите листа і чек на 50 дол. від Приходька.

З сердечним привітом

Ваш М. Галій.

№ 27

Нью-Йорк, 11 квітня 1960

Вельмишановний і Дорогий Пане Професоре!

Вибачте, що досі не відповів на карточку. Минулий тиждень горячував. Перестудився, вертаючи пізно з праці. Сьогодні вже гаразд. Писав мені П[риходько], що листа і 50 дол. вислав. Ці гроші призначені для Вас. Після свят вишлю 20 дол., щоб могли заплатити за переписку. Мою посилку Ви певно вже одержали. В друкарні здержались з набиранням, бо без мене не хотіли починати. Почнемо ще цього тижня. Як поступає переписка? Завтра починаю продовжувати «Програму» з «Борітеся — поборете». Напишіть кілька слів, якщо вистарчить Вам час.

Сердечно вітаю Вас, бажаю веселих свят і всього найліпшого.

Ваш М. Галій.

№ 28

Нью-Йорк, 23 квітня 1960

Дорогий Пане Професоре!

Чомусь наші листи не зовсім в добрих відносинах з собою. Все мій до Вас, або Ваш до мене минаються по дорозі.

Що ж у Вас і навколо Вас чувати? Весна химерна наближається, але приморозки все таки не хочуть уступити місця весняній погоді. Вже

й свято відбули на пошану Тараса Григоровича, правда з запізненням, але якось скалатали, а весни все ще Бог ма!

В мене нічого нового, потію над програмою, бо ж і програма, не програма, а студія на 51 сторінок. 38 ст. вже переписав, залишилось ще 13. До середини закінчу й негайно Вам вишлю, а Ви вже робіть, що думаете. Як ми помістимо цей матеріал в збірнику на 320 ст., я сам не знаю, але не будемо собі сушити голову над цим сьогодні, добре, що справу рушили з місця. Вчора вислав Вам 20 дол. на рахунок за переписування фотостатів. Вирівняння вишлю негайно, як тільки одержу від Вас справу про остаточну суму. 50 дол., що їх вислав Кость Миколайович Приходько, залишаються у Вас, як поки що «символічна» зарплата. Платимо, як в «колхозі». Що ж робити, коли ми не багаті, така наша доля, але діло мусимо довести до кінця, а як його завершимо, тоді й Вам кривди не зробимо.

Тепер маю ще кілька справ до Вас:

1) як бути з ювілейною промовою Грушевського⁸⁷? Ви вислали мені першу частину і то не повну, бо я її відписав не із збірника, якого тоді, коли переписував, ще не мав, а зараз в збірнику, що Ви мені назад вислали, є повна його промова, велична, передовсім друга частина з капітальним закінченням. Маю вражіння, що Ви її не знайшли в збірнику. Тому прошу сказати свою думку.

2) Маємо дві статті про Шевченка. Одна виправлена в мене, а друга ще у Вас. Котру з них використати? На мою думку, варто б взяти цю, що Ви ще маєте в себе, хоч і перша – 60[-ті] роковини дуже добра, але промова з 48[-х] роковин Шевченко представлений з позицій загальнолюдських, тож скажіть свою думку.

На цьому кінчу сьогодні. Надіюсь, що в слідуючому тижні вишлите новий матеріал.

Сердечно вітаю й бажаю всего найліпшого.

Ваш М. Галій.

P. S. Закінчивши листа, завважив, як знову немудро вийшло в мене з копією. Вибачте прошу. Переписувати не буду, бо спішу до друкарні. М. Галій.

№ 29

Нью-Йорк, 1 травня 1960

Дорогий Пане Професоре!

Дуже радий, що зможу Вас привітати в Нью-Йорку. Прошу тільки повідомити, коли приїдете і де Вас шукати. Я вільний до 3.30. Мій телефон: VI 6-1496. Статті одержав. Щодо порядку статей взагалі, я уважаю, що ось що належало б зробити. Я висилатиму Вам всі відбитки

після першої коректи, щоб Ви не мали надто багато праці з перевіркою, а Ви після переведення другої коректи, яка, на мою думку, не буде вже багата на помилки, пропагінуйте кожну статтю, як будуть слідувати за собою в збірнику. Розуміється, пагінувати прийдеться після того, як будуть набрані всі статті Грушевського, щоб мати перегляд матеріялу в цілості. Статтю про Шевченка⁸⁸ вишлю Вам у вівторок, відписав я її, мабуть, з «України», точно не пригадую, але зайду в бібліотеку і перевірю. Відносно статті Винниченка запитаю Зеркала⁸⁹. Він має якийсь матеріял, мабуть, щоденник Шаповала, а можливо, що й «Нову Добу». Якщо в нього не буде, тоді напишу Кедровському. «Неизвращонную» видобуду⁹⁰. Не думаю, що Ви хочете використати щось з неї для збірника. Це така паскуда, що навіть містер В. не відважився що-небудь написати в Н[овое] Р[усское] С[лово] про цю паскуду. Небаром почнуть друкувати II-ий том. Це вже така гидота, як мені оповідали, що навіть відмовився її друкувати москаль, тому автор вишукав собі «хахла». Н[овое] Р[усское] С[лово] винайду і вишлю, теж само повну промову Грушевського. Ви її певно переочили, тому я вишлю її із ювілейного збірника. Ви пишете, що бракує 8 ст. в фотостаті про Драгоманова, прошу перевірити текст, бо мені здається, що на тій 8-ій сторінці був його портрет, тому я вилишив її, але прошу ще раз перевірити, бо я все ж таки непевний цього. Рівно ж прошу написати, який борг залишається за переписування? Я хотів би вирівняти, щоб пані, яка переписує, не мусила довго чекати. В друкарні вже набрали всі статті з «Вільної України». Я навмисне почав з коротших статей, щоб лінотипіст звик до друку і автора, а то міг би перестрашитися і втечи. Програмової статті, зглядно брошури ще не переписав, бо буквально не маю часу. Вчора стратив цілий день на засіданнях і дискусіях, а Ви, Пане Професоре, гаразд знаєте, як то наші демократи дискутують. Мала бути вирішена моя ідея — відкриття фонду ім. М. Грушевського для видання політичної літератури, але не вистарчило часу на цю справу, бо Микола Андрійович⁹¹ забрав майже три г[одини] на свою доповідь і заключення, а решту часу забрали дискусанти, так що для мене залишилося дуже мало і прийшлося відложити цю справу на травень. Погода в Нью-Йорку препогана. Кінчу і тисну Вашу роботящу правичю.

Ваш М. Галій.

№ 30

Нью-Йорк, 30 травня 1960

Вельмишановний Пане Професоре!

Вам певно мусило бути дивно, що я Вас не відвідав перед від'їздом з Нью-Йорку, а до сьогодні не писав. Надіюсь, що Ваша сестра писала Вам, яка неприємна історія мені трапилась, тому я не буду ще

раз повторяти. Посилаю Вам чотири вступні сторінки до збірника, як на мою думку мав би виглядати текст. Прошу переглянути і повідомити мене, чи Ви апробуєте. Якщо дещо зміните або виправите, не посылайте карток, а прямо напишіть в листі, що і як треба би змінити. Рівно ж прошу прислати «Передне слово»⁹², або, як Ви його назвете. Сестра сказала мені, що Ви вибираєтесь в червні до Нью-Йорку, то ж привезли би вже решту матеріалу.

На сьогодні кінчу, бо спішу на важні наради в справі проголошення тижня поневолених народів⁹³, проти якого московська еміграція починає великий наступ. Я вважаю, що ми повинні приготувати ще більший протинаступ і якраз на сьогодні я скликав нараду представників всіх демократичних організацій, щоб порадитись, що нам треба робити і як. Моє око ще не цілком «окей», але нема ради.

Щиро вітаю Вас і надіюсь скорої відповіді.

Ваш М. Галій

№ 31

Нью-Йорк, 23 червня 1960

Дорогий Пане Професоре!

Пишу коротко тому, що в мене стільки праці, що не знаю за котру перше вхопитись. Крім книжки, взяв на себе ще переведення великої акції з нагоди проголошення Конгресом ЗДА «Тижня поневолених народів». Багато замороки, а ще більше праці, бо до праці наші русичі не дуже охочі.

Тепер щодо книжки:

Видавництво пре повною парою, робить заходи, щоб через місяць видати том 1. Тому прошу якнайскорше прислати передовицю. Я рішив розпочати книжку в такому порядку: 1) титульні, як ми з Вами домовились; 2) Якщо не пішлете передовиці, тоді Ваш короткий вступ з нарисом, що Ви його зазначили «Вид-во», а якщо буде передмова, то піде одно й друге; 3) портрет М. Грушевського; 4) Життя й діяльність Михайла Грушевського до 16 сторінки включно, як було з Вами усталено, а відтак пішлю Вам всі шпальти набраних статей і про їх порядок домовимось листовно.

Сердечно вітаю й надіюсь скорої відповіді.

Ваш М. Галій.

№ 32

Нью-Йорк, 14 липня 1960

Вельмишановний Пане Професоре!

Картку, що Ви її вислали перед від'їздом з Нью-Йорку, одержав. На превеликий жаль, статті, про яку Ви згадуєте, Володимир Варламович таки не знайшов. Він запитував Вас в листі, але не одержав від Вас відповіді. Тому і я спізнився з відповіддю, вичікуючи відповіді від Вас до Володимира Варламовича.

Посилаю Вам список, в якому порядку мали би йти статті в збірнику. Розуміється, і я прошу Вас, щоб Ви поробили поправки, які, на Вашу думку, будуть необхідні. Через тиждень приступаємо до ломки і я ввічливо прошу Вас приспішити остаточне оформлення, бо без Вашої апробати я не зачну ломки. Після того вишлю Вам цю частину матеріялу, яку почнуть друкувати, для остаточної перевірки, а відтак, щойно матеріял піде до друку. Будемо друкувати частинами, щоб заощадити метал.

Я роблю малу зміну щодо фірми. Донедавна я хотів, щоб ДУКЦА⁹⁴ очолив видання, але тому, що ніхто з ДУКЦА, включно з головою централі, не проявили ніякого зацікавлення до цього видання, навіть ніякої моральної помочі я не одержав від тих панів на протязі від 8 червня минулого року до сьогодні, я рішив, що така організація не може в ніякому разі очолити видання збірника, бо це була б образа пам'яті Грушевського. Тим паче, що збирають великі суми на пресовий фонд, а на цю річ не зібрали, ба, що більше, навіть не поспробували започаткувати щось в цій справі, незважаючи на те, що рік тому одногосно була принята резолюція на Управі ДУКЦА, що ДУКЦА збере фонд на видання пропам'ятної книжки. Мені дуже неприємно, навіть боляче, але нічого не можна вдіяти. Така наша дійсність. «Демократичний» Робітничий Союз дав 50 дол. на видавничий фонд «Прометей», а на листа, який я вислав п. Батюкові рік і два дні тому, навіть не відписав. Тож повірте, Дорогий Пане Професоре, який може бути в мене настрої після цього. Не ходить мені про працю, ані про кошти, але, щоб ніхто з панів «демократів» не поцікавився, що я збираю, як далеко зайшла ця праця, цього я ніколи не забуду і більше з тими панями не хочу мати ніякого діла. Мушу Вам, Дорогий Володимире Вікторовичу, сказати щиро й одверто, тільки завдяки Вашій великій духовій і моральній помочі появиться оця збірка великого Сина України. Вибачте за невеликі слова, але іноді ліпше їх виладувати, щоб було веселіше. Отож, беручи це до уваги, я переіменював фірму так: Комітет вшанування пам'яті Михайла Грушевського.

Привіт.

Ваш М. Галій.

P. S. Зміну порядку статей робіть на маргінесі.

№ 33

Нью-Йорк, 20 липня 1960

Дорогий Пане Професоре!

Сердечно дякую за листа. Відписувати спеціально на порушені Вами питання сьогодні не буду, хоча страшно кортить. Відкладаю на пізніше, бо Ви порушили справи, які мене весь час турбують і я не міг спромогтися згідно відважитися на рішучий крок, бо все уважав, що я загостро відсуджую людей за їх діла і зацікавлення національно-політичними, а навіть громадськими справами. Зараз всі вагання зникли і я невимовно вдячний Вам за це. Тому відкладаю виміну думок на цю тему на вільніший час. Тепер до справи збірника.

Видання представляється не так трагічно. На слідуючий тиждень починаємо друкувати перших 7 аркушів. Папір вже куплений. Завтра вишлю Вам статті для прочитання і остаточної коректи. Тепер посилаю Вам від Видавництва. Це для мене дуже неприємна справа тому, що я в цьому завинив. Коли я одержав від Вас статтю, я зразу передав її до друкарні, не читавши, бо прямо не мав часу. Вам написав, що читав. Перечитав вчора, коли стаття була вже набрана. Вона прекрасна, дуже прекрасна. Зміст, форма, порушенні питання, одним словом все гаразд аж на одно. На 8 сторінці від «Але де ж була...» до «щоб не сказати гірше, політично дуже небезпечно». Це можуть використати і напевно використали б большевики, якби залишити цей пасус, мовляв, бачите, не тільки ми, але й еміграція відсунулася від буржуазного історика. Тому я пропоную цей пасус якимсь переробити, от хоч би так: «На еміграції відзначення 25-річчя смерті Грушевського, крім академій не набрало такого розмаху, на який заслуговує ця історична постать. Це очевидно можна пояснити неімовірною пекучістю і актуальністю світових подій, а в зв'язку з ними й українських національно-визвольних змагань». Це щось в роді того, але розуміється, Ви можете дати щось цілком інше тільки в розмірі, щоб не збільшити.

Грушевський не був ще вибраний президентом УНР, а був тільки головою, бо не було ще скликаного парламенту. Відносно «старшого брата» я не вживав би цього слова тому, що книжка напевно буде в руках росіян, а це слово в науковій публікації звучить не гарно. Очевидно, це моя думка. Книгоспілка якраз започаткувала «Історію укр[аїнської] літ[ератури]» на пошану 25-річчя, а «Історію України» — 20-річчя з дня смерті. Це навіть зазначено в першому томі (лавровів віночок, а в ньому ХХ). Кінчу і прошу якнайскорше...⁹⁵

№ 34

Нью-Йорк, 23 липня 1960

Дорогий Пане Професоре!

Не гнівайтесь, що завдав Вам багато нової праці з перерібною «Від Видавництва». Це моя вина, одначе я мав так багато клопотів майже цілий місяць, що не знав, на якому світі живу. В друкарні затратилася стаття «Автономія і федерація». Я вже хотів переписувати ще раз її, коли ж в УВАН-і не могли знайти брошури. І так довели мене до розпуки, що я адміністраторови післав ультиматум: або стаття, або я подаю справу в суд. Два дні тому статтю знайшли між паперами.

Відносно Ваших завваг щодо еміграції, я вповні погоджуюся з Вами, але я, коли писав Вам про зміну, мав на увазі не тільки москалів по той і цей бік залізної заслони, але теж і наших людей на Україні, бо вони напевно дістануть книжку і перечитавши про нашу емігрантську дійсність, не дуже нею владувались би.

Юбілей я виправив на ювілей тому, що в Словнику Голооскевича⁹⁶ є «в», не «б» і я уважав, що Ви переочили, виправляючи стільки матеріялу.

Щодо П[риходька] це порядна людина і він все робить, щоб книжка вийшла якнайскорше і вона таки вийде в місяці вересні. Весь матеріял набраний до першого тому (320 сторін.). Монографії не змістяться. Їх дамо до I частини II-го тому, а в другій ч[астині] того ж тому підуть статті про Грушевського.

Висилаю Вам «Життя й діяльність» три шпальти, чотири шпальти вишло завтра. Я дуже просив би Вас вислати всі сім шпальтів в половині слідуячого тижня, щоб дати статтю до ломки. Кошти я зверну. Слідуячої суботи я їду на відпустку. За той час закінчиться ломка. Для остаточної коректи з друкарні будуть висилати матеріял вже в картках Вам і мені поштою. Коли я верну з відпустки, почнемо зразу друкувати. В першій книжці я хотів би конче вмістити «схему», але де?

Вітаю Вас сердечно.

Ваш М. Г.

№ 35

Нью-Йорк, 24 липня 1960

Дорогий Пане Професоре!

Ще одного листа посилаю. Вчора й сьогодні вислав повну статтю: «Життя й діяльність М. Грушевського». В попередньому листі я згадував, що ніякої затримки у виданні першої книжки не буде, навпаки, мене гонять, щоб якнайскорше викінчити коректу і почати ломку. Книж-

ка мусить вийти найпізніше в місяці вересні. Щодо П[риходька], за ним не буде затримки. Вже папір куплений 60 фунтовий на 2000 примірників. Я не читав статті в «Українських Вістях» про видавця. Це, мабуть, підбадьорило його, бо для нашого збірника він заангажував спеціального лінотипіста, який дуже добре працює і визнається в цьому ділі. Після випущення першої книжки починаємо набирати другу. З Вашої вступної статті скажу зробити матрицю, або не будемо розбирати набраного матеріялу, щоб пізніше додати продовження статті, що не йде до першої книжки.

Цю повну статтю плюс бібліографія видамо осібною брошурою, як ми домовилися раніше. Читаючи Вашого попереднього листа про видання збірника, я в запалі праці й тих непорозумінь, які я мав з певними людьми з нашої, м'яко висловлюючись, демократії в зв'язку з проголошенням Тижня поневолених націй, «нагородив» щось, що не відносилось до збірника. Про цю справу я ще Вам точно мушу написати, бо вона дуже пікантна тим, що показує дійсне обличчя певної категорії людей нашої тутешньої демократії.

Я дуже зворушений Вашими турботами за долю книжки і запевняю Вас, що все вийде так, як ми вирішили, приступаючи до праці над збірником. Прошу не турбуватись про матеріальну сторону, бо вона запевнена. Головна наша турбота, щоб матеріял був добре упорядкований і вікінчений як слід.

Тепер ще кілька запитань: Як я згадував у попередньому листі, до першої книжки піде всенький матеріял Грушевського, крім монографій. За обчисленням це буде 320 сторінок. Я дуже хотів би включити ще схему, але порадьте, де її вмістити? Чужих статей не даю. Для орієнтації посылаю Вам текст непагінованих сторінок.

Вітаю й бажаю гарного й доброго та заслуженого відпочинку.

Ваш М. Галій.

П. С. Відносно ювілею: Я вже Вам писав, а тут у Вашій статті є теж *ювілей*, а не «б».

Ага! Ще щось забув! Ви ще даєте в тексті Від Видавництва на-пр[иклад] «Мова згідна з оригіналом». Пригадую тому, що про це ми колись говорили.

№ 36

Нью-Йорк, 31 липня 1960

Дорогий Пане Професоре!

Всі листи з нарисом одержав. Дуже дякую. Юбілею не справляю, хоч переконаний, що за це «б» напевно будуть бити Вас. «Фолкльор» виправив, теж і «породила» замість «народила». На 4 сторінці Ви дода-

ли і НТШ і Армстронга. Але що з тими нещасниками «Пиззором» і тим другим дядьком, мабуть «Фішер», – убийте мене, але на 4 ст. їх немає, та й взагалі Ви їх, очих обох дядьків не зарепрезентували в нарисі. Тож нехай вони живуть собі з Богом, або спокійно відпочивають, якщо на тому світі. Вже їх, Дорогий Пане Професоре, нігде не пакуйте, бо Ваш нарис вже поломаний і попагінований.

Тепер щодо Вашого проекту:

Видаємо дві книжки, бо видати 4 або 3 томи, як Ви пропонуєте, неможливо з фінансових міркувань. Отже, позначимо: книжка перша, а далі — книжка друга. Книжка, а не том, тому що книжка веселіше звучить, ніж том. Друга книжка буде мати два розділи — I. Наукові статті й монографії, а II-ий — статті про Грушевського. В цьому тижні переведуть коректу зо всього матеріалу, який призначений до першої книжки. Вам будуть висилати вже зломані листи. Прошу їх переглянути і відіслати друкарні. Я їду на відпочинок. Хотів залишитися в Нью-Йорку, але це неможливо. Я такий перемучений, що сили відмовляють, тому рішив виїхати на два тижні, щоб не бачити ні друкарні, у якій я витратив всенький вільний час та ще в такій пекельній горячі, як тепер, ні тих стосів паперу, у якому сам вже гублюся, ні цього проклятого «давнтавну», щоб він скапустився. Зломані листи теж і мені будуть висилати. Ваш додаток для першої статті вмістив частину, бо цілий не вміститься. Відносно титул[ьних] сторінок, я погоджуюсь з Вами, щоб замість вшанування 25-их роковин замінити відзначення. Так мабуть буде краще. Пишете, щоб порадитись з кимось. Дорогий Володимире Вікторовичу, крім Вас, немає з ким радитись. Я протягом 10 років перейшов таку школу, що сьогодні розумію, чому ми зійшли з «амбасадорів» з перед 10 років на «махабундів». Пізніше, коли верну з відпустки й обтріпаюся з теперішньої праці, напишу Вам листа про акцію, яку я від ДУКЦА хотів перевести з приводу Тижня поневолених націй, а що з цього вийшло. А все це через цих махабундів, які хочуть репрезентувати, підписувати, але не діяти. Це незвичайно пікантна історія.

Посилаю Вам ще раз листу статей з остаточним порядком. Уважаю, що Ви її апробуєте. Подаю Вам адресу мого перебування.

Залишаюсь з пошаною і привітом.

Ваш М. Галій.

P. S. Verte!

Адреса друкарні: Jaroslav Sydoryak
108 E 4th St.
New York 3

№ 37

[початок серпня 1960 р.]⁹⁷

Дорогий Пане Професоре!

Сердечно дякую за листа. Почуваю себе дуже добре, відпочиваю і пляную нову працю після щасливого закінчення нашого збірника. Вже від давна не дає мені спокою «українсько-жидівське питання», а ще одна справа — «Буревій на Карпатській Україні» — праця, яку я давно вже викінчив і лежить готова до друку. Статті, про які згадуєте в листі, мусимо використати. Першу — «Між Москвою й Варшавою» я теж відкопав з «Волі» перед самим від'їздом. Дві другі: «Культурну кризу» й «Ліквідація Комітету», якщо одержимо з Укр[аїнського] Голосу, теж дамо до збірника. На другий тиждень вертаю до Н[ью-]Й[орка].

З побажанням всего найліпшого

Ваш М. Галій.

№ 38

[не пізніше 24 серпня 1960]

Вельмишановний Пане Професоре!

Дякую за карточку. Завтра вертаю до Н. Йорку. Статтю прошу вислати на ньюйорську адресу. Я теж не одержав нічого з друкарні і тому скоротив відпустку, щоб прискіпити випуск збірника. Поінформую Вас про все негайно. Коректу я зробив перед від'їздом і договірився, що будуть вислати другу коректу, але досі нічого не вислали. Мабуть хтось з лінотипістів теж виїхав поза Нью-Йорк.

Сердечно вітаю. Ваш М. Галій.

№ 39

Нью-Йорк, 24 серпня 1960

Дорогий Пане Професоре!

Дякую за листа. Стаття⁹⁸ не повна. Я знайшов її в 2-му числі «Борітєся — поборете». Було б цікаво знати, як вона дісталася до редакції [«У[країнського] Г[олосу»]. Маю враження, що редактор її відписав з журналу, вилишивли перший розділ (4 ст.). Так воно виходить, бо в цьому розділі М. Грушевський займається Варшавським договором і засуджує його, а рівночасно й політику Директорії, в дуже гострій формі. Отже виходить, що редакція не відважилась чомусь його помістити, мабуть, не хотіла роз'ятрювати пристрасти тодішніх політичних центрів і тому вилишила найважливішу частину статті, тобто саму основу її. Ува-

жаю, що й нам не випадає згадувати про цю трагічну історію в збірнику, і тому помістимо статтю з «Укр[аїнського] Голосу».

Праця в друкарні була перервана на два тижні, тому що персонал був теж на відпустці. Почнемо продовжувати вже без перебоїв в наступний понеділок. Для завершення першого тому збірника я хочу обговорити з Вами важливу, на мою думку, ідею, яка встрілила мені в голову перед кількома днями, коли я в публічній бібліотеці переглядав 2-ий том ювілейного збірника, а саме, наукові праці науковців з різних держав і континентів, присвячених Ювілятові. Це капітальні речі, яких не можна не згадати в збірнику. Отож, я пропоную ось що:

Після останньої статті, на осібній сторінці даємо:

Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866–1926.

(Нова сторінка) Склад Організаційного Ювілейного Комітету при УАН для переведення святкування Ювілею академіка М. С. Грушевського.

(Нова сторінка) Стаття Комітету УАН (три сторінки).

[Нова сторінка] Урочисте прилюдне засідання. Привітання від наукових установ. Персональні привітання з різних місць Р[адянської] України і укр[аїнських] діячів з-поза України. Привітання з інших республік СРСР. Привітання з Західної України. Привітання від українців закордоном. Привітання від чужоземних установ і учених. Розуміється, що тексту привітань не оголошуємо. Після того слідує промова М. Грушевського, а після промови подаємо авторів і тема на⁹⁹.

№ 40

Нью-Йорк, 7 вересня 1960

Вельмишановний Пане Професоре!

Не гнівайтесь, що я не відписав на останнього листа від Вас і не згадав про одержання статті «Між Москвою й Варшавою».

Два тижні мене не було в Нью-Йорку. Роз'їжджав по Америці в різних справах і щойно вчора вернув з подорожі. Застав Вашого листа і статтю. Запрягся знову до праці. Ломка зроблена, все в порядку, мабуть на другий тиждень почнемо друкувати. Друга коректа переведена сумлінно й акуратно. Через кілька днів я зможу зорієнтуватися, чи ми зможемо додати до першого тому ще якийсь матеріал. Вступ до присланої статті я поки що не висилаю, бо не маю можливості переписати, але постараюсь зробити це на другий тиждень. Я радо полагодив би це зараз, але мушу признатись Вам, що в мене під руками все горить. В друкарні всего два чоловіки. Працюють не тільки над нашим збірником, але мають чимало клопоту з «Прометеєм» і деякими приватними замовленнями, тому приходиться мені постійно сидіти в друкарні, щоб чого не по-

плутали. Я налягаю, щоб книжку закінчити при кінці жовтня і так воно, мабуть, станеться.

Сердечно Вас вітаю й прошу повідомити, коли від'їжджаєте до Вашингтону та як довго задержитися там?

Ваш М. Галій.

Р. С. Пригадую, що на першого листа із статтею я відповів, але певно не можу сказати, бо в моїй голові тільки зміст статей крутиться.

М. Галій.

№ 41

Неділя [25 вересня 1960]

Вельмишановний і Дорогий Пане Професоре!

Не жартую, але правду кажу, загубив цілком рахубу часу. Надіюсь, що Ви простите мені неповинний гріх за мою мовчанку. Кручуся, як заєць в корчах, втікаючи від ловців. Річ в цьому, що захворів нам лінотипіст. Вже три тижні лежить в лічниці і є надія, що в цьому тижні верне до праці. За той час я бігав, суєтився, щось ніби робив в друкарні, але все це не виходило так, як повинно бути. Матеріал до першого тому майже набраний. Залишилися привітання. Їх я не можу залишити тому, що це буде з морального боку капітальне досягнення. Прошу собі уявити: будуть поміщені привітання (розуміється без текстів) від всіх земель нашої землі, навіть від сіл. Крім цього від еміграції, а накінець від 46 наукових установ Європи й Америки. Я не думаю, що хтось після цього з наших наукових карликів відважиться щось написати проти М. Грушевського. А яке вражіння це зробить на старшого брата по цей і той бік залізної занавіси. Якраз тепер, коли американські політики після промови Нікіти розхиталися й почали наступати на п'яти. В «Нью-Йорк Таймсі» з суботи була знаменита стаття про російський-царський імперіялізм і про большевицький колоніялізм зосібна. Там вичислені всі по порядку народи, починаючи від українців. Небувало досі, щоб Н[ью] Й[орк] Т[аймс] відважився щось подібне написати про поневолені царською й большевицькою Росією народи. Варто Вам прочитати статтю.

Половина матеріялу цілком готова до друку. Я перевів точно коректу і другий раз контролю. Галан вже не є редактором «Прометей», але я телефонував йому і просив, щоб він зайшов до редакції і винайшов статтю і переслав Вам або передав мені. Я маю з ним таку самісіньку історію. Надіюсь, що в короткому часі справа буде поладжена.

Випадково я списався з Осипом Навроцьким. Писав, що Ви з ним переписуєтесь і можливо винайде щось для II-го тому. Сконтрольований матеріял я Вам вишлю, як тільки верне лінотипіст. В нас велика

суматоха з Нікітою. Все демонстрації, біганина, крики, повно всюди поліції і т. ін. Напишіть, як довго затримаєтесь у Вашингтоні?

Сердечно Вас вітаю, бажаю приємної подорожі й повного успіху в праці.

Ваш М. Галій.

№ 42

Нью-Йорк, 12 жовтня [1960]

Дорогий Пане Професоре!

Дякую за привіт. Значить, Ви вже вернули. Пишу дуже коротко, щоб Вам сказати, що все в порядку. Я змучений, замазаний сиджу або стою при машині. Друкуємо. Завтра вишлю пів аркуша, щоб Ви побачили, як буде виглядати наш збірник.

З привітом

Ваш М. Галій.

№ 43

[Без дати]

Дорогий Пане Професоре!

Завтра вишлю листа. Все опишу, бо є про що. Сьогодні не можу, в хаті загубив окуляри і не можу писати тільки, «напомацки». Книжка друкується, вишлю все.

З привітом

Ваш М. Галій.

№ 44

Нью-Йорк, 15 листопада 1960

Вельмишановний і Дорогий Пане Професоре!

Нарешті, скажите, дочекався відповіді від Галія. Годі, як було гарячо, писав кілька разів в тиждень, а полегшало, замовк на цілий місяць. Але воно не так, В[ельми]шановний і дорогий Володимире Вікторовичу. Після висилки двох аркушів матеріялу замість того, щоб продовжувати далі висилати, як було сказано в моєму листі до Вас, зайшла перерва й наробила мені чимало клопотів. Про це я не хотів Вам нічого писати, шануючи Ваші нерви і здоровля. На протязі одного місяця, тобто на другий день після висилки двох аркушів, в друкарні почалась фінансо-

ва криза, яка спаралізувала всяку мою роботу, нічого крім бідного і нещасного «Прометея» не видавали. Застій з книжкою продовжався до минулого тижня. Що я переживав, не буду Вам розказувати і тому не писав, щоб Ви не переживали цього самого, що я. Нарешті я рішив по-лагодити справу ультимативно. Так і зробив. Або збірник друкуємо без перебоїв, або я забираю матеріал. Така постава поділлала. Надіюсь, що збірник буде видрукуваний до кінця цього місяця. Матеріал набраний і скорегований. Бракує мені ще одної статті до 20 аркушів. Акцептуєте влучити «Виговський і Мазепа»? Якщо ні, тоді може пустити «Останні дні М. Грушевського»¹⁰⁰ з пам'ятником на могилі? Рішайте і прошу негайно повідомити про рішення. Програми партії У[країнських] с[оціалістів-]р[еволюціонерів]¹⁰¹ не можна вмістити, вона страшно довга 150 ст. Видамо її осібною брошурою. Знайшлися вже охочі люди фінансувати. Другий том збірника зачнемо небаром після випуску першого. Я вже маю «експірієнс», але мушу відпочити, бо смертельно змучений. Перший аркуш цілком готовий, а почав я від 17 сторінки тому, бо надіявся, що щось капне від ДУКЦА. Рішиться ця справа 16 або 17 ц[ього] м[ісяця]. Ваш матеріал не пропав, його має Галан і Степаненко. Галана в редакції немає, я йому телефонував ікс разів, все обіцяє, що приїде і залишить в редакції, але досі не голосився, хоч я кожний день сиджу там.

Напишіть до Степаненка, якщо маєте його адресу, як ні, я прошу когось, хто при нагоді поїде до Бавн Бруку, щоб зайшов до нього і привіз. Він, хоч є зараз головним редактором П[риходька], але це тільки на віддаль, до Н[ью-]Й[орка] він не заїжджа. Аркуші висилатиму далі.

Сердечно здоровлю і бажаю всего найліпшого.

Ваш М. Галій.

№ 45

Нью-Йорк, 22 листопада 1960

Дорогий Пане Професоре!

Карточку одержав. Дуже радий, що Ви приїжджаєте до Нью-Йорку. Прошу написати карточку, коли приїдете, або зателефонуйте: VI 6-1496. Я конче мушу обговорити з Вами деякі справи. На загальні збори НТШ в неділю прийду. Адресу С. посилаю.

З пошаною і привітом

Ваш М. Галій.
M. S. 9 St. and Hawthorne Ave.
New Brunswick, N. I.

№ 46

Нью-Йорк, [Листопад 1960 р.¹⁰²]

Дорогий Професоре!

Вітаю Вас з приїздом в Нью-Йорк і радий на нашу зустріч. Де Ви будете в п'ятницю, таки не розшифрував, мабуть в НТШ, але час? В суботу буду на конференції, а вечером в УВАН на доповіді тож само в неділю Ваша доповідь.

Вітаю

М. Галій.

VI 6-1496

№ 47

Нью-Йорк, [Січень 1961 р.¹⁰³]

Не гнівайтесь, Пане Професоре, що довго не писав, мав всякі непередбачені турботи з видавцем. Зараз все полагоджено. Збірник незабаром вийде. Надіюсь, що до 15 січня вишлю Вам першому примірник.

З побажанням всего найліпшого в Новому Році, залишаюсь з сердечним привітом

Ваш М. Галій.

№ 48

Нью-Йорк, 12 січня 1961

Вельмишановний і Дорогий Володимире Вікторовичу!

Сердечно дякую за святочні поздоровлення і другу картку. Наші картки мабуть знову розминулись в дорозі, або моя не дійшла до Вас, так виходить з Вашої останньої картки. Пишу Вам з своєї нічної праці. Дуже сердечно Вас здоровлю, обнімаю і голошу слухняно, що наша дитина сьогодні узріла світло сонця. Книжка докінчена. На другий тиждень перевезу до переплетні. Має 265 сторінок. Як тільки вийде перший примірник від «букбайндера», негайно вишлю Вам першому.

На цьому сьогодні кінчу. Працював день і ніч від 1 січня. Смертельно змучений. За кілька днів, як висплюся і добре поїм, бо за той час жив, як аскет, напишу більше.

Сердечно Вас вітаю й бажаю міцного здоров'я і доброго гумору.
Ваш Микола Степанович.

№ 49

Нью-Йорк, 23 лютого 1961

Вельмишановний Пане Професоре!

Про особисті справи в зв'язку з останнім етапом видання книжки писати не буду, бо вони завдали мені найбільше клопоту і довели до того, що я ще й сьогодні не можу прийти до себе. Цілий останній місяць я прожив в ненормальному стані, дякуючи моїм «спільникам». Я уже так втомився, що радий би десь в безвісти виїхати, щоб не чути й не бачити нічого. Книжка вийшла, але як? Я не надіявся, що мої спільники пустилися до видавництва без фінансових засобів і накінець мені прийдеться все платити. Але це ще не було б найгірше. Посилаю Вам їхнє оголошення в «Прометей». Воно мене так розстроїло, що я цілий тиждень горячкую. Виходить, що не демократія веде, а партія ОУРДП. Але докладно про це розкажу в Нью-Йорку.

Книжку післав Вам в обкладинці і листа вложив. Що сталося, не можу зрозуміти. Я взагалі не мав книжки без обкладинки. Відносно 2-ої частини, друкувати буду, але не у тій самій компанії.

Про вміщення Вашого прізвища на 4[-й] сторінці, вина не моя, а дорадників, хоч це не оправдує мене, бо я мусив допильнувати справи, але не міг, бо як я вже казав, все це було понад фізичні сили людини. Останній тиждень, коли друк добігав вже до кінця, я прямо не пам'ятав, що зі мною діється. Але це теж не оправдання, ніякого. Вибачте, Пане Професоре, що так сталося. На книжку я зробив довг 700 дол., а спільники не хочуть мені звернути в книжках, бо партія веде!

Залишаюсь з пошаною до Вас

М. Галій.

P. S. Книжку висилаю.

№ 50

Нью-Йорк, 9 березня 1961

Вельмишановний Пане Професоре!

Прошу ввічливо вибачення, що спізнився з відповіддю на Вашого останнього листа.

Останні тижні перед виданням книжки пройшли в мене в доволі неприємній так моральній, як і матеріальній атмосфері. Але це було б ще нічого в порівнанні з цим дисонансом, який зайшов між Вами і мною з приводу оформлення титульної сторінки в книжці. Зміст Вашого останнього листа мене остаточно приголомшив морально. Тому я хотів би справу в'яснити й виправити мою вину. Хоч ця помилка не вийшла безпосередньо від мене, все ж таки я беру всю вину на себе й

прошу Вашого вибачення за зроблений, хоча і не зі злого наміру, промах.

Справа ось в чому. Заким дати до друку перший аркуш, я передав титульні сторінки нашому знайомому фахівцеві видавничого діла для перевірки. На другий день, коли я прийшов забрати аркуш, зауважив зміну в порядку тексту. На мою заувагу, що Володимир Вікторович не буде вдоволений із зробленої зміни і ще готов образитися, я почув таку відповідь. Чому? ніякої образи тут не може бути, хіба ж цим зменшується важливість праці Володимира Вікторовича, ні трохи. Бо ж це все сказано в передовій статті, а через це ми осягнемо гарніше оформлення книжки, бо на одній сторінці забагато тексту, а на слідуючій замало. Отже, я раджу, щоб конче розділити Вас, бо на цьому скористає зовнішній вигляд книжки, а п. Дорошенко напевно не розгнівається за це на Вас. Після цього я погодився на зміну.

Але все ж таки вийшло на мойому. Володимир Вікторович не тільки розгнівався, але й обурився. Тому прошу ввічливо вибачення. Моя вина хоч і посередня, все ж таки за мною. Коли прийдеться видавати другий том книжки, я виправлю помилку. Другий том постараюся видати в цьому році з огляду на велике зацікавлення першою книжкою.

Тож прошу ще раз вибачення й забути про цю мою неfortunну помилку.

Залишаюсь з глибокою пошаною до Вас і подякою за Вашу цінну працю, яку Ви виконали для вшанування пам'яті великого історика М. Грушевського.

М. Галій.

№ 51

Нью-Йорк, 12 вересня 1961

Вельмишановний Пане Професоре!

Вашу карточку з 16 вересня одержав. Щиросердечно дякую, що відізнались після кількамісячної мовчанки.

Відповідаючи на порушені Вами питання, я хотів би вернутися до тих непорозумінь, які цілком несподівано й не ожидало для мене виникли в останньому етапі видання книжки, присвяченої пам'яті М. Грушевського. Технічні й фінансові труднощі, які виникли в трьох останніх тижнях, коли закінчення книжки добігало до кінця, спричинили таку несамовиту й болочу прикрість для мене, що я носився з гадкою відректися праці, грошей і взагалі всього, що я вложив у видавництво. Від цього кроку здержала мене тільки одна думка: обов'язок і честь української демократії до особи М. Грушевського. Коли я позичив 400 доларів на закінчення книжки, від мене вимагали у Видавництві, щоб ті гроші

передати Видавництву «Прометей». Для мене було цілком ясно, що, коли я передам ці гроші «Прометееві», книжки ми ніколи не видамо. Тому я відмовився, пояснюючи людям з Видавництва, що гроші я позичив для остаточного оформлення книжки, тобто заплата переплетні і т. д. Після цього мене голова в брутальний спосіб викинув з друкарні. Після двох тижнів мене повідомив секретар, що друк закінчений, а матеріал перевезли до переплетні. Тоді почалась друга історія. Переплетникови я заплатив 400 доларів з тим, що Видавництво може взяти 800 готових книжок, а я на погашення довгу 200. Коли я через кілька днів зайшов до переплетні, довідався, що панове з Видавництва рішучо заборонили дати мені хоч би один примірник. Про дальші перипетії я не буду згадувати, бо це забрало б багато часу, а при цьому я не хочу більше писати про нові неприємності. Все ж таки по договорі з переплетнею я одержав кілька примірників, з яких один вислав Вам таки негайно з льокалю переплетні. І тут почалась друга, ще більш болюча для мене прикрість. Книжка, яку я Вам вислав до Філядельфії, вернулась до мене через місяць в Каліфорнії. В мене зразу виринула думка, що причина цього — моя вина при оформленні першої сторінки. Показалось, що причина, яку я щойно кілька тижнів тому розшифрував, цілком інша і не менше несамовита. Історія її ось яка: Пан М. Галів, якого Ви, Пане Професоре, напевно знаєте, замовив в мене книжку. Я йому негайно вислав, а коли через якийсь час ми стрінулись, Галів питає мене: «що це за книжка, яку Ви мені вислали?»

«В чому справа?» – питаю я.

«Недокінчені статті, деяких цілком немає і кілька сторінок цілком чистих».

При другій зустрічі я переконався, що дійсно так воно було. Тепер стало мені зрозумілим, чому книжка, яку я Вам вислав, вернулась до мене з Каліфорнії. Уважаю, що ту саму книжку я Вам вислав. Це була одинока книжка з цими помилками. Хто її зложив і хто передав до переплетні, я до сьогоднішнього дня не можу перевірити. Якщо воно так, як я догадуюсь, тоді прошу ввічливо вибачити мені й за той недогляд. Мені дуже прикро й боляче, але прошу взяти до уваги, що всего одній людині та ще в такій атмосфері доглянути було понад сили. Ви, Пане Професоре, знаєте, що я пустився до цієї праці не задля реклами ані задля амбіції. Книжка мусила вийти, бо інакше ми всі, а головно українська демократія була б скомпромітована до кінця, хоч і так вона, крім одиниць, не залишилась чистою такою, як була колись. Над виданням книжки ми з самого початку працювали вдвох. Ніколи я не приписував і не приписую до сьогодні, що це тільки моя заслуга в тому, що книжка появилась. Якщо говорити про заслугу, то заслуга в цьому так моя, як і Ваша. Ані я без Вас, ні Ви без мене не могли нічого вдіяти. Це деякі громадяне в листах, які я одержую, правильно зрозуміли і згадуючи про

працю над виданням книжки згадують нас обох. Це для мене повне задоволення і часткове оправдання за ті помилки, які сталися при самому кінці випуску книжки. Надіюсь, що Ви забудете на прогріхи, які сталися не з моєї вини, і в майбутньому наші взаємовідношення залишаться такими, якими вони були в часі нашої співпраці аж до останнього періоду народження книжки. На цьому кінчу. Про дальші пляни поінформую Вас, як тільки одержу від Вас відповідь на цього листа.

Залишаюсь з правдивою пошаною

М. Галій.

№ 52

Нью-Йорк, 1 листопада 1961

Вельмишановний Пане Професоре!

Вернувши з поїздки, яку я відбув поза Нью-Йорком в справі видання II-го тому вибраних праць М. Грушевського, до якого мав увійти і Ваш матеріал включно з опрацьованою Вами бібліографією, я застав обидві Ваші листівки з 6 вересня і 23 жовтня 1961 р. Познайомившись із змістом, я з гіркістю постановив не займатися більше справами видання, щоб люди не підозрівали мене в яких-небудь махінаціях з творами великого українського історика й громадянина. Такої підозри я собі не заслужив за цю працю, яку я вложив, видаючи перший том Його публіцистичних творів, за фінансові витрати, а вкінці за всякі неприємности, пов'язані з Видавництвом. Моя ідея не була пов'язана з матеріальним успіхом в ніякій мірі, і сьогодні я можу сказати, що це замір справдився, бо ці твори М. Грушевського, які були недоступні не тільки чужим науковцям, але багатьом з наших громадян, зараз виставлені в університетах Японії, Туреччини, Відня і Ізраїлю. Така була моя ідея. Вона справдилася і це для мене найбільша нагорода за цю працю, яку я вложив на протязі довгих днів і ночей. Тому Ваша репліка про те, що Ви одержали за свою працю «дулю», зробила на мене гнітюче враження. Я ж не банкір і не власник Видавництва, а звичайна сіра людина, яка хотіла виконати те, що повинно було виконати українське громадянство, щоб бодай формально перед чужою опінією врятувати честь, коли не всего українства, то бодай української демократії. До видання цієї пропам'ятної книжки я приступив з найкращими намірами, незважаючи на непередбачені труднощі. Тому і звернувся я не до кого іншого, а до Вас за порадою й поміччю. Про початки нашої співпраці я згадую й буду згадувати з великою приємністю й глибокою пошаною до Вас за Ваші поради і вказівки. Натомість епілог нашої кінцевої праці мене глибоко пригнобив, а зміст останньої картки підбив цілковито енергію й бажання продовжувати розпочату роботу. Тому, роздумавши пройде-

ний етап, зв'язаний з виданням першого тому, я рішив цим і закінчити заплановане видавництво, щоб в майбутньому не зустрінутися з закидом громадянства, особливо визначніших його провідників, що моя праця присвячена 25-річчю смерті світлої пам'яті М. Грушевського була пов'язана з моїми особистими матеріальними розрахунками. Ваш матеріал вишлю на протязі кількох днів, а Вас прошу подати мені Ваші матеріальні претензії за переведення праці до першого тому.

Залишаюсь з пошаною й побажанням всього найліпшого

М. Галій.

№ 53

Нью-Йорк, 29 листопада 1961

Вельмишановний Пане Професоре!

Знову спізнився. Дуже прошу вибачення. Бачите в мене так, якщо вдома, то тільки від 12 години ночі. Прилажу переночувати, а рано вранці далі мандрую. Я тепер так проживаю, як легендарний «Флігендер Голендер». Бігаю, роз'їжджаю, або на «гвалт» мушу приготувити статтю для «Вільної України», бо гонять редактори і не дають спокою.

Листа одержав. Зрадів змістом, а ще більше тим, що Ви, Дорогий і Вельмишановний Пане Професоре, здоровий, добре себе почуваете й далі збагачуєте нашу культуру. Дай Вам Боже доброго здоров'я і сил на довгі літа. Про другий том не можу ще нічого конкретного сказати, але роблю все, що можу, щоб не засоромитися. Біда в нас, що народ обріс салом і зледачів. Тепер з іншої бочки: Ви напевно знаєте, що в цьому році в грудні місяці припадає 100-річчя народження великого українського патріота, громадянина, соборника й мецената Євгена Чикаленка. Я дуже хотів би, щоб ця світла у нашому житті подія була достойно відзначена. Тому організую святочний вечір, який мав би відбутись при кінці січня. Вас хочу просити, щоб Ви дали статтю про Чикаленка до «Свободи» на місяць грудень¹⁰⁴. Пригадую, хоч не міг би присягати, що Ви колись десь писали про діяльність і заслуги цієї небуденної людини. Якщо так, то може було б добре повторити цю статтю цим разом з певним доповненням. Варто гостро підкреслити, що його патріотизм визначався не тільки на словах, але доходив глибоко до його власної кишені. Це може зрушило б деяких наших фінансистів до надуми про наш емігрантський сон і безжурне життя і це в той час, коли батьківщина так дуже потребує нашої не матеріальної, а духової помочі.

В очікуванні від Вас відповіді сердечно Вас здоров'я і залишаюсь з глибокою пошаною і побажанням всього найліпшого.

Ваш М. Галій.

№ 54

8 березня [1962]

Вельмишановний Пане Професоре!

Обі картки одержав. Не відповідав тому, що був дуже занятий. Приготовляв урочистий вечір, присвячений пам'яті в 100-річчя народження Євгена Чикаленка, що відбувся в неділю 4 ц[ього] м[ісяця].

Видання II-го тому має вирішитись в квітні місяці. Якщо не поведе, статтю Вам негайно відішлю.

Залишаюсь з пошаною

М. Галій.

№ 55

Нью-Йорк, 9 травня 1962

Вельмишановний Пане Професоре!

Листа з 3 травня ц[ього] р[оку] одержав. Правда, я обіцяв Вам, що в квітні місяці я повідомлю Вас, коли почну друкувати II том Грушевського, а в ньому і Вашу статтю. Обіцяв я тому, що й мені обіцяли те саме. Але, як Ви напевно самі добре знаєте про те, як тяжко видобути від людей гроші на видрукування української книжки. Видавництво, про яке Ви згадуєте, не існує. В переплетні лежить 500 книжок I-го тому і немає кому їх викупити. Грошей у людей маса масенна, але на все інше, тільки не на книжку. Мені обіцяли й до сьогодні обіцяють, що II том Грушевського вийде напевно, але грошей не дають, а все відкладають на пізніше. Мені вже надоїло те відкладання, але що ж я можу зробити. Згадуєте про книжки, щоб Вам післати. В[ельми]шановний Пане Професоре, мені ще в житті не притрапилося, щоб когось ошукати, тобто «надути», але ж я не маю ні одної книжки, бо всі книжки залишилися у Видавця, а в мене осталися тільки рахунки тих грошей, які я видав на докінчення книжки з нещасного заробітку. Я до сьогодні не можу віджалувати цього, що не помістив Вашу статтю в цілості в першому томі. Але ж я вірив людям, а наприкінці показалося, що люди, яким я вірив, мали свої комбінації, які не оправдали себе. Тому вихід з положення один. На днях вишлю Вам статтю, а якщо зміниться справа на ліпше і почну видавати другий том, тоді попрошу Вас надіслати статтю, а можливо, що й бібліографію М. Грушевського. Я готовий зрезигнувати з матеріалу, що лежить в мене, і готов видати тільки Ваш матеріал, якщо справа з фінансами поліпшиться. Я хотів би чесно з Вами розрахуватися, але що ж можна вдіяти, коли грошей немає.

В Едмонтоні видають «Книгу Січей» вже три роки і до сьогодні не видали ні одної сторінки, а там же тією справою займався Комітет, а

в нас хто був, я та Ви! Отож, В[ельми]шановний Пане Професоре, не кленіть, а будьте терпеливим і надійтеся, що я все зроблю, що буде в моїх силах, щоб Вам не робити прикрости.

Залишаюсь з правдивою до Вас пошаною

М. Галій.

№ 56

Нью-Йорк, 5 вересня 1962

Вельмишановний Пане Професоре!

Листа з 2 вересня одержав. Дякую за характеристику відносно моєї особи. Щодо видання другого тому збірника, присвяченого М. Грушевському, і Вашої праці осібною брошурою, я не буду тією справою більше займатися тому, що я її точно вияснив в попередніх до Вас листах. Хочу тільки відповісти на деякі терпкі окреслення по моїй адресі.

Згадуючи про моє становище до Вас і Вашої праці, робите висновок, що у відношенні до Вас я став на одному становищі з моїм «спільником». Ставлячи таке твердження, я повинен би дати ясну відповідь на таке гостре й дражливе твердження, але краще я викину його з пам'яті.

Далі пишете, що замість американського суду Ви притягнете мене до громадської відповідальності. Питаю: до якої й котрої громадської відповідальності? Чи до тієї, що випускала в пресі найогидніші пашквілі про М. Грушевського якраз в той час, коли я літав по бібліотеках, збираючи матеріяли, їздив до Конгресової бібліотеки, щоб вишукати і врятувати від загибелі II-ий том ювілейного видання, чи до тієї громадськості, що за позичку 300 дол. на викінчення книжки «запросила» в мене 100 книжок, тобто 450 дол. вартістю, або 50% бариша, а може ще й до тієї, що викинула мене з друкарні за те, що я відмовився передати позичку на іншу ціль замість на закінчення книжки?

Пишете, що моє поступовання з Вами волає до неба, а далі питаєте, чи я можу спокійно спати, не чуючи закидів сумління?

Правда, буває часто, що сон мене не береться, але не тому, що совість мене гризе, бо зробив комусь кривду. Я в житті нікому ще кривди не зробив і не зроблю. Нас всіх повинна совість гризти, а причин на це багато, знаєте і Ви про них без моїх пояснень.

Сумління в мене слава Богу, ще *не зовсім заникло*.

Дякую за листа і прошу повідомити мене, які Ваші вимоги за працю.

Залишаюсь з поважанням

М. Галій.

Нью-Йорк, 18 вересня 1962

Високоповажаний Пане Професоре!

«Жалісних» листів писати Вам не буду більше. Вибачте, що Вас мучив. Жалую дуже, що зразу не повів справи по бізнесовому. Не моя вина, що Ви над коректою працювали цілий рік. Не жалую цього, що я, як Ви пишете, вийшов на книжці, як Заблоцький на милі. Про бізнес і заплату за працю, а навіть повернення грошей, які я видав в процесі збірки матеріалів, я ніколи не думав і не думаю. Книжка вийшла, бо вона мусила вийти, щоб врятувати честь еміграції. Що еміграція поставилась до 25-річчя смерті найбільшого українського історика байдужі-сінько, мене не дивує. Нам прийдеться ще довго працювати, щоб з цього племені, що «валенсається» по чужих завулках і гонорно викрикує про амбасадорство, перетворити в зрілу націю, свідому своїх обов'язків і завдань супроти Батьківщини. Після великого Зриву ми знову, як пише М. Грушевський, мусимо виступати з петиціями і доказувати наші права навіть на такі елементарні речі, як уживання своєї мови. Це наша трагедія, а на перешкоді всього зла наші давні навички, упередження й інертність до реальної оцінки дійсності.

Я не зв'язався з аморальними людьми. Це були люди, що хотіли щось доброго зробити, але не їх вина, що ті т. зв. моральні довели до цього, що одного з них довели до фінансової руїни. «Базікання» Вашого інформатора про те, що Управа УРДП не мала нічого спільного з виданням книжки — брехня. Ніяка приватна Спілка книжки не видавала. Видавала її партія, а платила одна особа. Про те, що я вложив до цього підприємства, писати не буду, щоб не викликати жалоби. Зрештою, цей пан, щоб переконатись, хай подивиться до книжки ст. 3, якщо він її має, там чорне по білому написано, хто видав книжку. Щодо ДУКЦА, то я не для реклями використав цю нещасну фірму, а для того, щоб ворог не тішився, що сумний ювілей великого сина України відзначила не еміграція, а одна особа. Я вплутався в брудну кумпанію, але не в ту, що Ви думаєте, а в ту, що обіцяла, а коли прийшло до діла, то до сьогодні навіть не відгукнулась.

Тепер кілька слів про т. зв. надування. Я просив Вас в останньому листі подати Ваші претензії. Відповідь Ваша мене не задовольнила. Тому я хочу розрахуватись з Вами. В ході нашої співпраці я вислав Вам 50 дол. чеком Приходька, три рази по 10 дол., а один раз 20 дол. Передрук матеріалів 70 дол. Поштові марки, що я вислав Вам за переписку, 2 дол. Разом 172 дол. *З цієї суми Ви одержали: 50 дол. плюс 20 дол. разом 70 дол.*

Завтра я висилаю Вам 10 дол. і 5 книжок на суму 20 дол. разом 100 дол. Книжки вишлю поодинці, щоб на пошті не пропали.

Хто, як хто, але посміховиська з Вас я в ніякому разі не зробив і до цього злочину не почувуюсь.

Залишаюсь з поважанням

М. Галій.

Додаток

№ 1

Лист В. Дорошенка до К. Приходька

Філядельфія, 24.ІІ.1962

До В[исоко]п[оважного] Пана К. М. Приходька,
Голови Головної Управи УРДП

Високоповажний Пане!

12 січня ц[ього] р[оку] я звертався до Вас у справі мого гонорару за мою працю — редакційну й літературне оформлення збірника «Вибраних творів Михайла Грушевського», виданого очолюваною вами Головною Управою УРДП, одначе Ви й до цього часу не були ласкаві не то що заплатити мені належну суму за цю працю, але навіть не обізвалися на мого листа. Кваліфікацію цього Вашого вчинку полишаю Вам і Головній Управі Вашої партії. Все ж таки припускаю, що Ви, як людина інтелігентна й Голова широковідомої у нас партії, добре розумієте, що кожному працівникові за виконану ним працю належить заплата і що одержаний мною *один* примірник виданого збірника аж ніяк не може вважатися за належний мені гонорар.

За умовою з др. Миколою Галієм, Вашим спілником, я мав одержати замість гонорару — за редакцію й літературне оформлення двох томів, присвячених М. С. Грушевському: збірки його статей і збірника статей про нього — відповідну кількість примірників відбитки моїх статей, уміщених в обох цих томах. Не з моєї вини 2-ий том видання досі не появився і я й досі не знаю, чи й появиться: на мої запити в цій справі др. Галій нічого рішучого й виразного не відповідає і я вивожу з цього, що той том так і не вийде, отже, я не дістану й умовленої відбитки.

Тому я приневолений жадати заплати за свою працю, вкладену в 1-й том, в сумі сто доларів готівкою або відповідною кількістю примірників того тому. Прохаю Вас якнайшвидше полагодити цю справу з платою мені гонорару, щоб я не потребував звертатися до американського суду.

З належною пошаною Вол[одимир] Дорошенко.

№ 2

Лист В. Дорошенка до П. Шинкара

Філядельфія, 9.V.1962

Вельмишановний Петре Михайловичу^{105!}

Вибачте, що клопочу Вас. Маю одну неприємну справу в зв'язку з виданням Головної Управи УРДП «Вибраних праць» М. С. Грушевського. Мені довелося чимало попрацювати над цим виданням, але видавництво за цю мою працю не заплатило мені ані цента, якщо не рахувати одного примірника збірника, що його прислав мені др. Микола Галій, який разом зо мною приготував збірник до друку. Я двічі писав у справі належного мені гонорару до Голови Головної Управи УРДП К. Приходька — 12 січня¹⁰⁶ й 24 лютого цього року, але до цього дня не одержав від нього жадної відповіді. Не бажаючи позиватися з видавництвом, себто Головною Управою УРДП, я прохав п. Приходька полагодити справу по-товариськи. Мої претензії були досить умірковані: сто доларів, причому я погоджувався взяти частину гонорару книжками. Не маючи одначе жадної відповіді, я й звертаюся до Вас, як до визначного і впливового члена УРДП з проханням інтерніювати на відповідному місці, щоб видавництво полагодило справу мого гонорару. Він зовсім невеликий, якщо поррахувати мою працю. Річ у тому, що коли ініціатор і упорядник збірника др. М. Галій запропонував мені співпрацю, то тоді справа видання збірника в пошану М. С. Грушевського стояла так, що мав вийти він у двох частинах: в одній була б біографія автора й вибір його творів на актуальні національно-політичні і громадські та культурні теми, а в другій — статті про Михайла Сергійовича. Я мав обидві частини зредагувати й літературно оформити. В обох частинах мали йти й мої статті про Грушевського та бібліографія літератури про нього. Всі ці мої праці мали вийти окремою книжкою замість гонорару. Одначе вийшла тільки перша частина – праці М. Грушевського з мою біографією його, а друга частина – статті про нього — чомусь і досі не появилася й мабуть і не появиться. Отже, справа відбитки моїх статей як гонорар за мою працю коло підготовки повного збірника на пошану М. Грушевського стала неактуальна й мені доводиться обмежитися грошевою винагородою за працю, вложену у видрукувану частину плюс за редакцію частини другої. Що вона не появилася, це вина не моя, а я свою роботу над нею виконав і за неї мені належить плата. Разом за працю для обох частин я й рахую сто доларів. Прохаю Вас, Вельмишановний Петре Михайловичу, звернути увагу п. Приходькові й Головній Управі УРДП, що так не годиться робити, як це зробили вони зо мною, що за мою роботу не заплатили ні цента. Це негідно так робити такій визначній у нашому національно-політичному житті організації, як УРДП. Так може робити тільки якийсь дріб-

ний невідповідальний спекулянт, а не відповідальний провід політичної партії. Я сподіваюся, що Ваш голос у цій важливій для мене справі, бо ж я чоловік старий і безробітний, емеритуру маю смішно маленьку — всього 49 доларів, — мусять услухати на верхах УРДП і поступити згідно зі справедливістю.

Наперед щиро дякую Вам за все, що зробите в цій болючій мені справі.

З правдивою пошаною Володимир Дорошенко.

КОМЕНТАРІ

¹ У підготовці коментарів брав участь Валентин Кавунник.

² *Грушевський М.* Наша політика // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 2: 1907–1914. — Львів: Світ, 2005. — С. 253–324. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

³ *Грушевський М.* Армія // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 1: доба Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918. — Львів: Світ, 2013. — С. 262–264. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

⁴ Четверте видання «Очерка...» друкувалося у журнальному форматі: *Грушевський М.* Иллюстрированная история украинского народа. — СПб.: Тип. Т-ва «Екатериногорск. печатное дело», 1913. — Вып. 1. — С. 3–64; Вып. 2. — С. 64–160; Вып. 3. — С. 161–256; Вып. 4. — С. 257–366. — (Бесплатное приложение к неделе «Вестника Знания»).

⁵ *Дорошенко В.* Михайло Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист // Овид. — Чикаго, 1957. — Ч. 6. — С. 15–19; Ч. 10. — С. 23–26; Ч. 11. — С. 18–19.

⁶ Кушніренко Микола Антонович (1906–2000) — доктор права, громадський діяч, меценат.

⁷ Кедровський Володимир Іванович (1890–1970) — полковник армії УНР, голова дипломатичної місії УНР в Латвії, автор спогадів.

⁸ Донцов Дмитро Іванович (1883–1973) — публіцист, автор суспільно-політичних праць, зокрема «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Дух нашої давнини» (1951).

⁹ Радзикович Володимир (1886–1966) — письменник, літературознавець, автор «Історії української літератури» у двох томах (1955 та 1956 р.).

¹⁰ *Єфремов С.* 90-ті роки // *його ж.* Історія українського письменства. — К.; Ляйпціг: Українська накладня, 1919. — Т. 2. — Вид. 4-те з одніми й додатками. — С. 238–245.

¹¹ *Грушевський М.* Під зорями: оповідання, начерки, замітки, історичні образи. — К.: Кооперативне вид-во «Рух», 1928. — 580 с.

¹² *Грушевський М.* Як я був колись белетристом // *його ж.* Під зорями... — С. 5–18; *Грушевський М.* Як я був колись белетристом? // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 12: Поезія (1882–1903); Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886). — Львів: Світ, 2011. — С. 1–6. — (Серія: Літературно-критичні та художні твори).

¹³ Можливо йдеться про: *Грушевський М.* Україна і Росія // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 1. — С. 203–223.

¹⁴ *Грушевський М.* Армія // Там само. — С. 262–264.

¹⁵ *Грушевський М.* На переломі // Там само. — С. 226–231.

¹⁶ *Грушевський М.* В огні й бурі // Там само. — С. 110–111.

¹⁷ *Грушевський М.* Український герб // Там само. — С. 92–95.

¹⁸ *Грушевський М.* В сорок восьмі роковини Шевченка // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 2. — С. 382–385.

¹⁹ Борітеся — поборите! Закордонний орган партії соціалістів-революціонерів. — Відень, 1920. — № 3: листопад.

²⁰ *Грушевський М.* В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 2. — С. 110–150.

²¹ *Дорошенко В.* Перший президент відновленої Української держави (Акад. Михайло Грушевський, його життя й діяльність) // Овид (Horizon). — Чикаго, 1957. — Ч. 1. — С. 25–26; Ч. 2–3. — С. 27–32.

²² «Свобода» — найстаріший україномовний журнал, який видається у США.

²³ Чижевський Дмитро Іванович (1894–1977) — український вчений, дослідник творчої спадщини Григорія Сковороди й Тараса Шевченка.

²⁴ *Грушевський М.* Вільна Україна: статі з останніх днів (березень — квітень 1917). — Вид. 2-ге. — К.: Друк. т-ва «П. Барський», 1917. — 16 с.

²⁵ «Демократичний український координаційний центр Америки».

²⁶ Міяківський Володимир Варламович (1888–1972) — директор Київського центрального історичного архіву ім. В. Антоновича, архіваріус, історик та літературознавець.

²⁷ Замша Іван Лукич (1895–1978) — кооператор, економіст та фінансист.

²⁸ Голубничий Всеволод Сергійович (1928–1977) — вчений фінансист, історик.

²⁹ Псевдонім Костюка Григорія Олександровича (1902–2002) — письменника, літературознавця, журналіста.

³⁰ *Грушевський М.* Промова на заключному засіданні восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р. // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 1. — С. 82–83.

³¹ *Грушевський М.* До народів цивілізованого світу // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 2. — С. 259–262.

³² *Грушевський М.* На порозі нової України: гадки і мрії. — К.: Друкарня акц. т-ва «Петро Барський у Києві», 1918. — 120 с.

³³ *Грушевський М.* Вільна Україна. — Нью-Йорк: Українська друкарська і видавнича спілка, 1918. — 29 с.

³⁴ Горняткевич Дам'ян-Михайло Антонович (1892–1980) — бібліофіл, дослідник українського мистецтва, історик церкви.

³⁵ Ювілей академіка М. С. Грушевського, 1866—1926 I: 1. Ювілейні засідання, 2. Привітання. — К.: Видання ювілейного комітету, 1927. — 143 с.; Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Гру-

шевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. — Т. 1. — К.: Українська академія наук, 1928. — 492 с.; Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. — Т. 2: Частина історично-літературна. — К.: Українська академія наук, 1928. — 523 с.; Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності, III: Матеріяли до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905–1928 рр. — Т. 3: Частина бібліографічна / Упоряд. Балака Д. [та ін.]. — К.: Українська академія наук, 1929. — 104 с.

³⁶ *Bidlo J. Michal Hruševs'kyj.* — Praha: Nákladem Česká akademie věd a umění, 1935. — 43 s.

³⁷ *Кордуба М.* Академик Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) // Літературно-науковий вістник. — 1926. — Т. 91. — Кн. 12. — С. 346–357.

³⁸ «Об'єднання українців революційно-демократичних переконань».

³⁹ *Грушевський М.* Наша політика // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 2. — С. 253–324.

⁴⁰ *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії і федерації // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 1. — С. 137–150.

⁴¹ *Грушевський М.* На порозі нової України // Там само. — С. 225–226.

⁴² Ювілей академіка М. С. Грушевського, 1866–1926 I: 1. Ювілейні засідання, 2. Привітання. — 143 с.

⁴³ *Грушевський М.* На переломі // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 1. — С. 226–231.

⁴⁴ *Грушевський М.* В огні й бурі // Там само. — С. 110–111.

⁴⁵ *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Т. 10, кн. 1: 1924–1930. — Львів: Світ, 2015. — С. 288–313. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

⁴⁶ *Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича // Там само. — С. 266–287.

⁴⁷ Стахів Матвій Миколайович (1895–1978) — український вчений-юрист, зокрема автор праць: «Україна в добі Директорії УНР» у семи та «Західна Україна» у шести томах.

⁴⁸ *Стахів М.* Учений і суспільний філософ як Президент держави // Вільна Україна. — 1958. — Ч. 17. — С. 2–9.

⁴⁹ *Грушевський М.* Якої ми хочемо автономії і федерації // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 1. — С. 137–150.

⁵⁰ *Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 10, Кн. 1. — С. 266–287.

⁵¹ *Грушевський М.* Виговський і Мазепа // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 2. — С. 386–396.

⁵² *Грушевський М.* В Балканським антракті // Там само. — С. 442–452.

⁵³ *Стахів М.* Учений і суспільний філософ як Президент держави // Вільна Україна. — 1958. — Ч. 17. — С. 2–9.

⁵⁴ Так у тексті.

⁵⁵ Стаття не була включена до збірника.

⁵⁶ *Грушевський М.* Як я був колись белетристом? // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 12. — С. 1–6.

⁵⁷ *Дорошенко В.* Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. — Мюнхен, 1962. — Ч. 1: січень — С. 16–36.

⁵⁸ *Грушевський М.* Виговський і Мазепа // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 2. — С. 386–396.

⁵⁹ *Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 10, кн. 1. — С. 266–287.

⁶⁰ *Грушевський М.* В Балканським антракті // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 2. — С. 442–452.

⁶¹ Крім портрета Михайла Грушевського, у збірнику використано фотознімки: «Руїни будинку М. Грушевського під час бомбардування Києва більшовиками», «Учасники третього Всеукраїнського військового з'їзду в Києві 3 листопада 1917 р. при участі През. УНРеспубліки проф. М. Грушевського», «Будинок Центральної Ради в Києві», «Ювілей акад. М. Грушевського в Києві 3 жовтня 1926 р.», «Надгробник М. С. Грушевського на Байковому цвинтарі», «Урочиста наукова конференція УВАН в США пам'яті великого українського історика М. С. Грушевського з нагоди двохсотліття Колумбійського Університету 19 грудня 1954», «Святочна академія в Нью-Йорку присвячена світлій пам'яті М. Грушевського 22 грудня 1957». Напевно на останній фотографії на трибуні ми бачимо Миколу Галія.

⁶² *Грушевський М.* «Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 10, кн. 1. — С. 244–259. — (Серія: Історичні студії та розвідки).

⁶³ *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 10, кн. 1. — С. 288–313.

⁶⁴ *Дорошенко В.* Життя й діяльність М. Грушевського // *Грушевський М.* Вибрані праці. — С. 11–30.

⁶⁵ *Грушевський М.* Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 10, кн. 1. — С. 173–217.

⁶⁶ *Грушевський М.* В двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Там само. — С. 219–237.

⁶⁷ *Грушевський М.* В шістдесят четверті Шевченкові роковини // Україна: науковий двохмісячник українознавства. — К.: Державне вид-во України, 1925. — Кн. 1–2. — С. 3–5.

⁶⁸ *Грушевський М.* Апостолові праці // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 10, кн. 1. — С. 111–136.

⁶⁹ *Грушевський М.* Місія Драгоманова // Там само. — С. 68–103.

⁷⁰ *Грушевський М.* Промова на заключному засіданні восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р. // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 1. — С. 82–83.

⁷¹ Грушевський М. Апостолові праці // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 10, кн. 1. — С. 111–136.

⁷² Грушевський М. Місія Драгоманова // Там само. — С. 68–103.

⁷³ Грушевський М. Два роки галицької політики // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 2. — С. 261–275.

⁷⁴ Білас Лев Ростиславович (1922–2004) — український політолог, дослідник спадщини В'ячеслава Липинського.

⁷⁵ Грушевський М. В шістдесят четверті Шевченкові роковини // Україна: науковий двохмісячник українознавства. — К., 1925. — Кн. 1–2. — С. 3–5.

⁷⁶ Приходько Костянтин Миколайович — голова головної управи «Об'єднання українців революційно-демократичних переконань».

⁷⁷ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів. Програма зі вступною довідкою делегації [УПСР] // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 2. — С. 205.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ «Подальша обробка завершується» (латин.)

⁸⁰ Грушевський М. Поклик [Комітету незалежної України] // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 1. — С. 235–236.

⁸¹ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 2. — С. 57–94.

⁸² Грушевський М. Історія і її соціально-виховне значення // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 1. — С. 262–264.

⁸³ Грушевський М. Ганебній пам'яті // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 10, кн. 1. — С. 104–110.

⁸⁴ Грушевський М. На переломі // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 1. — С. 226–231.

⁸⁵ Грушевський М. В сорок восьмі роковини Шевченка // його ж. Твори: У 50 т. — Т. 2. — С. 382–385.

⁸⁶ Грушевський М. В шістдесят четверті Шевченкові роковини // Україна: науковий двохмісячник українознавства. — К., 1925. — Кн. 1–2. — С. 3–5.

⁸⁷ М. Грушевський промовляв двічі на ювілейному зібранні у 1926 р. Обидва тексти були надруковані у 50-томнику творів М. Грушевського: [Виступ М. Грушевського на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.) // Грушевський М. Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 2. — С. 345–349 та [Заключне слово М. Грушевського, виголошене на ювілейному засіданні...] // Там само. — С. 350–351.

⁸⁸ Грушевський М. В шістдесят четверті Шевченкові роковини // Україна: науковий двохмісячник українознавства. — К., 1925. — Кн. 1–2. — С. 3–5.

⁸⁹ Зеркаль Сава Петрович (1896–1979) — історик, соціолог, громадський діяч, публіцист, видавець і редактор.

⁹⁰ Дикий А. Неизвращенная история Украины-Руси. — Т. 1. — Нью-Йорк, 1960.

⁹¹ Чайковський Микола Андрійович (1887–1970) — український вчений-математик, член НТШ.

⁹² *Дорошенко В.* Життя й діяльність М. Грушевського // *Грушевський М.* Вибрані праці. — С. 11–30.

⁹³ Щорічний захід, спрямований на привернення уваги до народів під комуністичним режимом.

⁹⁴ «Демократичний український координаційний центр Америки».

⁹⁵ Немає закінчення листа.

⁹⁶ *Голоскевич Г.* Правописний словник. — Вид. 7-ме. — Харків; К.: Книгоспілка, 1930. — 448 с.

⁹⁷ Датовано за змістом.

⁹⁸ *Грушевський М.* Між Москвою й Варшавою // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 2. — С. 97–110.

⁹⁹ Немає закінчення.

¹⁰⁰ У збірнику залишено лише фотографію «з пам'ятником на могилі».

¹⁰¹ *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів. Програма зі вступною довідкою делегації [УПСР] // *його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 4, кн. 2. — С. 205. — (Серія: Суспільно-політичні твори).

¹⁰² Датується за змістом.

¹⁰³ Датується за змістом.

¹⁰⁴ В. Дорошенко протягом своєї публіцистичної діяльності кілька разів писав про Є. Чикаленка: *Дорошенко В.* Євген Чикаленко [некролог] // ЛНВ. — Львів, 1929. — Т. ХСІХ. — 687–689; *його ж.* Великий громадянин (Є. Чикаленко) // Літопис червоної калини. — 1931. — Ч. 4; *його ж.* «Муж совіту» (Пам'яті Є. Х. Чикаленка) // Наше життя. — Авгсбург, 1947. — Додаток Ч. 1 (36) до ч. 7. — С. 4–7; *його ж.* Є. Х. Чикаленко (спогади) // Свобода. — 1954: 27 листопада – 3 грудня. — Ч. 229–233.

¹⁰⁵ Шинкар Петро Михайлович (1897–1983) (с. Харківці Полтавської губ. – м. Філадельфія) — український вчений-хімік, визначний громадсько-політичний діяч, член-засновник УРДП. Доцент Воронезького лісгосподарського інституту в часи Другої світової активний учасник українського некомуністичного підпілля. Голова осередку ОУН (б) в Слоб'янську на Донеччині. Голова «Просвіти», редактор «Донецької газети». Як член ОУН ув'язнювався німецькими окупантами у травні–вересні 1943 р. Перебував у Горлівській тюрмі СД. У післявоєнний час директор табору переміщених осіб-українців в Гісені (Німеччина). Після війни один з лідерів ОУРДП в Філадельфії. Похований на українському цвинтарі Св. Андрія в Баунд-Брук (Нью-Джерсі).

¹⁰⁶ Листа від 12 січня 1962 р. не виявлено.

Іменний покажчик

- Адамович І. 92
Андрусяк М. 415, 419
Антонович А. 94, 95
Антонович В. 7, 52, 56, 57, 59,
66–83, 85–95, 109, 121, 145,
261, 263, 374, 411, 420, 434,
435, 437, 438, 471–473
Антонович Д. 57, 59, 72, 307,
346, 374, 375, 388
Антонович І. 69
Антонович М. 58, 406
Апостол 91
Апостол Д. 25
Арсенич П. 230
Атаманенко А. 212
Багалій Д. 35, 50, 54, 71, 92
Багрянний І. 406
Бакуринський М. 392
Балаш М. 174, 175
Балика Д. 472
Бальзак О. 368
Бандера С. 224
Баран О. 57
Барвінський О. 7–9, 11, 35, 52,
124, 255, 260
Баторій С. 20
Батюк І. 95, 449
Бевз Т. 184
Берло Г. 59
Бжеський Р. (псевд.
Млиновецький) 404
Биковський Л. 60, 62, 205
Битомський Ю. 15
Бідло Я. 129, 142–145, 147–149,
151–161, 410, 419, 432, 472
Біднов В. 401
Біла О. 81–83
Біланюк О. 58
Білас Л. 413, 419, 440, 474
Білецький Л. 56–58, 59, 62, 63,
Біловус А. 406
Білокінь С. 87, 97, 102, 104, 180,
193, 206, 219
Біляшівський М. 11, 70, 71, 76,
210, 368, 386, 391
Богацький П. 369
Бойчук М. 395
Бондаренко В. 319, 378
Борецький І. 110
Борковський О. 9
Бородай О. 350, 391
Борщак І. 207
Боряк Г. 219
Бочковський О.-І. 135, 400
Брайчевський М. 207
Брож Р. 135
Брок О. 147, 359, 393–395
Брюкнер А. 32
Будай Л. 372
Бунін І. 271
Бурачинський Е. 253, 259
Бурлака Г. 12, 96, 97, 101–103,
107, 142, 204, 364, 379, 389, 400
Бутич І. 7
Бучинський Б. 19, 271, 272, 342,
343, 364, 365, 386
Вагнер Ю. 369
Валуєв П. 127
Василевська Е. 395
Василенко М. 22–24, 49, 51, 54,
55, 264, 299, 300, 302, 303, 311,
317, 330, 331, 366, 372, 373,
375, 391, 392
Васильєв М. 273, 311, 338, 365
Василько М. 253, 259
Вахнянин А. 9
Величко С. 375
Верба І. 183, 222
Верзилов А. 74
Вернадський В. 24, 52–56, 71, 84,
92, 119, 141, 266
Верстюк В. 208

- Ветухів М. 57, 58
 Виговський І. 26, 110, 363, 411, 413, 414, 421, 422, 435, 437–445, 458, 472, 473
 Винар Л. 56, 57, 60, 204, 205, 207, 208, 211, 212, 262, 363–365, 372, 374, 376–379, 382, 383, 397, 399, 400–402, 406–408, 411, 420
 Винниченко В. 141, 163–169, 175, 182, 223, 400, 415, 447
 Відоні П. 21
 Вікул С. 208
 Вілінська М. (псевд. Марко Вовчок) 269, 331, 364, 383
 Вовк Ф. 70, 71, 73, 230, 237–239, 244, 247, 249, 257, 261, 371, 387
 Возняк М. 34, 49, 51, 58, 60, 339, 342, 343, 348, 353–355, 391, 393, 401, 415
 Войцехівська І. 205
 Володимир Великий 54, 87, 68, 69, 87, 92, 94, 134, 218, 224, 299, 364, 388
 Володимир Мономах 224
 Волянський О. 229, 235, 236, 257
 Вондрак В. 138
 Вороний М. 400
 Врангель П. 187
 Гасвський С. 311, 313, 314, 318, 322, 328, 330, 375, 382
 Гаск З. 145, 146, 150, 156, 160
 Галан 456, 458
 Галевич В. 269, 363
 Галій М. 397–402, 406–425, 426, 428–431, 433, 435–449, 452–454, 456–466, 468–470, 472, 473
 Галін М. 294, 366, 367, 370
 Ганицький І. 375
 Гарматій Л. 229–243, 245–246, 248–252, 254–257, 259, 260
 Гаршин В. 114
 Гербест Б. 32
 Гермайзе О. 69, 83
 Гефдінг Г. 394
 Герасимчук В. (Гарасимчук В.) 17, 24, 26, 27, 32, 47, 60
 Гехтер М. 149, 299, 373
 Гирич І. 7, 12, 22–24, 26, 52, 53, 54, 66, 204, 207, 219, 231, 262–265, 268, 372, 374, 376–379, 382, 383, 389, 397, 407
 Гітлер А. 209
 Глібович-Піроцький М. 392
 Глядківський П. 69, 83
 Гнатович Я. 33
 Гнатюк В. 9, 35, 48, 51, 60, 121, 122, 134, 230, 235, 256, 257, 262, 400, 404
 Гоголь М. 224, 379
 Горинь В. 17
 Голійчук Ф. 18, 24, 27, 28, 46, 48
 Голіцин Б. 39
 Голоскевич Г. 451, 454, 455, 475
 Голубничий В. 409, 429, 471
 Голубович В. 173, 198
 Голубовський П. 134
 Горак Я. 230
 Гординський Я. 33, 34, 43, 60
 Гордієнко Б. 81
 Горка Л. 33
 Горняткевич Д. 56, 410, 411, 426, 431, 471
 Гоян Я. 376
 Грабовецький А. 12, 210
 Граб'янка Г. 88
 Григоріїв Н. 173, 174, 178, 179
 Грицак Я. 222
 Гришко В. 406
 Грінченко Б. (псевд. Чайченко В.) 81, 262, 386, 401
 Грінченко М. 395
 Грушевська Г. 90, 180, 358, 360, 393
 Грушевська К. 223
 Грушевська О. 73, 90
 Грушевська Т. 90
 Грушевський М. (псевд. Сергієнко М.) 7–475
 Грушевський О. 19, 69, 90, 265, 393

- Гувер В. 395
Гулак М. 86, 87
Гумецька А. 96, 101
Густав Ваза 259
Гуцал П. 398
Гюго В. 368
Ґалаган М. 175
Гонта І. 74–77, 88, 95
Данилевич В. 59, 67
Дашкевич Я. 205, 219, 221, 222
Де ля Фліз 24
Декав Л. 266, 363
Дембінський С. 12
Державин В. 56, 59
Джиджора І. 17, 24–28, 50, 67,
383, 401
Дзюбан Р. 120
Дмитрієнко М. 205
Добровольський Л. 303, 313, 325,
327, 330, 331, 334, 338, 344,
373, 380, 382, 387
Добротворський М. 74, 75
Доброчасва Д. 213
Довгалевський М. 33
Доманицький В. 401
Домбровський О. 56, 60, 204
Донцов Д. 402, 404, 405, 412,
418, 425, 470
Дорошенко В. 56, 59, 61–65, 179,
180, 346, 397–404, 406, 408–
420, 422, 423–475
Дорошенко Д. 56–59, 61–63, 65,
159–161, 181, 182, 209–211,
263, 351, 390–392, 400, 423
Дорошенко П. 16, 27, 47, 398
Дорошкевич О. 401
Драгоманов М. 82, 88, 104, 137,
191, 192, 299, 300, 354, 373,
374, 378, 395, 412, 420, 438,
439, 447, 473, 474
Дурдуківський В. 362, 396
Дюпен А. (псевд. Жорж Санд)
368
Дядюк М. 7
Дятлов П. 163
Ернст Ф. 76, 77, 90
Євшан М. 369, 384, 400, 401
Єнсен А. 27, 48
Єремійв М. 207–209
Єрмаков Д. 86
Єрофєєв І. 270, 271, 281, 282,
285, 286, 364
Єфремов С. 54, 55, 57, 60, 65,
310, 371, 375, 379, 395, 400–
402, 418, 426, 427, 470
Жданович А. 110
Жебровський Щ. 32
Жеваго М. 214
Животко А. 62, 65
Житецька В. 377
Житецький П. 81, 85, 261–263
Житецькі 74
Жорж Санд див. Дюпен А.
Жук А. 179, 180, 400
Жукович Л. 20
Жуковський А. 184
Жуковський О. 164, 170, 172,
175, 177, 189, 190
Жученко М. 351, 391
Заболотна І. 216
Зайцев П. 401
Зайцева З. 391
Залізник В. 170, 179
Залізник М. (псевд. Дашинич-
Кульчицький Р.) 19, 28, 39, 179,
401, 403
Замлинський В. 205
Замойські 17
Заморський 254
Замша І. 409, 429, 471
Зашкільняк Л. 119
Зеркаль С. 415, 447, 474
Зеров М. 117
Зизаній Л. 33, 42, 48
Зизаній С. 32, 42
Зинов'єв К. 34, 35, 49
Зозуля Я. 176
Зубатий Й. 139, 151
Зубрицький М. 229, 230
Зубченко Г. 210

- Йоріні Л. 78, 79
 Іванов-Меженко Ю. 65, 401
 Іванушкін В. 92, 93
 Іващенко В. 76
 Іконников В. 54
 Ісаєвич Д. 188–190, 199, 410, 430
 Істрін В. 30, 31
 Іщенко Д. 122
 Їречек К. 132
 Кавунник В. 470
 Кадлец К. 125–127, 131–133, 136, 137, 139, 140, 143
 Калинович Ф. 365, 393, 395
 Кальман-Леві 278, 288, 368
 Каманін І. 325, 326, 328, 330, 334, 380, 382
 Кандиба О. (Олесь О.) 142, 174, 334, 384, 396
 Капніст В. 120
 Капраль М. 7, 29, 205, 374, 377, 383, 386
 Карамзін М. 255, 260
 Карачківський М. 69
 Катренко А. 94
 Качановський І. 32
 Квіслінг В. 359, 393
 Кедровський В. 411, 425, 426, 447, 470
 Кирейко В. 397
 Кирилюк С. 120
 Кілессо С. 207
 Кіпа А. 58
 Кіплінг Р. 266, 270, 271, 273, 275–277, 280, 364, 366, 367
 Кіржаєв С. 23, 54, 265
 Кістяківський О. 85, 86
 Кістяківські 74
 Кіт Н. 205
 Климент Словенський 35, 51
 Ковалевська О. 74–76
 Ковалевський М. 188, 371
 Козачинський М. 33
 Козловський В. 299, 372
 Козубовський Ф. 91
 Кокорудз І. 235, 257
 Колесса О. 33, 34, 43, 44, 51
 Колесса Ф. 18
 Колинг К. 393
 Колодницький С. 398
 Коломийченко 305
 Коменський Я. 138
 Кон О. 190
 Кондаурова Г. 67, 80, 82
 Кондратенко 164
 Кондуфор Ю. 183
 Кониський О. (псевд. Перебендя) 52, 81, 85
 Коновалець Є. 405
 Копп В. 190
 Кордуба М. 21, 47, 58, 60, 83, 84, 90, 121, 124, 409, 410, 419, 429, 432, 472
 Короленко В. 69, 72, 92
 Корольов В. 382, 400
 Корольова 276, 284, 366
 Короткий В. 66, 78
 Корчак-Чепурківський О. 386, 394
 Корш Ф. 348, 390
 Кос С. 110
 Косач Л. (псевд. Леся Українка) 81, 153, 214, 217, 224, 345, 347, 388, 389
 Косач О. (псевд. Олена Пчілка) 382
 Коссак І. 396
 Костів В. (псевд. Верховинець В.) 324, 342, 351, 380, 387
 Костомаров М. 15, 82, 86, 87, 107, 145, 225, 379, 411, 413, 420, 434, 438–440, 444, 472, 473
 Костряк І. 235
 Костюк Г. 60, 406, 409, 419, 471
 Котельницький О. 372
 Котляревський І. 34, 44, 119, 120, 372, 390
 Кох Г. 419
 Коцовський В. 9, 34, 44,
 Коцюба М. 238, 257
 Коцюбинський М. 116, 117, 335, 383, 384

- Коцюбинський Ю. 362, 396
Коць М. 146
Кошиць О. 382
Кравченко І. 91, 92, 418
Кравчук М. 393
Красицька Г. 395
Красінські 16, 17
Крашевський Ю. 107
Кревецький І. 17, 24, 26, 27, 47, 401
Кривоніс М. 112, 113
Крилов 434
Кримський А. 54, 55, 57, 60, 65, 401
Крип'якевич І. 17, 18, 20, 28, 29, 39, 46, 58, 60, 130, 137, 215–217
Крип'якевич Р. 216
Кричевський В. 72, 73, 394, 395
Кричевський Ф. 82
Крупницький Б. 7, 57, 58
Кубійович В. 62, 64
Кузеля З. 137, 351, 391
Кулаківський Ю. 71
Куліш П. 35, 104, 107, 109, 145, 283, 295, 367, 371, 412, 413, 420, 438, 473
Кульженко В. 275–278, 315, 320, 324, 337, 338, 365, 376
Кульженко С. 378, 377, 378, 384
Куниця К. 72
Купчинський О. 21, 63
Курінний П. 56, 59, 61, 62, 64, 65
Кутілова Л. 184
Кухаренко Я. 331, 382, 389
Кучеренко М. 222, 393
Кушевич С. 13–15
Кушніренко М. 425, 426, 470
Лавріненко (псевд. Дивнич Ю.) 406, 444
Лазаревська К. 24, 75, 76
Лазаревський О. 22–24, 49, 75, 76, 145, 412, 413, 420, 438–440, 473
Лаппо-Данилевський О. 28, 129
Левитський М. 85
Левицький К. 9, 39, 41,
Левицький О. 81, 85, 299, 315, 330, 331, 334, 356, 366, 367, 373, 377, 380, 381, 391, 392, 394
Ленін В. див. Ульянов В.
Леонтович В. 207, 262, 310, 328, 348, 373, 375, 384, 390, 391, 400
Лепкий Б. 135, 400
Леся Українка див. Косач Л.
Лебединцев Ф. 74, 75
Ледніцький В. 150
Лизанівський І. 179, 318, 343, 344, 351
Липинський В. 18, 19, 48, 168, 166, 178, 405, 412, 474
Лисенко М. 74, 81, 85, 331, 332, 370, 373, 380, 382, 383
Лисенко Н. 97, 101, 102, 107
Лівицький А. 400, 406
Лобода А. 67
Лозинський В. 391
Лозинський М. 165, 264, 401, 410, 430
Ломов Г. 180
Ломоносов М. 301, 371, 373
Лотоцький О. 366, 401
Луцкевич М. 351, 391
Луцький Ю. 60
Лучицький І. 261, 263
Лучкай М. 45
Ляскоронський С. 33
Львович Г. 310, 375
Магунь М. 207
Мазепа Іван 17, 19, 224, 363, 411, 413, 414, 421, 422, 435, 437–440, 443–445, 458, 472, 473
Мазепа Ісак 400
Майборода Р. 12, 364
Майстренко І. 406
Маковей О. 34, 44, 400
Максимович М. 145, 412, 420, 438, 473
Макух І. 235, 257
Маланюк Є. 175, 176
Малик Я. 184

- Малиновська М. 90
Мар'яненко І. 394
Маркевич 329
Маркевич Мар'яна 121
Маркевич Микола 16
Марко Вовчок див. Вілінська М.
Маркович О. 22, 35, 50, 324
Маркович Я. 22, 23, 49, 50, 120
Марковичі 23
Марковська О. 103
Маркс К. 82
Марочко В. 184
Мартос Б. 188, 209, 210
Масарик Т. 122, 138, 141, 142,
152, 155, 189, 371
Матушевська В. 90
Матушевський Ф. 262, 401
Махал Й. 133
Мацьків Т. 57
Мезер де Ф. 87
Мейс А. 147
Меленевський М. 400
Мельник О. 363, 372, 374, 376–
379, 382
Мельник Я. 30
Мельник-Антонович К. 69–72,
77, 83, 84, 87, 90–93
Мельничук Б. 398
Менандр М. (Мейнандер) 317,
319, 378
Микитка С. 403
Миронець Н. 70, 168, 215
Мисечко А. 79
Михальчук К. 264, 337, 384, 385,
391, 392
Михальчуки 74
Міяковський В. 56, 57, 59–62, 64,
65, 78, 93–95, 120, 400, 401,
403, 404, 408, 409, 414, 429,
433, 471
Модзалевський В. 22, 23, 49, 50,
76, 338, 344, 348, 385, 387, 392
Моторний В. 122
Мочульський М. 119, 120, 401
Муляр А. 109
Муравйов М. 148
Мурашко М. 80
Мурко М. 151
Муссоліні Б. 209
Мяскова Т. 71, 92
Навроцький О. 456
Назарієв О. 403
Нансен Ф. 393, 394
Нарбут Г. 76
Наріжний С. 130, 134
Наулко В. 12, 71, 123, 124, 139,
230, 364
Науменко В. 52, 261–263
Некрашевич І. 33
Нестерчук Д. 95
Нестор Літописець 66, 73, 128,
144
Нечуй-Левицький І. 81, 97, 99,
101–104, 107, 109
Нідерле Л. 122–125, 129, 139,
146, 147
Ніковський А. 347, 388, 389
Новацький Р. 222
Новицький Б. 398
Новицький О. 294, 307, 370, 371
Новотни В. 151
Огієнко І. 271–273, 277, 280–283,
285–287, 364, 365, 384, 400
Оглоблин О. 22, 23, 56–58, 78,
91, 210, 408
Одарченко П. 217
Окіншевич Л. 181, 418
Олена Пчілка див. Косач О.
Олесюк Т. 60
Олесь О. див. Кандиба О.
Ольпінський 256
Омельченко В. 181
Онацький Н. 210
Онопрієнко В. 265
Опоков З. 102
Орлик П. 18, 27, 28, 46, 48
Осадча-Яната Н. 213–215
Осадчий Т. 213
Оссолінські 14, 20, 21
Остапович М. 177

- Осташко Т. 168, 208
Павлов М. 264, 305, 310, 374, 375
Павлуцький Г. 67, 264
Падалка Л. 347, 389
Палацький Ф. 126, 152, 154, 157,
158, 161, 162
Палій А. 89
Панченко В. 168
Паньківський К. 209, 212, 213
Панькова С. 25, 66, 91, 138, 142,
188, 192, 196, 198–201, 203,
222, 261, 262, 363, 376, 383,
389, 401
Папіж В. 398
Паскевич В. 395
Пастерник Ф. 123
Пегас М. 32
Пеленський Є. 62, 65
Перетц В. 34, 35, 49, 51, 216, 263,
264, 270, 271, 273, 275, 277,
279, 281, 282, 284, 285, 288,
289, 292, 295, 297–300, 303,
306, 318, 334, 339, 364, 367,
372, 373, 391, 392
Петлюра С. 141, 167, 179, 187,
199, 200, 223, 224, 405, 416
Петренко Н. 179
Петров В. 56–59
Петровський Г. 94
Петровський М. 58
Петрушевич Є. 359, 395
Пиріг Р. 183, 218, 219, 222, 224
Пігідо Ф. 419
Пілсудський Й. 416
Піскун В. 204, 206, 215
Піснячевський В. 178
Плав'юк М. 406
Плетенецький Є. 364
Плохій С. 183
Повстенко О. 56, 59
Полівка І. 123, 134, 140, 147, 151
Полонська-Василенко Н. 56–58,
207
Полоцький С. 33
Поль О. 390
Попел І. 230
Попов О. 353, 392
Порш М. 292, 298, 310, 311, 315–
319, 322, 323, 332, 375, 377
Потій І. 32
Приходько К. 397, 417, 442, 445,
446, 467–469, 474
Пришляк В. 24–26, 383
Пріцак О. 57, 60
Прокопович М. 276, 401
Радзивілл 19, 50
Радзикевич В. 426, 427, 470
Радлов Е. 138
Раковський І. 64
Раковський Х. 168, 169, 175, 180,
194, 195, 395
Рахманний Р. 212
Реснт О. 265
Реин Е. 395
Рибалко О. 213
Рильський М. 369
Рильський Т. 85, 86
Робертс Ч. 266, 274, 286–290,
292, 365, 368
Розумний Я. 57
Романови 122, 137, 138
Романович-Ткаченко Н. 261,
265–269, 272–274, 276, 280–
294, 296–324, 326–357, 359,
363–369, 373, 374, 377–380,
385, 394–396
Россіневич М. 175, 176
Ростовський Д. 33
Рубінштейн С. 276
Руденко Н. 230
Рудницький Я. 57, 62, 391, 413,
440
Русов М. 401
Русов О. 85, 299, 325, 348, 374,
380, 382, 383, 386, 391, 401
Русова С. 348, 349, 377, 389, 390
Савинов В. 120
Савченко Ф. 410
Сагайдачний П. 224
Садовський В. 208

- Садовський М. 380
 Сакада Л. 66
 Сакович К. 32, 34, 49
 Самойлович І. 14
 Самсоник Н. 26
 Сафонович Ф. 11
 Сваричевський Я. 75
 Сварник Г. 82, 120, 146
 Свенціцький І. 51
 Свічка Л. 379
 Семанюк І. (псевд. Черемшина Марко) 401
 Сенкевич Г. 105, 107
 Сергієнко М. див. Грушевський М.
 Смиренко В. 214, 264, 373, 390
 Синицький М. 329, 381
 Синявський А. 79, 84
 Сімзен-Сичевський О. 90
 Сімеонов В. 371
 Сімович В. 401
 Сінклер Е. 266, 287, 288, 291, 292, 368
 Сірка А. 207
 Сірка Й. 207
 Сірополко С. 400
 Січинський М. 200
 Скворода Г. 35, 50, 471
 Скоропадський І. 17
 Скоропадський П. 53, 209, 220, 223, 224
 Скоропис-Йолтуховський О. 401
 Скрипка Т. 423
 Скрипник М. 55
 Славік Я. 127, 128, 130, 156
 Славінський М. 210
 Слизький І. 92
 Смаль-Стоцький Р. 61
 Смаль-Стоцький С. 9, 51, 54
 Смотрицький Г. 32
 Смотрицький М. 32, 33, 48, 49
 Соколовський К. 12
 Соневицький Л. 60
 Сороковський 254
 Сохань П. 262, 363, 374, 376, 377, 383, 386, 389
 Срібний Ф. 29
 Стадник М. 284, 286, 294, 326, 327, 366, 371
 Старицька-Черняхівська Л. 366, 384, 386
 Старицькі 74
 Старков В. 229
 Старовойтенко І. 70, 262
 Стасюк М. 295, 298–300, 330, 339, 343, 371, 373, 382
 Стахів М. 419, 435, 472, 473
 Стебельський П. 9
 Стеблій Ф. 17, 27
 Стебницький П. 70, 262, 394
 Степаненко 458
 Степаненко А. 179
 Степанишина О. 215
 Степченко О. 70
 Стефаник В. 400
 Стешенко І. 67, 263, 272, 298–300, 302, 303, 306, 323, 331, 334, 346, 347, 365–367, 372, 380, 382–384, 386, 388, 389, 392
 Стрілецький С. 33
 Студинський К. 7, 9, 32, 33, 42, 45, 48, 49, 51, 60, 82, 94, 146, 221
 Судин Д. 142
 Сумцов М. 270, 271, 273, 296, 342, 364, 371, 387, 395
 Суровцова Н. 395
 Тарасенко І. 210
 Тарновський В. 78
 Ташкер М. 84, 88
 Теліга О. 408
 Тельвак В. 7, 28, 121, 122, 129, 134, 135, 143, 183, 222, 395
 Теплов Н. 372
 Терещенко М. 365
 Терещенко Ю. 168
 Тетеря П. 26
 Тимченко Є. 364, 367, 385, 395, 396
 Тишкевич М. 264, 346, 354, 355, 388, 391

- Тишкевич О. 385
Тищенко Ю. (псевд. Лавров П., Сірій Ю.) 60, 65, 166, 363, 365, 368, 372, 374, 376–379, 382, 396, 401
Тітов Х. 34
Тіхи Ф. 153, 154
Ткаченко М. 266, 369
Товкачевський А. 369
Тодійчук О. 91, 207, 262
Толмачов Г. 190
Томашівський С. 13–15, 19–22, 27, 28, 42, 43, 45, 50, 51, 60, 121, 141, 391
Торрес де Д. 21
Тризна Й. 34, 49
Труш І. 66–68, 80–83, 95
Тутківський П. 82
Тяпинський В. 330, 331, 381
Ульянов В. (псевд. Ленін В.) 209
Ульяновський В. 66, 78, 91
Устиянович М. 34, 44
Феденко П. 400, 407
Федорук Я. 17, 26, 27, 205, 215
Федюки 233, 244
Федюшка М. (псевд. Євшан М.) 400
Федькович Ю. 34, 44
Фелонюк А. 7, 10, 24, 28, 35, 37, 205, 374, 377, 383, 386
Фещенко-Чопівський І. 276, 294, 370
Фітільов М. (псевд. Хвильовий М.) 55
Флоринський Т. 134
Фрабм Ф. 140
Франко І. 7, 9, 29–35, 43–46, 48–51, 58, 82, 85, 104, 104, 113, 121, 134, 153, 212, 216, 224, 230, 262, 266, 295, 299, 361, 371, 372, 389, 400, 402–404, 412, 423, 436–438, 440, 441, 444, 473
Франко О. 230
Франс А. 116, 266, 267, 363, 368
Фрап'є Л. 286, 368
Фрунзе М. 202
Харват В. 144, 145
Хвильовий М. див. Фітільов М.
Хмельницький Б. 13, 16, 18, 21, 42, 47, 48, 51, 58, 108, 110, 111, 113, 148, 149, 216, 224, 243, 382, 422
Ходак І. 77
Ходак О. 83, 87, 89
Холодний П. 394, 397, 401
Христюк П. 170, 173, 174, 178, 179
Хрушов М. 416
Цимбал В. 350, 391
Чайковський М. 475
Чапленко В. 56
Чарторійські 17, 20, 388
Ченек З. 125, 132
Черкасенко С. 334, 384
Чернявський М. 361, 396
Черняхівський Є. 394
Черняхівський О. 366, 391, 395
Чечель М. 164–166, 170–173, 175, 178, 179, 188, 190, 194, 396
Чижевський Д. 60, 428, 471
Чижевський П. 210
Чикаленко Є. 70, 168, 169, 182, 262, 373, 361, 391, 396, 464, 465, 475
Чикаленко Л. 56, 58, 59, 62, 64, 208, 344, 387
Чоколов М. 279, 288, 294, 300, 319, 367, 373
Чубатий М. 61–63, 211, 212
Чубинський П. 85
Чуйкевич 24
Чупринка Г. 369
Шамрай Г. 59, 180, 393
Шамрай С. 91
Шаповал М. 164–175, 182, 188, 209, 369, 400, 415, 447
Шаповал Ю. 183, 222
Шараневич І. 28
Шахматов О. 139, 371

- Шаян В. 56, 59
Швегла А. 138
Шевельов Ю. 57, 58, 60, 406
Шевченко В. 175, 176
Шевченко Т. 7, 8, 10, 13–15, 18, 20–24, 28–30, 32, 33, 35–40, 44, 46, 52, 53, 61, 62, 67, 74–77, 80–83, 88, 92, 93, 95, 103, 116, 121, 123, 125, 135, 137, 140, 152, 185–187, 203, 224, 248, 256, 257, 275, 342, 353, 361, 365, 368, 374, 387, 391, 392, 394, 396, 401, 402, 412–415, 420, 421, 422, 438, 441, 444, 445–447, 471, 473, 474
Шевченко Ф. 218
Шевчук В. 222
Шемет В. 210, 391
Шептицький А. 81–83
Шинкар П. 413, 417, 469, 475
Шлецер А. 260
Шпитковський І. 18
Шраг І. 210
Шраг М. 164, 165, 170, 175, 179, 188, 190
Шрамченко О. 266, 366, 367, 385, 388
Штейнгель Ф. 210
Штепанок 141, 189
Штефан І. 170
Шугаєвський В. 60
Шульга В. 261, 378
Шульгин О. 141, 406
Шульгин М. 379
Шульгин Я. 305, 320, 374–376, 378, 379
Шухевич В. 258
Щербаківський В. 56, 58, 59, 62, 331, 342, 382, 387
Щербаківський Д. 76, 77, 92,
Щербань Т. 265
Щербацький Г. 33
Щербина В. 13, 30, 59, 305, 307, 313, 314, 374–376
Щітківський І. 59
Щурат В. 33, 60
Юрій II Ракоці 15, 21
Юркевич В. 83, 84, 88, 89
Юркова О. 92
Яворницький Д. 390, 391
Ягіч В. 361, 396
Якібюк Ф. 239
Яковлів А. 57, 58
Ян II Казимир 13, 14
Яната О. 213, 214
Янко Й. 151, 155
Януш Б. 260
Яременко Г. 79, 80, 88, 95
Ярослав Мудрий 224
Ярошевич А. 294, 295, 297, 299, 334, 370, 371, 373, 381, 383
Ясинський Б. 402
Ясь О. 205

Відомості про авторів

Бурлака Галина — к. філолог. н., провідний науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Гирич Ігор — д. іст. н., завідувач відділу Джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Капраль Мирон — д. іст. н., керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Маркевич Мар'яна — к. іст. н., молодший науковий співробітник відділу Джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Панькова Світлана — директор Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (Київ).

Пиріг Руслан — д. іст. н., професор, головний науковий співробітник відділу Історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України.

Піскун Валентина — д. іст. н., професор, завідувач відділу Джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Старков Валерій — к. іст. н., завідувач відділу Пам'яток української культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Тельвак Віталій — д. іст. н., професор кафедри Давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка.

Фелонюк Андрій — к. іст. н., старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Хоменко Віталій — аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Шульга Варвара — науковий співробітник відділу Джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

ЗМІСТ

1. СТУДІЇ

<i>Мирон Капраль, Андрій Фелонюк.</i> Михайло Грушевський і археографія у Науковому товаристві ім. Шевченка (1894–1913 рр.)	7
<i>Ігор Гирич.</i> До питання про співвідношення концепцій Української академії наук Михайла Грушевського та Української вільної академії наук у Північній Америці	52
<i>Світлана Панькова.</i> Михайло Грушевський у творенні національного пантеону: виставка пам'яті Володимира Антоновича (1928 рік) ...	66
<i>Галина Бурлака.</i> Тематична палітра прозових творів Михайла Грушевського	96
<i>Віталій Тельвак, Мар'яна Маркевич.</i> Михайло Грушевський у колі чеських інтелектуалів	121
<i>Віталій Хоменко.</i> Співпраця Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів в епістолярній спадщині сучасників історика	163
<i>Віталій Хоменко.</i> Публіцистика Михайла Грушевського 1919–1924 рр. як джерело дослідження його політичної діяльності в еміграції	183
<i>Валентина Піскун.</i> Спогади про Михайла Грушевського на сторінках «Українського історика»: джерелознавчий аналіз	204
<i>Руслан Пиріг.</i> Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті	218

2. ДЖЕРЕЛА

<i>Валерій Старков.</i> Листи Луки Гарматія до Михайла Грушевського (1900–1910)	229
<i>Варвара Шульга.</i> До історії Українського наукового товариства у Києві: листи Наталії Романович до Михайла Грушевського (1908–1914 рр.)	261
<i>Ігор Гирич.</i> Листи Миколи Галія до Володимира Дорошенка з архіву УВАН (США). До історії виходу першої посмертної книги публіцистики Михайла Грушевського (Нью-Йорк, 1960 р.)	397
Іменний покажчик	476
Відомості про авторів	486

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

СТУДІЇ ТА ДЖЕРЕЛА

Книга 2

Літературний редактор — *Лариса Білик*
Іменний покажчик — *Віталій Хоменко*
Художнє оформлення, макетування,
коректура — *Дмитро Гордієнко*

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
м. Київ, 01001
e-mail: inst_archeos@ukr.net

Підписано до друку 25.01.2019 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 29,0. Обл. вид. арк. 30,5

Видавець: ФОП Брехуненко Наталія Андріївна
Свідоцтво про державну реєстрацію серія ВОО № 2662148
тел. 067 656-21-49
e-mail: wbrekhunenko@ukr.net